

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia

Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

105. kötet

2008

Főszerkesztő

HONTI LÁSZLÓ

Szerkesztők

CSÚCS SÁNDOR

KOMLÓSY ANDRÁS

Szerkesztőbizottság

BÁNRÉTI ZOLTÁN

CSER ANDRÁS

KASSAI ILONA

KERESZTES LÁSZLÓ

MATICSÁK SÁNDOR

VÁSÁRY ISTVÁN

SIPŐCZ KATALIN

Technikai szerkesztő

SZEVERÉNYI SÁNDOR

Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében,
az MTA I. osztálya támogatásával

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

105. kötet

Budapest, 2008

TARTALOM

Mus Nikolett: Tagadás a tundrai nyenyec nyelvben [Negation in Tundra Nenets]	7
Elekfi László: A hatodik mondatrész [The sixth syntactic constituent]	45
Bartos Huba: Mód és modalitás a magyarban [Mood and modality in Hungarian syntax]	80
Varga László: A stilizált eső hanglejtés az újabb kutatások tükrében [Stylised falling intonation in the light of recent research]	104
Kántor Gergely: Komparatív korrelatív szerkezetek a magyarban [Comparative correlative structures in Hungarian]	134
Surányi Balázs: Határozóosztályok és mondatartományok [Adverb classes and sentence domains].....	163
Rózsavölgyi Edit: A névmási tárgy az olaszban és a magyarban [Pronominal object in Italian and Hungarian (Comparative typological analysis)].....	193
Tóth Ildikó: Az ige-igekötő szórend elsajátítási folyamata a gyerek-nyelvben [The acquisition of verb–preverb order in child language]	218

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Csúcs Sándor: Szófaji kérdések az őspermiben [Word Class issues in Proto-Permian]	243
Bíró Bernadett: A manysi cselekvőnevek szófaji kérdései [Word class issues of nominal actionis in Mansi]	255
Sipos Mária: A norma kiválasztásáról a serkáli irodalmi nyelv kapcsán [On the choice of the norm: the case of the Sierkaly literary language]	270
Forró Orsolya: Vannak-e asszociációs hangváltozások? A hangváltozás-tipológia kérdése a magyar nyelvtörténeti szakirodalomban [Are there associative sound changes? The typology of sound changes in the literature on the history of Hungarian]	279
Kassai Ilona: Akusztikai fonetikai adatok értelmezésének csapdái [Problematic points in the interpretation of acoustic phonetic data]	294
Dékány Éva: A mi Jánossal exkluzív és inkluzív olvasata [On the exclusive and inclusive interpretations of <i>mi Jánossal</i> lit. 'we with John']	298

VITAFÓRUM

Szépe Judit: Rövidzárlat és kisiklások a nyelvi realizáció szintjei között (Huszár Ágnes: A gondolatól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbotlások tükrében) Short circuit and derailments between the levels of linguistic realisation	312
Schütz István: A múlt nyomasztó öröksége. Gondolatok egy új román monográfiáról (Sala, Marius: De la latină la română [A latintól a románig]) [The weight of the past. Thoughts on a new Rumanian monograph].....	343

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Rédei Károly (Csúcs Sándor)	394
In memoriam Berta Árpád (Károly László)	399
Eva Kangasmaa-Minn (Csúcs Sándor)	402
In memoriam Hans Fromm (Ingrid Schellbach)	404
Fejes László (szerk.): Serkáli osztják chrestomathia (Riese, Timothy) [Sherkal Ostyak Chrestomathy]	407
Jean Perrot: Regards sur les langues ouraliennes (Asztalos Erika)	410
Kiefer Ferenc (főszerk.): Magyar nyelv (Ladányi Mária) [The Hungarian Language] ...	417
LingDok – Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai (Peredy Márta) [Papers presented at the LingDok Graduate Students' Linguistics Conference]	428

СОДЕРЖАНИЕ

Муш Николетт: Отрицание в тундровом ненецком	7
Элекфи Ласло: Шестой член предложения	45
Бартош Хуба: Венгерский синтаксис. Наклонение и модальность	80
Варга Ласло: Стилизованная нисходящая интонация в свете новых исследований	104
Кантор Гергей: Компаративно-коррелятивные конструкции в венгерском языке..	134
Шураньи Балаж: Виды обстоятельств и области предложения	163
Рожавёльдьи Эдит: Местоименный объект в итальянском и венгерском (Сравнительное типологическое исследование)	193
Тот Ильдико: Детская речь. Усвоение ребенком порядка слов <i>глагол-глагольная приставка</i>	218

НЕБОЛЬШИЕ СООБЩЕНИЯ

Чуч Шандор: Части речи в древнепермском	243
Биро Бернадетт: Названия действий в мансийском языке – какая часть речи?	255
Шипош Мария: Шеркальский литературный язык. О выборе нормы	270
Форро Оршойя: Существуют ли ассоциативные изменения звуков? Типология звуковых изменений в литературе по истории венгерского языка	279
Кашшаи Илона: Подводные камни анализа акустических фонетических данных .	294
Декань Эва: Об эксклюзивном и инклюзивном прочтении оборота « <i>мы с Яношем</i> »	298

ФОРУМ

Шютц Иштван: Тяжелое наследие прошлого. О новой румынской монографии (Sala, Marius: De la latină la română [От латыни до румынского])	312
Сепе Юдит: Короткое замыкание, сход с рельсов, блуждание между уровнями языковых реализаций. (Хусар Агнеш: От мысли до слова. Речевой процесс в зеркале оговорок)	343

ОБЗОРЫ И РЕЦЕНЗИИ

Редей Карой (Чуч, Шандор)	394
In memoriam Берта Арпад (Карой, Ласло)	399
Эва Кангасмаа-Минн (Чуч, Шандор)	402
In memoriam Ханс Фромм (Ингрид, Шельбах)	404
Фейеш Ласло (ред.): Хрестоматия шеркальского хантыйского (Тимоти Ризе)	407
Jean Perrot: Regards sur les langues ouraliennes (Асталош, Эрика)	410
Кифер Ференц (гл. ред.): Венгерский язык (Ладаньи, Мария)	417
LingDok – Работы докторантов лингвистов (Переди, Марта)	428

Tagadás a tundrai nyenyec nyelvben¹

The paper provides an analysis of Tundra Nenets negative constructions. The negation is typically expressed by two structurally different ways, i.e. syntactically and lexically (semantically) in the language. Syntactic negative constructions contain a negative auxiliary and a negated verb which appears in a specific form (CN). In contrast with syntactic negative constructions, lexical negation does not involve a typical negated verb form or a negative construction as these elements express negation semantically. This study focuses on the relevant grammatical (morphological and syntactic) characteristics which are shared by Tundra Nenets negative elements.

1. Bevezetés

Az emberi gondolkodás alapvető sajátossága a tagadás, mely mentálisan kódolt tudati jelenséggént értelmezhető, vagyis minden szubjektum különbséget tud tenni állító és tagadó megnyilatkozásai között. Ez a különbségtétel elsődlegesen szemantikai alapú, feladata az, hogy az egyén ki tudja fejezni, hogy mely, a valóságban lezajló folyamat nyelvi kifejezésének jelentését értelmezi igazként, melyet fog fel az előző igazság ellentétéként, vagyis nem igazként. Tehát a tagadás egy transzformáció, mely a valóság valamely szegmensét ábrázolni hivatott megnyilatkozás jelentését annak ellentétébe fordítja át. A szubjektumtól mindig összehasonlítást kíván a valóság és egy imaginárius világ adott szituációja között, melynek eredményeképpen a szubjektum végre tudja hajtani ezt a transzformációt (amennyiben az aktuális szituáció megkívánja). A pszichológiai és pszicholingvisztikai vizsgálatok értelmében a tagadás univerzális tudati jelenséggént fogható fel, s ebből kifolyólag – mint valamely speciális tudati konstrukció tényleges realizációja – az egyes nyelvekben is univerzálisan kódolt. A nyelvtipológiai vizsgálatok eredményei alátámasztják ezt az állítást. Nincs olyan ismert nyelv a világon, amely ne rendelkezne valamely tipikus eszközzel, melynek – pragmatikai és kognitív okokból kifolyólag – feladata a tagadás kifejezése (vö. Ramat 1994: 2769). A természetes nyelvekben különböző módok

¹ Szeretném megköszönni Körtvély Erikának a dolgozat megírása során nyújtott segítségét, valamint lektoraimnak hasznos megjegyzéseiket.

és eszközök alakultak ki a tagadás kifejezésére, melyeket az adott nyelvre jellemző grammatikai szabályok irányítanak.

Dolgozatomban egyrészt azt vizsgálom, hogy a tundrai nyenyec nyelvben mely konkrét nyelvi eszközök kódolják a tagadást, másrészt azokat a morfológiai, morfoszintaktikai, illetve szintaktikai szabályokat, amelyek irányítják a tagadásban részt vevő elemek használatát. A szintaktikai vizsgálataim kapcsán kitérek a tundrai nyenyec tagadás speciális szórendi használatára, melynek következtében a tagadó szerkezet jelentése megváltozik, s a módosult szórendű tagadó szerkezet – amellett, hogy a tagadást kifejező elemek grammatikusan szerepelnek – nyomatékosított állítást fejez ki.

A téma feldolgozása során nem tekintettem céloknak a tagadás meglévő definíciójának, illetve kategóriáinak újraértelmezését, mivel azonban ezeket a kategóriákat és definíciókat használom, szükségesnek találom röviden bemutatni, mely fogalmi rendszerekkel dolgozom.

A tagadásban részt vevő elemek és az ezeket irányító nyelvtani szabályok bemutatásán túl foglalkozom a tagadás hatókörével. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy egy olyan erősen kötött SOV nyelvben, mint a tundrai nyenyec, hogyan valósulhat meg mondat-, illetve konstituenttagadás, s ezeket kódolja-e a nyelv a szintaxisában.

Vizsgálatom eredményei egy közel 4000 mondatos korpuszon alapulnak, melyek a következő szöveggyűjteményekből származnak: Hajdú (1989), Kuprijanova (1960), Lehtisalo (1947), Nenang (2005) és Tereščenko (1949) munkái. Az anyag-gyűjtés során felhasználtam az alábbi szótárakat is: Pirerka – Tereščenko (1948), Lehtisalo (1956), Tereščenko (1965) és Pusztay (2003). Az általam közölt példák átírását Salminen (1998) *A Morphological Dictionary of Tundra Nenets* c. munkájában foglaltak alapján végeztem.

2. A tagadás értelmezési lehetőségei, elméleti megközelítések, kategorizációk

A tundrai nyenyec nyelv tagadó szerkezeteinek elemzése során a negációnak olyan értelmezéseit használtam, amelyek segítségével meghatározhattam, hogy mely nyelvi elemek tekinthetők tagadónak, s melyek zárhatók ki. A tagadó szerkezetek vizsgálatának egyik háttérét a tagadás logikai meghatározása adja, amely elméleti szinten definiálja a tagadást. A logikai definíció azonban sokszor nem nyújt elégséges háttérrel a konkrét nyelvi megvalósulások értelmezése során, így ezt kiegészítendő, azzal is foglalkozom, hogy a tagadás szemantikai hatóköre mely mondatösszetevőkre terjedhet ki, és ez hogyan van kódolva a nyelvben. Vizsgálatom másik háttérét a tagadás nyelvtipológiai vizsgálata képezi, amely

azt illusztrálja, hogy mely konkrét nyelvi eszközök lehetnek alkalmasak tagadás kifejezésére.

2.1. A tagadás logikai értelmezése

A tagadás formális logikai definíciója szerint:

- (1) $\sim p^2$ (negált p) akkor és csak akkor igaz, ha p hamis (vö. Pólos – Ruzsa 1993: 54–56).

Tehát bármely tetszőleges állítás tagadása akkor és csak akkor igaz, ha maga az állítás hamis (lásd a (3a–b) mondatokat). A formális logika megengedi a következő kijelentést is:

- (2) $\sim \sim p = p$

Vagyis ha egy állítás tagadását tagadjuk, akkor az így kapott kijelentés igazságértéke megegyezik magával az állításával (3c).

- (3a) Szilvi ügyes.
 (3b) Szilvi **nem** ügyes.
 (3c) Szilvi **nem nem** ügyes, (hanem nem okos).

A (3a) mondatban kifejezett állítás tagadása a logikai definíció értelmében (3b) mondat, amely megfelel a fent leírt követelményeknek, tehát az aktuális beszédshituációban (3b) mondat akkor és csak akkor igaz, ha (3a) hamis és fordítva. A formális logika értelmezése szerint a (3c) mondatban kifejezett állítás (kétszeres tagadás) igazságértéke lehet ekvivalens (3a) mondatával. Emellett létezik olyan beszédshituáció is, ahol (3a) és (3c) jelentése nem egyezik meg. Ezen felül a (2) pontban meghatározott állítás értelmezése nem mindig egyértelmű. Az alábbi mondat szintén a formális logikai értelemben vett kétszeres tagadásnak felel meg:

- (3d) Szilvi **nem** ügyetlen.

(3d)-ben kifejezett állítás csak részben értelmezhető (3a)-val ekvivalens megnyilatkozásként, mivel a két mondat szemantikai mezője nem szükségszerűen esik egybe. Vizsgálatom során ezért egyrészt kizártam a fosztóképzőket, mint tagadó elemeket, másrészt kizárólag azon tagadó szerkezetekkel és elemekkel foglalkoztam, melyekre az (1) pontban meghatározott definíció érvényes.

² A p egy nyelv bármely tetszőleges megnyilatkozását jelöli, mely megfelel az adott nyelv által támasztott grammatikai, lexikai és egyéb feltételeknek.

A tagadás formális logikai definíciója sokszor a természetes nyelvekben realizálódó negációról hiányos meghatározást ad, mivel nem tudja definiálni a (3b) és (3b') típusú mondatok közötti különbséget.

(3b') **Nem** Szilvi ügyes.

Azonban (3a) mondat tagadásának tekinthető (3b') mondat is. Ha összevetjük (3b) és (3b') jelentését, könnyen észrevehetjük, hogy a tagadás nem ugyanazon összetevőket érinti, vagyis a tagadás *szemantikai hatóköre* nem egyazon elemekre terjed ki. Látható az is, hogy a magyar nyelv ezt a különbséget szórendi változtatással fejezi ki. A későbbiek során bemutatom, hogy a tundrai nyenyec nyelvben milyen lehetőség van e különbség érzékeltetésére (lásd 4. fejezet).

2.2. A tagadás tipológiai meghatározása, kategóriái

A tagadást célzó tipológiai vizsgálatok legfőbb célja meghatározni, hogy az egyes nyelvek hogyan kódolják az állító és a tagadó mondataik közötti különbséget, s ezeket a nyelvi kódokat milyen grammatikai kategóriákba lehet sorolni (vö. Miestamo 2005: 39). A nyelvtipológiai vizsgálatok értelmében „[...] nincs olyan ismert nyelv a világon, amely a tagadást szórendi változással, vagy intonációval fejezné ki”³ (Dryer 2005: 454).

Vagyis minden ismert nyelvben találhatók tagadó funkcióval rendelkező eszközök és szerkezetek. Ezek Dryer (2005) alapján⁴ az alábbi csoportokba sorolhatók:

1. Tagadó affixumok: az ilyen típusú tagadó szerkezetekben az igei állítmányhoz egy tagadó affixum kapcsolódik a tagadás során. A (4) mondat illusztrálja a tagadó affixumok használatát; a példa a kolima-jukagír nyelvből (szibériai, Oroszország) származik:

(4)	met	numő-ge	el-jaqa-te-je
	én	ház-LOC	NEGAFF-elér-FUT-INTR.1SG
	'Én nem fogom elérni a házat.' (D: 454)		

³ „[...] there are no known instances of languages in which negation is realized by a change in word order or by intonation [...]”.

⁴ Dahl (1979) a tagadásnak két típusát határozza meg: a *s z i n t e t i k u s* tagadást, amely többé kevésbé megegyezik a Dryer-féle felosztás első csoportjával és az *a n a l i t i k u s* tagadást, amely Dryer további négy csoportját foglalja magába. Dolgozatomban én a Dryer-féle felosztást követem.

2. Tagadó partikulák⁵: ezekben a nyelvekben a tagadást egy negatív értelmű partikula fejezi ki (pl. angol nyelv; (5) mondat):

- (5) I will not reach the house.
 én FUT.AUX NEGP elér a ház
 'Én nem fogom elérni a házat.'

3. Tagadó segédigék: ennél a szerkezetnél a tagadást egy segédige fejezi ki, amely mindig egy lexikai igét tagad. Az adott nyelvtől függ, hogy a különböző grammatikai jelentéseket a tagadó konstrukció mely elemei hordozzák (vö. (6) mondat):

- (6) E-n ymmärtä-nyt leikkiä.
 NEGAUX-SG1 ért-PT vicc.PART
 'Nem értettem a viccet.'

A (6) mondat a finn nyelvből származik, melyben a tagadó segédigén megjelennek az egyeztetés morfémái, de a módra és időre utaló todalékokat a tagadott igető veszi fel.

4. Tagadó szavak (melyeknél nem tisztázott, hogy igék, vagy partikulák): Dryer (2005) azokat a tagadó elemeket sorolja ebbe a csoportba, amelyek morfológiai viselkedésük alapján a partikulák osztályába tartoznának, de szintaktikai viselkedésük az igei kategóriára jellemző tulajdonságokat mutatja, így szófaji besorolásuk problematikus. Ilyen tagadó elem található például a maori (polinéz, Új-Zéland) nyelvben, amelyben a tagadó elem nem vesz fel inflexiók todalékokat, szintaktikailag mégis igeként viselkedik:

- (7) kaahore taatou e haere ana aapoopoo
 NEG mi a/egy mozog a/egy holnap
 'Nem megyünk holnap.' (D: 454)

5. Tagadó szavak és/vagy affixumok: az eddig említett tagadó eszközök közül egyszerre több is megjelenhet egy adott nyelvben. Ezek az elemek felváltva szolgálnak a tagadás kifejezésére. Például a rama (csibcsa, Nikaragua) nyelvben, ahol adott egy preverbális tagadó partikula (8a), illetve egy tagadó affixum, mely az igéhez kapcsolódik (8b).

⁵ A partikula az általános szakirodalom alapján olyan viszonyzó, amely nem todalékolható, más szavakkal nem alkot sem fonológiai és/vagy morfológiai természetű, sem pedig szintaktikai kapcsolatot.

- (8a) nkiiknalut uut **aa** kaini
 férfi.PL csónak NEG csinál.TNS
 'A férfiak nem csinálnak csónakot.' (D: 455)
- (8b) i-sik-taama
 ő(hn)-megérkezik-NEG
 'Ő nem érkezett meg.' (D: 455)

6. Kettőzött tagadás: ebben a konstrukcióban két külön tagadó elem szerepel, melyek egyidejű használata eredményez tagadást, mint a francia nyelvben (9), ahol egy preverbális és egy posztverbális tagadó partikula együttes használata eredményez negatív értelmű megnyilatkozást:

- (9) Je **ne** vois **pas** la lune.
 én NEG lát.SG1 NEG a/az hold
 'Én nem látom a holdat.' (D: 455)

A francia nyelvben megindult egy folyamat (Jespersen's cycle), melynek következtében a két tagadó elem közül a preverbális tagadó partikula *ne* – ami az eredeti tagadó elem volt a szerkezetben – a tagadás során opcionálissá kezd válni, s – más indoeurópai nyelvek tanúsága szerint – a későbbiek folyamán a posztverbális tagadó elemre *pas* hárítva a negáció kifejezését valószínűleg teljesen ki is esik a tagadó szerkezetből (vö. Jespersen 1917).

A fenti kategóriák közül a tundrai nyenyec nyelv a harmadik csoportba sorolható, tehát a nyelv a tagadást tagadó segédigével fejezi ki. Ez azonban csak az egyik lehetőség a nyelvben a negáció kifejezésére, ugyanis a segédigét tartalmazó tagadó konstrukció mellett vannak olyan eszközök (igék, módális segédigék, partikulák), amelyek szemantikailag látják el a tagadás logikai funkcióját, s használatuk szerkezetileg nem mutat semmilyen eltérést a semleges mondatokétól, mégis tagadó értelműek.

A tagadó szerkezetek tipológiai vizsgálatában Miestamo (2000; 2005) kutatásai olyan, a fentiektől eltérő tagadó alternatívákat javasolnak, melyek között elsősorban szerkezeti különbsége(ke)t lehet tetten érni (vö. Wagner-Nagy 2008: 186). Ennek értelmében létezik szimmetrikus és aszimmetrikus tagadó szerkezet. A szimmetrikus tagadó mondatok és affirmatív mondatok közötti egyetlen differencia egy tagadó marker, melyet a tagadó mondatból elhagyva az affirmatív mondatot kapjuk meg. Ezzel szemben az aszimmetrikus tagadó szerkezetek nemcsak a negatív marker szerkezetben való meglétében különböznek az állító mondatoktól, hanem a negatív mondat finit elemének megformáltsága is eltéréseket mutat az állító mondatokétól (vö. Wagner-Nagy 2008: 187). A tundrai nyenyec nyelv az aszimmetrikus tagadó szerkezetek egyik alcsoportját kép-

viseli a nyelvben megvalósuló tipikus tagadó szerkezet alapján. Dolgozatomban azonban főként terjedelmi okok miatt nem térek ki részletesen ennek ismertetésére.

A továbbiakban rátérek a tundrai nyenyec nyelv tagadó eszközeinek, szerkezeteinek bemutatására, grammatikai jellemzésére, csoportosítására.

3. Tagadás a tundrai nyenyec nyelvben

A témával foglalkozó szakirodalom alapján megállapítható, hogy a tundrai nyenyec nyelv tagadó elemei (többnyire) tagadó segédigék. Ebben a nyelvben alapján véve két különböző lehetőség van a tagadás kifejezésére, melyek morfoszintaktikai és szintaktikai viselkedése különbözik egymástól. Az egyik mód a szintaktikai tagadás, tagadó segédigével (NEGAUX), a másik alternatíva pedig a lexikai⁶ tagadás, lexikai tagadó elemekkel (NEG). A két csoport közötti különbségek alapját az egyes elemek grammatikai viselkedése adja, ami azt jelenti, hogy az egyes csoportokba tartozó elemek valamely nyelvi viselkedési szempont alapján állnak egymáshoz közelebb. A későbbiek során azonban látni fogjuk, hogy ezek között a tagadó eszközök között jelentésben gyakran nem mutatkozik markáns különbség annak ellenére, hogy más-más csoportba sorolom őket. Ennek oka, hogy az egyes csoportokba való sorolás alapját nem a szemantikai, hanem a morfológiai, morfoszintaktikai alkalmazási szabályok képezik. Mindezek ellenére azonban a két tagadó szerkezet konkrét helyzetben való használatát szemantikai szabályok irányítják, tehát a tagadó elemek jelentése határozza meg, hogy mely aktuális beszédsszituációban alkalmazhatók, vagyis az aktuális kontextus hívja elő valamely tagadó elem alkalmazását egy bizonyos szituációban. A két módszer morfológiai, morfoszintaktikai viselkedésében ugyan alapvető különbségek vannak, ezeknek a különbségeknek azonban nincsenek használati megkötéseik, tehát bármely elem használható bármely beszédsszituációban abban az esetben, ha az adott kontextus szemantikailag megköveteli és alátámasztja az aktuálisan használt tagadó elem alkalmazását. A vizsgálataim során azt tapasztaltam, hogy a nyelvben sokszor lehetőség nyílik a két csoport együttes használatára is, melynek bemutatására a későbbiek folyamán még visszatérek (lásd a 3.2.1.2. fejezet). A továbbiakban külön fejezetekben ismertetem a szintaktikai és szemantikai tagadó szerkezetek kontextuális grammatikai viselkedését és jelentésbeli használatát.

⁶ A továbbiakban szemantikai tagadásként utalok erre a csoportra, mivel az ide tartozó eszközök szemantikai tulajdonsága a legfontosabb és legmeghatározóbb tényező a tagadás során.

3. 1. A szintaktikai tagadás és eszközei

A szintaktikai tagadás a leggyakoribb eszköz a tundrai nyenyec nyelvben a negáció kifejezésére. A szintaktikai tagadás során kötelező egy önálló jelentéssel rendelkező lexikai ige használata, amelyet a szintaktikai tagadó segédige tagadhat. Ebben a szerkezetben a tagadó segédige a mondat állítmányi funkcióját tölti be, míg a lexikai ige egy speciális, csak a tagadás során realizálódó non-finit igealakban (CN) áll a mondatban (vö. Salminen 1997: 115), melynek alakja meg egyezik a felszólító módú egyesszám második személyű igealakokkal. A szintaktikai tagadó segédigék mellett szintaktikai tagadó partikulák is alkalmasak tagadás kifejezésére. Az alábbi táblázat foglalja össze a tundrai nyenyec nyelv szintaktikai tagadó eszközeit.

szintaktikai tagadó eszközök	jelentés	lexikai kategória
<i>nyi-</i>	'nem'	tagadó segédige
<i>wunyi-</i>	'bizony nem'	(nyomatékosított) tagadó segédige
<i>xəcyə-</i>	'aligha, majdnem, csaknem'	modális tagadó segédige
<i>xənya-</i>	'hogya ne?'	modális tagadó segédige
<i>xəcyah</i>	'aligha, majdnem, csaknem'	tagadó partikula
<i>xənya</i>	'hogya ne?'	tagadó partikula

1. táblázat: a tundrai nyenyec nyelv szintaktikai tagadó eszközei

A partikulák viselkedését csak a saját lexikai kategóriájukon belül hasonlíthatom össze, így a továbbiakban értelemszerűen külön tárgyalom a tagadó igéket és a partikulákat.

3.1.1. A szintaktikai tagadó igék

A szintaktikai tagadó igék lexikai, morfológiai, szintaktikai és szemantikai viselkedése többé-kevésbé egységes képet nyújt, így a rájuk jellemző használati szabályok, illetve grammatikai tulajdonságok egységesek. A dolgozatom során csak abban az esetben térek ki az egyes elemek használati szabályainak külön bemutatására, ha az általánostól eltérő jelenséget tapasztaltam.

3.1.1.1. Lexikai és szemantikai kategorizáció

A szintaktikai tagadó igék elsősorban negatív segédigeként szerepelnek a mondatban, tehát amellet, hogy tagadást fejeznek ki, a főige bizonyos grammatikai jelentéseit is hordozzák (lásd bővebben 3.1.1.2. fejezet). A vizsgált szövegek tagadó mondatainak leggyakoribb segédigéje a *nyí-* ige. A szintaktikai segédigék közül ez az egyetlen olyan ige, amelynek jelentése kizárólagosan az aktuális beszédshituációban megvalósuló, az aktuális kontextusra vonatkozó valamely konkrét elem negációját fejezi ki, így szemantikai mezője a tagadó értelmet leszámítva teljesen kitöltetlen. A *wuný-* ige elvileg csak egy preverbális nyomósítóelemben különbözik a *nyí-* igétől, azonban látni fogjuk, hogy a két ige közötti differencia nem ennyire egyértelmű.

A szintaktikai tagadó segédigék csoportjában kivételt képeznek a modális tagadó segédigék, amelyek a tagadáson kívül modális funkcióval is rendelkeznek: valamely képesség, illetve lehetőség tagadását fejezik ki. A *xacya-* ige egy olyan esemény bekövetkezését jelöli, amely a közelmúltban ugyan nem ment végbe, de tényleges megvalósulásának lehetősége adott volt az aktuális szituációban, s csak a pillanat töredékén múlt, hogy nem következett be. A *xanya-* az általa tagadott főige állítását megerősíti és nyomatékosítja, tehát az általa kifejezett tagadás nem a kontextusban használt esemény tagadására vonatkozik, hanem azt fejezi ki, hogy nincs olyan feltétel, amelynek keretei között ne teljesülne az általa tagadott igével kifejezett esemény. Ebből fakadóan a *xanya-* ige kizáró értelemmel is bír, kizárja mindazon szituációkat, amelyek keretei között az esemény nem következhet be. A modális tagadó igék nem sorolhatók a szemantikai tagadáshoz, mert grammatikai viselkedésük megegyezik a szintaktikai segédigékével, illetve eltér a szemantikai tagadó igékétől (vö. Tereščenko 1973).

3.1.1.2. Morfológiai kategorizáció

A szintaktikai tagadás eszközei segédigék, amelyek értelemszerűen – segédigei tulajdonságukból kifolyólag – a főige bizonyos grammatikai jelentéseit is hordozzák. Mivel a tundrai nyenyec nyelv agglutináló nyelv, így ezek a grammatikai jelentések minden esetben toldalékok formájában jelennek meg az igin, illetve a segédigin. A tundrai nyenyec nyelvben az egyes grammatikai funkcióval ellátott toldalékok szabályos eloszlást mutatnak a tagadó segédigin, illetve a tagadott főigin: a szintaktikai tagadó segédigékhez az inflexiós toldalékok járnak, míg a tagadott igtőhöz kapcsolódnak a derivációs szuffixumok (vö. Salmi-nen 1997). Ez a toldalékolási szabály kizárólag a tagadó segédigék használata esetén jellemző, tehát nem mutatkozik a nyelv nem tagadó értelmű segédigéi esetén.

A tundrai nyenyec nyelvben inflexiós szuffixumok jelölik az igei személyragokat, az idő- és módjeleket, illetve a non-finit igealakokat. Az állítmány és az alany egyeztetését mind számban, mind személyben, illetve a tárgy számában az igei személyragok jelölik. A nyelvben három szám (Sg, Du, Pl) és három személy különböztethető meg egymástól. Mindhárom számban és személyben teljes az igeragozási paradigmasor. Az igék ragozási típusuk szerint négy típusba sorolhatók: intranszítív, tranzitív, reflexív és tranzitív-reflexív csoportokba (vö. Salminen 1998b: 20).

A szintaktikai tagadó segédigék olyan rendhagyó igék, melyek mindig az általuk tagadott főige ragozási típusához igazodnak a tagadás során, így az aktuálisan tagadott lexikai ige ragja a tagadó segédigéhez kapcsolódik és a lexikai ige a tagadás során realizálódó non-finit igealakban jelenik meg. Ennek értelmében tehát a szemantikai jelentéssel bíró tagadott főige fogja meghatározni, hogy mely típusú igeragozás realizálódik az aktuális helyzetekben. Az alábbi mondatpárok első mondata (10a–12a) egy-egy állítást tartalmaz, ahol az igei állítmány szubjektív (10a), objektív (11a), illetve reflexív (12a) igeragokat vesz fel, míg a párok második tagjai (10b–12b) ezeknek az igéknek a szintaktikai tagadását illusztrálják és megmutatják, hogy a tagadás során a tagadó segédige az általa tagadott főige igeragjait veszi fel.

- (10a) $\eta a^{\circ}bc\eta yi$ yader- $\eta a-d^{\circ}m$
 csak.úgy gyalogol-K-SUBJ1SG
 'Csak úgy járkálok.' (T65: 368)
- (10b) $\eta x\alpha^{\circ}ku-d^{\circ}$ **$ny\acute{i}-d^{\circ}m$** yader-q
 messze-ABL NEGAUX-SUBJ1SG gyalogol-CN
 'Nem gyalogoltam messziről.' (L47: 164)
- (11a) $tyedax\alpha wah$ $t\alpha wad\alpha-na-my\acute{i}$ $t\alpha w^{\circ}\alpha-w^{\circ}$
 most elér-PTIMPF-PX.ACC.1SG elér-OBJSG1SG
 'Most elértem a céloamat.' (T65: 685)
- (11b) $nox\alpha-m$ $tu^{\circ}nyi-h$ $wato-x\alpha rt\alpha-n^{\circ}h$
 sarkiróka-ACC puska-GEN távolság-CONC-DAT
 $ny\acute{i}-w^{\circ}$ $t\alpha w^{\circ}-q$
 NEGAUX-OBJSG1SG elér-CN
 'A sarkirókát lőtávolságból nem értem utól.' (T65: 52)
- (12a) $ti-q$ $waqni^{\circ}-d^{\circ}q$
 rénszarvas-PL lefekszik-REFL3PL
 'A rénszarvasok lefeküdtek.' (P03: 17)

- (12b) ti-q **nyí-d°q** waqn°-q
 rénszarvas-PL NEGAUX-REFL3PL lefekszik-CN
 'A rénszarvasok nem feküdtek le.' (T65: 55)

A *xənya-* ige e szempontból kivételt képez: kizárólag szubjektív igeragokat vehet fel, függetlenül az általa tagadott főige ragozási típusától (lásd a [13] példamondatot).

- (13) nye-myi **xənya-ən°** xada-q!
 asszony-PX.ACC.1SG NEGAUX-SUBJ2SG megöl-CN
 'Hogy ne ölnéd meg a feleségemet!' (T49: 93)

A tundrai nyenyec nyelvben kizárólag két igeidő különböztethető meg egymástól, az aoristos és a praeteritum. Az aoristos (semleges idő) nem jelölt (vö. Salminen 1998a: 531), tehát a fenti példák ennek az igeidőnek a használatát is illusztrálják. A praeteritum jele pedig az igei személyrag (illetve minden egyéb igei toldalék) után zárómorfémaként jelenik meg az igeiken, így a szintaktikai tagadó segédigén is (14), melynek használatában nem mutatkoztak eltérések egyetlen szintaktikai segédige esetében sem.

- (14) syita sæx°də-wa-mta xíbya-xərt°-xəd°
 ő.ACC gyűlöl-INFIMPF-PX.ACC.3SG ki-CONC-ABL
 nyí-da-sy° tək°lpyu-q
 NEGAUX-OBJSG3SG-PRET titkol-CN
 'Senki elől nem titkolta, hogy gyűlöli őt.' (T65: 617)

Salminen (1998a: 530) alapján a tundrai nyenyec nyelvben 16 különböző igemód létezik, melyek inflexiós toldalékok formájában realizálódnak. A továbbiakban eltekintek attól, hogy mind a 16 módjel használatát illusztráljam, elsősorban a szabályostól eltérő konstrukciók grammatikai viselkedésére összpontosítok. A módjelek is a szintaktikai tagadó segédigéhez kapcsolódnak (lásd a (15) mondatot).

- (15) pidər° ɲəmke-h yeq-m°nya tyuko-n°h
 te mi-GEN felé-PROS ez-DAT
 to-n°, mən̄y° syit° **winyə-sya-d°m** xay-q
 jön-SUBJ2SG én te.ACC NEGAUX-INT-SUBJ1SG hív-CN
 'Te miért jöttél ide, én téged bizony nem hívtalak.' (L47: 4)

A módjelek használata során is mutatkoznak kivételek: egyrészt a *xəcyə-* ige előfordulása arra utal, hogy a módjeleket az általa tagadott ige veszi fel (16a).

- (16a) səw^o-ta war^o-q xəcyə-q
 szem-PX3SG szél-PL NEGAUX-SUBJ3PL

yabtana-r^oxa-q
 átázik-IMPFAPPR-CN

'Szempillái, úgy látszik, nedvesek lettek (a könnytől).' (P03: 343)

Bár a szakirodalom megoszlik a tekintetben, hogy a (16a) mondatban megjelenő toldalék valóban módjel-e. Van olyan nézet is, mely szerint ez a toldalék igeképző, s így a szintaktikai tagadó ígétövön való megjelenése indokolt (ahogyan az a (16a) példában látszik). Ezt az elképzelést viszont megcáfolja (16b) mondat, amelyben ez a toldalék már a tagadó ige tövéhez kapcsolódik, alátámasztva az eddig elmondottakat és bizonyítva, hogy a -r^oxa- módjelnévi viselkedik.

- (16b) tyedah nyenecyə-wa-ŋæ nyi-r^oxa-d^om
 most ember-AFF-ESS NEGAUX-IMPFAPPR-SUBJ1SG

xany^o-q
 megy-CN

'Most valószínűleg nem leszek jó ember.' (L47: 36)

Mindent összevetve a xəcyə- ige morfológiai viselkedését igazoló példák száma miatt nem vonható le végleges következtetés.

Másrészt a felszólító mód⁷ használata is eltéréseket mutat az egyes szintaktikai tagadó segédigékénél. A nyi- ige kivételével az összes szintaktikai tagadó ígéhez az eddigi szabályt követve járulnak a felszólító mód toldalékai (17), ám a nyi- ige egy külön, csak ebben az igemódban használatos alakban (nyo-) realizálódik imperatívusz esetén (vö. Salminen 1998b: 34), lásd a (18a-c) mondatokat.

- (17) xíbya-ryi-doh tənya-na-ryi wunyi-q
 ki-LIM-PX3PL van-PTIMPF-LIM NEGAUX-IMP.OBJSG2SG

yader-cyətu-q
 gyalogol-HAB-CN⁸

'Az ott levő emberekkel bizony ne vándorolj!' (L47: 156)

⁷ Salminen (1998a: 530) alapján a tundrai nyenyec nyelv felszólító módja további három almódot foglal magába, melyek egymással disztribúciós megoszlást mutatnak: hortatív, amely csak első személyben használatos; imperatív proper, amelynek csak második személyű a használata, és az optatív, amelyet csak a harmadik személyben lehet használni. Mindhárom almód felszólítást fejez ki, a különbség a szuffixumaikban jelentkezik.

⁸ Az itt megjelenő derivációs toldalék viselkedésére még a későbbiek során visszatérek.

- (18a) xər°qnaq syer-k°naq **nyo-x°-naq**
 magunk dolog-PX.DAT.1PL NEGAUX-HORT-OBJPL1PL
 pæbtabyu-q
 belekever-CN
 'Ne engedjük őket belekeveredni a mi dolgainkba!' (T65: 500)
- (18b) ya xa xa, tubka-w° **nyo-ryih** xana-q
 INTERJ fejsze-PX.ACC.SG1 NEGAUX.IMP-OBJSG2DU elvesz-CN
 'Ja ha ha, ne vegyétek el a fejszemet!' (L47: 107)
- (18c) wenyako-raq **nyo°-ya-Ø** nyencyes°-q,
 kutya-PXPL2 NEGAUX-OPT-SUBJ3SG szabadon,jár-CN
 nyo-m næmp°-syəti-Ø
 ajtó-ACC kinyit-HAB-SUBJ3SG
 'Ne járjon szabadon a kutyátok, mindig kinyitja az ajtót!' (P03: 95)

A fenti alakváltozás egyik lehetséges magyarázatához szükséges egy rövid nyelvtörténeti kitérőt tenni. Helimski 2005-ös cikkében Castrén (1854) nganaszan adataira hivatkozva a protoszamójéd tagadó és tiltó igék közötti különbségek újragondolását, illetve a két ige közötti alapvető különbségtételt javasolja. A már említett nganaszan adatok alapján azt feltételezi, hogy a protoszamójéd nyelvben két különböző igező fejezte ki a tagadást és a tiltást, melyek használata később összeolvadt, s egyazon ige különböző módbeli használataként kezdtek el funkcionálni. A tagadó és tiltó ige közötti különbség nyomait véli felfedezni Helimski a nganaszan nyelvben, ahol Castrén (1854) már említett nganaszan adataiban a *ñe*- tiltó igező kizárólag felszólító mód egyes szám második személyben, szubjektív ragozás esetén használatos, illetve objektív ragozásnál, ha az ige tárgya egyes számú. Ezzel szemben a másik ige, a *ñi*- jelenik meg minden más finit és non-finit alakban a tagadás során, beleértve a felszólító mód maradék formáit is. Tehát Helimski véleménye szerint a tiltást nem a tagadó ige felszólító módú toldalékkal ellátott alakja fejezte ki, hanem egy önálló (korlátozott használatú) ige, így – Helimski (2005) alapján – indokolt a protoszamójéd nyelvre egy tagadó (**i*-) és egy tiltó (**e*-/**e*-) igeötvet rekonstruálni, melyeknek esetleges folytatója lehet a tundrai nyenyec *nyí*- és *nyo*- tagadó, illetve tiltó igepár. Mikola (1988) alapján azonban ilyen típusú hangváltozás nem rekonstruálható, így ez a történeti magyarázat csak lehetséges megoldásként szolgálhat a problémára. Emellett a felszólító mód során sem tapasztaltam más, hasonló hangtani felépítésű igéknél ehhez hasonló hangváltozást, tehát nincs magyarázat a tundrai nyenyec tagadó és tiltó ige alaki különbözőségére. Érdekes adalékot nyújt az a tény is, hogy a (17)-es mondatban illusztrált *wunyi*- ige, amely egy

preverbális nyomatékosító elemben tér el a *nyí-* igétől, láthatólag nem vált tövet felszólító módban. Ez a probléma tovább árnyalja a kérdést, azonban ennek megoldása túllépné jelen dolgozat kereteit.

Visszatérve az igék toldalékolási szabályára, az inflexiós toldalékok utolsó csoportját az igenévképzők alkotják. A tundrai nyenyecben öt különböző non-finit igenév csoport létezik: infinitivus (imperpektív, perfektív), participium (imperfectív, perfectív, negatív és futurítív), gerundium (modális és finit), subordinativus (subordinativus, auditivus, evasív) és connegativus (lásd részletebben Salminen 1998a: 535). A szintaktikai tagadó segédigék egyes non-finit igealakokban nem állhatnak, mivel segédigeként nem teljes a paradigmájuk. Következésképpen semmilyen körülmények között nem tagadhatók más szintaktikai tagadó segédigével (tehát CN alakban nem állhatnak). Ennek oka nem valamely alaki megkötésben keresendő, hanem a szerkezet szemantikájában. Tehát elvileg feltehető egy tagadott szintaktikai segédigei tőalak, de ez a szerkezet szemantikailag nem értelmezhető. A tagadott tőalakon kívül bármely non-finit szuffixumot felvehetik a szintaktikai tagadó igék. Az alábbi mondatban a tagadó ige auditivusi alakban jelenik meg, amely Salminen (1998b: 25) alapján a subordinativus egyik alcsoportjába tartozik, tehát non-finit igeképzőnek tekinthető (melyhez esetenként possesszív toldalékok járulhatnak). Ezzel ellentétben Hajdú (1989: 65) és Pusztay (2003: 383) igemódként értelmezi ezt a formát (melyhez objektív igeragok csatlakoznak).

- (19) tyuko-w°-myih nyenecy°h **nyí-won-ta** ŋa-q,
 ez-AFF-PX1DU ember NEGAUX-AUD-PX3SG van-CN
 xad°-h ŋilyeka ŋæ-r°xa-Ø
 valószínűleg-GEN ördög van-APPR-SUBJ3SG
 'Ez úgy látszik nem egy ember, valószínűleg ő az ördög.' (L47: 47)

Ha a tagadó segédige valamely befejezetlen alakban szerepel a mondatban, az ige, amelyre a negatív értelmű megnyilatkozás vonatkozik, mindig felveszi a tagadott tőalakot, lásd a (20)-(21) mondatokat.

- (20) xəcya-na-n° xany°-q
 NEGAUX-PTIMPF-PX2SG megy-CN
 'Majdnem elment (már).' (T65: 760)

- (21) tyiki° syiqw° xan°-m **nyí-bət°**
 ez hét áldozat-ACC NEGAUX-SUBORD.PX2SG
 xada-q, nyencyel-m nyí-n° me-t°-q
 megöl-CN jóindulat-ACC NEGAUX-SUBJ2SG kap-FUT-CN
 'Ha te nem adod meg ezt a hét véráldozatomat, akkor nem leszek jóindulatú veled. (tkp. Ha ennek a hét véráldozatnak a megadása nem lesz meg, akkor jóindulatot nem kapsz.)' (L47: 18)

Az eddigiekből levonható a következtetés: hogy a szintaktikai tagadó segédigék (többnyire) felveszik az inflexiós toldalékokat, melyek kapcsolódási sorrendje nem tér el az általános toldalékolási sorrendtől, tehát az igező után következhetnek a módjelek, majd az aoristos (vagyis a semleges idő), az igei személyragok és végül a praeteritum zárómorfémaként, ami szintén időre utaló toldalék. Előfordulhat, hogy ennek a toldalékolási sornak minden eleme kitöltött (természetesen az időjelek vagylagosan), nem korlátozza semmilyen szabály ezek együttes megjelenését egy ige. A befejezetlenséget kifejező igenévképzők azonban nem jelenhetnek meg a fenti inflexiós toldalékokkal azonos tövön, és természetesen egyszerre nem jelenhet meg több igenévképző sem ugyanazon az ige. Felvetődik a kérdés, hogy milyen szerkezettel oldja meg a nyelv azt az esetet, ha a tagadás során a beszédsszituáció egynél több non-finit igei szuffixum alkalmazását kívánja meg. Az alábbi példamondat ezt a lehetőséget illusztrálja.

- (22) syenyey° myer°h pyí-n°h **nyí-wi°**
 előbb korán ki-DAT NEGAUX-PTPERF.PX3SG
 ŋæ-b°ta tərpa-q, tyedah tərɣem
 van-SUBORD.PX3SG kilép-CN most így
 nyí-wi-n° ŋæ°ya-sy° mayantor-q
 NEGAUX-PTPERF-PX2SG van-OPT-PRET szenved-CN
 'Ha az előbb nem léptél volna ki korán (a sátorból), most nem szenvedtél volna ennyire.' (L47: 156)

Az első tagmondatban a tagadó ige megjelenik a befejezettségre utaló non-finit szuffixum, ami nem engedi, hogy ehhez a tőhöz további toldalék kapcsolódjon, így bevezet még egy igit (a létigét), amelynek jelentése nem módosít az aktuális szituációban megkívántakon (tehát kopulaként funkcionál) és feladata, hogy felvesze azt a toldalékot, amelyet a tagadó ige már nem képes, viszont a toldalékolási szabály értelmében a tagadott tőhöz sem kapcsolódhat. Így a feltételeességet kifejező non-finit toldalék a kopulán jelenik meg. A második tagmondatban hasonló folyamat zajlik le, szintén a toldalékolási szabály korlá-

tozása miatt szükséges bevezetni egy kopulát, amin megjelenhet a módra és időre utaló szuffixum, mivel a tagadó igét lezárja a non-finit toldalék.

Az ismertetett toldalékmegoszlási szabály értelmében a derivációs toldalékok a tagadott igén jelennek meg. A továbbiakban illusztrációképpen olyan mondatokat mutatok be, amelyekben a tagadott ige-tőhöz valamilyen derivációs toldalék járul. Ezek közül a toldalékok közül a kontinuatív (*-ŋku-*, amelyet a jövő idő jelölőjeként tartanak számon – vö. Hajdú 1989: 62 és Salminen 1997: 54, lásd a (23) mondatot) és a habituatív képző (*-cyəti-*, lásd a (24) mondatot) szolgál a leginkább ennek illusztrálására, mivel ezek a toldalékok rendkívül gyakoriak és produktívak a nyelvben.

- (23) wenyako-cya-mt° nyí-r° myit°-ŋku-q?
 kutya-DIM-PX.ACC.2SG NEGAUX-OBJSG2SG elad-FUT-CN
 'Nem fogod eladni a kiskutyádat?' (L47: 87)

- (24) syiqw° tyibya-q xəbyi-r°
 hét öles-PL osztják-PX2SG
 wenyako-cya-mt° nyenaq ŋəwor-xəqna
 kutya-DIM-PX.ACC.3SG jó étel-PL.LOC
 ŋəworə-mp°-cyəti-da, pəlko-n°h nyi-dye-Ø
 eszik-CONT-HAB-OBJSG3SG ürülék-DAT NEGAUX-PTIMPF-3SG
 ŋədara-mp°-cyəti-q
 küld-CONT-HAB-CN
 'A hét öles osztják a kutyáját jó étellel szokta etetni, ürülékhez nem szokta küldeni.' (L47: 87)

A vizsgálataim során azt tapasztaltam, hogy a *xəcyə-* ige a derivációs toldalékok eloszlásában is eltéréseket mutat, mivel a derivációs toldalékok minden esetben a tagadó igehez csatlakoznak ahelyett, hogy a tagadott ige-tővön jelenének meg (vö. [25a,b] mondatok).

- (25a) myercya-h saxar-kəqna mya-dyikocya-waq
 szél-GEN lökés-LOC.PL sátor-DIM-PX1PL
 xəcyə-syəti-Ø xəw°-q
 NEGAUX-HAB-SUBJ3SG felborul-CN
 'A széllökésekben a kicsi sátrunk csaknem fel szokott borulni.'
 (T65: 539)

- (25b) narey° xalya-m tæwa-də° **xəcyə-syəti-naq**
 tavaszi hal-ACC átvisz-GERMOD NEGAUX-HAB-REFL1PL
 ser°dala-q
 éhezik-CN
 'Há a tavaszi halat átadjuk, csaknem éhezni szoktunk.' (T65: 585)

Tehát a *xəcyə-* ige esetében a módjelek és a derivációs toldalékok megjelenése az ellentétét mutatja a többi szintaktikai tagadó segédigéhez való kapcsolódási lehetőségnek. Érdekes, hogy e két toldalék, még ha előfordulásuk az egyes tagadó segédigéken nem is egyezik meg, nem jelenhet meg egyazon tövön egy időben. Feltéhetően a *xəcyə-* ige grammatikai viselkedésének analógiájára néhány esetben a *nyí-* ige használata is ezt a toldalékolási lehetőséget mutatja (26).

- (26) ɲob-kəd° təryem **nyí-sy°ti-Ø** yeryebyer°-q
 egy-ABL így NEGAUX-HAB-SUBJ3SG történik-CN
 'Ilyesmi nem történik gyakran.' (T65: 104)

A fenti jelenségnek nincsen egyéb magyarázata, mint az analógia, mivel a tagadott ige-tövön nem jelenik meg olyan toldalék, amely meggátolná, hogy a habituatív képző is hozzá kapcsolódjon. Ez a szerkezet viszont nagyon ritkán fordul elő.

3.1.1.3. A szintaktikai tagadó predikátum szerkezete és szórendje. A megváltozott szórendű szintaktikai tagadás.

Az eddigiekben látható volt, hogy a szintaktikai tagadás során a tagadó mondat állítmánya összetett, a tagadó segédigéből és a tagadott igéből áll. A szintaktikai tagadó segédigék önálló állítmányai nem lehetnek a mondatnak, minden esetben szükség van egy jelentéssel bíró igére, amelyet tagadhatnak.

A szintaktikai tagadó predikátum szórendje: NEGAUX-VCN, vagyis a szintaktikai tagadó segédigét mindig a tagadott ige követi a tagadó predikátumban. A tundrai nyenyec nyelv szórendje erősen kötött SOV, tehát a predikátum mondatvégi pozíciójű. Azonban Dryer (1992: 82) alapján az OV alapszórendű nyelvek az O-V-AUX szórendet preferálják az állítmány mondatvégi pozíciója miatt. Ez az igei sorrend meg is valósul a tundrai nyenyec nyelvben állító segédigét tartalmazó mondatok esetében⁹ (lásd a (27)–(28) mondatokat).

⁹ A nyelvben nagyon kevés a módbeli segédigék száma, mivel az igemódok elsősorban a ragozott igei állítmányhoz kapcsolódó szuffixumok formájában fejeződnek ki.

- (27) tyuku° pisamo adresu-w°nanta **tæw°-ra°**
 ez levél cím-PX.PROS.3SG elvisz-GERMOD
 tara°-Ø
 AUX-SUBJ3SG
 'Ezt a levelet el kell vinni a címére.' (T65: 26)
- (28) ŋaq, **ŋəwor-man°-h** **xərwaə-d°m**
 PART eszik-INFIMPF-DAT AUX-SUBJ1SG
 'Igen, akarok enni.' (N: 42)

A fenti példák és a nyelv szerkezetére vonatkozó tipológiai szabály alapján a tagadás során is ennek a sorrendnek kellene megvalósulnia. Ennek ellenére a tundrai nyenyec nyelvben – és Wagner-Nagy (2005: 72) alapján a többi szamojéd nyelvben is – a NEGAUX-VCN sorrend realizálódik (vö. Miestamo 2005: 82). Tehát a tagadó mondat predikátumának szórendje különbözik az állító segédigés mondat predikátumának szórendjétől, az igei sorrend megfordul.

Azonban – ahogyan a bevezetőben már említettem – a szintaktikai tagadásnak létezik egy speciális szórendi használata, amikor a szintaktikai tagadás általános szórendje megfordul, vagyis O-V-NEGAUX sorrend realizálódik. Ez a szórend megegyezik az állító segédigével rendelkező mondatok predikátumának szórendjével. Ennek a szerkezetnek az érdekessége, hogy a mondatok jelentése tagadásból nyomatékosított állítássá vált át¹⁰. Így a tagadó ige feladata a lexikális ige jelentésének nyomatékosítása, tehát a negatív szintaktikai segédige nyomatékos állítást kifejező segédigei funkciót vesz fel. A szerkezet – amely folklór-szövegekben igen gyakori – használata során a főige által kifejezett információ válik a mondat leghangsúlyosabb részévé. Ez az igei konstrukció egy poszt-verbális szintaktikai tagadó segédigéből és az általa tagadott igtőből áll, ahol a tagadó igehez kapcsolódik egy kliticizálódott partikulavégződés (-m°h/-w°h) záró morfémaként. Fontos megjegyezni, hogy erre a jelentésmódosulásra csak a leggyakoribb szintaktikai tagadó igével, a *nyí-* igével alkotott fordított szórendű tagadó predikátum használata során találtam példát. A többi szintaktikai tagadó segédige szórendje nem módosul, tehát marad az O-NEGAUX-V(CN) sorrend. A megváltozott szórendű tagadó szerkezetben szereplő elemek morfoszintaktikai szempontból grammatikusan jelennek meg a mondatban, vagyis az inflexiós szuffixumok a tagadó igehez járulnak, a derivációs toldalékok pedig a tagadott igehez, amely a szintaktikai tagadás során használatos CN alakban jelenik meg. E speciális fordított szerkezet használatának nincsen grammatikai meg-

¹⁰ Salminen (1998a: 531) alapján ez a konstrukció egy speciális összetett igemódként értelmezhető.

kötése, gyakorlatilag bármely ige tagadott töve szerepelhet a szerkezetben, kivéve természetesen a szintaktikai tagadó segédigéket. A példák alapján a partikulavégzések többé-kevésbé szabályos előfordulást mutatnak: ha a mondat alanya egyes számú, akkor a *-w^oh* szuffixum járul a tagadó igéhez (29a), míg duálisi (29b) vagy többes számú alany (29c) esetében a *-m^oh* végződés jelenik meg a szintaktikai tagadó igén.

- (29a) nyírcy^oye-da m^oncabta-q nyí-Ø-w^oh
 szemöldök-PX.ACC.PL3SG megmozdít-CN NEGAUX-SUBJ3SG-P
 'Bizony felvonta a szemöldökét.' (T65: 227)
- (29b) syidya^o xabyi-r^o ma-q nyí-xi-m^oh: [...]
 kettő osztják-PX2SG mond-CN NEGAUX-SUBJ3DU-P
 'Hát a két osztják nem ezt mondja: [...]' (L47: 88)
- (29c) nyenesya-daq ŋæ-q nyi-sya-daq-m^oh
 igazság-PRED2PL COP-CN NEGAUX-INT-SUBJ2PL-P
 'Bizony igazatok volt.' (T65: 300)

A szövegekben olyan példát is találtam, amikor ez a partikulavégződés elmarad (vö. (30)). Ilyenkor a mondat újra tagadó jelentésűvé válik. Ennek a használatnak a részletes elemzésére azonban kevés példa áll rendelkezésre.

- (30) yewey^o-h yew^oli-ta ŋəmnyalu-q nyí-Ø
 leves-GEN hígított-PX3SG ízletes-CN NEGAUX-SUBJ3SG
 'A leves bizony ízetlen.' (T65: 86)

Úgy vélem, hogy ez a fordított szórendű tagadó szerkezet pragmatikai okokból alakult ki, hogy a főige által hordozott jelentést nyomósítsa, a mondat főhangsúlyát az igei összetevőre összpontosítsa. Mindemellett a szerkezetben a partikulavégződésnek és a szórendnek funkciója van, mivel ezek okozzák a szemantikai változást, fordítják át a tagadó jelentést állítóvá.

3.1.2. A szintaktikai tagadó partikulák

Az 1. táblázatban a szintaktikai tagadó elemek között szerepelnek tagadó partikulák is. A tundrai nyenyec nyelv leíró nyelvtanai (például Tereščenko 1973, vagy Hajdú 1989) nem tesznek említést partikulákról, annak ellenére, hogy láthatólag léteznek. A szintaktikai tagadó partikulák előfordulása azonban olyannyira ritka, hogy részletes grammatikai elemzésre nincs módom. Mégis van néhány olyan jellemző, amelyet meg lehet állapítani a használatukról. Egyrészt ezek a partikulák a szintaktikai modális tagadó segédigékből alakultak ki gram-

matikalizációs úton. Ezt mutatja az alaki hasonlóságuk és jelentésbeli egyezésük. Emellett az igei jellegükre utal a szintaktikai pozicionális megkötésük, ti. csak közvetlenül preverbális pozícióban fordulnak elő. A nyelvben a nem tagadó értelmű partikulák szintaktikai szerkezeti helye viszonylag szabad, így a szintaktikai tagadó partikulák előfordulása arra enged következtetni, hogy a grammatikalizációnak azon a fokán állnak, amikor még pozicionális szabadság nem valósul meg, de az igei jellegük már elhalványult. Erre utal az a tény is, hogy mondatba kerülve nem ragozhatók és semmilyen toldalékkal nem láthatók el A (31a,b) és (32a,b) mondatokban (ahol (31a) és (32a) mondat illusztrálja az igei használatot, kontrasztban a (31b) és a (32b) mondatokkal, amelyek a partikulák grammatikai viselkedését illusztrálják) tehát grammatikailag ezek az eszközök már partikulaként funkcionálnak.

- (31a) $\eta\text{æ-w}^\circ$ $\text{xæcy-a-əm}^\circ\text{h}$ $\text{panc}^\circ\text{xəl-q}$
 láb-PX1SG NEGAUX-SUBJ1SG felsért-CN
 'Majdnem felsértettem a lábamat.' (T65: 441)
- (31b) pya waq xæcyah $\text{tyímya-}\emptyset$,
 fa kerítés NEGP elrothad-SUBJ3SG
 təryem $\eta\text{od}^\circ\text{q}$ təmna $\text{pyerye}^\circ\text{-}\emptyset$
 így alig még kitart-SUBJ3SG
 'A fa kerítés majdnem elrothadt, de még kitart.' (T65: 459)
- (32a) $\text{xənyə-a-d}^\circ\text{m}$ $\text{yaər}^\circ\text{-q?}$
 NEGAUX-SUBJ1SG sír-CN
 'Hát hogy ne sírnék?' (FN: 258)
- (32b) xənya $\text{xan}^\circ\text{taə-d}^\circ\text{m}$
 NEGP elmegy-SUBJ1SG
 'Hogy ne mennék?' (FN: 96)

A (31b) és (32b) mondatokban a tagadó partikulák ugyanabban a szintaktikai pozícióban állnak, mint a modális tagadó igék (vö. (31a) és (32a)) és jelentésük is megegyezik a fent tárgyalt igepárjaikkal; de látható, hogy míg a (31a) és (32a) mondatokban a modális tagadó igék ragozódnak, addig a partikulák esetében az igei személyragok már az általuk *t a g a d o t t* állítmányi szerepű igékhez kapcsolódnak, amelyek nem a szintaktikai tagadásra jellemző CN alakban jelennek meg a mondatban, hanem befejezett alakokban.

Az eddigiek során a tundrai nyenyec szintaktikai tagadó eszközöket vizsgáltam; a továbbiakban rátérek a szemantikai tagadás hasonló szempontú bemutatására. Látni fogjuk, hogy a két tagadó módszer grammatikai viselkedése között

alapvető eltérések vannak, mely nyelvtani viselkedésbeli eltérés az egyetlen olyan tényező, amely indokoltta teszi a szintaktikai és a szemantikai elemek külön kategóriába sorolását.

3.2. A szemantikai tagadás és eszközei

A tundrai nyenyec nyelv szemantikai tagadó eszközei (NEG) a tagadás transzformációját úgy hajtják végre, hogy mindeközben nem változtatnak a mondat alapvető struktúráján, a negáció csak a jelentésükben van kódolva, nem különböznek bármely más állító jelentésű nyelvi elemtől, tehát a negáció logikai műveletét szemantikailag fejezik ki. A szemantikai tagadó elemek lexikai besorolása során hasonló kategóriák találhatók, mint a szintaktikai tagadó eszközknél. Nemcsak igék szerepelnek a szemantikai tagadó igék között, hanem partikulák is. Az alábbi táblázat foglalja össze a tundrai nyenyec nyelv szemantikai tagadó eszközeit:

szemantikai tagadó eszköz	jelentés	lexikai kategória
<i>yəŋko-</i>	'hiányzik, nincsen'	tagadó jelentésű ige
<i>yexara-</i>	'nem tud, nem ismer (szellemi)'	tagadó jelentésű ige
<i>yərmye-</i>	'nem tud vmiről'	tagadó jelentésű ige
<i>yaqmə-</i>	'nem tud (fizikai)'	modális tagadó ige
<i>yəŋku</i>	'hiányzik, nincsen'	partikula
<i>yekar^oq</i>	'nem tudom'	partikula

2. táblázat: a tundrai nyenyec nyelv szemantikai tagadó eszközei

A továbbiakban – ahogyan a szintaktikai tagadó eszközök esetében is tettem – külön tárgyalom az igei és a partikulai kategóriát, mivel értelemszerűen nem lehet azonos szempontokat követve elemezni ezt a két osztályt.

3.2.1. A szemantikai tagadó igék

A szemantikai tagadó igék grammatikai viselkedése – csakúgy, mint a szintaktikai igéké is – többé-kevésbé egységes, így a bemutatásuk során általános kategoriális jellemzést nyújtok, s csak akkor térek ki az egyes eszközök bemutatására, ha az általánostól eltérő viselkedést tapasztaltam.

3.2.1.1. Lexikai és szemantikai kategorizáció

A szemantikai tagadó igék összetett jelentéssel rendelkeznek. Ellentétben a szintaktikai segédigékkel, ezek jelentésmezője nem korlátozódik kizárólag a negációra. Egyszerre két jelentésbeli síkon értelmezhetők: rendelkeznek egyrészt egy saját lexikai jelentéssel, amelyre épül a tagadó értelem, tehát önmagukban fejeznek ki konkrét állítást és annak a tagadását. A szemantikai tagadás leggyakrabban a *yəŋko*- igével történik, amely egyrészt az aktuális világban, vagy a diskurzus pillanatnyi idejében lévő egzisztenciális létezészt fejez ki, másrészt pedig ennek tagadását. A *yexara*- ige valamely elméleti tudást, ismeretet és annak hiányát fejezi ki, vagyis a beszélőnek az adott témában való hiányos ismereteit. A *yərmye*- ritkán használatos, jelentése közel áll a *yexara*- igeéhez, valamely szellemi képességet, ismeretet, ezen felül pedig ennek hiányát fejezi ki. Használatbeli különbségük abból adódik, hogy a *yərmye*- mindig megköveteli azt az információt, amelyről nem tud a beszélő, így használata mindig az adott beszédshituációhoz kötött, arra az elemre (illetve hiányára) referál, amely már előzőleg elhangzott a kontextusban. Katzschmann (1993-94: 48) alapján a *yaqmə*- ige kivételt képez a szemantikai tagadó igék között, mivel modális funkcióval is bír. Ez a tény azonban nem indokolja a szintaktikai tagadó elemekhez való sorolását, mivel morfológiai és grammatikai viselkedése nem egyezik meg a szintaktikai tagadó igékével. A *yaqmə*- valamely fizikai képességet és annak tagadását, illetve hiányát fejezi ki.

3.2.1.2. Morfológiai kategorizáció

Morfológiai szempontból alapvető különbség a szintaktikai és szemantikai tagadó igék között, hogy a szemantikai tagadó igék nem mindig funkcionálnak segédigeként, így toldalékolhatóságuk, morfológiai viselkedésük nem tükrözi a nyelv szintaktikai tagadó segédigéire jellemző szabályokat. Ennek értelmében egyrészt a szemantikai tagadó igék bármely igei szuffixumot felvehetik, tekintet nélkül arra, hogy az adott toldalék inflexió, vagy derivációs szuffixum-e. Másrészt mivel a szemantikai tagadó igék önálló jelentéssel bírnak, így (általában) önállóan is szerepelhetnek a mondat állítmányaként, tehát nem szükséges valamely igét tagadniuk, így ragozási típusukat önmaguk határozzák meg.

A *yəŋko*- és *yərmye*- igék jelentésükből fakadóan a Salminen (1998b: 20) alapján meghatározott csoportok közül az intranszitiv igék közé tartoznak, tehát csak szubjektív igeragokat vehetnek fel (lásd a (33)-(34) mondatokat).

- (33) tyeda-ryi ɲəcyəke-waq **yəŋku-Ø**
 most-LIM gyerek-PX1PL NEG-SUBJ3SG
 'Még nincsen gyerekünk.' (N: 55)

- (34) nyísysa-r° tyiki° syerkə-d° **yərmye°-Ø**
 apa-PX2SG ez dolog-ABL NEG-SUBJ3SG
 'Az édesapád nem tud erről a dologról.' (P03: 359)

A *yexara-* és *yaqmə-* igék a tranzitív igék közé tartoznak, így felvehetnek szubjektív (lásd (35a) és (36a) mondatokat), illetve objektív (lásd a (35b) és (36b) mondatokat) igeragokat is.

- (35a) mən̄y° adresa-mdaq **yexaraə-d°m**
 én cím-PX.ACC.2PL NEG-SUBJ1SG
 'Nem tudom a címeteket.' (N: 40)
- (35b) tər̄cya wada-h xəra-m **yexara-əw°**
 ilyen szó-GEN kanyar-ACC NEG-OBJSG1SG
 'Nem ismerek ilyen közmondást.' (P03: 9)
- (36a) nyebya-da **yaqmə°-Ø**
 anya-PX3SG NEG-SUBJ3SG
 'Az édesanyja beteg. (tkp. Nem tud semmit csinálni.)' (T65: 857)
- (36b) tyuku°-m syerta° **yaqmə°-da**
 ez-ACC megcsinál.GERMOD NEG-OBJSG3SG
 'Nem tudja ezt megcsinálni.' (T65: 857)

A fenti mondatok alapján láthatjuk, hogy a *yərmye-* ige vonzata, ha szerepel a mondatban, akkor ablatívuszi esetben áll, a *yexara-* és *yaqmə-* igéké pedig akkuzatívusziban. A szemantikai tagadó igék ragozási kategóriába való hovatartozását az sem változtatja meg, ha egy másik igét tagadnak, így tehát az általuk tagadott ige ragozása nincsen hatással a szemantikai tagadó igékre. Az alábbi mondatpár ezt illusztrálja, ahol (37a) mondat igei állítmánya jelenik meg (37b) mondatban *tagadott* formában. Látható, hogy a két mondat állítmányának ragozási típusa nem egyezik meg annak ellenére, hogy a cselekvő száma és személye, illetve a tárgy száma is azonos.

- (37a) xabtyeq°-m tayaxəqla-xəya° sarm̄yik°
 rénbika-ACC elkerget-INTENS.GERMOD farkas
xada-we-da
 megöl-NARR-OBJSG3SG
 'A farkas a nyájtól való elkergetése után megölte a rénbikát.' (T65: 643)

- (37b) ye°nəbcy°yeq-naq xada-bəda-doh yəŋku-Ø
 remény-PX.GEN.PL1PL megöl-PTIMPF-PX3PL NEG-SUBJ3SG
 'Semmi reményünk nincsen, hogy megöljük őket.' (T65: 95)

Ahogy azt elmondtam, a szemantikai tagadó igékre nem vonatkozik a szintaktikai tagadó igék grammatikai használatát irányító toldalékmegoszlási szabály. Ezt bizonyítandó, vizsgáljuk meg az alábbi mondatokat!

- (38a) nyanan° yesyam-yi yəŋku-Ø-sy°
 nálam pénz-PX1SG NEG-SUBJ1SG-PRET
 'Nem volt nálam pénz.' (T65: 111)
- (38b) ŋanyi-h ŋəwor-ma-h yəŋko-sa-wa?
 ismét-GEN eszik-INFIMPF-GEN NEG-INT-SUBJ3SG
 'Nem lesz újabb evés?' (L47: 442)

A (38a-b) mondatok az idő- és módjelek kapcsolódását mutatják. Látható, hogy mindkét esetben a szemantikai tagadó ige veszi fel ezeket a toldalékokat.

A szemantikai tagadó igék bármely non-finit képzővel ellátva megjelenhetnek a mondatban (például [39] mondat), ennek következtében tagadhatók is valamely szintaktikai tagadó ige segítségével (tehát állhatnak CN alak-ban) (lásd a [40] mondatot).

- (39) yah mí-da-xəna ŋəmke-xərt°
 föld készít-PTIMPF-LOC valami-CONC
 yəŋku-wi°
 NEG-PTPERF
 'A föld teremtésekor semmi nem létezett.' (L47: 6)
- (40) [...] ŋə-da nyí-Ø yəŋku-q,
 láb-PX3SG NEGAUX-SUBJ3SG NEG-CN
 tənya-Ø, ŋuda-da nyí-Ø
 van-SUBJ3SG kéz-PX3SG NEGAUX-SUBJ3SG
 yəŋku-q, xəbyer-da tənya-Ø
 NEG-CN törzs-PX3SG van-SUBJ3SG
 '[...] nem hiányzik a lába, megvan, nem hiányzik a keze, a törzse (is) megvan.' (L47: 118)

Amellett, hogy a szemantikai tagadó igék – a szintaktikai tagadó igékkel ellentétben – szintaktikai tagadó segédigékkel tagadhatók, bizonyos esetekben,

ha szemantikailag megengedett, a szemantikai tagadó igék tagadhatnak más, szintén szemantikai tagadó igét.

- (41) **yərmye-na-da** **yəŋku-Ø**
 NEG-PTIMPF-PX3SG NEG-SUBJ3SG
 'Nem tudása nincsen.' (T65: 852)

Az alábbi példamondat pedig a szintaktikai és a szemantikai tagadó igék kombinálhatóságának további lehetőségét mutatja:

- (42) **nyí-sy°** **wadyes°-q** **yaqm°ə-w°**
 NEGAUX-GERMOD mond-CN NEG-OBJSG1SG
 'Nem tudok nem beszélni.' (T65: 857)

A *yaqmə-* ige fókuszában a *nem beszélni* szerkezet áll (nem pedig a *beszélni*), így a szintaktikai tagadó segédige fogja felvenni azt a non-finit alakot, amelyet a mondat igei állítmánya megkövetel (ti. gerundium), és a tartalmas, jelentéssel bíró lexikai ige pedig – mivel a szintaktikai tagadó segédige fókuszában áll, tehát a szintaktikai ige tagadja – a szintaktikai tagadott tőalakban jelenik meg a mondatban.

Visszatérve a szemantikai tagadó igék toldalékolási lehetőségeire, az alábbi példamondat alapján látható, hogy a szintaktikai tagadás során tárgyalt derivációs toldalékok szintén a szemantikai tagadó igék tövéhez járulnak a szemantikai tagadó predikátum szerkezetében:

- (43) **pyín°-wa-xəd°** **yexara-sy°ti-Ø**
 fél-INFIMPF-ABL NEG-HAB-SUBJ3SG
 'Nem szokta ismerni a félelmet. (tkp. Nem szokott tudni a félelemről.)' (T65: 465)

Az eddigieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a szemantikai tagadó igék morfológiai viselkedése teljesen eltér a szintaktikai tagadás során látott szabályoktól. Viselkedésük a tundrai nyenyec nyelv állító (segéd)igei kategóriájára jellemző formákat tükrözi, azoktól semmilyen mértékű eltérés nem tapasztalható. A továbbiakban azzal foglalkozom, hogy hogyan épül fel a szemantikai tagadó predikátum szerkezete, ha a szemantikai tagadó ige nem önálló állítmánya a mondatnak, tehát egy lexikai igét tagad.

3.2.1.3. A szemantikai tagadó predikátum szerkezete és szórendje

Ha a mondat állítmányaként egyedül a szemantikai tagadó ige szerepel, akkor nem szükséges tipikus tagadó konstrukció és tagadott igealak használata, illetve a tagadó igék tipikusan mondatvégi pozícióban helyezkednek el. Ha azonban a tagadó értelmet egy másik igei összetevőre vonatkoztatjuk, akkor az összetett

tagadó predikátum szórendje megegyezik a (27)–(28) mondatokban bemutatott sorrenddel – V(NONFIN)-NEG –, vagyis a tagadott ige után, mondatvégi pozícióban foglal helyet a szemantikai tagadó ige – ami ebben az esetben már segédigeként szerepel az állítmányi szerkezetben –, így a nyelv tipikus (állító) segédigei szórendje realizálódik a szemantikai tagadás során. Ebben a szerkezetben a tagadott ige mindig valamely non-finit igealakban szerepel, amely azonban sohasem lehet a szintaktikai tagadás során realizálódó (CN) igealak (44)–(46). A befejezetlen alakban álló tagadott ige és a szemantikai tagadó ige közvetlenül szomszédosak a predikátumban, közéjük nem ékelődhet semmilyen elem.

- (44) **tosa-wa-da** **yəŋku-Ø**
 óvakodik-INFIMPF-PX3SG NEG-SUBJ3SG
 'Nem óvatos. (tkp. Óvakodása hiányzik.)' (T65: 670)

A *yəŋko*- igével a tagadó predikátumban bármely non-finit igealak (a nyelv non-finit képzőiről lásd bővebben a 3.1.1.2. fejezetet) állhat, az aktuális kontextus határozza meg, hogy melyik alakba kerüljön a tagadott ige, ennek grammatikai kikötése nincsen. Ugyanez mondható el a *yexara*- igéről is (vö. (45)), az általa tagadott ige bármelyik non-finit toldalékot felveheti (kivéve természetesen a CN alakot).

- (45) **məny°** **ləx°nako-m** **me-sy°** **yexara-əm°h**
 én történet-ACC vesz-GERMOD NEG-SUBJ1SG
 'Én nem tudok történetet mesélni.' (L47: 164)

A példamondatok alapján a *yaqmə*- ige azonban – szemantikai okokból – kizárólag gerundiumi alakokkal alkothatja egy mondat predikátumát.

- (46) **tyuku°** **yalya-h** **tənya-n°h** **xə-sy°** **yaqm°-əw°**
 ez nap-GEN ott-DAT megy-GERMOD NEG-OBJSG1SG
 'Ma nem tudok oda menni.' (P03: 361)

Ha összevetjük a szintaktikai és szemantikai tagadó predikátum szórendjét, láthatjuk, hogy a két szerkezetben a tagadó és a tagadott ige sorrendje egymás ellentéte (illetve a szemantikai tagadás követi a nyelvre jellemző (állító) igei-segédigei sorrendet). Arra a kérdésre, hogy mi az oka a két tagadó predikátum ellentétes szintaktikai felépítésének a különböző tagadó konstrukciókban, nem találtam releváns választ a nyelv grammatikai szabályainak és szintaktikai felépítésének ismeretében.

3.2.2. A szemantikai tagadó partikulák

A szemantikai tagadó partikulák elsődlegesen diskurzusokban fordulnak elő, így

elméletileg bármely kontextusban alkalmazhatók negatív értelmű diskurzus-partikulaként. Vannak olyan grammatikai tulajdonságok, amelyekben meg-egyeznek, így mindkét partikula mondat, vagy tagmondatkezdő pozíciójú. A szintaktikai tagadó partikulákhoz hasonlóan valamely szemantikai tagadó igéből alakultak ki grammatikalizációs úton, ahol még őrzik hangalaki hasonlóságukat, azonban már szintaktikai pozíciójuk eltér a származtató igékre jellemző pozí-
ciótól. Használatuk azt mutatja, hogy főként eldöntendő kérdésekre adott nem-
leges válaszként funkcionálnak. Emellett mindkettőnek van járulékos jelentése, melynek értelmében más kontextusban is előfordulhatnak, nem csak diskurzus-
ban felelőszóként. Eldöntendő kérdésekre adott válaszokban kifejezhetnek ön-
állóan tagadást, mint a kérdésre adott elégséges válasz (lásd az (47a-b) mon-
datokat).

- (47a) nyísyá-r° myer°-h tú-tə°-Ø?
apa-PX2SG hamarosan-GEN jön-FUT-SUBJ3SG
'Hamarosan jön az apád?'

- (47b) yekar°q
NEGP
'Nem tudom.' (T65: 92)

Az esetek többségében viszont nem elegendő csupán a felelő partikula használata. Ilyenkor valamely tagadó ige bevezetése is szükséges a tagadó értelem kifejezéséhez, ahogyan azt az alábbi mondat illusztrálja.

- (48a) pid°raq obshezHITE-xəna yilye°-daq?
ti(PL) munkásszálló-LOC él-SUBJ2PL
'Ti munkásszállóban laktok?'

- (48b) yəŋku, məny° obshezHITE-xəna nyí-d°m yilye-q
NEGP én munkásszálló-LOC NEGAUX-SUBJ1SG él-CN
'Nem, én nem munkásszállóban lakom.'

- (48c) ŋaq¹¹, obshezHITE-xəna yilyeə-d°m
P munkásszálló-LOC él-SUBJ1SG
'Igen, én munkásszállóban lakom.' (N: 65)

A két szemantikai tagadó partikula közötti különbség alapját jelentésbeli eltér-
ésük okozza, de egyes nyelvtani jellemzők további eltéréseket mutatnak.

¹¹A (48c) mondat azt is illusztrálja, hogy a tagadó értelmű felelő partikulának létezik a nyelvben egy állító jelentésű párja: a ŋaq partikula.

A *yəŋku* partikula használatának nincsenek grammatikai megkötései, míg a *yekar°q* kizárólag egyes szám első személyű alany esetén alkalmazható. A *yəŋku* jelentése így általánosabb, bármely diskurzusban kifejezhető vele tagadás, nem kötelező kérdésre válaszolnia.

- (49a) *ŋob°-ŋæ* *xəncyer°q* *xan-taə-n°*,
 egy-ESS hogyan megy-FUT-SUBJ2SG
 syídyə-ŋæ *xə-x°-nyih!*
 kettő-ESS megy-ADHORT-SUBJ1DU
 'Egyedül hogy mész el, menjünk ketten!'
- (49b) ***yəŋku***, *məny°* *ŋob°-ŋæ* *xan-taə-d°m*
 NEGP én egy-ESS megy-FUT-SUBJ1SG
 'Nem, én egyedül megyek.' (L47: 25)

A vonatkozó szakirodalom sokszor a *yəŋku* partikulát mint a *yəŋko-* ige egyes szám harmadik személyű alakját írja le az alaki egybeesés miatt. Ez az alaki egyezés azt támasztja alá, hogy a felelőszó a *yəŋko-* igéből származik. Azonban mondatbeli pozíciójuk eltéréseket mutat (vö. [33] és [49b] mondatokat), illetve a partikulához többes számú használata esetén nem járul többesjel (lásd [50b] mondatot), ami nem valósulhatna meg akkor, ha a partikula valóban igei minőségben szerepelne a mondatban.

- (50a) *ŋəcyeki-q* *ŋarka-q?*
 gyerek-PL nagy-PRED3PL
 'Nagyok a gyerekek?'
- (50b) ***yəŋku***, *nyudyakocya-q*
 NEGP fiatal-PRED3PL
 'Nem, fiatalok.' (Ny: 55)

A *yekar°q* partikula szintén használható nemcsak valamely kérdésre adott válaszként, mivel a beszélő valamely, a kontextusból kikövetkeztethető információjának hiányát fejezi ki:

- (51) *xə°-myi* *xo-sy°* ***yaqm°ə-w°***,
 kés-PX.ACC.1SG megtalál-GERMOD NEG.OBJSG1SG
 yekar°q *xə-nyah* *temci°-q*
 NEGP hol-DAT tesz-REFL3SG
 'A késemet nem tudom megtalálni, nem tudom, hová tettem.' (T65: 689)

Ez a partikula emellett sokszor diszjunktív kötőszóként jelenik meg a mondatban (vö. [52a,b]). Ebben az értelemben csak akkor használatos, ha a választást kifejező tagmondatok mindegyikében előfordul.

- (52a) **yekar^oq** saryo-Ø, **yekar^oq** sira-Ø,
NEGP eső-PRED3SG NEGP hó-PRED3SG

nyí-w^o xamadampyu-q
NEGAUX-OBJSG1SG tud-CN

'Nem tudom, hogy az eső esik, vagy a hó.' (T65: 93)

- (52b) **yekar^oq** syeda, **yekar^oq** myaq yaw^o-h
NEGP domb NEGP sátor tenger-GEN

war^o-xəna ɲədyi-Ø
part-LOC látszik-SUBJ3SG

'A tenger partján vagy domb, vagy sátor látszik.' (P03: 23)

Az eddigiekben a tundrai nyenyec nyelv szintaktikai és szemantikai tagadó eszközeinek általános grammatikai viselkedését mutattam be. Van azonban a tagadásnak egy olyan területe, amely nélkülözhetetlen ahhoz, hogy teljes képet kapjunk a negáció során lezajló folyamatokról.

4. A tagadás hatóköre

Mondat- vs konstituenstagadás a tundrai nyenyecben

A tagadás elméleti definíciójának áttekintése során látható volt, hogy a tagadás a nyelvekben operátorként funkcionál, így biztosan állítható róla, hogy van **h a t ó k ö r e**, amire az adott kontextusban vonatkozik. Ez a hatókör lehet nyelvi-
leg reprezentált, vagy feltételezett. Ha a tagadás hatóköre nyelvi-
leg reprezentált, alapvetően bármely nyelvi szintre kiterjedhet, a mondatról egészen a szavak szintjéig. Ramat (1994: 2769) alapján ha a tagadás hatóköre a teljes mondatra terjed ki, akkor valósul meg *mondattagadás* (*S-NEG*) – vö. (53a) –, és ha csupán valamely mondatösszetevőre – ami lehet akár egyetlen szó, vagy valamely frázis – korlátozódik a negatív értelmű megállapítás, akkor beszélünk *konstituenstagadásról* (*C-NEG*), vö. (53b).

- (53a) **Nem** [megyek haza]

- (53b) **Nem** [haza] megyek

A vonatkozó szakirodalom alapján leírható néhány lényegi különbség mondat-, illetve konstituenstagadás között: egyrészt mondattagadás folyamán a meg-

nyilatkozásban kifejezett cselekmény nem következik be, míg ha csak valamely összetevőt tagadjuk, a jelentés ugyan módosul, de a cselekmény bekövetkezik, mivel azt nem befolyásolja a tagadás. Másrészt mondattagadás során a megnyilatkozásban kifejezett állítás nem előfeltételezhető, míg a megnyilatkozás egyetlen elemét érintő tagadás esetén a tagadott elem sokszor következtethető ki a megelőző diskurzusból. Végül az eddigiekből következően az összetevő-tagadás sokszor kontrasztív, mivel a megnyilatkozás egy adott elemét tagadva egyúttal kizárja azt, mint potenciális lehetőséget, s ezzel párhuzamosan a kizárt diszkurzus elem helyett sokszor felkínál egyéb alternatívá(ka)t, kontrasztba állítva a tagadott konstituenst mindaz(ok)kal, ami(k) az aktuális szituációban megvalósulni látsza(na)k.

Mindezek a különbségek azonban csak tipikus jellemzői a tagadás két típusának, de nem írható le egy olyan szabály, mely szerint, ha a tagadott megnyilatkozás előfeltételezhető és kontrasztív, akkor az kizárólag konstituens-tagadás lehet, illetve fordítva.

Mivel logikailag minden nyelvben van lehetőség a mondat- és a konstituens-tagadás közötti különbség kifejezésére, így a tundrai nyenyec nyelvben is van mód erre. Dolgozatomnak azonban nem elsődleges célja, hogy részletesen bemutassa a két tagadástípus közötti különbséget, így ez a fejezet csak néhány tipikus konstrukció¹² bemutatására korlátozódik. A továbbiakban azt vizsgálom, hogy hogyan lehetséges a mondatnak csupán valamely – nem igei – összetevőjét tagadni, s milyen változások következnek be ebben az esetben a mondatban.

Az eddigiek során láthattuk, hogy a szintaktikai és a szemantikai tagadás alapvető eltéréseket mutat a nyelvben, így indokoltnak látom a továbbiakban e két csoport külön tárgyalását.

4.1. Verbális és nominális állítmány tagadása szintaktikai tagadó igékkel

A 3.1. fejezetben bemutatott szintaktikai tagadó segédigékkel megvalósuló tagadó szerkezetek az eddigiek során ábrázolt sorrendben tipikusan mondattagadásra alkalmasak (kivételek a [19] mondat), így a mondatban kifejezett teljes állítás tagadása következik be. Ez a tagadó szerkezet mindig a mondat végén áll, semmilyen összetevő nem követheti. A nyelv erősen kötött szórendi tulajdonságából következik, hogy szintaktikai tagadó elemekkel nem lehet úgy valamely mondatrészt tagadni, hogy a mondat alapszórendje megváltozzon. Ebben az esetben felmerül a kérdés, hogy hogyan valósulhat meg csak egy összetevő tagadása. Ahhoz, hogy világossá váljon a nem igei mondatrész szintaktikai

¹² Ennek értelmében nem foglalkozom külön minden egyes tagadó igével, illetve a vizsgálatomból kizárom a tagadó partikulákat is.

tagadó segédigével történő tagadásának a lehetősége, szükséges egy rövid kitérőt tenni.

A tundrai nyenyec nyelvben a mondat állítmányaként nemcsak ige állhat, hanem bármely névszói elem is. A nominális mondatok predikátuma az állítmányi szerepű névszóból áll, amelyhez igeképző nélkül járulnak a szubjektív ige-
ragok (a kopulaként funkcionáló létige akkor jelenik meg ezekben a mondatokban, ha a nominális mondat módbeliséget is kifejez, ilyenkor a modális toldalékot a létige veszi fel). A nominális mondatok egyik típusa – az *identifikációs* nominális mondatok – esetében két külön halmaz egy-egy eleme kerül kiválasztásra, melyek aztán az egymáshoz rendelés során azonosítódnak (vö. 54a,b).

- (54a) [tyuku°] [pidər° yeq'ə-r°]
ez te számára-PRED2SG
'Ez a te részed.' (T65: 115)
- (54b) [tyuku° xarəd°] [mənyaq yeq'°-waq]
ez ház mi(PL) számára-PRED1PL
'Ez a ház a miénk.' (T65: 115)

A fenti mondatokban az alanyi szerepű mondatrészt egy főnév, vagy főnévi csoport alkotja, amely az állítmány részeként szereplő főnévvel, vagy főnévi csoporttal azonosítódik a művelet folyamán. Látható, hogy a fenti mondatok egyikében sem szerepel ige. Az állítmányi szerep az azonosító funkciójú főnéven megjelenő predikatív rag által van jelölve. Abban az esetben ha egy ilyen típusú mondatot tagadunk, a két mondatrész között fennálló logikai kapcsolatot tagadjuk, tehát az azonosságot cáfoljuk meg. Ekkor a tagadó predikátum a predikatív alakú névszóból, illetve a szintaktikai tagadó segédigéből és a tagadott létigéből (kopula) áll, vö. (55a-b).

- (55a) [tyuku°] [tyiki° nyi-Ø ŋa-q]
az ez NEGAUX-SUBJ3SG COP-CN
'Az nem ez.' (T65: 696)
- (55b) [tyiki° weye]
ez vér
- [weye nyi-wi-Ø ŋa-q],
vér NEGAUX-PTPERF-SUBJ3SG COP-CN
- tu ŋæ-wi-Ø
tűz COP-PTPERF-SUBJ3SG
'Az a vér nem vér volt, (hanem) tűz volt.' (L47: 14–15)

Az ilyen típusú tagadó szerkezetekben nem valamely ige tagadása történik meg, hanem a predikatív szerepű névszóé. Ehhez a szerkezethez hasonlít a melléknévi állítmányú nominális mondatok tagadása. A melléknévi állítmányú nominális mondatokban a szintén névszói állítmány egy adott elemet minősít, jellemez. Az állítmányi szerepet ebben az esetben is a predikatív raggal ellátott névszó tölti be, amely legtöbbször melléknév. Az állítmányi szerepű melléknév értelemszerűen állhat önállóan – vö. (56a,b) –, vagy valamely főnév módosítójaként.

- (56a) [syer-ta] [ɲoka-Ø]
 dolog-PX3SG sok-PRED3SG
 'Sok a dolga.' (T65: 549)

- (56b) [tyiki°] [wəwa-Ø]
 ez rossz-PRED3SG
 'Ez rossz.' (T65: 66)

A tagadás során ezt az állítmányban kifejezett minősítést, jellemzést tagadja a tagadó ige, így a tagadó szerkezet megegyezik az identifikációs mondatokat tagadó szerkezettel, vö. (57a-b).

- (57a) [Semən°-h xər°ta yík°-xənta ɲæ-daq
 Szemjon-GEN maga nyak-PX.DAT.3SG van.PTIMPF.PL
 tí-da] [ɲoka-q nyí-Ø-cy° ɲa-q]
 rén-PXPL3SG sok-PL NEGAUX-SUBJ3PL-PRET COP-CN
 'Szemjonnak a saját rénje nem volt sok.' (T65: 139)
- (57b) wəwa-rka-w°na laxana-nake-d°m, [syerta]
 rossz-COMP-PROS szól-PROB-SUBJ1SG dolog
 [tərcya nyí-Ø na-q]
 így NEGAUX-SUBJ3SG COP-CN
 'Talán rosszul mondom, a dolog nem így van.' (N: 46)

Néha olyan példák is előfordulnak, amelyekben a fenti szórend felborul, és a tagadó szerkezetbe beékelődik a tagadni kívánt mondatrész:

- (58a) [syey°-xənan°] [nyí-Ø-sy° səwa ɲa-q]
 oldal-PX.LOC.2SG NEGAUX-SUBJ3SG-PRET jó.PRED3SG COP-CN
 'Nekem nem volt jó.' (T65: 542)

- ¹³ A (60a) mondat a már korábban bemutatott (23) mondat.

A (60b) mondatban semmilyen morfológiai, vagy szintaktikai megkötés nem indokolja, hogy a jelentéssel bíró ige participium-képzővel legyen ellátva a helyett, hogy (60a) mintájára tagadott tőalakban jelenjen meg a mondat végén. A két mondat közötti különbség okát így a pragmatikában kell keresni. A (60a) mondatban a teljes állítás tagadása történik meg, míg (60b)-ben a tagadás csak módosítja az állítást, tehát nem a teljes mondatra vonatkozik, hanem annak csak egy szegmensére. Tehát az egyetlen magyarázat erre a szerkezeti megoldásra az, hogy a nyelvben csak így van lehetőség az egyes összetevők tagadására, tehát míg (60a) mondat azt fejezi ki, hogy a cselekvés nem következik be (tehát a beszélő nem ad el semmit), addig (60b) mondat nem zárja ki a cselekvés bekövetkeztét, csak módosítja azt (vagyis a beszélő csak a lányát nem adja oda, de ez nem zárja ki, hogy mást adjon).

A fentiek azt mutatják tehát, hogy mivel a nyelv – az erős szórendi kötöttség és a tagadó ige viselkedése miatt – nem képes szintaktikailag kifejezni az összetevőtagadást, ezért azt egy speciális morfológiai szerkezettel hajtja végre. Véleményem szerint ennek oka az, hogy a szintaktikai tagadó ige segédige, így kötelezően mondatvégi pozíciójű és mindig valamely más igei jelentést kell tagadnia.

Lássuk hogyan valósulhat meg összetevőtagadás akkor, ha a tagadó ige nem segédige!

4.2. Verbális és nominális állítmány tagadása szemantikai tagadó igékkel

A szemantikai tagadó igék vizsgálata során nem tapasztaltam a 4.1. fejezetben bemutatott összetevőtagadáshoz hasonló szerkezetet. Ennek az az oka, hogy a szemantikai tagadó igék nem segédigék, így nem kötelező egy másik igit tagadniuk és a jelentésük specifikusabb. Ez a jelentés meghatározza az argumentumszerkezetüket, vagyis azt, hogy az általuk kifejezett tagadásnak mely mondatösszetevő állhat a hatókörében. Így például a *yəŋko-* ige valaminek a hiányát fejezi ki, tehát nem tagadhatja a mondat tárgyi összetevőjét, míg a *yexara-* kötelezően a tárgyi szerepű mondatrészt tagadja és sohasem az alanyt, vagy más mondatrészt. A szemantikai tagadó igék esetében találtam példákat olyan mondat szórendi változásokra, amelyekben a változás oka a tagadás hatókörének kiterjedésében keresendő, vö. (61a-b).

- (61a) **nya-nan^o** yesya-myi yəŋku-Ø-sy^o
 nekem-PX.LOC.1SG pénz-PX.1SG NEG-SUBJ3SG-PRET
 'Nem volt nálam pénz' (T65: 111)

- (61b) tarcya kniga **nya-nanaq** yəŋku-Ø
 ilyen könyv nekünk-PX.LOC.1PL NEG-SUBJ3SG
 'Ilyen könyv nekünk nincsen' (N: 67)

Vizsgáljuk meg a fenti két mondatot! (61a) mutatja a tipikus szintaktikai szórendet, míg (61b)-ben szórendi változás következik be. A két mondatban szereplő összetevők szintaktikai funkciója ugyanaz. Mi az oka mégis a szórendi változásnak? Úgy vélem, hogy a vastagon szedett összetevő a (61b) mondatban hangsúlyos szerepűvé válik, így ige előtti pozícióba mozog. Meg kell azonban jegyeznem, hogy a szórendi változás oka éppúgy lehet az is, hogy a mondat alanya (61b)-ben topik szerepűvé válik, s így már mint ismert és a diskurzusból kikövetkeztethető elem kimozdul mondatkezdő pozícióba, amely a tundrai nyenyec nyelvben a *topik* szerepű összetevő tipikus szerkezeti helye. Ezt a kérdést azonban pillanatnyilag nem lehet megválaszolni, mivel túl kevés példa áll rendelkezésre.

5. Összefoglalás

Dolgozatomban a tundrai nyenyec nyelv tagadó szerkezeteit és a tagadásra alkalmas nyelvi elemek viselkedését vizsgáltam. A témával foglalkozó szakirodalom alapján a nyelvben tipikusan igeek fejeznek ki tagadást. Ennek cáfolatául bemutattam, hogy a nyelvben léteznek más elemek is az igeen kívül, melyek tagadásra alkalmasak (partikulák), s amelyekről a szakirodalom nem tesz említést.

A nyelv lehetséges tagadó szerkezetei két csoportra oszthatók aszerint, hogy szintaktikai (tagadó segédigékkel történő) vagy szemantikai (tagadó igeekkel kifejezett) tagadásról beszélünk.

Láthattuk, hogy a két csoport elkülönítése során megalkotott szabályok sokszor esetlegesek, s az egyes tagadó elemek kategoriális besorolása problematikus, vagy hiányos, mégis adott néhány tipikus jellemző, mely szemlélteti a különbségeket. A szintaktikai tagadó eszközökre jellemző, hogy:

- (a) igeek és partikulák lehetnek;
- (b) jelentésük csak a tagadásra korlátozódik (ettől kis mértékben eltér a két modális szintaktikai segédige);
- (c) mindig valamely más igeet tagadnak a mondatban;
- (d) az általuk tagadott ige mindig kizárólag a szintaktikai tagadás során realizálódó befejezetlen igealakban (CN) szerepel a tagadó szerkezetben;
- (e) a szintaktikai tagadás során realizálódó szórend: NEGAUX-CN, mely predikátum szigorúan mondatvégi pozícióban áll;
- (f) a szintaktikai tagadó igeek ragozási típusát az általuk tagadott ige határozza meg (kivételek a *xəqnyə-* ige, amely példáim alapján csak szubjektívan ragozható);
- (g) a szintaktikai tagadás során jellemző egy tipikus toldalékolási szabály, melynek értelmében a tagadó ige csak az inflexiós toldalékokat veszi fel

(kivétel a *xəcya-* ige, amelyhez a derivációs toldalékok is járulhatnak), a derivációs toldalékok pedig a tagadott ige tövéhez járulnak;

- (h) a szintaktikai tagadás hatóköre egy speciális morfológiai szerkezettel szűkíthető csupán egy mondatelemre.

A szemantikai tagadó eszközökre jellemző, hogy:

- (a) igék és partikulák lehetnek (a partikulák negatív értelmű felelő partikulák);
- (b) jelentésük nem korlátozódik csupán a tagadásra, hanem önálló, a negáción túlmutató jelentéssel is bírnak;
- (c) nem kötelező valamely más igét tagadniuk a mondatban, lehetnek önálló predikátumai a mondatnak (kivétel a felelő partikulák);
- (d) ha igét tagadnak, akkor a tagadott ige olyan befejezetlen alakban szerepel a tagadó szerkezetben, amely soha nem lehet a szintaktikai tagadás során realizálódó tagadott (CN) alak;
- (e) az igei összetevő tagadása során jellemző szórend: O-V(NONFIN)-NEG, ami mondatvégi pozícióban áll;
- (f) az igeragozási típusuk nem függ az általuk tagadott főigétől (kivéve a *yaqmə-* igét), így tehát saját ragozási típussal rendelkeznek;
- (g) a szemantikai tagadás nem mutat a szintaktikai tagadó igééhez hasonló morfológiai tulajdonságokat, a szemantikai tagadó ige felveszi mind az inflexiók, mind a derivációs toldalékokat;
- (h) a tagadás hatókörének kiterjesztettségét nagy valószínűséggel szintaktikai szórendi változások jelölik.

A tagadó szerkezetek elemzésén túl foglalkoztam egy sajátos nyelvi jelenséggel, a fordított szórendű szintaktikai tagadással, mely az általános szintaktikai tagadó szerkezet fordított szórendi használata – O-CN-NEGAUX – eredményeképpen nyomatékos állítást fejez ki. Ennek oka feltételezéseim szerint pragmatikai, az állítás erős nyomatékosítására szolgál és stílusis elemként a folklór-szövegek elengedhetetlen sajátosságai közé tartozik.

Mindemellett a tagadó szerkezetek bizonyos elemei és a tagadás területei – az adatok hiánya miatt – további vizsgálatra szorulnak, hogy pontos grammatikai viselkedésük meghatározható legyen.

Rövidítések

ABL	ablativus	INTR	intranszitiv
ACC	accusativus	INTERJ	interjection
ADHORT	adhortativus	K	koaffixum
AFF	affirmativus	LIM	korlátozó képző

APPR	approximativus	LOC	locativus
AUD	auditivus	NARR	narrativus
AUX	segédige	NEG	tagadó ige
CONC	megengedő/fosztó képző	NEGAFF	tagadó affixum
CN	tagadott igealak	NEGAUX	tagadó segédige
CONT	continuativ képző	NEGP	tagadó partikula
COP	kopula	OBJ	objektív igeragozás
DAT	dativus	OPT	optativus
DIM	kicsinyítő képző	P	partikula
DU	kettes szám	PART	partitivus
ESS	essivus	PL	többes szám
PRED	predikatív névszóragzás	Px	birtokos személyrag
FUT	futuritiv	PRET	praeteritum
GEN	genitivus	PROS	prosecutivus
GERMOD	modális gerundium	PT	participium
HAB	habitativ	PTIMPF	participium imperfectum
HORT	hortativus	PTPERF	participium perfectum
IMP	imperativus	REFL	reflexív igeragozás
IMPFAPPR	imperfectiv approximativus	SUBJ	szubjektív igeragozás
INFIMPF	imperfectiv infinitivus	SG	egyes szám
INT	interrogativus	SUBORD	subordinativus
INTENS	intensive	TNS	időjel (tense)

Irodalom

- Almazova, A. V. [Алмазова, А. В.] (1961), Самоучитель ненецкого языка. Учпедгиз, Ленинград.
- Castrén, Matthias A. (1854), Grammatik der Samojedischen Sprachen. Herausgegeben von Anton Schiefner, St. Petersburg, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- D = Dryer 2005
- Dahl, Östen (1979), Typology of sentence negation. *Linguistics* 17: 79–106.
- Derevyanko, A. P. (szerk.) [Деревянко, А. П. (ред.)] (2001), Фольклор ненцев. Памятники Фольклора Народов Сибири и Дальнего Востока 23. Наука, Новосибирск.
- Dooley Collberg, S. – Håkansson, G. (1999), Prohibition: negative imperatives and the parametric typology of negation. *Working Papers* 47: 25–37. Lund University, Department of Linguistics 1.
- Dryer, Matthew S. (1992), The Greenbergian Word Order Correlations. *Lg* 68: 81–138.

- Dryer, Mathew S. (2005), Negative Morphemes. In: Haspelmath, Martin – Matthew S. Dryer – David Gil – Bernard Comrie (eds.), *World Atlas of Language Structures*. Oxford University Press. 454–455.
- FN = Derevyanko 2001
- Hajdú Péter (1989), *Chrestomathia Samoiedica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Helimski, Eugen (2005), The 13th Proto-Samoyed vowel. In: Wagner-Nagy Beáta (szerk.), *Mikola-konferencia 2004*. SZTE, 27–40.
- Jespersen, O. (1917), *Negation in English and Other Languages*. Host, Copenhagen.
- Katzschmann, Michael (1993–1994), Die Negation(sverb)en des Nganasanischen. *NéNy* 35: 47–68.
- Kiefer Ferenc (szerk.) (1992), *Strukturális Magyar Nyelvtan*. 1. kötet. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kuprijanova, E. N. [Куприянова, Е. Н.] (1960), *Ненецкий фольклор*. Учебное пособие для педагогических училищ. Учпедгиз, Ленинград.
- L47 = Lehtisalo 1947
- L56 = Lehtisalo 1956
- Lehtisalo, Toivo V. (1947), *Juraksamojedische Volksdichtung*. MSFOu 90.
- Lehtisalo, Toivo V. (1956), *Juraksamojedisches Wörterbuch*. LSFU 13.
- Miestamo, Matti (2000), Towards a typology of standard negation, *Nordic Journal of Linguistics* 23: 65–88.
- Miestamo, Matti (2005), Standard Negation. The Negation of Declarative Verbal Main Clauses in a Typological Perspective. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Mikola Tibor (1988), Geschichte der samojedischen Sprachen. In: Sinor, Denis (ed.) *The Uralic Languages: Description, History and Foreign Influences*. Leiden e. a., Brill, 219–263.
- N = Nenang (2005)
- Nenang, M. A. [Ненянг, М. А.] (2005), *Русско–ненецкий разговорник*. Учебное пособие для учащихся средней школы. Санкт-Петербург.
- Ouhalla, J. (1991), *Functional categories and parametric variation*. Routledge, London.
- P03 = Pusztay (2003)
- Pollock, J. Y. (1989), Verb movement, Universal Grammar, and the structure of IP. *LI* 20: 365–424.
- Pólos L. – Ruzsa I. (1993), *Bevezetés a logikába (egységes jegyzet)*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pyrerka, A. P. – Tereshchenko, N. M. [Пыерка, А. П. – Терещенко, Н. М.] (1948), *Русско–ненецкий словарь*, Огиз-Гиз, Москва.
- Pusztay János (2003), *Nyenyec–magyar szótár*. Savaria University Press, Szombathely.
- Quirk, R. – Greenbaum, S. – Leech, G. – Svartvik, J. (1985), *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Longman, London.
- Ramat, P. (1994), Negation. In: Asher (szerk.) *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Pergamon Press 5: 2769–74.
- Salminen, Tapani (1997), *Tundra Nenets inflection*. MSFOu 227.
- Salminen, Tapani (1998a), Nenets. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic Languages*. Routledge, London – New York: 516–547.

- Salminen, Tapani (1998b), *A Morphological Dictionary of Tundra Nenets*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Salminen, Tapani, *Tundra Nenets grammatical sketch*. Helsinki.
<http://www.helsinki.fi/~tasalmin/sketch.html> (2008. november 20.)
- Susoi, E. G. [Сусой, Е. Г.] (2001), *Ненецкая Литература. Учебная хрестоматия для 9 класса*. Филиал издательство Просвещение, Санкт-Петербург.
- T49 = Tereščenko 1949
- T65 = Tereščenko 1965
- T73 = Tereščenko 1973
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1949), *Neko xadakenda wadako'*. Учебно-педагогическое издательство, Ленинград.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1965), *Ненецко-русский словарь*. Советская Энциклопедия, Москва.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1973), *Синтаксис самодийских языков*. Наука, Ленинград.
- Wagner-Nagy Beáta (2005a), *A tagadás kifejezésének módjai a nganaszanban*. NyK 102: 64–88.
- Wagner-Nagy Beáta (2005b), *Konstituentennegation im Nganasanischen*. In: Wagner-Nagy Beáta (szerk.), *Mikola-konferencia 2004*. SZTE, Szeged. 127–136.
- Wagner-Nagy Beáta (2008), *A tagadás*. In: Sipőcz Katalin – Kozmács István (szerk.), *Uralisztika. Fejezetek az uráli nyelvészetből*. SZTE–JGYF Kiadó, Szeged. 183–208.

ELEKFI LÁSZLÓ

A hatodik mondatrész^{*}

By the term „sixth syntactic constituent” we mean the nominal predicate, which was called complement in grammars of Hungarian written a hundred years ago, in which, under the influence of K. F. Becker’s German grammars the verb was identified with the predicate. In reality, the verb is a central element only in the formal structure of the sentence, and its role is different from that of the predicate of a logical proposition. The nominal predicate expresses a relation of category assignment or qualification with respect to its subject. In this relation (relation α) the subject is a designator, because it has immediate reference, whereas its predicate has an attributive function. They are coordinated. In relation β , which is a structural relation and describes an event, the nominal constituents are subordinated to the verb. In the communicative structure of the sentence (relation γ) a constituent including new information attaches to a constituent including given or known information (theme vs. rheme or topic vs. comment). The three kinds of predicative relations can be said to unequivocally involve a subject–predicate relation if they coincide. In the case of any discrepancy it is advisable to use another terminology. The present paper aims at clarifying also the history of these terms and to help understand difficult sentences through distinguishing between these terms. Verb does not only mean a part of speech, it is also a syntactic constituent in relation β (as a regent/governing category), and in this function we propose to call it „sentence verb”. The terms „logical subject” and „logical predicate” are not unequivocal because some use them to refer to subjects and predicates in relation α , some in relation γ . Those who have contributed significantly to an understanding of these issues, going back to Aristotle, include Sámuel Brassai, G. Frege and L. Bloomfield in the first place.

1. Antal László ötlete, Kenesei bírálata

1.1. Ilyen címen Antal László vetett föl egy ötletet, amikor a határozó alakú hátravetett jelzőt nem tudta besorolni annak az öt mondatrész-kategóriának valamelyikébe, melyek immár fél évszázada alapvetőek a magyar nyelvtanokban. Doktori értekezésében is megjelenik már ez a gondolat, mert a hátravetett jelzőt nem tudja „befogni” a többi jelző közé (Antal 1980: 13). Később külön tanulmányban bőven kifejtette gondolatát (Antal 1985).

1.2. Antalnak ezt az érvelését sokan nem fogadják el. A Strukturális magyar nyelvtan (Kiefer 1992: 255–264) a határozók közt tárgyalja az ilyeneket is (257):

^{*} A Nyelvtudományi Intézetben 2007. szeptember 13-án elhangzott előadás bővített változata.

Harc a Nagyúrral; János megérkezése Pestre. Ezeket beosztja „A határozók elhelyezkedése” c. fejezetbe, és elkülöníti a fejezet bevezetésében elemzett *való* típusú igenévvvel „jelzősített” és így főnév előtt álló határozóktól.¹

A Magyar grammatika (Keszler 2000: 135) először a főnévi alaptagú szintagmák közt említi mint hátravetett határozót vagy jelzői értékű határozót, és mindjárt utána teszi ennek „jelzősíthető” természetét illusztráló, jelzővé alakított szinonimáját (*ház a sziklák alatt – a sziklák alatti ház*). Majd később (354) a kétpólusú bővítményre ad ilyen példát: *A nyaralás a Balatonnál igen jól sikerült*. Ti. *a Balatonnál* határozó egyaránt kapcsolható a *nyaralás* igei főnévhez és az ígét tartalmazó állítmányi részhez.

M. Korchmáros Valéria (2006: 198) a határozói forma megőrzése mellett jelzői értékű határozóról szól (így megkülönböztetve a formai kategóriát a funkciótól és a pozíciótól), miután bemutatta (109) ezt a figurációt (más szóval akár: szekvenciát): *Ha hitelkártyával vásárolunk → vásárlás hitelkártyával → hitelkártyával való vásárlás*.

1.3. Behatóan és meggyőzően Kenesei István boncolgatta Antal tanulmányát az Eötvös Collegiumban rendezett konferencián (2005. február 17.). Kimutatta, hogy különböző szempontok keverednek benne, nem tesz különbséget vonzat és szabad határozó közt, és nem látja a különbséget jelző és módosító között. Ez a dolgozat – szerintem és Kenesei szerint is – nem egyenrangú Antal Lászlónak sok más, igen értékes és maradandó újításával. (A konferencia bő ismertetését lásd Péch Olivia 2006.) Kenesei előadásának megjelent egy Békési Imre köszöntéséhez alakított változata Szegeden (Kenesei 2006b).

Értékes és helytálló részteket találunk ugyan Antalnak ebben a könyvecskéjében is, például azt, hogy a mondatrész nem egyszerűen ilyen vagy olyan szófajjal vagy szófajokkal azonos, hanem ennek és még legalább egy másik mondatrésznek a viszonyából adódik – mindamelllett a legtöbb ponton egyetérték Kenesei kritikájával.

2. Hatodik mondatrész: a tulajdonítmány

2.1. Mégis beszélhetünk hatodik mondatrészeiről, de egészen más értelemben, mást nevezhetünk annak. Antalnak a sikerületlen *kiegészítő* elnevezését is (vö. Antal László 1985: 43) más, sokkal hagyományosabb értelemben célszerű használni, hiszen az általam javasolt név és besorolás nem is új, csupán a magyar nyelvstanok igyekeztek szinte már száz éve megszabadulni tőle, különösen

¹ Glosszáriumában azonban (896) téves az egyik példa: a „jelzősítetlen” címszónál a jelzősített példák ismétlődnek.

Szinnyei Józsefnek és Klemm Antalnak a finnugor nyelvekre támaszkodó állásfoglalása óta. Névszói állítmányként besorolták az állítmány fajtái közé, észrevétlenül hagyva Brassai Sámuel és mások – főleg logikusok – figyelmeztetését, hogy az *alany* és *állítmány* terminusok nem egyértelműek. Ezek tí. a logikai ítélet tagjait jelölő műszók, és pl. az *állítmány* csak csúsztatással, téves azonosítással lett a mondat igéjének mint mondatrésznek a neve.

2.2. A predikatív viszony tagjainak és magának a viszonynak az elemzésével évtizedek óta foglalkoztam, és korábbi fejtegetéseim summázásaként nézeteimet összefoglaltam és továbbfejlesztettem egy 25 oldalas tanulmányban, mely aztán alapja lett akadémiai doktori értekezésemnek (Elekfi 1957; 2004a). Itt kell megemlítenem, hogy tölem függetlenül Hell György is feltárta hasonló módon, de más részleteket kiemelve, a predikatív viszony logikai és nyelvtani szemléletének történetét (Hell 2001). Egyelőre nem veszem figyelembe, hogy a *predikátum* és az *állítmány* nevezet a magyar szóhasználatban kezd elkülönülni egymástól. A továbbiakban azonban kiderül, hogy a *predikátum* sajátos értelemben a rejtett predikatív viszony egyik tagját jelentheti.

Elgondolásom lényege az, hogy a magyar mondatokban és sok más nyelvben nem egy, hanem legalább háromféle predikatív viszonnal számolhatunk. (Hogy minden nyelvben megvan-e ez a háromféle viszony, annak vizsgálatát most nem látom feladatomnak.) Ezek közül a legtisztábban formái, nyelvi viszony az igének és alanyának a viszonya, hozzátevé, hogy az ige nem csak alannyal, hanem tárggyal, határozókkal is viszonyt, szerkezeti és jelentésbeli viszonyt – így többnyire szintagmát – alkothat, és ezek a szintagmák alapjukban véve mozgásokat ábrázolnak. Pl.

(1) Alexander megütöközött. (Vö. Kiefer 2005: 7)

Az igének és alanyának viszonya, melyet sok hagyományos nyelvtan alany–állítmány viszonyként mutat be, voltaképpen nem predikáció. Kifejezhet – gyakran, mint akár (1)-ben – predikációt, azaz érvényesnek szánt kijelentést is, de nem ez a lényege.

Ezzel szemben az ún. névszói állítmány nem annyira szerkezeti és ábrázoló, hanem inkább logikai viszonyban van alanyával: minősítést vagy fogalomköri besorolást tartalmaz. (A mondat igéjéhez való viszonyában ez némileg az állapothatározóéhoz hasonlít, ahhoz áll közel, tehát mint igehatározó is az alany jelentésköréhez tartozik.) Például

(2) A csata vérengző volt. (Kiefer i.h.)

mondatban a két névszói mondatrész közt áll fenn egy ilyen másfajta viszony. Ebben a viszonyban az alanyra az jellemző, hogy közvetlen referenciális vonatkozása van a valóság valamelyik elemére (akár elvont térben, átvitt értelemben

is). Ezért világos megkülönböztetésül e viszony alanyának és állítmányának más nevet adtam: alanyyszerű tagja a megjelölő, állítmányszerű tagja – bizonyos 19. századi előzmények nyomán (Vajda Péter) – a tulajdonítmány. Latin terminológiával – nemzetközi használatra – az előbbi *designatum*-nak, az utóbbit *praedicativum*-nak neveztem (Elekfi 2004b: 44). Az előbbinek a nevét azonban most helyesbíttem: a megjelölőnek pontosabb neve *designator*, hiszen *designatum* az a konkrét valóságdarab, amelyre ez a nyelvi eszköz utal, amit alkalmilag, konkrétan jelent, az erre mutató, ezt a nyelvi mezőben képviselő jel pedig a *designator*. (A *designatum*nak a kevésbé egyedi denotátumtól való megkülönböztetése tudtommal Jan Šabršula cseh nyelvészről ered, mint erről már írtam: Elekfi 2004b: 44; Šabršula 1980: 16–18.) A *praedicativum*ot pedig nevezhetnénk *attributivum*nak is, francia nyelvtanok és Humboldt (1833/1849:238) nyomán, de a Komlósy (1992) által jellemzett predikatív határozókkal jobban harmonizál a *praedicativum* megnevezés. Az előbbi a logika fogalmi viszonyításain, az utóbbi a tétel kijelentésjellegén alapszik.

A névszói és az igei állítmány közt van hasonlóság, mert az ige nyelvtani kategóriája a tulajdonítmányból válhatott ki (erre enged következtetni Arisztotelész logikai kiindulása, ahol szófaji különbség nélkül mindkettő – Boethius szerencsés latin fordításában – *praedicamenta*), de van nagy különbség is.

A predikatív viszonyok harmadik fajtája a kommunikáció mivoltából adódik: az ismertnek, tudottnak tekintett elemet – mely ebben a viszonyban alanyyszerű – témának, az újat, a tulajdonképpeni közölnivalót (melyet némelyek, például Kicska Emil vagy a Strukturális magyar nyelvtan, logikai állítmánynak tekintenek) *propozitum*nak nevezem. Az előbbi (1), (2) példában ez a viszony fennáll a másik két viszony egyikével egyidejűleg, mindkettőben az első tag ebből a szempontból is alanyyszerű, mivel az adott helyzetben ismert információt hordoz. (Kissé más, de ezzel szorosan érintkező, sokszor egyező viszony a téma–réma vagy a topik–komment viszonya.)²

Mivel az alany és az állítmány fogalma a logikában alakult ki, a logikai jellegű megjelölő–tulajdonítmány viszonyt tekintem elsődlegesnek (talán történetileg is); ezt jelölöm α viszonynak. Az igének és alanyának (valamint esetleges tárgyának, határozóinak) a viszonya β viszony, a tudottnak és az újnak a viszonya pedig γ viszony. A γ viszony tagjai nem mondatrészekként, hanem mondattagokként vonatkoznak egymásra, beszédben szupraszegmentális eszközökkel juthatnak kifejezésre. Kiemelő hangsúly vagy szórendcsere által olyan

² A téma – és még kevésbé a topik – fogalmának a mondatnál nagyobb egységre, szövegre való kiterjesztéséről, amit pl. Bánréti (1979: 323–335) vagy újabban Tolcsvai Nagy Gábor mutat be (A szöveg, szövegtípus, nyelvtan kérdéseit tárgyaló konferencián, 2007. november 13.), itt nem kívánok bővebben szólni.

mondat jöhet létre, amelyben a γ típusú állítmány mint fókusz nem esik egybe az α vagy a β típusával:

(3) *Alexander* ütközött meg.

(4) Vérengző *a csata* volt.

2.3. Mondatrészeknek a β viszony tagjait tekintem: az igét és alanyát, tárgyát, határozóit, valamint másodlagos mondatrészként a jelzőt. Ebbe a szerkezeti mondatrész-rendszerbe külön mondatrészként állítom be a tulajdonítmányt. Ez a hatodik mondatrész – ámbár sorrendben az ötödik, mert a jelző mint hatodik mondatrész elsősorban ebből vezethető le.

2.4. Korábbi dolgozataimban nemigen szóltam Bodnár Ferencről (Zsilka János egykori iskolatársáról), aki a hatvanas években sokat birkózott a predikatív viszonnal, a mondatrészekkel és különösen az azonosító mondattal (Bodnár 1964, 1965, 1967, 1969). Sok meglátása is csak arra volt jó, hogy néhány részletkérdést jobban megvilágítson, elválassa az alany–állítmány viszonyt a mondatrészekről, rámutasson az objektív (emberen kívüli) és a szubjektív (emberen belüli) világ kettősségére, de bizonyos dolgok homályban maradtak, mert nem ismerte fel, hogy háromféle értelemben is szoktak predikatív (alany–állítmány) viszonyról beszélni, és hogy a névszói állítmányt nem az ige teszi állítmánnyá.

3. Az ige = állítmány azonosítás forrása: K. F. Becker

3.1. Az igeközpontú szemlélet nem új. Brassai is ezt vallotta a mondat szerkezeti felépítésének alapelveül. Csakhogy ez nem az alany és állítmány viszonya. A rosszul értelmezett logikai szempont behatolása a nyelvtani rendszerbe tudomásom szerint Karl Ferdinand Beckertől származik (Becker 1827, 1835³). Hell György is kiemeli Becker jelentőségét a 19. század nyelvtanainak történetében. De Becker alapvető munkái magyar könyvtárakban alig találhatók. (Az ELTE Germanisztikai Intézetének könyvtárából alighanem az intézmény átköltözésekor tűntek el.) Adamikné Jászó Anna (1983/1990: 100–103; 1991; 1996–1997) ismertetéséből veszem ki azt a vezérgondolatot, hogy mint minden szervezetre, a nyelvre is jellemző a lét és a működés ellentéte, dinamizmusa. (Ez, mint Humboldttra visszavezethető alapelv, eddig rendben van, bár a *lét* nem a legjobb megfelelője annak a görög szónak, amely létezés is, létezőt is jelenthet: ουσία.) „A lét és a működés ellentétén alapul az alany és az állítmány viszonya, s ennek az ellentétnek az alanyon való megismétlődése adja a jelzőt, az állítmányon való megismétlődése pedig a határozót és a tárgyat.” (Magyarul

idéztam Jászó Anna gyulai előadásából, mert az eredeti németnek csak szövegrészeit, nem egészét közölte korábban: A. Jászó 1991: 47, 4. jegyzet.)³

Szinte értelmetlen az állítmányi viszony megismétléséről szólni jelzős szerkezetben. Van ugyan köze a jelzőnek az állítmányhoz, de ez nem egyszerűen ismétlés. A határozó és a tárgy viszonya ilyen fogalmazásban egészen zavaros, hiszen a tárgynak nem akármilyen állítmányhoz, hanem csak igéhez van viszonya.

Beckernek csak iskolai nyelvtanát láttam eredetiben: 1835³. Fogalmi viszonyokból kiindulva vezeti le a szavak viszonyait: „Man nennt dasjenige Sein, von welchem eine Thätigkeit ausgesagt wird, das Subjekt des Verbs” (Becker 1835: 3–4). A *Sein* főnév a mai németben ’létezés, lét’ jelentésű. Mint említettem, ez alighanem pontatlan fordítás a görögből, és itt inkább annyi, mint „létező, valóság”. Kiinduló szókapcsolata tehát olyan alaptípust mutat be, amelyben az ige alánya egyben a mondat alánya is, az ige pedig a mondat állítmánya.

3.2. Helytálló az, amit Becker az igéről mond (bár ma már nem tartjuk kifejezőnek az „alanyi” és „tárgyas” igeragozás ilyen elnevezését), amikor megkülönbözteti a szubjektív igéktől, melyeknek csak alanyuk van, az objektív igéket, amelyek objektumot kívánnak (s az objektum nem csak accusativusban állhat), az utóbbiakat tranzitív igéknek nevezi.

A fogalmi viszonyok két fajtája pedig (Becker 1836: 8): „A. Beziehungen von Thätigkeitsbegriffen z. B. blühen, bellen, groß, auf Begriffe eines

³ Humboldt (?1833. III. §21.1.a /1949: 229) a mondatnak mint aktusnak a lényegét az állításban látja, melyet az ige fejez ki. Az „AKT DES SELBSTTÄTIGEN SETZENS IN DEN SPRACHEN” c. fejezetben „Das Verbum” alcímmel így ír: „ihm allein der Akt des synthetischen Setzens als grammatische Funktion beigegeben ist [...] Alle übrigen Wörter des Satzes sind gleichsam tot daliegender [...] Stoff [...] Durch einen [...] synthetischen Akt knüpft es durch das Sein das Prädikat mit dem Subjekte zusammen, allein so, daß das Sein, welches mit einem energischen Prädikate in ein Handeln übergeht, dem Subjekte selbst beigelegt, also das bloß als verknüpfbar Gedachte zum Zustande oder Vorgange in der Wirklichkeit wird.” – Itt tehát az ige elevenítő, azaz megjelenítő szerepéről, erejéről ír, és ebben a vonatkozásban a mondat szerkezeti felépítésének jellemzése teljesen helytálló. A németben (és sok más olyan nyelvben, ahol a névszói állítmányhoz is kötelező egy ige mint kopula) ez a mondatfelfogás természetesen érthető. A továbbiakban Humboldt (1949: 231) kitér a tulajdonítmányt (Attributivum) tartalmazó mondat típusra is: „Ich liebe hat den reinen Verbal-ausdruck, ich bin ein Liebender [...] ist genau genommen keine Verbal-form, sondern ein Satz. Die Sprache aber [...] handelt auch das Attributivum [...] wie ein Ver-bum.” Érdekes, hogy a tulajdonítmányt tartalmazó mondatot mintegy az igés mondattal szembe-állítva nevezi *Satz*-nak (mely itt inkább tételt jelent, tehát logikai kéttagú egységet, amely a selbštstätiges Setzen művelet eredménye); a nyelv azonban – mint alább hozzátesszi – igeként kezeli az attributívumot is.

Humboldt-nál nincs akkor csúsztatás, mint amit Beckernél találunk. Hiszen a mondatban sok egyező tulajdonsága van az igének és a tulajdonítmánynak mint igei és névszói állítmánynak; és az is kiderül Humboldt fejtegetéseiből, hogy az attributívumot tartalmazó mondatoknál fordul önkéntelenül a logikához.

Seins z. B. Baum, Hund (...) B. Beziehungen von Begriffen eines Seins z. B. Wein, Baum, auf Begriffe einer Thätigkeit z. B. trinken, steigen". Az A. pontban bemutatott viszony a predikatív viszony, és itt, mint láttuk, a cselekvések közt említi a *groß* melléknevet, mely egyáltalán nem jelent cselekvést. Ezzel az összemosással kezdődik az általánosítás, az a csúsztatás, melynek eredménye az, hogy az ígét mindig állítmánynak tekinti, nem tesz különbséget α viszonyú és β viszonyú alany között. Később meg „Die Betonung” címen (1836: 15) a γ viszony szerint, a kiemelő hangsúly alapján állapítja meg egy-egy mondat főfogalmát. Igaz, hogy ezt nem nevezi állítmánynak, hanem Hauptwortnak, és ez itt nem főnevet jelent, hanem szó szerint 'főszó', és ennek aztán kissé homályos magyarázatot ad.

Világosabb az ezt követő háromféle mondatbeli viszony bemutatása:

a) Das prädikative Satzverhältniß (der Baum ist groß).

b) Das attributive Satzverhältniß (der verpflanzte Baum).

c) Das objektive Satzverhältniß (trinkt Wasser).

Ez persze korántsem teljes, de alapja annak, amit Gombocz (1929: 4; 1949: 8) mint jellegzetes szintagmákat mutatott be.

A szintagmákról érdemes megjegyezni, hogy nem csak mondatokban jelenhetnek meg. Gombocz éppen erre építette a szintagmák ismertetését, regények címét idézve: *A tizenöt éves kapitány. Utazás a Hold körül*. Gombocz a legtipikusabb szintagmák közt bemutatja a predikatív szintagmát is, és mindjárt azonosnak veszi a mondattal. Pedig akár a

(5) Peti fut,

akár a

(6) Peti okos

szintagmát vesszük, ezek önmagukban szintagmák ugyan (az előbbi β , az utóbbi α viszonyban), de nem szükségképpen mondatok. Csak alkalmasak arra, hogy mondatként használjuk őket. Beépülhetnek bővített, vagy akár összetett mondatokba, és ott ezek a predikatív szintagmák nem azonosak a mondattal. (L. Elekfi 1997: 3–6; 15).

A német *attributiv* melléknevet *jelzői*-nek fordítjuk, mert ma már az *attributum* nem nyelvtani, hanem ontológiai és fogalmi megnevezés; az attribútum többféle nyelvi kategóriában is megjelenhet. A *Satz* pedig egyaránt jelenthet mondatot (nyelvi közlésbeli egységet) és tételt (propozíciót, azaz olyan kéttagú mondatot, mely a logikának is egyik alapfogalma).

3.3. Becker megállapítása a predikatív viszonyról a nyelv kétféle funkciójának – a közlő és az ábrázoló funkciónak – összekeveredésén alapul, ezért zsákutcába vezet. És ebből a hagyományos nyelvtan nagyrészt alig, de még a strukturális és a generatív modellek sem tudtak teljesen kimozdulni. Szinte megszorítás nélkül állítmányt látnak az igében vagy az igei központú szerkezetben, mert Becker az állítmányt a működés kifejezésének tekintette. Működést fejez ki ugyan a névszói állítmány is, de nem az alanyának a működését, hanem a beszélőt, aki valamely kategóriát vagy minőséget tulajdonít az alanynak. (Ezért is nevezhetjük az állítmányi névszót tulajdonítmánynak.) Tehát élesen meg kell különböztetnünk azt a működést, amelyet a beszélő (vagy tágabban véve: kommunikáló) személy végez, és azt, amelyet a mondatban szereplő személy, tárgy (vagy ezek metaforikus, elvont változata) végez.

Amit pedig Becker jelzőként mutat be a *piros ruha* szókapcsolatban, az nem az állítmánynak mint működésnek az alanyon való megismétlése, hanem egy minősítésnek egy főnévhez való kapcsolása, függetlenül attól, hogy az a főnév alany-e vagy nem. (Igei tartalom csak igenévi – tehát névszói – formában lehet jelző, nem mint ige.) A jelző az egyik fajta predikatív viszony – nem megismétlése, hanem – állítmányára visszavezethető tagja, olyan állítmányé, mely nem működést jelent, de nem is szükségszerűen új elem a közlésben. A predikatív viszony – minden változatában – eleven, aktuális kapcsolat, a jelzős szerkezet pedig egy már létrejött ilyen kapcsolat tömör megnevezése. A *piros* jelző olyan alárendelt attribútum, mely az eredeti hozzárendelő, predikatív viszonyban tulajdonítmányként, az α viszony állítmányi tagjaként jelenik meg. (Az állítmánynak jelzővé alakításáról Becker is szól, csak hogy az állítmánynak mindig igei természetet tulajdonít.) Az igeközpontú mondatstruktúrában ez a létigének második nominativusi vonzata; csak néhány, de a mondatok felépítésében fontos és gyakori igére jellemző, melyek közül a *van* forma a magyarban és némely más nyelvben kötelezően el is marad, mert csak kapcsolóelem az α viszonyú predikatív szerkezet két tagja közt.

Mindaz a dicséret, amellyel Lakó György, Tompa József és mások Szinnyei Józsefnek és Simonyi Zsigmondnak a nyelvtanait a (Becker elgondolása szerinti) mondattani szempontból való kiindulás miatt illették (lásd A. Jászó 1991: 16), a fonákjára fordul, ha látjuk, hogy elhanyagolták azt, aki legbővebben foglalkozott a mondattannal: Brassai Sámuel. Simonyi ugyan értékelve említi Brassait, aki a mondatnak az elsőbbségét hirdette a szóéhoz képest, de nem vette észre, hogy Brassai jól megkülönböztette a mondat kommunikatív felépítését a szerkezetitől. (A kommunikatív felépítést funkcionálisnak nevezni – ahogy korábban tettem – azért nem ésszerű, mert a *funkció* nemcsak tevékenységet, szerepet jelenthet, hanem függvényt is.)

*

Ezek után rövid áttekintést szeretnék adni arról, hogyan szerepel a tulajdonítmány ügye az újabb magyar nyelvtani elgondolásokban, végül szűrőpróbaszerűen kitekintenék néhány külföldi, idegen nyelvű fejtegetésre.

4. A tulajdonítmány újabb magyar elgondolásokban

4.1. A magyar strukturális szempontú elemzések közül először is két fontos megközelítést látok érdemesnek figyelembe venni: Komlósy András könyvét 2001-ből, majd a valamivel korábbi Strukturális magyar nyelvtan mondattani kötetét (Kiefer 1992), valamint ennek sűrített, rövidített változatát (ÚMNy. 1998).

4.1.1. Komlósy könyvének címét (A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapjai) és tárgyalásának fő szempontjait azért látom korszerűnek és előremutatónak, mert nagyban hozzájárul a szótárközpontú és a mondatközpontú nyelvtan erős közelítéséhez, sőt egybedolgozásához. A nem strukturalista alapokból kiinduló nyelvésznek mégis nehéz olvasmány, mert föltesz olyan előismereteket, amelyeket csak a strukturalista és generatív szemléletű elméletek (olvasmányok, tanfolyamok) adhatnak meg. Könnyebb követni Komlósy mondatstruktúra-fejezetét a Kiefer szerkesztette strukturális nyelvtanban, mint ebben az LFG rendszerét összefoglaló elméleti kötetben, amely két szerzőnek angol nyelvű munkáját adaptálja a magyarra.

4.1.2. Bevezetésében Komlósy (2001: 11; 1.1.1.1.2. Univerzalitás) az ígét tekinti állítmánynak négy különböző (magyar, angol, német, orosz) nyelvből vett példákban annak a bemutatására (1.1.1.1.1. Variabilitás), hogy különböző nyelvi, szórendi megformálások is ugyanazt a mondanivalót tartalmazzák. Ezt a felfogást tükrözi a további megfogalmazás is, ahol Komlósy a mondatbeli három alapvető rendszer egyikét a prédikátum–argumentum-viszonyokra vezeti vissza. Azt nem látom megokoltnak, hogy a következőkben az argumentumok tematikus szerepeinél (Komlósy 2001: 14) „logikai alany/tárgy” minőségről olvasunk. Rendben volna, ha a logikai alany ’megjelölő’ értelmű volna, de nem tudom, a tárgy minőségében mi a szerepe a logikának. Van előzménye a szakirodalomban a *logikai* jelző ilyen használatának (Beckernél is előfordul), – de erről később szölok.

4.1.3. Komlósynak már 1. jegyzetében van szó PRED jegyről, de csak később (78) magyarázza meg: olyan nyitott nyelvi egység, mely állítmányként kapcsolódhat egy argumentumnak nevezett nyelvi egységhez, gyakran akár olyanhoz, mely valóságos egyedet jelöl, tehát nem lehet predikátum. Az itt

használt *predikátum* kifejezés annyiban különbözik az állítmány szokásos fogalmától, hogy csakis viszonyt jelent. A *havazik*, *virrad* ige nem jelölhető PRED jeggyel, mert nem igényel alanyt, hanem magában is proposíció értékű. De nem lehetnek PRED jegyűek az egyedet jelentő tulajdonnevek és személynévmások sem: *János*, *én*, mert ezek nem lehetnek állítmányok. Majd később, a jólfarmáltság feltételeiről szólva (Komlósy 2001: 92–93) így magyarázza a PRED rövidítést: „Az argumentumhely nélküli igék [...] az igék zömével szemben [...] nem tekinthetők (szemantikai értelemben) predikátumoknak, mivel magukban vett jelentésleírásuk is teljes proposíciót képvisel.” A predikátum tehát Komlósy értelmezésében alanyhoz vagy más argumentumhoz kötődik.⁴ Az ige megnevezés nála csak a lexikai formát jelöli, nem mondatnani fogalom.

Hell György kétsége vonja, hogy *János*, *én* nem lehetnek állítmányok, és ilyen példákat ad:

- (7) János én vagyok.
- (8) Én János vagyok.
- (9) Én a János vagyok.

A (7) mondatban *én* megjelölő (tehát Komlósy értelmezésében nem predikátum), *János* valakinek, előzőleg nem azonosított személynek a neve, tehát tulajdonítmány. Ugyanakkor az *én* itt fókusz, tehát γ viszonyú állítmány. (De ez nem Komlósy szempontja.) – A (8) mondatban megint *én* a megjelölő, *János* tulajdonítmány (névhatározó). Itt *János* több szempontból is tekinthető állítmánynak, de mivel nem tulajdonságot vagy minőséget jelent, Komlósy nem tekinti PRED jegyűnek. (A névhatározó a tulajdonítmánynak egy sajátos típusa.) – A (9) mondatban *János* névelője arra utal, hogy János nevét már említették, csak nem tudták kivel azonosítani. Itt is *én* a megjelölő, *a János* pedig azonosítást kereső névnek azonosító tulajdonítmánya: 'Engem az említett János név illet'. Név és mutatóelem viszonyában mindig a mutatóelemnek van közvetlen referenciája.

4.1.4. A Komlósynál alkalmazott megszorítás ellenére is úgy látszik, hogy a Becker-féle állítmányfogalom él itt tovább. Vehetjük ugyan állítmánynak az argumentumhoz kapcsolódó igét, de csak a β viszonyban. Komlósy fejtegetéseivel így egyetértek, csupán a terminológiára nézve lesz új javaslatom: ha az ige mondatrészt jelent, a pusztán szófaji megjelölés legyen *igeszó*.

4.1.5. Azt azonban itt sem látni világosan (Komlósy 2001: 57), hogy a logikai/thematikus vonzat és a logikai/nem thematikus vonzat megkülönböztetésében mit jelent a *logikai* jelző. Az ÁGENS szerintem nem logikai alany (mert a sokértelmű *logikai* szóval amúgy is ajánlatos csínjában bánni), hanem cselekvő

⁴ Erről beszámol bő áttekintésében Hell is (2001: 480).

ige értelmi alanya: cselekvő alany vagy röviden: *cselekvő*. Az *alany* is sokértelmű szakszó, pontos értelmét jelzőkkel rögzíthetjük.). Az angol terminológiára való utalás mellett jó volna konkrét (magyar vagy más ismertebb nyelvű) példákat bemutatni. – A propozicionális jelentésű funkciókat már szerencsére példával világítja meg; az ilyen igék vonzata egy-egy állítást tartalmazó mellékmondat, de lehet infinitívus is. És itt tér ki (57–58) az olyan nyitott vagy predikatív funkciók tárgyalására, mint a *részezen* toldalékos határozó, mely ’miközben részeg’ jelentéstartalommal rejtett predikátumot tartalmaz. Ámde azt nem említi, hogy ezek miért és hogyan predikátumok, hiszen eddig jóformán csak igét mutatott be predikátumként, és inkább arra adott példát, miféle névszók nem lehetnek predikátumok. Itt kellene a logikára hivatkoznia, mert eddig a nominativusi formának csak alany szerepéről szólt. Másodlagos predikátumként mutat be olyan nominativusi formát, amelynek elsődleges szerepéről előbb nem szólt. Csak az erre következő, más célú (ti. a PRO szerepét bemutató) példáját kezdi nominativusi állítmányú mondatnál (Komlósy 2001: 60):

(10) Mari *beteg*.

Persze, hogy állítmány ez is, hiszen melléknév. De nem ige! Itt tehát α viszonyról van dolgunk. Ez pedig sajátosan logikai viszony: fogalmak viszonyán alapszik.

4.1.6. A Komlósy-féle *logikai* jelző ezek közt a keretek közt értelmezhetetlen. Ellenben a *predikátum* fogalma, mely egybefogja a β viszonyú (igei) és az α viszonyú (névszói) állítmányokat, megvan Arisztotelész Organonnak nevezett logikai bevezetésében; ennek (*κατηγορία*) latin fordítása tartalmazza Boethius találó kifejezését: *praedicamenta*, azaz olyan szavak, amelyek állítmányok lehetnek. Eből a szempontból egyformán állítmány az olyan két mondat második eleme, mint: *Az ember fut. Az ember élőlény*.

4.1.7. Kár, hogy Komlósynak a sok elvont fejtegetése olykor a levegőben lóg, mert nincs mellettük nyelvi példa. Csak az említett előzmények teszik érthetővé, hogy a lexikai tételek bemutatásakor (Komlósy 2001: 78) egy főnév (*fa*) kap PRED jelzést; ez azt is jelentheti, hogy konkrétan egy fára mutatva ilyesmit mondhatunk: „Ez fa”. (Ez külsőleg emlékeztet Zsilka János eljárására, amit máshol ismertettem, Elekfi 2004b: 46–47. Zsilka rejtett igét lát a főnévi állítmány jelentéstartalmában, pl. a *Péter szakács* mondatban a *foglalkozik* igét. – De itt másról van szó.)

4.1.8. Könnyebb lenne megérteni a *fa* predikatív jegyéről szóló állítást, ha Komlósy jobban elhatárolná az α viszonyt a többi predikatív viszonytól. A megoldást Arisztotelész említett megállapítása nyomán Fregénél kell keresnünk, aki megkülönbözteti a külső valóságot jelölő, tárgyat, egyedet jelentő szókat a fogalomjelentő, besorolást kifejező szóktól, azaz predikatív viszonyban a

megjelölőt a tulajdonítmánytól. Mutatószók, tulajdonnevek egyedet jelölnek, fogalomszók pedig elsősorban besorolást tartalmaznak (Frege 1892; 1971: 34; 1973: 36; Aristotelés 1961: 3). Ha ezt érti Komlósy mögöttes propozíció alatt, akkor el tudom fogadni, bár fejtegetése így is nehezen érthető. Frege is (1971: 27; 1973: 29) kimutatta, hogy minden közszónak lehet predikatív értéke; pl. a

(11) „Minden egyenlőoldalú háromszög egyenlőszögű”

mondat ezt a (feltételes) propozíciót rejt:

(12) „(Ha) ez a valami egyenlőoldalú háromszög”.

4.2.1. A Strukturális magyar nyelvtan mondatnani kötetének Glosszáriumában (Kiefer 1992: 891–903) nem találunk sem *alany*, *állítmány*, sem *predikátum* vagy *tulajdonítmány* címszót. Van azonban logikai alany (898): „az az össze-tevő, amelyről a mondat szól, amelyről a logikai állítmány állítást tesz. A magyar mondatban a topik funkcionál logikai alanyként.” Ez a meghatározás és jellemzés a kommunikációs (tehát γ típusú) predikatív viszony alanyát akarja definiálni, azt a fogalmat, amellyel Kicska Emil dolgozott. De a definíció tárgyát szűkre szabja: csak a mondatkezdő témát, vagyis a topikot tekinti logikai alanynak, pedig a tudott és az új elem sorrendje fordított is lehet. A téma–réma és a téma–propozitum tagolás megengedi mindkét sorrendet, a topik fogalma nem. A formális grammatikáknak szükségük van a topik fogalmára, de ez nem azonos a témáéval, és a mondatoknak csak egy kisebb – bár jelentős – csoportjára érvényes. – A logikai állítmány meghatározása a strukturális mondatnani ehhez igazodik: „A logikai alanyt követő mondatszakasz; az, amely a logikai alanyról valamit állít. A magyar mondatban a VP funkcionál logikai állítmányként.” Ez valamelyest visszamutat Beckerre, aki az ígének mindig állítmányi funkciót tulajdonít. A strukturalista állítmányfogalom („predikátum”) azonban bővebb; szerkezetet jelent: ígét tartalmazó többszavas összetevőt is.

4.2.2. E fogalmak szöveges kifejtésében is (Kiefer 1992: 35–44) keverednek az ígeközpontú szerkezeti tagolás és a kommunikatív alapú aktuális tagolás szempontjai. Szerkezeti váz szempontjából ugyanis azonos típusú a *köd szítál*, az *erős szél fúj* és a *kicsi fiú alszik* igei szintagma, pedig magában véve csak az utóbbi, amelynek alanya a *kicsi fiú* (határozott névelővel) mond minden értelemben az alanyról valamit. Az *erős szél fúj* nem tagolódik így, mert ha nem fúj, nincs is szél, ha pedig erős szél van, az elsősorban fúj.⁵ A *köd szítál* névelő

⁵ Kiefer Ferenc és Kenesei István figyelmeztetése nyomán, akik átnézték előadásom első fogalmazását, hozzá kell tennem, hogy az ilyen, frazeológiai is majdnem kötött szókapcsolatoknak is lehetnek belső tagolású módosulásai. Pl. kérdésben kerülhet a jelző főkus-

nélküli predikatív szerkezetben nem a ködről állítjuk, hogy szítál, hanem az egész szerkezet tagolatlanul állít valamit. E kettőben tehát van szerkezeti (β típusú) viszony akkor is, ha nincs kommunikatív tagolás (γ viszony).

4.3.1. É. Kiss Katalin (2005) mondatmodellje, melyet Brassai szempontjaival egybevetve külön is bemutatott a kolozsvári Brassai-napokon, alapvető fontosságú ugyan, de a mondatoknak csak néhány jellegzetes, gyakori típusára érvényes, hasonlóan az Arisztotelész kiinduló mondataiból való következtetésekhez. A fő különbség az, hogy É. Kissnél a topik nem csak alanyesetű, hanem bármilyen esetű főnév, akár határozószó is lehet. – Ennél több változatot fog be Varga László (2005), aki a hangzó mondat prozodémáit is figyelembe vette.

4.3.2. Az α típusú állítmányról azonban, vagyis a tulajdonítmányról, vajmi keveset tudunk meg akár É. Kiss kolozsvári előadásából, akár a Strukturális magyar nyelvtanból. Effélét hiába kerestem a grammatikai bevezetőben (Kiefer 1992: 7–77). Az egyszerű mondat szerkezetét tárgyaló fő fejezet említi először a predikatív névszót (129) az igemódosítók osztályában:

(13) Imre orvos lesz.

(14) Imre gazdag lesz.

E két példában a predikatív főnév és a predikatív melléknév is tulajdonítmány, de egyúttal propozitum is. Helyes az igemódosító értékről olyan értelemben szólni, hogy nem rendelkezik önálló referenciával (Kiefer 1992: 130). Érdekes a következő két mondat elemzése:

(15) Imre lett az Európa-bajnok.

(16) Az Európa-bajnok Imre lett.

A (15) mondatban az egész verbális rész (*lett az Európa-bajnok*) egyetlen összetevőként szerepel, a (16)-ban (*Imre lett*) csak a *lett* ige kap V jelzést, de az *Imre* is a VP-hez, az igei csoporthoz tartozik. Vagyis – lefordítva jelen fejtegetésünk metanyelvére – a β típusú predikatív szerkezet alanya (az igealany: *Imre*) mindkét mondatban megjelölő (α típusú alany; designator). Ugyanakkor tulajdonítmány előtti helyzetben éles γ -tagolással (úgyhogy fókusz után az ige és a tulajdonítmány egyetlen témataggá sorakozik mint α és β típusú állítmány), ellenben tulajdonítmány utáni helyzetben, a (16)-ban, ahol a tulajdonítmány a mondat topikja, a propozitumon belüli altagolás érvényesül; az *Imre* megjelölő csak a propozitumon belüli γ viszonyban, másodfokú fókuszként állítmányi jellegű, α és β viszonyban pedig alany. Az ige csupán az intonációban csapódik hozzá. Ezért szólok itt altagolásról. A (16)-ban *Az Európa-bajnok* mint kiinduló

helyetbe: „Erős szél fúj?” = „Erős az a szél, amely most fúj?” De ez más mondat, és megint más, ha topik helyzetbe kerül: „Erős szél nálunk két éve nem fújt.”

és ismertnek tekintett fogalom csak γ tagolás szerint alany: téma, topik. – Az α viszony szerint azonban mindkét mondatban *Imre* a megjelölő, ti. ennek – mint valódi tulajdonnévnek – van elsődleges, közvetlen referenciája, az *Európa-bajnok* a tulajdonítmány, mert viszonyításra utal, motiválást tartalmaz, és csak határozott névelője egyedíti (és az a háttérismeret, hogy Európa-bajnok csak egy lehet), így az egyedítés révén fejez ki azonosítást. Mindkét alanyesetű főnévnek azonos a denotátuma, de csak a tulajdonnév designatum.

4.3.3. Nem állítom – mint Hell vélte –, hogy a (16) mondatban az *Európa-bajnok* az alany, hanem azt mondom, hogy *Imre* α típusú alany: megjelölő (designator). Az *Európa-bajnok* mint kiinduló és ismertnek tekintett fogalom csak γ tagolás szerint alany: téma. Hiszen alanyról és állítmányról megszorítás és vita nélkül csak akkor beszélhetünk, ha a predikatív viszonyoknak három szála egyetlen nyalábként egybeesik. Ahol ezek a szálak különválnak, ott csak α , β vagy γ viszonyú alanyról szólhatunk, azaz megjelölőről, illetőleg igealanyról, vagy pedig témáról (mondattémáról). Kettő-kettő ezek közül ellentétes irányú lehet. A megjelölő lehet hangsúlytalan is (téma), hangsúlyos is (propozitum, fókusz).

4.4. Még nehezebb felismerni a referenciaviszonyokat, ha egyik nominativus sem tulajdonnév, hanem csupán a névelők és a közlésbeli helyzet igazítanak el. Eddig nem esett szó a határozatlan névelő szerepéről, pedig köznevek előtt igen gyakran az *egy* fejezi ki a létezésre való utalást, tehát – közvetve – a referenciát, szemben a névelőtlenséggel, mely a tulajdonítmánynak egyik ismertetőjele. Grétsy László tárgyalt ilyen mondatokat a Kossuth rádió „Értsünk szót” adásában (2007. február 19.):

(17) Polgármester lett az elnök.

Ez Grétsy magyarázata szerint azt jelenti, hogy az, akiről szó van, vagyis valamilyen testületnek az elnöke, mostantól kezdve polgármesteri széket is betölt. Ha kiegészítjük az elejét *egy* névelővel, egészen más értelmet kap:

(18) Egy polgármester lett az elnök.

Ez így azt jelenti, hogy olyan személyt választottak meg valamilyen társaság elnökévé, aki történetesen polgármester is.

A Grétsy-féle világos kifejtés mögött az a szabályszerűség húzódik meg, hogy a névelőtlenség a tulajdonítmányra jellemző, hozzá viszonyítva a határozott névelős *az elnök* a designator. Az *egy* névelő azonban referenciát ad a *polgármester* főnévnek, így már nem besorolást vagy minősítést jelöl, hanem létező személyt. Az *elnök* pedig, határozott névelővel, itt már tulajdonítmány, és ez főleg akkor nyilvánvaló, ha éppen elnökválasztásról van szó. A határozott névelő itt nem referenciális szerepű, nem személyre, hanem tisztségre utal: 'az a bárki, aki betölti az elnöki tisztet'.

Grétsy még egy hasonló példát idézett Holczer József leveléből, aki egyébként könyvet is írt „Emberítő csodánk” címen; ebben van egy cikk: Alany-e vagy állítmány? Kérdése az efféle mondatokról száz év óta időszerű, csak azt tehetem hozzá, hogy itt nem az alany és állítmány a jól megválaszolandó kérdés tárgya, hanem megjelölő-e vagy tulajdonítmány. Ti. mindkét mondatban a *lett* ige előtti főnév kapja a mondathangsúlyt, tehát *polgármester* itt is, ott is propozitum (γ viszony szerinti állítmány), a különbség az α viszonyban van, ott a megértésben ennek van fő szerepe.

Két határozott névelős nominativus is viszonyulhat egymáshoz:

(19) A polgármester lett az elnök.

Itt a *polgármester*-t a határozott névelő egyértelműen megjelölővé teszi; ez a névelőhasználat azt sugallja, hogy itt ismert személyiségről van szó, és az általa betöltendő tisztség neve (*az elnök*) tulajdonítmány, hiszen függő esettel szinonim: *elnökké*. Határozott névelője arra utal, hogy ezt a tisztelet egyetlen személy töltheti be, elvárások szerint. A *polgármester* itt is létező személyt jelent, mégpedig ismert személyt. Ige előtti pozíciója hangsúlyt indukál, fókusszá teszi.

4.5. Ige nélkül is felismerhető az ilyen viszony, bár olykor csak az adott helyzet segít az eligazodásban. A Metro újságban jelent meg (2005. január 24.) egy kis cikk ilyen címmel:

(20) Egy hibrid az amerikai győztes.

Nem mezőgazdaságról és növénynevelésről szól ugyan, hanem autógyártásbeli újításról, de jó példa arra, hogy bemutassa a mondatkezdő propozitumnak (sőt fókusz) a pozíciójába került megjelölőt. Az *egy* névelő ugyanis többnyire egyedi referenciát ad, *az amerikai győztes* pedig határozott névelője ellenére is csak minősítést jelent, hiszen akár igével is kifejezhető: *győzött*.

Ilyen mondatokról szólva nem beszélhetünk egyszerűen alanyról és állítmányról.

4.6. Térjünk vissza a strukturális mondattani kötet példájához. A neutrálisnak tekintett mondatban:

(21) Imre Európa-bajnok lett

az *Imre* megjelölő is, téma is, tehát minden szempontból alany, *Európa-bajnok* pedig mint névelőtlen köznévi tulajdonítmány, helyzeténél fogva hangsúlyos, tehát propozitum. – Ilyen mondatokban többféle nyelvi szempontból is beszélhetünk alanyról és állítmányról.

4.7. A továbbiakban (Kiefer 1992: 136) találunk egy megkérdőjelezett példát, mely csak igen speciális előzmények után lehet helyes mondat:

(22) Orvos, szeretném, ha János lenne.

Elképzelhető ilyen összefüggésben: Egyik fiam orvosi, a másik pedig jogi pályára mehetne. Orvos, szeretném, ha János lenne.

Ebben a topicalizációval átszövődéssé alakult mellékmondatban az *orvos* tulajdonítmány került topik helyzetbe. (Akik állítmánynak akarják nevezni, gondolják meg, milyen szempontból, milyen viszonyban tekinthető állítmánynak.)

A fejezet összefoglalása (Kiefer 1992: 173) megint csak a közlés logikája (γ viszony) szerinti alanyt és állítmányt nevezi logikainak.

4.8.1. Az É. Kiss – Kiefer – Siptár szerkesztette Új magyar nyelvtan (1998) tárgymutatójában szerepel az *alany* (404); az ott említett helyeken ez többnyire az ige alanyát jelenti (β viszonyban!). Névszói állítmányról (azaz tulajdonítmányról) csak a predikatív ADJP fejezetében (97) szól, és hozzáteszi, hogy ez a létigének alanyi bővítménye (s itt az *alanyi* nem a – logikai viszony szerinti – megjelölőt jelenti, hanem az alanyesetet, tehát β viszony szerinti alanyt, melyből bizonyos igék mellett kettő is lehet). Az „összetett állítmány” fogalma megegyezik azzal, amit Klemm és nyomán az akadémiai nyelvtan rendszere óta így neveznek. Ez beilleszkedik az igeközpontú állítmány gondolat-körébe és a vonzatstruktúrák jellemzésébe, de nem mond sokat az α viszonyról, a megjelölőhöz való viszonyról. – Névszói állítmányra másutt is (96) csak melléknévi példát látunk. Sok szó van ebben a könyvben állítmányról, de a tárgymutató nem említi. Csak *predikátum* utal két helyre; ez fejezetek és alfejezetek címében is ott van, de mindenütt igeközpontú szerkezetet jelent.

Arról is esik szó (ÚMNy. 119), hogy a főnévi igenév dativusos szerkezete

(23) A tervnek sikerülnie kell

átalakítható olyan mellékmondatná, melyben a dativusi összetevő az ige alanya, β viszonyú alany. (Ez persze nem zárja ki azt, hogy az igenévhez kapcsolódó dativust a részeshatározó egyik fajtájának tekintsük.)

4.8.2. Nézzük meg közelebbről az efféle jellegzetesen magyar dativusos szerkezetet:

(24) Pistának el kell mennie.

Az ilyen típusú mondatban az *elmennie* infinitívus a *kell* módosító igétől (formális mondatigétől) függő helyzetben van. Igealanya nincs. *Pistának* csak γ típusú alany, azaz téma, és ezenkívül designatorszerű, mert egyedet jelöl.

Hell György levélbeli felvetése nyomán a

(25) Pistának van szótára

mondatra is jellemző a *Pistának* dativusi alaknak téma és designatorszerű szerepe. De ennek a mondatnak van valódi igéje (verbum finitum: *van*) és igealanya

(szótára). Mivel erre a mondatra is jellemző a γ tagolás, a *van szótára* alanyos igei szerkezet mint propozitum az értelemszerűen felfogott állítmánya.

4.8.3. Az ÚMNy szinte teljesen értetlenül áll a tulajdonítmány mibenléte előtt. Másfél oldalt sem szán a névszói állítmány tárgyalására (38–39). Csak annyit állapít meg, hogy a névszói állítmány az ige módosítója. Ez igaz is abban a rendszerben, amely az igét állítja a predikátum középpontjába (bár annak nem néztem utána, hogy az igemódosítóknak nevezett névszók és határozószók mennyiben felelnek meg a Komlósy-féle igevonzatoknak, valamint az ige hagyományosan tekintett bővítményeinek). A predikatív viszonyok összetett hálózatában azonban ennyi korántsem elég. Egyáltalán nincs tekintettel a névszói állítmánynak nevezett tulajdonítmány és az alanynak nevezett megjelölő viszonyára.

4.9. Kenesei István az Antalról szóló vitaelőadásában jól látja a tulajdonítmánynak alanyához, a megjelölőhöz való viszonyát, és éppen predikatív természetűnek nevezi. Ti. a megjelölőre (designatorra) az jellemző, hogy a designatumnak, azaz a külső valóságban adott dolognak, személynek vagy akár eseménynek a jele, a tulajdonítmány (praedicativum) pedig ennek a beszélő által történő minősítését vagy besorolását jelenti.

Az α viszonynak ilyen felfogása mellett jobban érthető e viszony átalakuló beépülése más szerkezeti formába. A

(26) jól bánik valakivel

szerkezetben rejlő, többszörösen átformált predikatív viszony pontosan lefejtve és kifejtve elénk áll mint tiszta alany–állítmány viszony: „ahogy bánik valakivel, az jó” – ahol a γ viszony állítmánya (fókusz) egyben α viszonyú is (tulajdonítmány). A

(27) betegnek tetteti magát

szerkezet – mely így magában éppúgy nem mondat, mint az előző példa – szintén tartalmaz egy rejtett, akár alárendelt szerkezetbe bújtatott mondatot: „úgy tesz, mint aki beteg”; a

(28) magasra rakta a képet

igei szerkezet rejtett predikatív viszonya pedig így fejthető ki, mellékmondatá alakítva a helyet jelentő ragos melléknévben rejlő designatort: „ahova a képet rakta, az a hely magas”. (E bemutatott három igei szerkezet magában nem mondat ugyan, de – mint Kiefer Ferenc figyelmeztetett rá – adott helyzetben mondat értékű lehet, egy jelenlevő vagy előbb említett alanyra vonatkoztatva.)

Kritikai megjegyzéssel fogadom azt a fajta elemzést, amelyet Hell (2001: 41) bemutat. A

(29) hallgatni arany

mondat *hallgatni* igenevében a generatív szintaxis predikátumot lát, pedig ez csak egy többszörösen rejtett predikatív viszonynak β típusú állítmányi tagja. A rejtettséget kifejezi a „mélyszerkezeti mondat” elnevezés és az ennek alanyát szimbolizáló PRO jelzés, azaz ’valaki (bárki) hallgat’. Egy ilyen értelmű mondat tudatbeli léte előfeltétele annak, hogy a hallgatásról kijelentsünk valamit.

Ami pedig egy másik példában az alany szerepét illeti, Kenesei pontosan látja Antal tévedését, aki nem ismeri el, hogy a

(30) vihar okozta kár

kifejezésben a *vihar* alany. Csakhogy Kenesei – és akire hivatkozik: Chomsky – nem ismerte fel valójában, hogy legalább háromféle predikatív viszonyal számolhatunk, és ezek közül legalább kettőben alannak nevezzük az egyik tagot. A névszói állítmányú típusban azért célszerű a predikatív viszony alanyát megjelölőnek nevezni, hogy ettől jól megkülönböztessük az ige alanyát (itt: *vihar*), mely az utóbbi (30) igenévszerű igei szerkezetben szerkezeti (tehát nem logikai, nem referenciális) fogalom. Kenesei további terminológiájával, melyben Chomskyt idézi, már nem értek egyet, mert nem „finitum és nonfinitum” alárendelt mondatok állnak egymással szemben, hanem valóságos (explicit) és rejtett (implicit) predikatív viszonyok, és az utóbbiak nem tekinthetők mondatoknak.

4.10. Kitérnék itt Hell Györgynek még meg nem jelent, csak eszmecsereinkben fölvetett gondolataira és kérdéseire, főleg az azonosító mondatokat illető elgondolásaira.

Az α viszonyú névszókat kapcsoló kopula nem teljes szemantikai értékű ige. Közülük legfontosabb a *van*, de ez a legtartalmatlanabb, a magyarban a kijelentő jelen 3. személyében el is marad. A *lesz* egyrészt ennek (paradigmatikusan) jövő ideje, de másrészt van sajátos, változást jelentő használata. Ide tartozik még a *marad*, a *múlik*; ezek mellett többnyire kötelező a tulajdonítmány. De a többi közt is vannak tartalmatlanabb, kopulaszerű igék; ezek vonzata már nem nominativus, tehát nem tulajdonítmány, csupán rokonítható az ige középpontú szerkezetben a tulajdonítmánnyal (szemantikai szempontból). Vannak továbbá valóban tartalmas, teljes szemantikai értékű igék.

Hogyan elemezzük ezt:

(31) Elmúltam húszéves.

Szerkezetileg olyan ige van benne, amelynek alanyát a személyrag fejezi ki, és van egy vonzata: alanyesetű névszó. Ez a mondat felépítése a β viszony, azaz mondatrészek szerint. Van benne α viszony is, hiszen a *húszéves* melléknév itt tulajdonítmány. De nincs külön szóval megnevezett designatora, mert a való-

ságra mutató elemet (az 'én' designatumot) az 1. személyű igerag fejezi ki. Nincs ebben a mondatban γ viszony, mert a közölnivaló nem kapcsolódik önálló szóval jelölt ismert elemhez.

Azonosító mondatok létezését nem tartom kérdésesnek, csupán megértésüket látom hajszálnyi különbségektől és a beszédhelyzettől, a nyilatkozó és a befogadó egyén ismereteitől függőnek.

(32) Az állam én vagyok.

Ennek *én vagyok* részét nem állítmánynak, hanem propozítnak tartom. Referenciális vonatkozása nem ennek a szókapcsolatnak, csupán az *én* névmásnak van. Az *állam* nem mutatószó, hanem fogalomszó, tehát nincs olyan közvetlen referenciája, mint a személyes névmásnak (s határozott névelője sem teszi ilyené). Itt nem sokra jutunk az egyszerű *alany* és *állítmány* terminusokkal. Az *állam* csak a közlés logikája (Kicska elemzése) szerint alany (pontosabb megnevezéssel: téma), a dolgok logikája, azaz fogalmak viszonyítása szempontjából állítmány (azaz pontosabban: tulajdonítmány). A kétféle predikatív viszony itt keresztezi egymást.

Helyzettől függően többféleképp érthetjük a következőt:

(33) A szakállas a Péter.

A *szakállas* tulajdonságot jelent. Határozott névelője főnévi értékűvé teszi (hiszen nincs itt a jelzett szava, hanem átveszi annak alkalmi szófaji értékét) s egyúttal egyedíti. Ettől még tulajdonítmány marad. *Péter* mint valódi tulajdonnév erre vonatkoztatva designator. – De érthetjük ezt a mondatot más helyzetben másképp is. Ha Péter az adott beszélgetésben nem egy ismert személy, hanem egy korábban említett név, akkor a konkrét személyre mutató *a szakállas* a megjelölő, *a Péter* pedig tulajdonítmány (praedicativum), mégpedig az a fajtája, amit névhatározónak neveztem (Elekfi 1957: 118; amikor Kelemen József a jelzőket elemezve beszélt névjelzőről). Határozott névelője a név említettségére utal.

(34) Kis pénz kis foci.

Hellnek ez a példája olyan mondat, mely nem tartalmaz logikai értelemben vett tételt. Nem állít határozott formában olyasmit, amit cáfolni lehetne, vagy egyenesen rákérdezni: igaz-e vagy téves. Csak sejtet egy összefüggést, amely kissé hasonlít a predikációhoz, de ok-okozati viszony burkolt kifejezésének is érthető. Van benne γ viszony (téma–propozítnum), de nincs kifejezett α viszony. Köznapi beszélgetésekben gyakoriak az ilyen fogalomkapcsolások, amikor nem kívánunk szabatosan érvelni, csak célozgatunk vagy feleselgetünk egymásnak. Az efféle

fogalomkapcsolás nem azonosságot fejez ki (bár arra is célozhat), hanem összefüggést, gyakran okságot.

Ezt a típust párhuzamba állíthatjuk igétlen latin és német mondatokkal. A németben kötelező, a latinban is legszabályosabb az *ist/est* kopula, mely egyértelműen kifejezi a predikativitást. A magyar (35) típusára az jellemző, hogy lexikai vagy stiláris kötöttsége miatt nem tehető múlt időbe vagy más igemódba. Efféle mondatok:

- (35) Fiatalság bolondság.
- (36) Juventus ventus.
- (37) Ehestand Wehestand.
- (38) Kleine Fische gute Fische.

A latinban azonban találunk teljes predikatív értékű igétlen mondatokat is:

- (39) Beatus ille (qui...) (Horatius)
- (40) Benedicta tu (in mulieribus) (Szűz Mária köszöntése)

Hell további példája viszont tétel, más problémával:

- (41) A szabály szabály.

Tautológiának látszik, de megfelelő intonációval kimondva a téma-réma (γ viszony) mellett α viszony is érvényesül benne. A névelős főnév megjelölő: a fogalmi mezőben tudatunkban elraktározott ismert fogalmat jelöl. A névelő nélkül ismételt főnév tulajdonítmány: 'azonos önmagával, a rá jellemző tulajdonságokkal'.

- (42) *A szabály a szabály.

Ha mindkét *szabály* névelős, nem kapunk értelmes mondatot. Ha csak a kezdő *szabály* névelős: (41), az α viszony indukálja a γ viszony szerinti hangsúlyozást: mondathangsúlyt kíván a névelőtlen tagra. A névelős első *szabály*-t nem hangsúlyozhatjuk így.

Az azonban elképzelhető, hogy a két tag fölcserélődik:

- (43) Szabály a szabály.

Itt is csak a névelőtlen főnév kaphat mondathangsúlyt. A két (α és γ) viszony egybeesik.

4.11. A predikatív szintagma nem okvetlenül mondat értékű.

- (44) Peti fut.

Ezt az alanyos igei szintagmát mondatként értjük akkor, ha γ viszony is van benne, tehát megnyilatkozásként megfelelő intonációval kimondjuk, mely jelzi, hogy melyik tagját tekintjük tudottnak, melyiket újnak. – Alakítsuk tagadó mondatná:

(45) Peti nem fut.

Ebben is ott van a *Peti fut* predikatív szó szerkezet, a mondat mégsem ez, hanem ennek (γ típusú) tagadása.

(46) Peti fut a kutya után.

Ebben is benne van a *Peti fut* szókapcsolat, de itt problematikus, hogy ez-e a predikatív kapcsolat két tagja. Ez a két szó ebben a bővített mondatban szerintem egyszerűen igei szintagma, a *kutya után* az ige vonzatának tekinthető, és akkor az ige a vonzatával együtt állítmányi tagja a predikatív tagolást mutató szóláncnak. (Itt nem áll fenn az a fajta értelmi – logikai – hierarchia, mint a tagadó mondatban, melyben a tagadószó tekinthető valamiféle γ típusú állítmánynak.) A bővített mondatnak tehát a *Peti fut* nem alanya és állítmánya (mint a Beckerre visszamenő nyelvtanok tanítják), hanem igealanya és mondatigéje. – A (44) és bármely hasonlóan szerkesztett predikatív szintagma esetlegesen és feltételesen mondat lehet, különféle típusú bővítései pedig (45, 46) mind mondatok, érvényesnek szánt kijelentést fejeznek ki.

4.12. A főnévi igenév nem mondatige, csak felidéz egy igeszerű képzetet. Állítmányként csak mint tagolatlan főmondat használatos, tárgyi mellékmondatával γ típusú viszonyban, igealany nélkül:

(47) mondhatni, hogy ...

(48) nem tudni, hogy ...

Generativisták (így különösen Kenesei) nem is tartják más szófajának, mint igének. Ige ez is, mind a latin terminológiában (modus infinitivus, ahogy van modus indicativus, coniunctivus stb.), mind a lexikográfiai gyakorlatban.

4.13. A melléknévi igenév nem ige ugyan (ellentétben a főnévi igenévnek nevezett infinitivusszal, mely az igének egyik alakja), de vannak igei sajátságai, pl. vonzatai. Alanya nincs.

Nem tévesztendő össze az olyan igei igenévvel, mint *okozta* ebben a szerkezetben; vö. (30):

(49) a vihar okozta kár

Ez utóbbinak igenévszerű szerepe csak látszólagos. Itt a

(50) vihar okozta

alanyos igei szerkezetet használjuk jelzőként. (Valahol a magyar nyelv őstörténetében ez találkozhatott a birtokosjelzős szerkezettel, de ma alakilag is más. Az *okozta* szóvégző toldaléka itt nem lehet birtokos személyjel, mert nincs **okozt* főnév. Az *okozott* igenév paradigmájában pedig nem maradhat ki a *t* előtti előhangzó.) Emlékeztet az olyan alanyos igei szerkezetekre, mondatfélére, melyek melléknévi szerepben lexikalizálódtak, mint *eszement* ember, *nemszeretem* dolgok.

(51) A vihar okozta kárt a biztosító megtéríti.

Hell kérdésére felelve: ebben a mondatban nincs két állítmány De megmutatkozik benne az alany–állítmány viszony többrétűsége. Ennek az egy mondatnak a *megtéríti* ige az állítmánya (β és γ viszonyban is). Az *okozta* ebben a mondatban nem állítmány, a *vihar* ennek mint (igenévszerű) igének csak β viszonyban alanya. Ha két grammatikai alanyról szólunk, akkor is figyelembe kell vennünk, hogy az egyik alany nem a mondaté, hanem egy alárendelt szerkezeté.

4.14. Az ige – mint Hell észrevette a kétféle megközelítés különbségét – egyfelől régensként viselkedik, másfelől állítmányféle is. Régensként esetekeket vonz.

Korábban már kifejtettem, hogy Kiefer nyomán különbséget teszek esetalak és esetfunkció közt (Elekfi 1988: 52). Az eset meghatározott nyelvtani, morfológiai szóalak, de egyúttal egy vagy (sokszor) többféle szintaktikai szerepe is van.

Nem kérdéses, hogy az „állítmányi névszó” (azaz tulajdonítmány) a magyarban tipikusan alanyesetben áll. Hiszen alanyesetű névmással kérdezzünk rá:

(52) Ez mi?

Az eset a legtipikusabb funkciójától kapja az elnevezését. A magyar ragtalan főnév alanyesetű alak, bár funkciója más is lehet (az említett tulajdonítmányon kívül pl. birtokosjelzőként genitívusi).

Az esetragokat (az alanyeset ϕ ragját is) az jellemzi, hogy egyes és többes számú alakhoz egyaránt járulhatnak.

A melléknév tulajdonítmányként ugyanúgy alanyesetben áll, mint a főnév. Hogy jelzőként ragtalan alakja micsoda, azon még érdemes gondolkodni. Talán azért nem egyértelműen alanyesetű, mert az esetek nagyjából az igével vannak szintagmatikus viszonyban – kivéve a genitívust, mely tipikusan főnévhez kapcsolódik. De a (melléknévi) jelző számban nem egyezik a jelzett főnévvel. Olyan szoros kapcsolatot alkot vele, mely rokonítja egyrészt az összetett, másrészt a névutós főnévvel.

Problematisz az névutós főnevek esetbesorolása is. Ezek mint szoros egységek az igével esetszerű szintaktikai viszonyban állhatnak, de belső szerke-

zetük szerint inkább a birtokosjelzős szerkezettel mutatnak rokonságot; együttesük mégsem egyetlen szó, tehát nem olyan szoros egység, hogy a főnév esetének tekintsük.

Van-e hát eset nélküli névszói alak? – kérdezte Hell György. Ennek további boncolgatása túlnő jelen értekezésünk problémakörén. Meg kellene nézni, generatív koncepciójú írások mit szólnak hozzá.

A magyarban és sok más nyelvben alanyeset jelöli azt is, amit a latinban, a görögben vocativus. A megszólítás mondat ugyan, de nem tétel. Nem állítunk vele semmit, nem kapcsolódik igéhez. Mégis megkülönböztethetünk megjelölő-szerű (designator jellegű) és tulajdonítványszerű (predikatív vagy attributív jellegű) megszólítást. A közvetlen designatorszerű megszólítás személynév vagy 2. személyű *te* névmás; ellenben:

(53) Elnök úr!

(54) Kedves barátom!

Ez a típusú megszólítás tulajdonítványszerű, mert referenciája nem közvetlen, hanem valamilyen szerepre, címre vagy emberi viszonyra utal.

Az esetek elnevezésében bizonyos megegyezés és hagyomány is szerepet játszik. A magyar *alanyeset* a tipikus alanyi funkcióra utal, a *nominativus* a megnevezésre. (Brassai korában *nevező eset* volt.) A nevezésben – mint mondatban történő műveletben – a név tulajdonítvány: névhatározó. De névadás történhet nem tétel (azaz nem kéttagú mondat) formájában is, közvetlenül a – külső – valóságalelemre mutatva.

5. Visszatekintés angol mondatelemzésekre

5.1. Angol nyelvterületen nem hódított az a Becker-féle mondatrész-rendszerzés, amely a magyar nyelvtanoknak csaknem egészében és a német nyelvtanok nagy részében elfogadottá lett. Az a szempont, hogy az állítmányi névszónak nevezett nominális mondatrész másképp viszonyul az alanyához, mint az ige, világos fogalmazásban Bloomfield könyvében (1933; 1935: 173) olvasható.⁶ Bloomfield a mondat különféle típusai és formái közt külön foglalkozik alanyra és állítmányra osztható kéttagú mondatokkal. Ezek közös neve: *bipartite sentence form*. Ezen belül megkülönbözteti a *narrative predication*-t és az *equational predication*-t. Az *equational* itt nem csak az azonosító mondatokat jelenti, hanem mindazokat, amelyeknek alanya is, állítmánya is névszó. Ezért

⁶ Újabb kiadásai is vannak, újabb előszóval, de változatlan szöveggel. Két első kiadása szinte egyidejű Bühler Sprachtheorie-jával.

van *actor-action(-goal) sentence* és *equational sentence*. Az utóbbiban nem keres igét, mert nem az igének van itt szerepe, hanem két névszó viszonyának. De hozzáteszi, hogy olyan nyelvekben, mint az angol vagy az olasz, csak egyféle prédikátum van, így a

(55) John *ran*

mondatban a cselekvő az alany, a cselekvés a prédikátum. Nem tér ki arra, hogy ilyen nyelvekben is, ahol a teljes mondatban mindig kell igének lennie, vannak névszói állítmányú ígétlen mondatok, tehát pl. a latinban ritka

(56) *Beatus ille* – v.ö. (39)

típusú mondat, és ez a forma a magyarban, az oroszban tipikus; de a latin mondat angol fordításában (*he is happy*) sem az ige tekintendő egyértelműen állítmánynak.

5.2. Később talán Halliday volt az, aki Chomskyval vitatkozva jutott el odáig, hogy világosan megkülönböztesse az alany hármasságát, bemutatva olyan mondatot is, ahol a cselekvő, a subject és a téma egybeesik (Halliday 1970/1972: 144). Ő már korábban sem azonosította az igét az állítmány fogalmával (Halliday 1961), csak fejtegette a viszonyukat. Rendszerezésében az SP kapcsolatból indul ki, ahol a clause (Deme szerencsés megnevezésével: mondategység) a például vett *man* alannak és *came* állítmánynak a kapcsolatára épül.

Halliday Bloomfield alapvetését fejlesztette tovább, de érezni rajta Frege igeközpontú függvényrendszerének a hatását. – Frege írásaiban nem találtam *predikátumfüggvény* terminust, de *igazságfüggvény*-t igen (Frege 1980: 199). Itteni példáiban α viszonyú mondatokat jellemez; másutt, ahol igékről szól, β típusú a viszony. (Nem tudom, magyarul ki használta először ezeket a *-függvény* utótagú grammatikai kifejezéseket; emlékezetem szerint Szalai Sándor ismertette a Nyelvtudományi Intézetben a logikai szintaxis keretében a predikátumfüggvények mibenlétét 1960 körül.)

Az NP, VP csoportok mint részegységek alapfogalmak a generatív nyelv-tanokban is, és ezt vették át a Károly Sándor és Telegdi Zsigmond szerkesztette strukturális nyelvtani kötet szerzői is (Károly – Telegdi 1969). E csoportok voltaképpen főnévi és igei szintagmák. A *szintagma* < *syntagma* elnevezést nálunk Gombocz (1929) vezette be. Angolul inkább csoportoknak nevezik őket. A korábbi generativisták *csoport* elnevezése talán Ries (1928) hatását mutatja, aki szoros, félszoros és laza csoportokat különböztetett meg. Szoros a jelzős szó-szerkezet, laza a predikatív szintagma, félszoros az értelmezős szerkezet. Németül: *enge, halbenge, lockere Gruppe*.

5.3. Zavart okozhat azonban Halliday terminológiájában a *logikai* jelző. Ő ugyanis (1979: 137, 156) a résztvevői szerepek jellemzésekor „logikai alany”-

nak nevezi a cselekvőt, „logikai közvetlen tárgy”-nak a célt. Ez a fajta *logikai* köszön vissza Komlósy rendszerében. Ez a jelzői megnevezés 1891-re, Sweet terminológiájára megy vissza (l. Halliday i. h.), valójában nem logikait, hanem ábrázolt valóságot akar jelenteni. Halliday Lyonsra (1968) is hivatkozik, aki azonban az aktív, passzív, mediális igenemek, cselekvő és ergatív szerkezetek tárgyalásakor (Lyons 1968: 373–388) ezeket nem nevezi logikainak.

Ellenben Lyons (1968: 388–390) logikai szempontokat is figyelembe véve tárgyalja az egzisztenciális (azaz létigés) szerkezeteket. Megkülönbözteti a létigének létezését jelentő és pusztán kopulatív használatát, az utóbbinál pedig a nominális állítmány két (ti. melléknévi és főnévi) típusát. Ezek valójában tulajdonítmányok.

Az angolban a létige ritkábban jelent pusztán létezését, mint pl. a görögben; helyette gyakori a lokatív mondatok használata, melyek különböző arányokban tartalmazzák a 'létezés' és a 'valahol levés' mozzanatát:

(57) There is a book on the table.

A létezés és a jelenlét német főnévi formái: *das Sein, das Dasein*.

6. Újabb angol, francia tanulmányok

6.1. Végeztem néhány próbát a legújabb szakirodalomból. Edwin Williams (2006) elemezte az angol *There* kezdetű mondatok alany–állítmány viszonyát, visszanyúlva Hazout 2004. évi és saját korábbi elemzésére, mely az ún. egzisztenciális mondatokat illeti.⁷ Azt fejtegeti, miért helyes ez a mondat:

(58) There came into the room a man,

és miért helytelen ez:

(59) *There came a man into the room.

És helyes ez is:

(60) John arrived a fool (but left a wise man).

Nem az ígét nevezi prédikátumnak, amikor párhuzamba állítja a helyes használatú (58) és (60) mondatokat, hanem mindkettőben „ordinary adjunct predication of the subject” használatos, vagyis 'az alanynak (*a man; a fool, a wise nun*) mint bővítménynek megállapítást kifejező pozíciója'. Ez még nem jelenti

⁷ Ezzel a kifejezéssel Szabolcsi Annánál (1986) találkoztam először. De megvan, mint láttuk, már Lyons könyvében (1968: 388–390). A valakinek, valaminek a létezését, megjelenését állító mondatokat nevezték így.

azt, hogy a *subject* és a *predication* szokat egyértelműen használja. A *there* bevezetés utáni névszói részben ugyanis a *man* (mely forma szerint alany: alanyesetű) az (58) mondatban állítmányi funkciójú, de tegyük hozzá: γ típusú állítmány. Mint ilyen nem követheti angol mondatban a topik jellegű, de üres tartalmú *there*-t, hanem csak egy tartalmasabb mondatzakszakszt. Igaz azonban, hogy a *there* még mindig hordoz valami referenciális elemet: helyhez kötést, így valamivel többet, mint a német *es ist* (létezőre utaló) névmási alanya vagy a francia *il y a* bevezető szerkezet *il* névmása. Az alanyeset a szintaxis szabályai szerint β típusú alany, és mint ilyen kapcsolódik a létigéhez, valamint az *arrive* 'megérkezik, megjön' igéhez is második alanyként, de az α viszonyban ez nem megjelölő, hanem tulajdonítmány vagy állapothatározó. – A (60) mondatot kezdő tulajdonnév pedig szubsztanciát jelentő alanyeset: megjelölő.

Ilyenformán illeszkedik be az α viszony az ige kívánta tematikus szerepek közé, melyeket Komlósy (2001: 28–29, 57) elhatárol a *complement* 'kiegészítő' fogalmától, mert az alany is a tematikus vonzatokhoz tartozik (de a kiegészítőkhöz nem).⁸

6.2. Megnéztem egy francia tárgyú tanulmányt is; szerzője André Borillo (2006). A hely vagy az idő megadásával kezdődő mondatok második helyén, vessző után, ige–alany sorrendben szoktak következni a mondatrészek. A mondatkezdő rész a szerző szerint *complément*, és jegyzetben meg is okolja, miért nem „Adverbial”; így tudja jobban kifejezni azt, hogy az ige argumentumáról van szó. (Ezt az okfejtését nem látom meggyőzőnek.) E szerkezetfajta leírásában a helymegjelölést a rá következő igével együtt állítmánynak nevezi (*prédicat*), és vizsgálja azokat a szintaktiko-szemantikai feltételeket, amelyek az ilyen igéket jellemzik. Példáit magyarra fordítva úgy látszik, az α nézőpont helyett inkább a vonzatosságot helyezi előtérbe, a β viszonyt, és ezért tekinthető a bevezető helyhatározó az utána álló igével egy szintagmának, jöllehet a γ viszony szerint – legalább is magyarra fordítva – az ilyen bevezető határozók téma (sőt talán topik) szerepűek:

- (61) Sur la porte de métal figurait un plan des lieux recouvert de cellophane.

'A fémajtón egy helyrajz volt látható, celofánnal borítva.'

⁸ A *th* kezdetű írásforma itt azért célszerű, hogy így elkülönüljön a mondat kommunikációs (aktuális) mondattagjától, az ismertet tartalmazó, γ viszonyú *téma*-tól. Mondhatni, a magyaros írású *téma* a γ viszonyú tagolás alanya, a *thematikus* jelző pedig β viszonyra, az ige vonzat-szerkezetére utal, több köze van a mondat referenciális elemeihez, bár nem áll fenn közöttük tiszta azonosság.

7. Két tanulság

7.1. Az eddigiek alapján levonhatunk két tanulságot. Az egyik az, hogy többen hivatkoznak logikára, a *logikai* jelzőt használva olyan értelemben, hogy nem pusztán nyelvi, formai, hanem a gondolkozást érintő (dolog). Csakhogy számos különböző szempontú logika van, ezért ezzel a jelzővel nem sikerül mindig egyértelművé tenni a jellemezni kívánt főnévi terminust. Ezért célszerű a *megjelölő* és *tulajdonítmány* párosítása a kétes értelmű *logikai alany*, *logikai állítmány* helyett. A tulajdonítmány mindig névszói mondatrész, és alaphelyzetben tipikusan a l a n y e s e t ű (és azonos jellegű a tárgyi, határozói bővítménnyel), bár ha az α típusú szerkezetet a magyarban függővé tesszük, függő helyzetbe ágyazzuk, dativusi alakú is lehet; más nyelvekben pedig essivus, instrumentalis, partitivus állhat hasonló szerepben. (Egy másik függővé tett α típusú predikatív viszonyban van tulajdonítmánytárgy is, pl. a latin accusativus cum infinitivóban. Lásd még Elekfi 1986: 134, 375.)

7.2. Másik tanulságunk egy eddig csak érintett terminus technicusra vonatkozik, és egy kis további fejtegetésre késztet. Itt térnék vissza a *kiegészítő* elnevezésre, melyet az Antal-féle értelemben Keneseivel együtt én is elutasítok, de rá kell mutatnom ennek más értelmű, a nyelvtani szemlélet változását követő történetére. Gyökerében még annak a Becker előtti kornak a maradványait őrzi – és a strukturalista nyelvtanokban is ebben az értelemben él –, amikor a syntaxis fő tárgya a *rectio* és a *congruentia* ismertetése volt, és még nem hatolt be a mondatot a logikai ítélet nyelvi alakjával azonosító nézőpont a mondat fogalmának elemzésébe, tehát nem mondatokat, hanem szókapcsolási módokat vizsgáltak. A *rectio* (azaz vonzat) régi fontossága mutatja, hogy az elemzés akkor még szóközpontú volt. A latin szövegek elemzésekor már több mint ezer éve tudták, hogy vannak olyan szavak, amelyek magukban grammatikailag hiányos értelműek, szintaktikai kiegészítésre szorulnak. A magyarban is alkalmazott szemlélet szerint: *von z a n a k* bizonyos más szavakat. A latin *rectio* inkább k o r m á n y z á s t jelent, ebből van a ma is használatos *régens*. Mivel pedig a legtöbb régens tökéletlen értelmű, kiegészítőre szorul; más nyelvekben: *Ergänzung*, *complément*, *дополнение* stb. A magyar terminológiában a mondatközpontú nyelvtanok térhódításával a *kiegészítő* jelentésköre szűkülni kezdett, különösen mióta a létigével kapcsolt nominális állítmánynak nem tudtak jobb nevet adni, mert csak az igét tekintették állítmánynak. Simonyi Zsigmond nevezte először *állítmánykiegészítő alanyeset*-nek. Ebből rövidült később *állítmánykiegészítő*-vé (akkor még hatodik mondatrészként), Szinnyeinél *kiegészítő alanyeset*-té, majd egyszerűen *kiegészítő*-vé. (Ezt a történetet megírtam már a logika állítmány-fogalmát tárgyaló dolgozatomban: Elekfi 1957: 144. – Részletesebben tárgyalta újabban A. Jászó Anna, 1991.)

A hatodik mondatrész ilyen értelemben tehát nem új gondolat. Még én is tanultam róla 1930-ban a IV. elemi és az I. gimnáziumi osztályban. Az Antal László-féle elképzelés után – mely félresiklott kísérlet volt – vissza kellene térni a 120–150 évvel ezelőtti rendszerezéshez, beillesztve azt az új megvilágításokat és többféle szempontot figyelembe vevő mai nyelvtani koncepciókba, beleértve a strukturalista nyelvtanokat is, melyektől ez az osztályozás nem idegen.

8. A hat mondatrész

Ezek után szeretném bemutatni elgondolásomat a mondatrészek rendszeréről (miután a szófajok rendszerére megtettem javaslatomat a Magyar grammatika ismertetése és bírálata kapcsán: Elekfi 2002: 16–19).

A hat mondatrész: ige, alany, tárgy, határozó, tulajdonítmány, jelző.

8.1. Ez a felsorolás a száz évvel ezelőtti osztályozáshoz képest abban tartalmaz szembetűnő újítást, hogy az ige mondatrésznek tekinti és vele kezdi a sort, a jelzőt pedig utolsó helyre teszi. Az ige ugyanis formálisan szervezi a mondatot. Olyan szófaj, amely egyben mondatrész is. (Sokszor állítmánya is a mondatnak – ha van alanyi vonzata –, de nem ez a lényege. Az állítmányság a logika felé viszi el a mondatant.) Ha az ige szófaját jól el akarjuk különíteni mondatrészi szerepétől, nevezzük a mondatrészek közt *mondatigének*, a szófajt pedig *igeszónak*. (Eszerint igeszók, névszók és határozószók a legfontosabb szófaji kategóriák.)

8.2. Az igehez elsősorban a *l a n y* kapcsolódik. Ezt a kapcsolatot nevezhetjük β típusú (β viszony szerinti) predikatív kapcsolatnak. Az ige alanya a magyar mondatban, ha egyúttal az α típusú szerkezetben is alany, szükségképpen nominativus, és bizonyos igenévi szerkezetekben is az. Ha nem főnév, helyettesítheti pl. számállapothatározó: *Néhányan eljöttek*. (Más nyelvekben partitívus is lehet. A magyarban a teljesség és részlegesség különbségét névelők – néha perfektíváló igeekötők – használata vagy hiánya fejezi ki.)

8.3. Kevesebb, de még mindig nagyszámú igehez kapcsolódhat *t á r g y*. Ez azért emelkedik ki a határozók közül, mert mindig vonzat (a határozók pedig ebből a szempont igen különbözőek), és mert határozottságát az ige morfológiája is jelöli, továbbá a különféle igenemek: cselekvő, mediális, szenvedő stb. igék átváltása, egymásba játszása lehetővé teszi a tárgynak alannya alakítását. (Van ergatív nyelvek, ahol ezek a viszonyok másképp alakulnak.)

8.4. A *h a t á r o z ó* olyan sokarcú mondatrész, amely nem csak igehez való viszonyában, hanem önmagában, többé-kevésbé önállóan is lehet – sok típusában – határozó. Az ige morfológiáját nem befolyásolja, de éppúgy lehet köte-

lező vagy járulékos vonzata az igének, mint bizonyos igék mellett a tárgy. Ezenkívül vannak szabad határozók is.

8.5. A tulajdonítmány olyan – rendszerint nominativusban álló – névszói mondatrész, melyre nem annyira formai jegyek, mint inkább szemantikai viszonyai jellemzők; csak nagyon kevés ige mellett állhat, nem az igehez, hanem az alanyához (mint megjelölőhöz) való viszonya a lényeges: minősítést vagy fogalmi besorolást kifejező viszony. Gyakran tekinthető állítmánynak a fogalmi viszonyok logikája szerint, tehát α viszonyban, és ha kopulatív ige is van a mondatban, sokan azzal együtt tekintik állítmánynak. Pl.:

(62) Anna *okos volt*.

Fogalmi viszonyok szerint hasonló az állítmányi értéke az olyan mondatok (szerkezetes) állítmányához, mint

(63) A diák *otthon van/egyedül van ...*,

de ebben a típusban az ige nem tulajdonítmánnyal, hanem határozóval alkot szintagmát.

8.6. A jelző elsősorban a tulajdonítmánynak olyan módosulata, amellyel már nem állítunk valamit a főnévről, hanem az állítást mint hozzája tartozót elfogadottnak tekintjük. De voltaképpen csak a minőségjelző vezethető le a tulajdonítmányból, másfajta jelzők nem attribútum értékűek. A megszorító értékű és a kijelölő jelző rejtett kvantifikálást tartalmaz: kiválasztott részt vagy egyedet a fogalom alá tartozó létezők közül. (Ehhez hasonló szerepű a mondatbeli fókusz, melyet É. Kiss Katalin legutóbb is azonosító predikátumnak nevez, É. Kiss 2006: 458). – A mennyiségjelző tipikusan kvantifikál: kisebbit, nagyobbít vagy számszerűen pontosít. A birtokosjelző pedig a birokviszonybeli birtokosnak jelzői szerepű kapcsolása birtokszavához.

A jelző általában nem szabadon mozgó, hanem kötött, másodlagos mondatrész, valójában része egy főnévi mondatrésznek.

8.7. Nem említettem a hat mondatrész közt az értelmezőt. Mégpedig azért, mert éppúgy nem külön mondatrészfajta, mint ahogy az igenév nem külön alapvető szófaj. Az értelmező a mondat szóláncában elfoglalt sajátos pozíció, amint ezt Károly Sándor nyomán Balogh Judit a Magyar grammatikában (Keszler 2000: 452–458) és még pontosabban két cikkben (Balogh 2003: 456–471; 2004: 68–73) kifejtette.

A szubsztancia és attribútum kapcsolata kifejezhető a mondatban új, aktuális megállapításként mint megjelölő és tulajdonítmány (α típusú predikatív viszonyban), valamint elfogadott összetartozásként mint főnév és jelzője. Ez a két viszonyforma a zárt, tömör szerkezetű mondatra jellemző; ilyen mondatban az attribútum vagy tulajdonítmány vagy jelző. Lazább, nem zárt formájú mondat-

ban az attribútum a főnévvel nevezett szubsztanciához tartozónak minősül ugyan, de utólag, mellesleg említve, mellérendelőnek látszó alakzatban. Tehát hordoz valamiféle predikatív mozzanatot, de úgy, hogy nem akar okvetlen újat mondani, inkább csak egy ismert megállapításra utalni.

Nézzük meg a következő átalakításban bemutatott példasort (Wacha 1998: 64–65 nyomán):

(64) Tóth Pál szobrászművész.

Ez a rövid mondat megjelölőből és tulajdonítmányból áll. A tulajdonítmány újat mond, tehát egyúttal propozitum is. Ebben a mondatban egyértelmű az alanyra és állítmányra tagolódás.

(65) A szobrászművész Tóth Pál kiállítást rendezett.

A tulajdonítmányból lett jelző itt a főnév elé kerül, és ez a minőségjelzős főnév egyúttal egy igei szerkezet β típusú alanya lett.

(66) Tóth Pál szobrászművész kiállítást rendezett.

Itt a tulajdonnév a foglalkozásnév jelzője, mégpedig egyedítő jelző: névjelző. (Kelemen József jelzőtanulmányai nyomán nevezhetjük így.) Ez a jelzős szerkezet ugyanúgy β típusú alanya a mondatnak, mint a (65) mondatban.

(67) Tóth Pál, szobrászművész, kiállítást rendezett.

A vesszőkkel elválasztott (s a hangoztatásban az elhatárolást kifejező intonációs eszközökkel, elsősorban elő- és utószünettel ejtett) *szobrászművész* itt értelmezője a Tóth Pál igealanyoknak, másodlagos, mellékes állításként.

A (66) és (67) közti különbséget világosan kifejezi az előbbinek jelzői, az utóbbinak mellékmondatlaltal történő körülírása:

(68) Tóth Pál nevű szobrászművész ...

(69) Tóth Pál, aki szobrászművész, ...

Azt is megjegyezhetjük még, hogy sajátos hangsúlyozási változatokkal a predikatív α viszonyt rejtő jelzős szerkezetek más-más mellékértelmet is kaphatnak, mellékes γ típusú viszonyt is kifejezhetnek. (Kizárást és kvantifikálást tartalmazhatnak, akár csak a szórendi inverzióval kifejezett fókuszemelések, mint arról É. Kiss Katalin is írt említett cikkében, É. Kiss 2006: 442–458.) Különösen pl. a (65) mondat jelzős szerkezete csak akkor egyértelműen egységes alanya a mondatnak, ha a jelző és főneve is kb. egyenlő hangsúlyt kap. Ha a *szobrászművész* jelzőt a személynév előtt nyomatékosan kiemeljük, az azt jelenti, hogy 'a Tóth Pál nevű különböző vagy ismeretlen foglalkozású egyének közül az, aki szobrászművész'. Ha a jelzőt és jelzett szavát egyaránt kissé hangsúlyozzuk,

akkor pedig a (65) mondat jelzős alanya szinte a (67)-nek szinonimája: 'Tóth Pál, aki szobrászművész'.

9. Kitekintés és összegzés

Azt gondolom, hogy a tulajdonítmány fogalmának megvilágítása és a többi állítmányféleségtől való megkülönböztetése nem csak a magyar nyelvtan számára fontos. Valami zavart találunk még a nyugati nyelvtanirodalomban is, de a magyarban különösen meg kellene szabadulnunk attól az erősen ígéhez kötődő állítmányfogalomtól, amely Becker tévedéséből, felületes azonosításából rendszert csinált. Nem várhatunk gyors és forradalmi változást, de ahogy fél évszázad kellett a Becker-féle mondatrészszer elterjedéséhez, úgy alighanem számítani kell újabb 40–50 évre, hogy visszatérjen közhasználatba a hat mondatrésszel dolgozó nyelvtan.⁹

*

Összefoglalásul megismétlem, hogy az állítmány – egyértelműen – logikai fogalom, és eredetileg logikai terminus. Amelyik mondat olyan szerkezetű, hogy fogalmi és kommunikatív tagolása megfelel a logika szerinti alannak és állítmánynak, ott a nyelvtani elemzés is egyszerűen és gond nélkül használhatja a mondatban is az *alany* és *állítmány* megnevezést. Ahol azonban a nyelvbeli, mondatbeli összefüggések és viszonyok bonyolultabbak, ott zavaró, sokszor káros a terminológiai egyszerűsítés. Az ige igen gyakran állítmány; de mi van akkor, ha nem? Nem mindig az igével állítunk valamit. Brassai éppúgy jól látta ezt, mint némelyik tisztán látó orosz nyelvkuató. (Volt, aki szerint „dresszirovka” útján szoktatják a tanulókat arra, hogy mindig az igét tartsa állítmánynak.) Az „állítmánykiegészítő” fogalmának elterjesztése után még Klemm is sokat küszködött bizonyos mondatípusok predikatív viszonyaival. Tompa József megoldhatatlan ellentmondásokba bonyolódott, amikor nem akarta elfogadni a tulajdonítmány mibenlétét.

⁹ Annyira beivódott sok magyar nyelvésznek a tudatába az, hogy a mondat igéjét egyszerűen állítmánynak tekintse, hogy régebbi korok nyelvtanaira is rávetítik ezt a szemléletet. Erre példa lehet Vladár Zsuzsának kis előadása a Magyar Nyelvtudományi Társaság kerekasztal jellegű összejövetelén (2008. október 14.), amikor Pereszlényi Pál grammatikáját ismertette azt állította, hogy a szóalakok és szókapcsolatok bemutatása után Pereszlényi a gyakorlati részben (a Praxis című fejezetben) alany–állítmány szerkezetet boncolgat először. Pereszlényi egész nyelvtanában nincs szó állítmányról, de még alanyról sem. A PRAXIS (CorpGramm. 582) az igének nominativusszal, majd más esetekkel való kapcsolataival kezdi a részt. Az akkori nyelvtan nem dolgozott logikai fogalmakkal.

Tudomásul kell venni, hogy beszédünkben, mondatpszövéseinkben vannak olyan bonyolult képletek, mint a kémiában a szerves vegyületek, ahol rengetegféle anyag molekulaszervezete nem ábrázolható a víz vagy a konyhasó egyszerű képletével. A mondatok bonyolultsága felé haladva, annak kezdeti fokán talán segít továbbjutni az a háromféle predikatív típus, amelyet megpróbáltam felvázolni a Magyar Filológiai Közleményekben (Elekfi 2004a) és körüljárni, tovább kifejteni a hatodik mondatrész kapcsán.

Irodalom

Adamik Tamásné – I. A. Jászó Anna

Antal László (1980), A mai magyar nyelv szinkron leírásának kérdései. Doktori értekezés tézisei. Budapest.

Antal László (1985), A hatodik mondatrész. Magvető Kiadó, Budapest.

Aristotelés (1961), *Organon*. Szerk. Szalai Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Aristoteles Latinus (1961), I. 1–5. *Categoriae vel praedicamenta*. Translatio Boethii. Edidit Laurentius Minio-Paluello. Bruges–Paris.

Balogh Judit (2000), Az értelmező. In: Keszler Borbála (szerk.) (2000), 452–458.

Balogh Judit (2003/2004), Az értelmezős szerkezet helye a szintagmák között. *Nyr* 127: 456–471, 128: 69–82.

Becker, Karl Ferdinand (1827), *Organism der Sprache*. Frankfurt a/M.

Becker, Karl Ferdinand (1835¹), *Schulgrammatik der deutschen Sprache*. Frankfurt a/M.

Becker, Karl Ferdinand (1836), *Ausführliche deutsche Grammatik*. Frankfurt a/M.

Bloomfield, Leonard (1933), *Language*. Chicago (1935.² London)

Bodnár Ferenc (1964), A magyar azonosító mondat nyelvtani elemzése. *NéNy* 8: 49–57.

Bodnár Ferenc (1965), A mondat valósága. *NéNy* 9: 41–47.

Bodnár Ferenc (1967), A mondat szerkezet és elemei. *NéNy* 11: 27–34.

Bodnár Ferenc (1969), Hány része van a mondatnak? *NéNy* 13: 69–77.

Borillo, André (2006), *Fonction de la structure d'inversion locative*. *Linguisticae Investigationes* XXIX. 25–40.

Bühler, Karl (1834), *Sprachtheorie*. Jena.

Elekfi László (1957), A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó. *NyLOK* 11. 95–150.

Elekfi László (1986), Petőfi verseinek mondatnyi és verstani felépítése. *Nyelvészeti tanulmányok* 27. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Elekfi László (1988), Magyar szavak ragozási paradigmái és a ragozási szótár. *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* IV. 41–70.

Elekfi László (1997), Tagmondatok szubjektív igazságértéke kételemű tételkapcsolatokban. *Linguistica Series A. Studia et dissertationes* 20. MTA Nyelvstudományi Intézet – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. Budapest – Szeged.

Elekfi László (2002), Magyar grammatika – és ami utána következhet. *MNy* 98: 11–32.

Elekfi László (2004a), Predikatív viszonyok. *Modern Filológiai Közlemények* 6 (2): 5–27.

- Elekfi László (2004b), Predikatív viszonyok Zsilka János műhelyében. In: Ladányi Mária – Dér Csilla – Hattyár Helga (szerk.), „még onnét is eljutni túlra...” Tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére. Tinta Kiadó, Budapest. 44–51.
- Frege, Gottlob (1892), Über Sinn und Bedeutung. Zeitschrift für Philosophie. Neue Folge 100: 25–50.
- Frege, Gottlob (1971), Schriften zur Logik und Sprachphilosophie. Hamburg.
- Frege, Gottlob (1980), Logika, szemantika, matematika. In: Ruzsa Imre (szerk.), Máté András (ford.), Válogatott tanulmányok. Budapest.
- Gombocz Zoltán (1926), Jelentéstan. Danubia, Pécs.
- Gombocz Zoltán (1929), Mi a mondat? MNy 25: 1–7.
- Gombocz Zoltán (1949), Syntaxis. Történeti magyar nyelvtan. Közzéteszi Pais Dezső.
- Halliday, Michael A. K. (1961), Categories of the theory of grammar. Word 17: 242–292.
- Halliday, Michael A. K. (1970/1972), Language Structure and Language Function. In: Lyons, John (ed.), New Horizons in Linguistics. Penguin Books, Harmondsworth. 140–165.
- Halliday, Michael A. K. (1979), Nyelvi szerkezet és nyelvi funkció. In: Pléh Csaba – Terestyéni Tamás (szerk.), Beszédkontaktus – kommunikáció – interakció. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. 129–157.
- Hell György (2001), Állítványok, predikátumok, régenségek. In: Andor József – Szűcs Tibor – Terts István (szerk.), „Színes eszmék nem alszanak.” Szepe György 70. születésnapjára I. Lingua Franca Csoport, Pécs. 474–487.
- Holczer József (2003), „Emberítő csodánk” – válogatott cikkek anyanyelvünkről. Korda Kiadó, Kecskemét.
- Humboldt, Wilhelm (1833/1884/1949), Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues. (A szerzőnek 1833 körüli eredeti korrigálása és fejezetszámozása alapján közzétette H. Steinthal: Die sprachphilosophischen Werke Wilhelm's von Humboldt. Berlin, 1884. Újra külön kiadta Herbert Wette, Darmstadt, 1949. A 20. századi kiadás helyesírása és tipográfiája szerint idézem.
- [Adamik Tamásné] Jászó Anna (1990), Az anyanyelvi tárgyak tanítása a magyar népiskolában 1868-tól 1906-ig. (Készült 1983-ban, kandidátusi értekezésésként.) A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei VIII.
- A. Jászó Anna (1991), A mondatnyi elv. Nyr 115: 45–58.
- A. Jászó Anna (1996–1997), Hagyomány és modernizáció a tankönyvírásban. A mondat szerkezet felfogása és ábrázolása. Helyesírás és nyelvpolitika. Gyula. 45–52.
- Károly Sándor (1958), Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. NytudÉrt. 16.
- Károly Sándor – Telegdi Zsigmond (szerk.) (1969), Előkészítő dolgozatok a magyar nyelv generatív nyelvtana témaköréből. ÁNyT VI.
- Kenesei István (2006a), Antal László igazgyöngyei és hamis ékszerai. (A 2005. február 17-én tartott előadás bővebb kézírata. Megjelent: Kálmán László (szerk.), KB120 A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 337–352)
- Kenesei István (2006b), „A hatodik mondatrészről.” In: Vass László (szerk.), A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára. Juhász Gyula Főiskola Kiadó, Szeged. 181–185.

- Keszler Borbála (szerk.) (2000), *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) (1992), *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kiefer Ferenc (2005), Brassai Sámuel és a XIX. század nyelvtudománya. In: Péntek János (szerk.), *A nyelvész Brassai élő öröksége*. Erdélyi Tudományos Füzetek. 256. Kolozsvár. 6–10.
- É. Kiss Katalin (1992), Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer (szerk.) (1992), 79–177.
- É. Kiss Katalin (2005), Brassai Sámuel és a magyar generatív mondat szerkezet. A nyelvész Brassai élő öröksége. In: Péntek János (szerk.), *A nyelvész Brassai élő öröksége*. Erdélyi Tudományos Füzetek. 256. Kolozsvár. 11–19.
- É. Kiss Katalin (2006), Jól megoldottuk? Rosszul oldottuk meg? Az összefoglaló és a ki-rekesztő kifejezést tartalmazó mondatok szórendjének magyarázata. *MNy* 102: 442–459.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.) (1998), *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Komlósy András (1992), Régensek és vonzatok. In: Kiefer (szerk.) (1992), 299–527.
- Komlósy András (2001), *A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai*. (Nem transzformációs nyelvtanok I.). Segédeszközök a nyelvészet tanulmányozásához VII. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- M. Korchmáros Valéria (2006), *Lépésenként magyarul*. – Magyar nyelvtani kézikönyv. Szegedi Tudományegyetem Hungarológia Központ, Szeged.
- Lyons, John (1968), *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Magyar Grammatika* = Keszler 2000.
- Péchy Olivia (2006), „Antal László és a mai magyar nyelvtudomány,” *Alkalmazott Nyelvtudomány* 6 (1–2): 213–222. Konferenciaszemle.
- Ries, John (1928), *Zur Wortgruppenlehre. Beiträge zur Grundlegung der Syntax*. Heft II. Taussig, Prag.
- Šabršula, Jan (1980), Substitution, représentation, diaphore. *Acta Universitatis Carolinae Philologica Monographia*, LXXXI. Praha.
- Szabolcsi Anna (1986), *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondatok*. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest.
- ÚMNY. = É. Kiss – Kiefer – Siptár 1998.
- Varga László (2005), Brassai Sámuel és kortársai a magyar mondat hangsúlyozásáról. In: Péntek János (szerk.), *A nyelvész Brassai élő öröksége*. Erdélyi Tudományos Füzetek 256. Kolozsvár. 29–37.
- Wacha Imre (1998), Győzzön meg, ha tud. In: Hérics Lajosné (szerk.), *Ma is kötötünk... Emlékek Péchy Blankáról*. Kazinczy Ferenc Gimnázium, Győr. 103–105.
- Williams, Edwin (2006), The Subject–Predicate Theory of T h e r e . *Linguistic Inquiry* 57: 648–652.

Mód és modalitás a magyar mondattanban *

This article seeks to establish the formal relation between the syntactic categories of mood and modality, involving, in some respects, the category of tense, too, in order to account for some results of my earlier work (Bartos 2000a, 2003), as well as relevant points of Eszes' (2005) paper. In particular (narrowing down the research topic to match the space limitations of a journal article), I examine here what sorts of modalities are systematically represented by the morphology of conditional mood in Hungarian, and how this cross-functional representation obtains. The proposed analyses are couched in Chomsky's (2001) minimalist framework, and draw heavily on the insights of Iatridou's (2000) treatment of counterfactuality, as well as Kratzer's (1981, 1991) theory of modality.

1. Az előzmények

Korábban (Bartos 1999, 2000a, 2003) a magyar inflexiók morfoszintaxis vizsgálatakor azt találtam, hogy (1) a mód, az idő és a modalitás kategóriái (melyek a szintaxisban közvetlenül egymás alatt állnak a hierarchikus szerkezetben, és ezzel szoros összefüggésben morfológiai exponenseik is szomszédosak a szóalakon) egy tömböt alkotnak (az értelmezhető igei inflexiók kategóriáiként); (2) egymással hatóköri interakciókba léphetnek; és (3) egyes együttes előfordulások esetén valós vagy látszólagos hatóköri változékonyság lép fel köztük, mely nem korrelál semmilyen felszíni alakmódosulással. A számunkra releváns adatokat az alábbiak illusztrálják:^{1,2}

(1a) Vár-*hat-t*-ak.

'Lehetséges volt várniuk.'

$T > \text{Mod}_{\text{deont}}$

vagy: 'Lehetséges, hogy vártak.'

$\text{Mod}_{\text{ep}} > T$

* E cikk a 2004-ben rendezett Magyar Nyelvtudományi Kongresszuson tartott előadásom kibővített és javított változata. Köszönettel tartozom anonim lektoromnak, akinek kérdései és véleménye nagyban elősegítették, hogy a szélesebb olvasóközönség számára is érthetőbb formában kerüljön publikálásra az anyag.

¹ Rövidítések: M = mód, Mod = modalitás, T = igeidő, (sz/t-)ep = (szűk/tág) episztemikus, deont = deontikus, vol = volíciós, circ = circumstanciális, bul = buletikus, ind = kijelentő, cond = feltételes

² Bartos (1999, 2000a, 2003)-ban az (1b, d)-beli buletikus modalitási eseteket/olvasatokat figyelmen kívül hagytam.

- (1b) Vár-*hat-ná*-nak.
 'Lehetséges volna várniuk.' $M > \text{Mod}_{\text{dcont}}$
 vagy: 'Jó lenne, ha várnának.' $M + \text{Mod} = \text{Mod}_{\text{bul}}$
- (1c) Vár-*t*-ak vol-*na*.
 'Az volna a tényállás, hogy vártak.' $M > T$
 vagy: 'Szerettek volna várni.' $T > \text{Mod}_{\text{vol}}$
- (1d) Vár-*hat-t*-ak vol-*na*.
 'Az volna a tényállás, hogy lehetséges volt várniuk.'
 $M > T > \text{Mod}_{\text{dcont}}$
 vagy: 'Jó lenne, ha vártak volna / Jó lett volna, ha várnak.'
 $M + \text{Mod} = \text{Mod}_{\text{bul}} \diamond T$

Akkori elemzéseim középpontjában a szintaktikai, szemantikai és morfológiai szerkezetek egymásnak való megfeleltethetősége állt, az alábbi két sarokpont figyelembevételével:

- (2a) TÜKÖRELV (Baker 1985)
 A morfológiai derivációk közvetlenül tükrözik a szintaktikai derivációkat, és megfordítva.
- (2b) A HATÓKÖRI VISZONYOK SZINTAKTIKAI REPREZENTÁCIÓJA (vö. Aoun & Li 1989: 151)
 A hatóköri viszonyokat a szintaktikai szerkezetben k-vezérlési viszonyok reprezentálják: X-nek hatókörébe esik Y akkor és csak akkor, ha X k-vezérli Y-t.

Ezek mellett egy harmadik fontos, a chomskyánus szintaxismodellekben standardnak számító feltevés is szerepet játszott: a szintaktikai szerkezetekben az egymásra épülő tartományok (projekciók) hierarchiája egy adott nyelven belül állandó, invariáns.³ Ha e három elvet vesszük alapul, akkor az idézett adatok több komoly problémát vetnek fel:

- (i) A hatóköri variabilitás – különösen (1a) és (1c) esetében – nem korrelál affixumsorrendi változékonysággal. (2b) szerint hatókörmegfordulás csak akkor állhat elő, ha a szintaktikai szerkezetben is megfordul az elemek hierarchikus rendje, aminek viszont tükröződnie kellene a morfológiai struktúrán (2a) értelmében. Egy lehetséges kiút, hogy olyan szintaktikai átrendeződést (transzformációt) tételezzünk fel, mely a szintaxisnak a morfológia/fonológia felé

³ Egy még erősebb feltevés szerint (Cinque 1999) ez a hierarchia az univerzális grammatika részeként adott, vagyis minden nyelvre azonos. Idézett műveim ugyan hivatkoznak erre a feltevésre, de az azokban adott elemzések nem egyeztethetők össze a Cinque által univerzálisként megadott hierarchiával.

való kiírási pontja után, a rejtett szintaxisban történik (vö. fentebb hivatkozott elemzéseimmel).

(ii) Feltehetjük, hogy a hatóköri variabilitás nem valós: a különböző hatóköri viszonyokban más-más modalitástartalmat találunk, és a különféle modalitásokhoz, Cinque módjára, különféle hierarchiabeli pozíciókat rendelhetünk (pl. (1a) vonatkozásában: $\text{Mod}_{\text{cp}} > T > \text{Mod}_{\text{dcont}}$), csak hogy ebben az esetben az invariáns morfémasorrend még kevésbé magyarázható.⁴

(iii) M és Mod számos ponton szervesen összefügg, mint az adatok is mutatják, és mint Bartos elemzései is tartalmazzák. Ugyanakkor e két kategóriát az affixum-sorban mindig elválaszthatja az időjel, és a szintaktikai szerkezetben is köztük kell feltételezni T helyét. Ez megnehezíti M és Mod összefüggésbe hozását: a szintaxisban nem lehet köztük közvetlen megválasztási viszony (noha, mint látni fogjuk, valami ilyesmiről is szó van kettejük viszonyában), a morfológiában pedig nem olvadhatnak össze, hogy egyetlen morf képviselhesse közös szemantikai kontribúciójukat.

Mindezekhez adódó további problémát vet fel Eszes (2005): feltételes módot a magyarban nem csak feltételes mondatokban találunk: pl. (1b, d) nem-feltételes kontextusban modális, ill. kontrafaktuális állítást fejez ki, vagyis M és Mod viszonya még összetettebb. E problémák megoldása céljából itt most részletesen meg fogjuk vizsgálni M és Mod összefüggéseinek aspektusait, és e viszonyrendszer megragadására egy új szintaktikai elemzést fogunk javasolni.

2. A *-hAt* affixum lehetséges modalitástartalmai

A *-hAt* affixum segítségével kifejezhető modalitástartalmakat legrészletesebben Kiefer (1981, 1985) vette számba. Az alábbiakban (3a–e) illusztrálja a Kiefer által regisztrált, és számunkra is érdekes típusokat.⁵ Farkas (1992), Karttunen (1972)-re hivatkozva, kettéválasztva tárgyalja az episztemikus modalitást: különveszi a szűk és tág episztemikus modalitást (3f, g), aszerint, hogy kratzeri értelemben vett modális bázisuk totálisan ($\rightarrow$ szűk), vagy csak részlegesen ($\rightarrow$ tág) realizitikus. Eszes (2005) pedig, Condravdi (2001) alapján, új típusként felveszi a metafizikai modalitást is (3h).⁶

⁴ Ráadásul az episztemikus modalitás sem szükségszerűen vesz fel hatókört T felett (Bartos 2003: 32), és/vagy episztemikus modalitásból is kétfélet kell felvennünk (Farkas 1992), ekkor viszont már három, a szintaxisban külön helyet elfoglaló Mod kategóriát reprezentálna a *-hAt* toldalék.

⁵ Itt kihagyjuk Kiefer diszpozíciós és disszociatív modalitását, mert jelen témánkhoz nem relevánsak.

⁶ Természetesen a (3)-beli példák némelyike a megjelölt értelmezéstől eltérő egyéb értelmezéseket is kaphat (kontextus függvényében); én itt most mindegyikkel csak az adott modalitáskategóriát illusztrálok.

- (3a) Holnap *eshet* az eső. OBJEKTÍV EPISZTEMIKUS
'A világról meglevő ismereteink alapján lehetséges, hogy holnap esni fog az eső.'
- (3b) Péter most az iskolában *lehet*. SZUBJEKTÍV EPISZTEMIKUS
'A világról levő ismereteink és hiedelmeink alapján valószínű(síthető), hogy Péter most az iskolában van.'
- (3c) Itt *parkolhatsz*. DEONTIKUS
'A vonatkozó előírások, normák, engedélyek alapján itt lehetséges/szabad a parkolás.'
- (3d) Innen mindenki *láthatja* a tűzijátékot. CIRKUMSTANCIÁLIS
'A (téridőbeli) körülmények alapján innen mindenki számára lehetséges, hogy lássa a tűzijátékot.'
- (3e) Igazán *várhatnál* egy kicsit. BULETIKUS
'Azt kívánom tőled, hogy várj egy kicsit.'
- (3f) Az orvos már *megérkezhetett*. SZŰK EPISZTEMIKUS
(Farkas 1992, (27))
'Ismereteinkkel összefér annak lehetősége, hogy az orvos már megérkezett.'
- (3g) Szép idő van, de *eshetne* az eső. TÁG EPISZTEMIKUS
(Farkas 1992, (28))
'Ismereteinkkel összeférnek olyan lehetséges világok, amelyekben (az aktuális világunktól eltérően) most esik az eső.'
- (3h) *Megnyerhette volna* a versenyt. METAFIZIKAI
(Eszes 2005, (56))
'Lehetősége volt megnyerni a versenyt, de ez a lehetőség nem realizálódott.'

Kiefer objektív és szubjektív episztemikus modalitása egyaránt a Farkas-féle szűk episztemikus modalitás alesetei. Amint arra Farkas (1992: 220) rámutat, nyelvi kifejezőeszköz tekintetében a tág episztemikus modalitás egyik ismérve, hogy sosem kijelentő móddal áll: főmondatban feltételes, alárendelt mondatban pedig kötőmóddal. Eszes metafizikai modalitása szintén feltételes módot kíván – Eszes szerint lényegében éppen a feltételes módnak tudható be e modalitástartalom megjelenése a mondatban. Ez is arra utal, hogy a tág episztemikus és a metafizikai modalitás egymáshoz nagyon közel eső modalitások.

3. A *-nA* affixum („feltételes mód”) disztribúciója és szemantikája

3.1. Felettes predikátum által előírt feltételes mód

Amint azt Kálmán (2001: 166–167) is részletezi, három fő esete van annak, hogy egy felettes predikátum mellett az alárendelt mondat feltételes módú legyen a magyarban:

1. Negatív értelmű régensek, a beszélőnek a közlendő igazsága iránti negatív attitűdjét kifejező predikátumok mellett az alárendelt mondat egyes esetekben kötelezően, máskor fakultatívan⁷ feltételes módú: (4a).
2. Egyes faktív igék tagadott alakjai (ahol faktivitásuk fel is oldódik) szintén választhatóan (a kijelentő mód alternatívájaként) feltételes módú alárendelt mondatokkal állnak: (4b).
3. Információs bizonytalanságot kifejező, nem faktív predikátumok tagadott alakjai is választhatóan megengedik (a kijelentő, ill. esetenként a kötőmód helyett) a feltételes módot alárendelt mondatukban: (4c).

(4a) Kétlem/Valószínűtlen/Lehetetlen, hogy Maci Laci elég okos lenne.

(4b) Nem emlékeztek rá/bizonyították/látszott, hogy Maci Laci elég okos lenne.

(4c) Nem valószínű/feltételezzük/tartunk attól, hogy Maci Laci túl okos lenne.

Ezekben az esetekben elvileg lehetséges, hogy egyszerű szelekciós kritérium útján jelenik meg az alárendelt mondatartományban a feltételes mód jelölője, a *-nA* affixum. Ugyanakkor az is felvetődik, hogy az alárendelt proposíciók kontrafaktualitását fejezi ki a *-nA*, ennek részletesebb tárgyalása a 3.4. alrészben következik.

3.2. Önálló, nem szelekciósan előírt feltételes mód

A legnyilvánvalóbb eset: a feltételes mondatok ún. irreális változatai – ezekben mind a feltételt kifejező mellékmondatban, mind a főmondatban feltételes módot találunk: (5a, b). Kívánságot, óhajt kifejező mondatokban ugyancsak gyakran jelenik meg feltételes módú igealak: (5c, d). Láttuk továbbá fentebb, hogy az Eszes-féle metafizikai, valamint a Farkas-féle tág episztemikus modalitások esetében is megjelenik a feltételes mód; ezekben kontrafaktualitást fejez ki, és e funkciójában *-hAt* nélkül, ill. attól függetlenül is megjelenhet (Eszes 2005), pl. (5e):

⁷ Alternatívája ezekben az esetekben vagy a kijelentő mód, vagy a kötőmód. (E cikkben nem teszek különbséget a morfológiailag teljesen egybeeső, bár szintaktikailag bizonyos esetekben megkülönböztethető felszólító és kötőmód között, és végig a „kötőmód” címkét használom.)

- (5a) Ha *esne* az eső, *hazaindulnánk*.
- (5b) Ha *esett volna* az eső, *hazaindultunk volna*.
- (5c) Bárcsak *havazna*!
- (5d) Hogy *csapna* bele a mennykő!
- (5e) Szerintem Maci Laci *megnyerte volna* ezt a versenyt.

Egy másik esettípus az, amikor bizonyos modalitások megjelenésének kísérő mozzanata a feltételes mód; ilyen volt a fentebb látott tág episztemikus modalitás (3g), de ilyen a szintén már említett buletikus modalitás (3e), és ilyen a (nem a *-hAt* affixummal kifejezett) volíciós-diszpozíciós modalitás: (1c) és (6).

- (6) Szívesen *innék* egy pohár vizet.

Meg kell végül említeni bizonyos, ma már archaikusnak számító vagy történeti adatot képező eseteket, mert bár e dolgozatnak nem célja a történeti elemzés, mégis ezek az adatok utaló adalékként szolgálhatnak a feltételes mód mai nyelvéllapotbeli szerepéhez. Itt két kiemelendő szerepről kell említést tenni: célhatározói tagmondatban, valamint a mai nyelvben kötőmódot vonzó egyes predikátumok alárendeltségében a kötőmódnak megfelelő szerepben gyakran találkozni a feltételes móddal (7a, b), emellett időhatározói tagmondatban is gyakran előfordult (7c, d):

- (7a) „Számtén immár lóra ugrani akara,
Hogy Arszlán táborához *elszaladhatna*”⁸
- (7b) „Kelle az vársi egér kedvének, hogy a mezőre *menne*.”⁹
- (7c) „[...] egyszer egy generális, midőn böcsületes hadakozásai után *hazatért volna*, és mikor számot *adna* a Respublica előtt a maga dolgairól és cselekedeteiről [...]”¹⁰
- (7d) [Egy nyavalys kicsiny bárány budosóba esék.] Melyet mikoron az farkas *meztalált volna*, nem akará mindjárt megenni [...]”¹¹

3.3. Feltételes mód és kötőmód

Az előző alrészekben többször is utaltunk rá, hogy a feltételes mód egyes megjelenéseiben a kötőmóddal többé-kevésbé szabadon váltakozhat. Ezt még kiegészít-

⁸ Zrínyi M.: Szigeti veszedelem II/14. [XVII.sz.]

⁹ Pesti G.: Az vársi és az mezei egérről [XVI.sz.; idézi É. Kiss (2004)]

¹⁰ Zrínyi M.: Mátyás király életéről való elmélkedések [XVII.sz.]

¹¹ Pesti G.: Az farkasról és bárányról [XVI.sz., idézi É. Kiss (2004)]

hetjük azzal, hogy **(a)** az (5d)-ben illusztrált óhajtó mondatokban is helyettesítheti kötőmód a feltételes módot, valamint hogy **(b)** a (7a–b)-beli esetek mai nyelvi megfelelőiben kötőmódot találunk a feltételes mód helyett. Más nyelveket is figyelembe véve még általánosabb funkcionális és disztribúciós átfedést találunk e kétféle mód között: gyakori a nyelvekben a kötőmód megjelenése **(a)** az óhajokban, kívánságokban (vö. 5c–d), csakúgy, mint **(b)** egyes időhatározói tagmondatokban (vö. (7c–d), továbbá **(c)** az irreális (kontrafaktuális) feltételes mondatok protasisában, sőt esetenként az apodosisában is (vö. (5a–b), l. pl. Iatridou (2000), Giorgi és Pianesi (1997) munkáit). Iatridou (2000) megmutatja, hogy azokban a nyelvekben, ahol a morfológiai paradigmában egyáltalán létezik múlt idejű kötőmód, tipikusan ez jelzi/fejezi ki a kontrafaktualitást. A magyarban, mint fentebb már láttuk, a kontrafaktualitás egyik fontos megjelenítője a feltételes mód. Ennyiben tehát világos a hasonlóság, a funkcionális analógia a kétféle mód használata között. A mai magyarban egy lehetséges elhatárolás: kötőmód akkor szerepel, ha irreális, de nem kontrafaktuális a propozíció kontextusa, míg feltételes módot használunk, ha kontrafaktuális. Egyes nem világosan kontrafaktuális kontextusokban is előfordul a feltételes mód (pl. 5d), de ez vagy a korábbi nyelvéllapot kötőmódhelyettesítő, nem szükségszerűen kontrafaktuális feltételes módjának (7) rokona, leszármazottja, vagy valamilyen modalitás kifejezője, mint (1c)-ben. Megjegyzendő azonban, hogy Iatridou is egy megengedőbb értelemben használja a „kontrafaktualitás” terminust, hogy lefedje a (pl. a görögben megtalálható) ún. „future less vivid” (kb. csekély valószínűségű jövő) eseteit is; l. a következő alrészrt.

3.4. A magyar feltételes mód szemantikája: kontrafaktualitás és modalitás

Ebben a dolgozatban, Iatridout (2000) követve, a hagyományosnál szélesebb értelemben használom a kontrafaktualitás terminusát (nagyjából Farkas (1992) „a-faktualitás”-ának megfelelően), azaz nemcsak a már megvalósulni nem képes tényállásokra vonatkoztatom (*Ha meghívtál volna, elmentem volna; ha magas lennél, elérnéd azt a lámpát*), hanem azokra is, melyek elvben még megvalósulhatnak ugyan, de ennek valószínűsége csekély (Iatridou „future less vivid” típusa, pl.: *Ha bevenné ezt a gyógyszert, hamar jobban lenne*, v.ö. „future neutral vivid”: *Ha beveszi ezt a gyógyszert, hamar jobban lesz*). Ennek a kiterjesztésnek az az oka, hogy a Iatridou által megvizsgált számos nyelvben morfológiailag ez utóbbi kifejezések is a (hagyományos, szűkebb értelemben vett) kontrafaktuálisokkal azonosan viselkednek, és amennyiben – amint érvelni fogok mellette alább – a magyar feltételes mód egyik alapfunkciója a kontrafaktualitás jelölése, úgy a magyar is ilyen típusú nyelv.

Iatridou a kontrafaktuális (KF) értelmezés forrásaként egy morfoszintaktikai tulajdonságot, jegyet azonosít, melynek lényege: a propozícióbeli témaidő (azaz a propozícióban kifejtett tényállás időkontextusa) kizárja magából a beszédidőt (temporális kizárás), vagy a (lehetséges világok szemantikájának értelmében vett) témavilág kizárja

magából a beszédvilágot (modális kizárás). A temporális/modális távolítás e jegyét *excl(x)*-ként¹² jelölhetjük, ahol *x* értéke lehet *t* vagy *w*, a temporális, ill. a modális kizárást kifejezendő. Ennek az *excl(x)* jegynek tehát, *x* értékétől függően, két lehetséges értelmezése van: ha *x* = *t*, akkor temporális kizárásról, ha *x* = *w*, akkor modális kizárásról van szó; az utóbbi pedig nem más, mint a KF értelmezés alapja. *Excl(x)* legtipikusabb nyelvi jelölője Iatridou vizsgálódásai szerint az olyan igeidő (vagy esetleg aspektus), melyet nem valós értékén értelmezünk, hanem éppenséggel azt a konceptuális modális távolítást fejezi ki, mely a KF értelmezés forrása. Ilyen pl. az angol KF feltételes mondatokban és óhajokban megjelenő múlt idő: (8a–d) – a múlt idő első „rétege” az *excl(w)* megjelenítője, és az esetleges második „réteg” (8b, d) fejez csak ki tényleges múltat:

- (8a) If Joe invited me, I would go.
 ha J. meghív-múlt engem én fog-múlt megy
 'Ha Joe meghívna, elmennék.'
- (8b) If Joe had invited me, I would have gone.
 ha J. aux-múlt meghív-prt engem én fog-múlt aux megy-prt
 'Ha Joe meghívott volna, elmentem volna.'
- (8c) I wish he invited me.
 én kíván ő-masc meghív-múlt engem
 'Bárcsak meghívna.'
- (8d) I wish he had invited me.
 én kíván ő-masc aux-múlt meghív-múlt engem
 'Bárcsak meghívott volna.'

Ha most megvizsgáljuk a magyar adatokat (5a–d), azt találjuk, hogy e tipikus KF mondatokban nem találunk „hamis” múlt időt, viszont látjuk a feltételes mód morfológiai megjelenését.¹³ Logikus lépés tehát funkcionálisan az *excl(w)*-morfémával azonosítani a *-nA* affixumot, azaz a kontrafaktualitás kódolását tulajdonítani neki. Ha nem is általánosan, de a *-hAt* affixummal modalizált igéken való megjelenésében Eszes (2005) is KF-jelölőnek (egészen pontosan: KF jellegű, PERF > MOD hatókör-

¹² *Excl* = exklúzió, azaz kizárás.

¹³ Iatridou szerint feltételes mód mint olyan nem létezik, az ekként címkézett módok (ő konkrétan a francia esetét tárgyalja, de a jelenséget általánosítja) valójában a kijelentő mód komplex alesetei, melyek egy exklúziós *idő* valamilyen jelölőjét is magukban foglalják (pl. a franciában a *jövő* idejű imperfektívumét). Hogy a magyarban találunk-e érvet e nézet mellett vagy ellen, az most számunkra nem érdekes, a feltételes módot a mi itteni céljaink szempontjából osztatlanak és létezőnek tekintjük, de az elemzés véleményem szerint technikailag gond nélkül átalakítható lenne egy az Iatridou nézetével összeférő formátumra.

értelmezés jelölőjének) tekinti a feltételes mód jelét, pl. a fentebbi (3h)-ban. Mivel a feltételes mód jelölése kötelezően együtt jár bizonyos, a *-hAt* affixum által jelölt modalitásokkal (metafizikai, tág episztemikus), és ezek a modalitások KF kontextusban jelennek meg, továbbá mivel, mint látni fogjuk, a módjelölés és a modalitások közt szoros morfoszintaktikai összefüggés van a magyarban, érdemes úgy tekinteni a *-nA* affixumra, mint a KF modális kizárásra (*excl(w)*) épülő megjelenítőjére. Eszerint tehát a magyarban – ellentétben pl. az angollal – *excl(t)* és *excl(w)* jelölője nem esik egybe.

Ezen a ponton feltétlenül vissza kell térnünk azokra a 3.1. alrészben látott esetekre (4a–c), ahol úgy tűnhet, hogy egy felettes predikátum választja meg az alárendelt tagmondatokban fakultatívan megjelenő feltételes módot. Amint azt már Farkas (1992) is bizonyította, számos körülmény (pl. tagadás) módosíthatja az egyes predikátum-(típus)ok alárendelt tagmondataiban megjelenő mód megválasztását, azaz aligha egyszerű szelekciós hatás érvényesül, sokkal inkább komplex szemantikai tényezők határozzák meg ilyenkor a módválasztást, melyeknek csak egyike a felettes predikátum típusa. Egy másik fontos tényező a modális környezet, a beszédhátér realisztikusságának foka. Anélkül, hogy a Farkas cikkéhez kötődő jelentéstani elemzésbe bonyolódnánk (ez nem lévén jelen dolgozat témája és célja), megállapíthatjuk, hogy a (4)-beli esetekben a főmondat éppenséggel olyan kontextusba helyezi az alárendelt mondat proposícióját, ahol pl. a faktivitás (faktualitás) felfüggesztődik, így az alárendelt proposíció igazsága kétségbe vonható, vagy egyenesen kétségbe van vonva. Tehát bár a szó szoros értelmében vett kontrafaktualitásról nem beszélhetünk, csak non-faktualitásról, mégis bizonyos összefüggés látszik a *-nA* KF-jelölő volta, és a (4)-ben megjelenő feltételes mód között. Az alárendelt proposíció csak a való világtól meglehetősen távol eső világokban lehet igaz, és ez Farkas szerint épp a nem-kijelentő mód választásának kritériuma. Ahol a feltételes mód a kijelentővel „szabadon” váltakozik, a módválasztás valószínűleg¹⁴ azon múlik, hogy a beszélő mennyire tekinti nagyinak ezt a távolságot a kratzeri rendezési forrás alapján a modális bázistól.¹⁵

Mindezt támogatja Kálmán (2001: 167) azon megfigyelése is, hogy nem szelektált, szabad határozói szerepű alárendelést megvalósító, az alárendelt proposíció kontrafaktualitását kifejező névutók is feltételes módú tagmondat-bővítménnyel állnak:

(9a) *Anélkül* eszi a banánt, hogy meghámozná.

(9b) *Ahelyett*, hogy dolgoznál, henyélsz.

¹⁴ Mivel e módválasztásra vonatkozó felmérést nem végeztem, csak saját intuíciónra hagyatkozhatom, ezért a tentatív megfogalmazás.

¹⁵ Ezek elemzését l. még Tóth (2006) dolgozatában is, ahol szintén a modális bázis típusa, valamint a mátrix tartomány veridikalitása a két döntő tényező a beágyazott mondat módválasztásában, de (Farkashoz hasonlóan) Tóth is csak a kijelentő–nemkijelentő szembenállást elemzi, az utóbbin belüli kötőmód–feltételes mód különbséget csak megjegyzés szintjén érinti.

Vannak azonban olyan esetek is – amint arra korábban (Bartos 1999, 2003) már rámutattam –, ahol a megjelenő *-nA* affixum az egyetlen nyílt jelölője valamilyen modalitásnak, mégpedig egy nem lehetségesség vagy szükségszerűség jellegű, hanem volíciós-diszpozíciós tartalmú modalitásnak, l. pl. (1c). Talán idetartozik az (1b)-ben és (3e)-ben is illusztrált buletikus modalitás is – az utóbbi esetben ugyan megjelenik a *-hAt* modalitás-affixum is, de kérdés, hogy hogyan oszlik meg a jelölés feladata a két affixum között, jelentésileg pedig e két modalitás közel áll egymáshoz. Ezekben az esetekben, de különösen a volíciós esetben, nem könnyű eldönteni, hogy a *-nA* affixum a szokásos KF-jelölőként van jelen, valamiféle egyezésben vagy korrelációban a (nyílt vagy záró) modalitásjellel, vagy pedig az adott típusú modalitás primér jelölőjeként. Ha az utóbbiról van szó, akkor a *-nA* esetében többfunkciósságot (többértelműséget) kell feltennünk. Jelen dolgozatban azonban olyan elemzést próbálok adni, ahol a modalitás kategóriájával való egyezés okán jelenik meg a *-nA* ezekben az esetekben.

4. A feltételes mód és a *-hAt* által képviselt modalitások összefüggésrendszere

Ebben a részben felvázolom, hogy egy későbbi minimalista (Chomsky 2001) keretben hogyan adhatunk számot a Bartos (1999) által azonosított, morfológiailag (affixumokkal) megjelenített modalitások (Mod) és a feltételes vs. kijelentő módok (M) összefüggéseiről. A legalapvetőbb együttes előfordulások az alábbiak:

(10a) feltételes móddal álló modalitások:

- tág episztemikus
- metafizikai
- volíciós (szemantikailag üresnek tűnő M_{cond} -dal)
- buletikus

(10b) kijelentő móddal álló modalitás:

- szűk episztemikus

(10c) bármely móddal álló modalitások:

- deontikus
- cirkumsztanciális

Az adatokból és általánosításainkból úgy tűnik, mintha Mod gyakorolna megválasztást M tekintetében, ám az állandó *V-Mod-T-M* morfémasorrend miatt M-et kell magasabban felvenni a hierarchikus mondattani szerkezetben, ráadásul M és Mod nem

is szomszédos, hiszen mind a morfémasorrend, mind a hatóköri viszonyok optimális levezetéséhez az igeidőnek (T) kettejük közé kell ékelődnie¹⁶ (Bartos 1999, 2003):

$$(11) \quad \dots [M [T [\text{Mod} \dots [V \dots]]]]$$

Ennek megfelelően az M és Mod közti szoros megfelelési viszonyt egyezési (Agree) viszonyként fogom elemezni. Ebben az esetben technikailag valóban Mod vezérelheti az egyezést: M eredetileg a releváns vonatkozásokban értelmezhetetlen, érték nélküli jegyeket hordoz, melyek szondaként szolgálnak, és a Mod-dal mint céllal való egyezési viszonyban értékelődnek ki. Mielőtt azonban erre rátérnék, röviden összefoglalom Kratzer (1981, 1991) modalitáselméletét, mely jelentős szerepet játszik a javasolt elemzésben.

4.1. Kratzer (1981, 1991) modalitáselmélete

Kratzer szerint a modalitás kategóriája három irányban parametrizálható. Az első dimenzió a modalizáció adott esetének modális erejéé: erős vagy gyenge szükségyszerűséggel, lehetőséggel vagy lehetetlenséggel, vagy esetleg valami egyéb fajta modális erővel van-e dolgunk. Ha hámosztatú kvantifikációs struktúrára (Heim 1982) képezzük le, ez a dimenzió adja meg a kvantor típusát (pl.: szükségyszerűség → univerzális kvantor, lehetőség → egzisztenciális kvantor). A második irány a modális bázis: ez azt a kérdést érinti, hogy az adott típusú modalitás milyen alapon nyugszik: tényekből származtatható-e a lehetőség/szükségyszerűség, vagy valakinek a tudásából/vélekedéseiből. Az utóbbi eset az episztemikusság, míg az előbbi fedi le a többi a nyelvekben használt modalitásokat (deontikusság, cirkumsztancialitás stb.). A modális bázis jellegzetes kifejező formulái pl.: *ismereteink alapján, a bizonyítékok alapján, az adott körülmények okán* stb. A harmadik dimenzió a rendezési forrás: mi az a rendszer, amelyen belül az adott lehetőség/szükségyszerűség érvényes? A rendezési források egy-egy ideál reprezentánsai (pl. emberi törvények, természeti törvények, erkölcs, ésszerűség, közjó stb.), egyben a nem-episztemikus modális bázisok altípusai. Az egyik rendezési forrás viszonylatában szükségyszerűnek vagy lehetségesnek minősülő tényállás egy másik rendezési forrás viszonylatában nem feltétlenül szükségyszerű ill. lehetséges (pl. ami szükségyszerű valamely táradalom törvényei szerint, az nem feltétlenül ugyanúgy szükségyszerű a természet törvényei, vagy éppen az ésszerűség diktátumai szerint). A rendezési forrás egyben meghatározza a lehetséges világok sorrendjét abban a tekintetben, hogy melyek állnak közelebb és melyek távolabb az adott modalitás ideáljától (tökéletes világától). Jellegzetes nyelvi kifejezői pl.: *a törvények szerint, a saját érdekeinek megfelelően*, stb.

¹⁶ A feltételes mód múlt idejű alakjaiban megjelenő *vol-* támaszige (pl. *kap(hat)tam volna*, nem **kap(hat)tanam*) megjelenési okának és módjának elemzését l. Bartos (1999, 2003)-ban; itt most nem térünk ki rá.

A már említett hámosztatú kvantifikációs struktúrában a modális bázis és a rendezési forrás képezhető le a restriktorra, míg az adott modalizáció alá vont proposíció a nukleáris hatókörre (Hole 2004).

Mod-nak tehát a Kratzer-féle modalitáselmélet, valamint Iatridounak a 3.4. alrészben tárgyalt KF-elemzése alapján az alábbi jegytartalmakat tulajdoníthatjuk:

(12) modális erő	→	[±possz]	+ possz → ep, deont, cirk, bul, ... – possz → vol
modális bázis	→	[± ep]	+ ep → ep – ep → deont, cirk, bul, metaf, ...
rendezési forrás	→	[x forr]	x = {deont, bul, sztereotipikus, ...}
modális kizárás (<i>Excl(w)</i>)	→	[± excl]	+ excl → vol, metaf, tág-ep, ... – excl → szük-ep, (cirk?, deont?), ...

A mód és a modalitás összefüggéseinek szempontjából a [±excl] jegy játssza a legfőbb szerepet, mint azt a következőkben részletesen látni fogjuk. A szük episztemikus, a deontikus és a cirkumsztanciális modalitásokban nincs modális kizárás/távolítás: az állítás az aktuális világban is érvényes lehetőséget fogalmaz meg. Ennek világos következménye M-re nézve, hogy azon az egyezés révén nem jelenik meg [+excl] jegy, melynek kiejtése a *-nA* affixum lenne.

Emellett ugyanakkor annak is megvan a lehetősége, hogy M saját lexikai specifikációjaként hordozza a [+excl] jegyet, mely esetben nincs szüksége arra, hogy Mod-tól egyezés útján „örökölje” a jegyértéket. Az interpretációs következmény természetesen ilyenkor is mindkét kimeneten ugyanaz: a morfológiában a *-nA* affixum megjelenése, a szemantikában pedig a KF értelmezés.

Az alábbi alrészekben áttekintjük és elemezzük a feltételes mód megjelenésének tipikus eseteit.

4.2. Önállóan megjelenő feltételes mód

4.2.1. Óhajok, kívánságok

Mint a fentebbi (5c, d)-beli adatokból látható, főmondatként megjelenő óhajokban, kívánságokban tipikus a feltételes mód megjelenése, és ha e morfológiai jelölőt a KF megjelenítőjének tekintjük, akkor világos a párhuzam a (8)-beli angol adatokkal. A különbség épp abban áll, hogy míg az angolban a modális kizárást (is) a múlt igeidő jeleníti meg, addig a magyarban erre a célra a feltételes mód jele szolgál. A modális kizárás motivációja világos ezekben az esetekben: ha egy tényállás fennálltát kívánjuk, akkor az a tényállás a megnyilatkozás kontextusát alkotó világban nem áll fenn. A [+excl] jegy eredetére itt három lehetséges magyarázat adható:

1. A jegyet egy odaértett, de kiejtetlen felettes beszédaktus-predikátum szelektálja – ilyenek lehetnek az óhajtást, kívánságot kifejező igék, mint amilyen az angolban valóban nyíltan meg is jelenő *wish* 'óhaj, kíván'. Csakhogy a magyarban szóba jöhető efféle felettes predikátumok, ha kifejezzük őket, nemigen, vagy legfeljebb fakultatívan választanak feltételes módot a nekik alárendelt, az óhaj tartalmát kifejtő tagmondatokban: (13). Ez nagymértékben csökkenti a vonzerejét egy ilyen megoldásnak – miért választanának e predikátumok más jegyértéket amikor kiejtjük őket, mint amikor kiejtetlenül hagyjuk őket?

(13a) Azt kívánom, hogy álljon el az eső.

(13b) %Azt kívánom, hogy *(bárcsak) elállna az eső.

(13c) Szeretném, hogy elálljon az eső.

(13d) Szeretném, ha elállna az eső.

2. Elképzelhető, hogy ezek a kifejezések a buletikus modalitás egy altípusát alkotják, vö. (1b, 1d), (3e), hiszen itt is a beszélő valamiféle tényállás iránti vágyát, kívánságát fejezi ki a mondat. Ebben az esetben (mint a lentebbi 4.3. és 4.4. alrészekben tárgyaljuk majd) M releváns jegyértéke Mod-tól lenne származtatható. Csakhogy Mod_{bulet} egy további specifikációja [+possz], melynek reflexe a *-hat* toldalék, ez viszont nem jelenik, nem jelenhet meg az óhaj-mondatokban: (14). Így egy ilyen megoldás a buletikus modalitás elemzésénél okoz bonyodalmakat.

(14a) *Bárcsak elállhatna az eső. (* buletikus v. óhaj értelemben)

(14b) *Hogy csaphatna bele a mennykő! (* buletikus v. óhaj értelemben)

3. A harmadik, s egyben a fenti megfontolások miatt legvalószínűbben adekvát megközelítés szerint a feltételes mód morfológiája ilyenkor saját jogon, M-nek a lexikonból fakultatívan hozott [+excl] értéke okán jelenik meg, és éppen azt az értelmezést kötjük hozzá, hogy az óhajtott tényállás kontrafaktuális. Az óhajtó beszédaktus megjelenítője pedig nem egy odaértett felettes predikátum, hanem a – talán a Force ('beszédaktus-erő') szintaktikai kategória exponenseként megjelenő – *bárcsak* szó, vagy az itt fölrendelt tartomány nélkül megjelenő *hogy* mondatbevezető.¹⁷

4.2.2. KF feltételes mondatok

Feltételes mondatokban a KF feltétel kifejezője a protasis, ebben indokolt a [+excl] megvalósulása, olyan hipotetikus feltétel kifejezésére, melynek tartalma nem egyeztethető össze az aktuális világ tényeivel, ill. az azokról való ismereteinkkel. Itt a [+excl]

¹⁷ A magyarban ilyen nem alárendelő, és leginkább valamilyen impliciten maradó beszédaktust reprezentáló jelleggel más szerkezetben is megtalálható a *hogy* szó, pl.: *Hogy te milyen okos vagy!*

jegyet reprezentáló feltételes mód megjelenése tehát szintén saját jogú, és pontosan azt jelzi, hogy a feltétel kontrafaktuális. A magyarban (akárcsak számos más nyelvben) ugyanakkor az apodosis is tipikusan feltételes módú a KF protasis mellett. Ennek azonban (Iatridou szerint) nem lehet szemantikai motívuma, hiszen az apodosis KF-jelölése nem univerzális – mint az általa idézett Cho (1997) megmutatta, egyes nyelvekben az apodosisban nyoma sincs KF-jellegű jelölésnek. Iatridou tehát valamiféle tagmondatközi egyezést sejt azon nyelvek esetében, ahol az apodosis is KF-jelölt, bár ennek formális mechanizmusára nem tér ki, és nem is világos, hogy lehet-e szó itt egy szabványos egyeztetési relációról. Mindenesetre e helyütt nem firtatjuk tovább ennek technikai mikéntjét.

4.2.3. „Szelektált” feltételes mód?

A fenti (4)- és (9)-beli példákkal kapcsolatban említettük, hogy esetleg szelekciós hatásra jelenik meg bennük a feltételes mód az alárendelt tartományokban, ám mint azt a 3.4. alrész tárgyalta, itt sokkal valószínűbb és plauzibilisebb az az elképzelés, hogy nem morfoszintaktikai szelekció, hanem a két tagmondat tartomány közti jelentéstani kompatibilitási viszony a módválasztás alapja. Konkrétan: ha a mátrixmondat tartalmilag KF értelmezésű beágyazott mondatot igényel, akkor szemantikailag is jólformált szerkezetet csak úgy kapunk, ha [+excl] értéket visel a beágyazott tartomány M kategóriája. Ez pedig úgy érhető el, ha M a lexikonból hoz magával értelmezhető [+excl] jegyet.

4.3. A modalitással összefüggő feltételes mód

4.3.1. Volíció

Ez, bár nem tartalmaz testes modalitásjelölőt, világosan olyan konstrukció, ahol a feltételes mód felszíni megjelenése a megfelelő modalitás függvénye – más szóval: a volíció mint modalitás felszíni jelölője a feltételes módjel. Csakhogy mind a szintaxisa (hatóköri viselkedés, morfémasorrend, l. (1c)), mind a szemantikája alapján nehezen lenne járható valóban a modalitás közvetlen jelölőjének tartani a *-nA* affixumot. Ehelyett formális egyezési viszonyt érdemes feltételezni M és Mod között, az [excl]-jegy tekintetében, Chomsky (2001) modelljének értelmében. A volíciós Mod releváns lexikai jegytartalma [-possz, +excl], azaz itt nem lehetségeségről van szó, viszont a [+excl] jegy érvényesítését igényli ennek a modalitásnak a kifejezése. E jegytartalomhoz a hangalaki értelmezés a $\emptyset$ hangalakot („zéró morf”) rendeli, a jelentéstani értelmezés pedig a Mod-nak megfelelő, azaz T alatti hatókörű helyen a volíció modalitását. Ugyanakkor M egy érték nélküli, azaz kiértékelésre váró, értelmezhetetlen [uexcl:] jeggyel kerül a szerkezetbe, mely szondaként keres egy őt kiértékelni képes (értelmezhető) [excl]-jegyet, melyet meg is talál Mod⁰-ban, és egy egyezési viszony

keretében ki is értékelődik [excl: +]-ként, azaz [+excl]-ként. Ennek következménye a *-nA* affixum megjelenése M képviselőjében a fonetikai forma (PF) oldalán.

Érdekes adalék, hogy egyes nyelvváltozatok, és egyes idiomatikusan rögzült alakok őrzik a jelölt (*-hAt*) modalitást volíció esetén is:

(15a) %Alhatnék/Alhatnám. = 'Aludni vágyom.'

(15b) Alhatnékja van.

4.3.2. Deontikus és cirkumsztanciális lehetőség

Ez az eset a legegyszerűbb talán: itt semmi érdemi összefüggés nincs M és Mod között: ez a modalitás bármilyen móddal megjelenhet, azaz bármilyen M alá beágyazható. Maguk ezek a Mod-ok [+possz] specifikációt viselnek (és kettejük között csak a rendezési forrás tesz különbséget), [excl] jegyük pedig nincs.¹⁸ Ebből következően a [+possz] jegyértékből eredő kiejtés *-hAt* lesz, a (többi modalitásjegyeikből is következő) értelmezésük deontikus ill. cirkumsztanciális modalitás, és M [excl] értéke és hangalakja e Mod-tól teljesen függetlenül dől el.

4.3.3. Szűk episztemikus lehetőség

Ennek a modalitásnak jelen témánk szempontjából két kiemelkedő jellegzetességét találjuk: (a) csak morfológiailag jelöletlen móddal áll együtt, és (b) T felett látszik hatókört felvenni (vö. (1a), (3f)). Az előbbiről Farkas (1992), az utóbbiról Bartos (2000a, 2003) próbál számot adni, de egyikük sem érinti a másik tulajdonságot. Farkas (1992: 219–220) szemantikai kompatibilitási jelenséggént kezeli a kötelező kijelentő módot: ez a modalitás az egyszerű állítástételhez áll közel, a modális bázisa (majdnem?) teljesen realisztikus, ami kijelentő módként tükröződik. Saját korábbi morfoszintaktikai elemzésemben pedig Mod-nak M T feletti pozíciójával való (némileg stipulatív, és eszköze tekintetében nem kanonikus) asszociálása eredményezi a hatókörátfordulást. Érdemes lehet azonban olyan alternatív magyarázatot is megvizsgálni, melyben a fenti két tulajdonság egyidejűleg következik valamilyen mozanatból. Erre Drubigot (2001) követve¹⁹ úgy találunk lehetőséget, ha (közvetlen, nyílt morfológiai bizonyíték hiányában is) feltesszük, hogy a magyarban van evidenciális mód. Ez (azokban a nyelvekben, ahol státusa morfológiailag is jól motivált) egy olyan módkategória, melynek tartalma azt fejezi ki, milyen úton jutott a beszélő a proposícióra vonatkozó evidenciához. Westmoreland (1995) és Drubig (2001) ugyanakkor megmutatta, hogy egyes modális igék az angolban és a németben is valójában nem episztemikus, hanem evidenciális jelölők: a *d e d u k c i ó* kifejezői. Ez a gondolat a magyarra is kiterjeszthető, és pedig éppen a (szűk) episztemikus modalításra: ha Mod

¹⁸ Lehetne esetleg [-excl] jegyértékük, de érdemes lehet mégis megkülönböztetni attól az esettől, hogy egy Mod kimondottan nem-exklúziós, azaz kijelentő módot kíván meg.

¹⁹ Akinek nézetei e tekintetben Westmoreland (1995)-ben gyökereznek.

[–excl, +ep], akkor rendel-kezik egy [+evid] jeggyel is, mely amelle, hogy standard egyezékes módon értékel ki M [uexcl:] jegyét, a [+evid] jegyet is ráörökíti.²⁰ M [+evid] jegyének hangalakja (a kijelentő móddal homonim módon, de azzal nem egyenértékűleg) Ø, értelmezése pedig kb. így parafrázálható: „a világ tényeiről való tapasztalásunk/percepciónk alapján arra következtetünk, hogy lehetséges p”.

Ha ez az elemzés helyes, akkor nincs hatókörátfordulás sem Mod és T között, azaz amit hivatkozott korábbi munkáimban tárgyaltam, az epifenomenon. A valóságban itt az egyébként is T felett elhelyezkedő evidenciális M vesz fel tág hatókört az igeidőhöz képest. Vagyis nem $T > \text{Mod}_{\text{ep}}$, hanem $M_{\text{evid}} > T$ a hatóköri viszony. Emellett a hipotézis mellett épp az a közvetett érv hozható fel, hogy a konstrukció fent említett két speciális tulajdonságát egyetlen forrásból teszi levezethetővé.

4.3.4. Tág episztemikus és metafizikai lehetőség

E két modalitást érdemes együtt tárgyalni, mert az itt vizsgált jelenségek szempontjából egyneműen viselkednek, és mert amúgy is némileg homályos a kettő közti elválasztás. Mindkettőnek jellegzetessége, hogy (a szűk episztemikus modalitásnak mintegy tükörképeként) (a) feltételes módjelöléssel áll, és (b) T alatt vesz fel hatókört. Jegytartalmuk [+possz, +excl], melyből az utóbbit egyezési viszonyban M-re örökítik, aminek eredménye a feltételes mód affixumának megjelenése lesz. Érdemi különbség a szűk episztemikus modalitáshoz képest, hogy itt nincs dedukció, nincs evidenciális mód: egyszerűen hipotetikus lehetőségeket vázolunk olyan világokról, melyek nem (feltétlenül) kompatibilisek az aktuális világról meglevő ismereteinkkel. Ezzel összhangban (ahogy Farkas (1992), ill. Eszes (2005) traktátusában is, csak ott másból következően) a proposíció kontrafaktuális értelmezést kap.

4.3.5. Buletikus modalitás

E modalitás különlegessége, hogy bár a lehetőségesség általános jelölőjét, a *-hAt* affixumot is megköveteli kifejezéséhez, nem triviális kérdés, hogy tartalmaz-e 'lehetőségesség' mozzanatot. Mindazonáltal mivel a [+possz] jegyhez lenne jó kötni e morfológia megjelenését, meg kell fontolni, tulajdonítsunk-e neki ilyen jegyet. (12) alapján könnyen belátható, hogy ez esetben a deontikus és cirkumsztanciális modalitástól csak a rendezési forrás típusában tér el, de ez (különösen a deontikushoz való viszonyában) talán kíváncsú is: itt nem valamiféle előírások, szabályok, hanem a beszélő kívánsága mentén rendeződnek sorba a lehetséges világok. Az egyetlen fennmaradó probléma, hogy a szóban forgó buletikus modalitási eset inkább a deontikus szükségszerűséggel (amely persze [–possz]), mintsem a lehetőségességgel rokon. Ha elfogadjuk, hogy a buletikus modalitás ezen esetében a modális erő pontos értéke 'erős lehetőség' (szem-

²⁰ Ehhez technikailag szükséges, hogy [+evid] értelmezhetetlen legyen Mod-on, definiált legyen M-en, és hogy értelmezhetetlen jegy is örökíthesse értéket egy másik (kiértékeletlen) értelmezhetetlen jegyre, Chomsky (2001) felfogásával ellentétben, de Pesetsky & Torrego (2004) nézetével rokon módon.

ben a rokon deontikus esettel, ahol szükségszerűség), akkor ez az eset is beilleszthető a rendszerbe. A modális exklúzió pozitív értéke pedig nyilvánvaló: az aktuális világban nem érvényes az a *p* proposíció, melyre a kívánalmunk vonatkozik, mely tehát a témavilágban érvényes. Az értékek tehát: Mod [[erő = erős lehetőség]; [bázis = – ep]; [forrás = buletikus]; [excl = +]], ebből következőleg mind a *-hAt* affixum (← lehetőség), mind a *-nA* affixum megjelenése szabályszerű.

4.4. Az [excl] jegy értelmezhetősége és a kontrafaktualitás

Az imént vázolt elemzésekkel kapcsolatban felmerül két, részben technikai jellegű kérdés. Az első: a Mod-ról M-re örökített [+excl] jegy értelmezhető-e M-en, azaz eredményez-e KF olvasatot. A második, ezzel lazán összefüggő: mi történik, ha Mod-nak van egy örökíthető [excl]-specifikációja, de M is hoz a lexikonból egy önálló (és Mod-tól potenciálisan eltérő értékű) [excl]-jegyet?

Ha az első kérdésre próbaképp igennel válaszolunk, az azt jelenti, hogy pl. a [+excl] értékű modalitások, melyekkel formailag feltételes mód fog megjelenni, kielégíthetik egy esetlegesen meglevő felettes tartomány kompatibilitási kívánalmát, ill. feltételes mondat protasisaként vagy óhajaként állhatnak. Lássuk, hogy az adatok ezt igazolják-e?

(16a)	Ha ennének még, adnánk nekik.	– nincs volíciós olvasat, vö.:
(16b)	Ha ennének még, szóljanak.	– volíciós, de nem KF feltételes
(17a)	Bárcsak eljönnének.	– nincs volíciós olvasat, vö.:
(17b)	#Bárcsak szeretnének eljönni.	
(18a)	ahelyett, hogy vártak volna még.	– nincs volíciós olvasat, vö.:
(18b)	#ahelyett, hogy szerettek volna még várni.	
(19)	Ha ehethnénk még egy kicsit,
adnánk nekik.	– nincs sem buletikus, sem
episztemikus olvasat
(20)	Bárcsak várhatnának.	– nincs sem buletikus, sem
episztemikus olvasat
(21)	*ahelyett, hogy várhatnának	– nincs sem buletikus, sem
episztemikus olvasat
(22)	*lehetetlen, hogy várhatnának	– nincs buletikus olvasat,
episztemikus lehetőség csak a mát-
rixban

Ezek szerint tehát azt kell mondanunk, hogy a Mod-tól származó [+excl] specifikáció M-en nem értelmezhető. Ez alól egyetlen potenciális kivétel a tág episztemikus/metafizikai lehetőség esete, ahol az örökölt [+excl] is KF értelmezést ad:

(23a) Ha eshetne errefelé az eső, valószínűleg esne is.

(23b) Bárcsak megnyerhette volna Vili a versenyt.

A második kérdésre már ennek tudatában próbálhatunk választ adni. Nyilvánvaló, hogy ha M-nek lexikailag specifikált [excl]-jegye van, az értelmezhető, tehát ilyen esetben nincs szüksége arra, hogy Mod-dal egyezésben értékelje ki e jegyet. Ez viszont azt jelenti, hogy ilyen esetben Mod-nak bármilyen értékű [excl]-jegye legyen is, azzal nem tud hatást gyakorolni a mód milyenségére, vagyis a (10)-beli együttes előfordulási kritériumok nem juthatnak érvényre. Egyetlen módon kerülhető el ez a nem kívánatos helyzet: ha Mod [excl]-jegyét értelmezhetetlennek vesszük fel (ami fogalmilag egyébként kívánatos is), vagyis szükségessé tesszük számára, hogy egyeztetési viszonyba kerüljön M hasonló jegyével, melynek hatására kioltódhat. M pedig vagy kiértékeletlen [excl] jeggyel rendelkezik, ekkor öröklí Mod [excl]-jegyét, mely azután (rajta is értelmezhetetlen lévén) a morfológiai alak meghatározása után törlődik, vagy lexikailag értékkel ellátott, és ez esetben értelmezhető [excl] jegyet hord, ekkor ha Mod-nak nincs [excl]-jegye, azaz nincs speciális módigénye, úgy M [excl]-értéke határozza meg az értelmezést, ha pedig Mod-nak is lenne [excl]-jegye, az leellenőrizetlen és kioltatlan marad, s így a deriváció tönkremenetelét fogja eredményezni valamelyik interfész szinten. A probléma tehát e mellett a technikai alapfeltevés mellett (mely egyébként nincs összhangban Chomsky (2001) felfogásával; vö. 19. l.) elhárul.

5. Miért nem a múlt idő?

Mint Iatridou (2000)-ből is kiderül, talán a leggyakoribb morfológiai eszköz az Excl-jegy megjelenítésére a speciális igeidő, különösen a múlt idő használata. Múlt igeidő pedig a magyarban is látszik lenni, joggal merül hát fel a kérdés: a magyar miért nem a múlt időt használja a kontrafaktualitás kifejezésére.

Az első pont, amely tisztázásra szorul, hogy valóban van-e ilyen primátusa a magyarban az igeidőnek. Ebben a tekintetben egy lényeges megfontolás lehet az a (hagyományosan Antal Lászlónak tulajdonított) megfigyelés, hogy a magyarban az idő- és módjelölés morfológiailag kiegészítő eloszlásban van,²¹ másképp fogalmazva: igeidő és -mód talán egyazon (archi)kategória különböző megvalósulásai. Ennyiben tehát legalábbis egyenértékűnek lehetne tekinteni a módot az idővel. Továbblepve: Bartos (1999, 2003)-ben amellet érveltem, hogy M magasabban található a mondattani szerkezetben, mint T, márpedig a kontrafaktualitást érdemes az állítmánnyal összefüggő (annak a Grimshaw (1991)-féle értelemben kiterjesztett projekcióját alkotó) legfelső/

²¹ Antal (1961: 277). De I. Bartos (1999, 2003) elemzését. Antal álláspontja egyébként legfeljebb a morfofonológia szintjén védhető.

legkülső kategóriával asszociálni, hiszen a kontrafaktualitás jelentéstani hatókörében a teljes kiterjesztett állítmány bennfoglaltatik. Ez tehát már a mód enyhe preferálása mellett szól.

Másfelől közelítve a kérdéshez, még erősebb érvet lehet találni arra, hogy a magyarban a módot kell a kontrafaktualitás (*excl(w)*) fő jelölőjének tekintenünk. Van ugyanis bizonyos okunk azt gondolni, hogy a hagyományosan igeidőnek tekintett kategória a mai magyar nyelvben valójában nem klasszikus, abszolút igeidő, hanem relatív igeidő (azaz olyan időviszonyokat kódol, melyek a nézőponti aspektus alapjait is képezik: Smith 1991). Márpedig a relatív igeidő nem képes olyan megkerülhetetlenül, élesen kifejezni a temporális kizárást, mint az abszolút igeidő. Lássuk most, milyen megfontolások alapján állíthatjuk, hogy a magyar igeidő elsődlegesen nem abszolút, hanem relatív igeidő.

5.1. Nem-deiktikus időreferencia

Morfológiai múlt igeidő vonatkozhat jövőbeli (világ)időpontra; nem-múlt igeidő vonatkozhat múltbeli (világ)időpontra:²²

- (24a) *Holnap* ilyenkorra már átléptük az Egyenlítőt.
- (24b) *Jövőre* jelentkeztem volna a főiskolára, de hát közbeszólt az élet.
- (24c) Eredetileg úgy volt, hogy már *tegnap* elindulok, és akkor *holnapra* már ott is lettem volna.
- (24d) Ha *múltkor* ezt megcsináljuk, akkor most nyugodtan pihenhetnénk.
- (24e) *Tegnap* megyek a Várba, épp indulok felfelé a lépcsőn, amikor szembejön velem Bubu.

Nincs továbbá idősorrendező jelenség (sequence of tenses) sem a magyarban:

- (25a) Péter azt mondta/úgy tudta/rájött [hogya Mari alszik].
- (25b) Péter azt mondta/úgy tudta/rájött [hogya Mari aludt].

(25a)-ban az alárendelt mondat *jelen* „időjelet” tartalmaz, noha nem (szükségszerűen) vonatkozik a beszédidőt is magában foglaló időre – ezzel szemben a főmondat eseményidejét magában kell, hogy foglalja az alvás időtartama (egyéb időinformációt hordozó kontextuális elemek hiányában). (25b) ugyanakkor elsődlegesen azt fejezi ki, hogy Mari alvása időben megelőzte a főmondati eseményt. Ilyen esetekben tehát az alárendelt mondat „időjele” világosan egyidejűséget („jelen”) ill. előidejűséget („múlt”) jelöl, azaz relatív időt.

²² (24b, d, e) Wach (2005) alapján.

5.2. Nyelvtörténeti vonatkozás

Mint É. Kiss (2005, 2006) kifejti, az a kategória, melynek jelölője a mai magyar nyelv leírásaiban általában időjelként címkézett affixum (pl. múlt idő: *-t(t)*) eredetileg a befejezetlen/befejezett oppozíció, azaz a relatív igeidő, vagyis nézőponti aspektus jelölője volt, míg mellette az (abszolút) igeidőt egy másik toldalék fejezte ki (pl. múlt idő: *-a*). Az utóbbi jelölő a nyelvváltozás során kiveszett a magyarból, amiből le lehet ugyan azt is szűrni (mint É. Kiss teszi), hogy egy átrendeződés eredményeképp az egykori aspektusjel felvette az időjelölés szerepét, ám alternatíve azt is, hogy a magyar „időjel” már nem egyszerű deiktikus időjelölő: funkciója bonyolultabb, és nagyobb részben relatív időjelölő jellegű. Márpedig az ebben a részben előtárt többi megfontolás ez utóbbi következtetést támogatja inkább.

5.3. A temporális adverbiumok nem állnak egyezésben az „igeidővel”

Már az 5.1. alrészben láttunk erre példát, de ezt kiegészíthetjük két további megfigyeléssel. Amint azt korábbi munkámban (Bartos 2000b) megfigyeltem, az alany névmási jegyeivel szemben, melyek valódi egyezést váltanak ki a predikátumon, az időhatározók nem állnak formális egyezésben az igeidővel, amit igen jól illusztrál az a tény, hogy az alannyal ellentétben az időhatározók nem teszik lehetővé az elliptikusan elhagyott információ visszakeresését, ezáltal az időjelet érintő ellipszis csak akkor szabályos, ha egy megmaradó paralel rész időjele engedélyezi, míg a névmási egyeztetés elhagyását a paralel résszel való azonosság helyett egy helyi vezérlő alany is legitimálhatja:

(26a) Péter tegnap érettségizett, Pál pedig ma [érettségizett] / *[érettségizik].

(26b) Tegnap Péter érettségizett, ma pedig én [érettségizem].

Az ilyen egyezés hiányát sugallja továbbá Csépe és mtsai (2005) azon – pszicholingvisztikai tesztek keretében tett – megfigyelése is, miszerint ha időjelölési konfliktus van egy időhatározó és egy igeidőjel között, az nem feltétlenül agrammatikusságot eredményez, hanem javító interpretációs stratégiákhoz vezet a hallgatót, melynek lényege, hogy elveti az időjeltől származó információt. Másképp szemlélve: az időjel nem jelöl egyértelműen deiktikusan.

Megemlítendő még, hogy – bár konkrét támogató érvekkel nem szolgál, de – Eszes (2005) is PERF-ként, azaz relatív időként címkézi a magyar „múlt időt”, Condoravdi (2001) gondolatmenetét követve.

A fenti érvek alapján azt állíthatjuk tehát, hogy a magyar igeidő már messze nem tisztán deiktikus jellegű,²³ ezért ha a magyarban van alkalmasabb, „tisztább” eszköz a temporális/modális kizárás kifejezésére, akkor azt használjuk a kontrafaktualitás esetében. A jelek szerint a magyarban erre éppen alkalmas a módjelölés, konkrétan: a feltételes mód.

6. Konklúzió

E dolgozatban a mellett érveltem, hogy a magyar feltételes mód, mint morfológiai kategória, egy *excl(w)*, azaz “modális kizárás” tartalmú morfoszintaktikai jegy megjelelője, melynek jelentéstani értelmezése: kontrafaktualitás. Bizonyos esetekben (pl. főmondati óhajokban, vagy KF feltételes mondatok protasisában) ez a jegy lexikailag specifikált ([+excl]) és értelmezhető M-en, míg más esetekben M ezt a jegyet érték nélkül hordja, és egy formális egyezési viszony keretében értékeli ki Mod hasonló jegye (mely viszont Mod-on értelmezhetetlen). Ez utóbbi mechanizmus felel bizonyos jellegzetes együttes előfordulási feltételekért M és Mod között. Maga az [excl] jegy egyébként talán levezethető a Mod-nak tulajdonított kratzeri tulajdonságokból, de ezt a hipotézist itt nem vizsgáltuk. Másfelől megmutattam, hogy más nyelvekkel ellentétben a magyarban azért nem ugyanaz a morfológiai kategória kódolja a modális kizárást, mint a temporális kizárást, mert az utóbbi jelölése maga is gyenge: amit hagyományosan múlt időjelnek neveznek, az nem deiktikus, hanem relatív igeidő, és ekképp nem adekvát jelölője a kizárásnak.

A vizsgálódás egyik fontos mozzanata volt, hogy a korábbinál jobb és plauzibilisebb magyarázat született a munkáimban korábban (Bartos 2000a, 2003) tárgyalt (vélt vagy valós) hatóköri variabilitásra M, T és Mod között – ennek egyik sarokpontja pedig az az újszerű feltevés, hogy a magyarban létezik egy (hangalakilag jelöletlen) evidenciális mód is.

Függelék

E cikknek terjedelmi okokból nem lehet célja, hogy Chomsky minimalista elméletének akár csak vázlatos ismertetését is adja, ezért itt arra szorítkozom, hogy egy rövid, informális összefoglalást adjak az elmélet azon mozzanatairól, fogalmairól, melyeket a cikkbeli elemzésekhez felhasználtam. Chomsky hivatkozott nyelvtanmodellje alapvetően szintaxisközpontú: a szintaxis mint generálórendszer a lexikonból vett elemekből

²³ Ami nem jelenti azt, hogy ne lenne deiktikus használata, különösen bizonyos aspektusokkal (pl. folyamatos) együttes előfordulásában.

szerkezeteket hoz létre, melyekről azután információt továbbít két másik nyelvtan-modul: a szemantika és a fonológia számára, egy-egy ún. interfészstruktúrán keresztül, melyeket logikai formának (LF) ill. fonetikai formának (PF) neveznek. Fontos eleme e modellnek, hogy a két interfészen olyan struktúráknak kell megjeleníteniük, melyek nem tartalmazznak az adott interfészen keresztül csatlakozó interpretív modul számára értelmezhetetlen információt. Mivel a lexikai elemek (részben inherensen, részben a szintaktikai derivációt táplálандó) eredendően tartalmazhatnak olyan jegyeket, melyek valamelyik (vagy mindkét) interfészen értelmezhetetlenek, ezért a szintaxis felel az ilyen jegyek eltávolításáért – e jegyek eltávolítása éppenséggel a szintaktikai műveletek egy részének (különösen: az egyeztetésnek és/vagy a szerkezetbeli elemek mozgató-sának) hajtóereje.

A szerkezetépítés alapművelete az összeolvasztás (merge), melynek során két szintaktikai egységet (atomi, lexikai elemet vagy már megépült szintaktikai részstruktúrát) egyesítünk. Annak meghatározása, hogy mely elemek egyesülnek így, legtipikusabban szelekciós alapon nyugszik: a két elem egyike (saját inherens tulajdonságaként) megkívánja a másikkal való kombinációt. A szelekció irányulhat egy egész kategóriára, vagy annak csupán valamely jegyére, de kombinálni az utóbbi esetben is a teljes kategóriákat kell egymással. Az egyes kategóriák formális jegykészlete egyaránt tartalmazhat értelmezhető és értelmezhetetlen jegyeket (pl. az igeidő tipikusan értelmezhető egy ige, a szám/személybeli egyeztetés jegyei azonban már nem: ezek csak az egyezést a hagyományos értelemben vezérlő főnévi kifejezésen értelmezhetők, míg pl. az esetjegyek semelyik öt hordó kategórián sem értelmezhetőek). Másfelől a jegyek értéke lexikailag specifikálatlan is lehet, ez esetben valamilyen egyeztetési művelettel lehet számára értéket adni: egy másik, vele formális egyezési viszonyba (agree) kerülő kategória azonos jegyről másoljuk át a jegy értékét.

Ha két kategória formális jegyei tekintetében egyezési viszonyba kerül (melynek fő szerkezeti feltétele, hogy egyikük k-vezérelje a másikat, és egy jól meghatározható, de itt bonyolultsága miatt nem részletezett szerkezeti távolságon belül legyenek egymástól [lokalitás]). A jegyellenőrzési művelet eredményeképp a leellenőrzött értelmezhetetlen jegyek kioltódnak, a kioltott jegyek pedig később szabadon törölhetők, megakadályozandó, hogy valamely interfész szintjén értelmezhetetlen elemként megjelenve az adott deriváció tönkremenetelét okozzák.

Az egyezés művelete konkrétan úgy zajlik le, hogy az egyezési viszonyt igénylő kategória a saját k-vezérlési tartományán (azaz a szintaktikai fastruktúrában a testvércsomópontja által uralt tartományban), a már említett lokalitási határon belül szondáz, azaz olyan célkategóriát keres, mely jegytartalma alapján képes kiértékelni és/vagy leellenőrizni a szondázó kategória valamely jegyét/jegyeit. A formális egyezési viszony illetén létrejötte után (egyéb feltételek és kényszerek fennállta esetén) a célkategória azután a szondázó kategória közvetlen szomszédságába is mozoghat a szerkezetben, ez

azonban nem szükségszerű velejárója az egyezési viszonyoknak – ha nem történik mozgás, akkor távoli egyezésről (remote agree) beszélünk.

Irodalom

- Antal László (1961), Gondolatok a magyar ígéről. MNy 57: 273–279.
- Aoun, Joseph – Yen-hui Audrey Li (2003), *Syntax of Scope*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Baker, Mark (1985), The Mirror Principle and morphosyntactic explanation. *Linguistic Inquiry* 16: 373–415.
- Bartos Huba (1999), Morfoszintaxis és interpretáció. A magyar inflexiók jelenségek szintaktikai háttere. PhD disszertáció, ELTE, Budapest.
- Bartos Huba (2000a), Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális Magyar Nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 653–762.
- Bartos Huba (2000b), VP-Ellipsis and Verbal Inflection in Hungarian. *ALH* 47: 3–23.
- Bartos Huba (2003), On-line morphology: The morphosyntax of Hungarian verbal inflection. In: Jughanns, U. – L. Szucsich (eds.), *Syntactic Structures and Morphological Information*. Mouton de Gruyter, Berlin/New York 25–56.
- Cho, Eun (1997), Counterfactuals in Korean and Japanese: Interaction between verbal morphology and interpretation. Ms., Cornell University, Ithaca, N.Y.
- Chomsky, Noam (2001), Derivation by Phase. In: Kenstowicz, M. (ed.), *Ken Hale: A Life in Language*. The MIT Press, Cambridge, MA., 1–52.
- Cinque, Guglielmo (1999), *Adverbs and Functional Heads: A Cross-Linguistic Perspective*. Oxford University Press, New York/Oxford.
- Condoravdi, Cleo (2001), Temporal interpretation of modals. In: Beaver, D. et al. (eds.), *Stanford Papers on Semantics*. CSLI, Stanford. 1–30.
- Csépe, Valéria – Ferenc Honbolygó – Éva Mészáros – Zoltán Bánréti – Katalin Szentkúti-Kiss (2005), Meaning is stronger than grammar: Brain activity reveals superiority of semantic time in verb-adverb matching. Ms., MTA Pszichológiai Intézet.
- Drubig, Hans Bernhard (2001), On the syntactic form of epistemic modality. Ms., Universität Tübingen, <http://www.sfb441.uni-tuebingen.de/b2/papers/DrubigModality.pdf>
- Eszes Boldizsár (2004), Világidők és lehetőségek: új fejlemények a modális eseményszemantikában. In: Sinkovics Balázs (szerk.), *LingDok 4. Nyelvész doktoranduszok dolgozatai*. JATEPress, Szeged. 23–45.
- É. Kiss Katalin (2005), Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. MNy 101: 420–435.
- É. Kiss, Katalin (2006), From the grammaticalization of viewpoint aspect to the grammaticalization of situation aspect. In: É. Kiss Katalin (ed.), *Event structure and the Left Periphery*. Springer, Dordrecht. 129–158.
- Farkas, Donka F. (1992), Mood choice in complement clauses. In: Kenesei István – Pléh Csaba (eds.), *Approaches to Hungarian Vol. 4*. JATE, Szeged. 207–225.
- Giorgi, Alessandra – Fabio Pianesi (1997), *Tense and Aspect. From Semantics to Morphosyntax*. Oxford University Press, New York/Oxford.
- Grimshaw, Jane (1991), *Extended projection*. Ms., Brandeis University.

- Heim, Irene (1982), The semantics of definite and indefinite noun phrases. Ph.D. disszertáció, University of Massachusetts.
- Hole, Daniel P. (2004), Focus and background marking in Mandarin Chinese. Routledge Curzon, London/N.Y.
- Iatridou, Sabine (2000), The grammatical ingredients of counterfactuality. *Linguistic Inquiry* 31: 231–270.
- Kálmán László (szerk.) (2001), Magyar leíró nyelvtan – Mondattan I. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kiefer, Ferenc (1981), What is possible in Hungarian? *ALH* 31: 147–185.
- Kiefer Ferenc (1985), A -hat/-het képző jelentéséhez. *Az episztemikus -hat/-het*. *ÁNyT* XVI. 131–153.
- Kratzer, Angelika (1981), The notional category of modality. In: Reiser, H. – H. Eikmeyer (eds.), *Words, Worlds, and Contexts*. W. de Gruyter, Berlin. 38–74.
- Kratzer, Angelika (1991), Modality. In: von Stechow, A. – D. Wunderlich (eds.), *Semantik/Semantics: An International Handbook of Contemporary Research*. W. de Gruyter, Berlin. 639–650.
- Pesetsky, David – Esther Torrego (2004), The syntax of valuation and the interpretability of features. Ms. University of Massachusetts, Boston.
- Smith, Carlota (1991), *The Parameter of Aspect*. Dordrecht: Kluwer.
- Tóth Enikő (2006), Az alárendelt mondatbeli módválasztásról. In: Sinkovics Balázs (szerk.), *LingDok 5. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. JATEPress, Szeged, 181–200.
- Wacha, Balázs (2005), A feltételes mód időértékei a magyarban és az eszperantóban. Ea., Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet, 2005. szeptember 13.
- Westmoreland, Robert R. (1995), Epistemic must as Evidential. In: Dekker, Paul – Martin Stokhof (eds.), *Proceedings of the 10th Amsterdam Colloquium*. Dec. 18–21, 1995. Part III, 683–702. ILLC, Univ. of Amsterdam.

A stilizált eső hanglejtés az újabb kutatások tükrében

In this paper I deal with the stylised fall (SF), also known as the vocative chant or calling contour, in Hungarian and English, with occasional remarks on the SF of other European languages. §1 reviews the functions and uses of this contour. These have three main features: routine (cf. Ladd 1980, 1996), quasi-imperativeness, and distance (including metaphorical distance and lack of eye contact). The last feature is often only indirectly present and not obligatory in English, but in Hungarian it seems to be obligatory and can only be dispensed with in the boasting utterances of small children. §2 concentrates on the formal properties of the contour in three types of prosodic environments. §2.1 examines the forms of the SF in utterances with one accented syllable and no postaccentual stresses, and claims that in this environment the second terrace of the SF is on the last syllable. In this environment the Hungarian SF is realised very similarly to the SF in English, German, Dutch, Italian, but Ladd's (1996) opinion that the Hungarian and French versions of the SF belong to the same formal type is refuted. This section offers a preliminary report on the existence of the SF in Finnish and Russian, too. §2.2 studies cases where the utterance has one accented syllable, which is followed by syllables of which one or more are stressed. The Hungarian SF is insensitive to the postaccentual stresses, and the second terrace of the SF continues to appear on the last syllable. §2.3 focuses on utterances with several accented syllables. The most striking feature of Hungarian is that the SF can re-occur on each accented syllable. §3 is devoted to the phonological analysis and representation of the Hungarian SF. §3.1 shows a widely-known autosegmental phonological analysis of the English SF (H*H-L%), which has evolved gradually in the works of Pierrehumbert (1987), Ladd (1996), Grice, Ladd and Arvaniti (2000), etc. Then §3.2 claims that the H tone at the beginning of the downstepped terrace in Hungarian is a phrase tone. In §3.3 it is shown that the final boundary tone at the end of the Hungarian SF can be neither L% nor H%, so it must be 0%. Finally, §3.4 concentrates on utterance-internal Hungarian SFs and concludes that these can be analysed either as separate intonational phrases (each ending in the 0%) or as intermediate phrases (in the sense of Beckman and Pierrehumbert 1986).

0. Bevezetés

Ebben az intonációs tanulmányban az ún. stilizált eső hanglejtés (SE) kérdéskörével foglalkozom, elsősorban a magyarban, másodsorban az angolban, harmadsorban más európai nyelvekben, és igyekszem az SE általánosítható

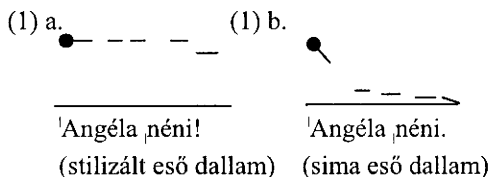
vonásait feltérképezni. Korábbi ide vágó dolgozataimban főként a magyar SE funkcióival foglalkoztam, viszont a formai szempontokat csak a dallam azonosításához szükséges mértékben érintettem (vö. Varga 1989, 1995, 2002). Ezért a jelen tanulmányban a magyar SE funkcióiról már csak röviden lesz szó (l. 1.), viszont annál kimerítőbben tárgyalom a formai jellemzőit (l. 2.). Végül a dalla-mot a mai autoszegmentális-metrikus intonációelmélet (Ladd 1996: 42–43) ke-
retében elemzem, miközben az elméleti apparátus továbbfejlesztését javaslom (l. 3.).¹

Az SE-t először az angol nyelvben vették észre, és minden bizonnyal az angol SE leírása a legteljesebb (Pike 1945; Abe 1962; Crystal 1969; Gibbon 1976; Leben 1976; Liberman 1978; Ladd 1978, 1980, 1983, 1996; Pierrehumbert 1987; Gussenhoven 1983, 1985, 2004; Bolinger 1986, 1989; Cruttenden 1986, 1997; Grice – Ladd – Arvaniti 2000; stb.). De az angolon kívül az SE változatai – mutatis mutandis – megtalálhatók a németben, hollandban, olaszban, franciában és a magyarban is (Ladd 1996), sőt mint alább a 2.1.-ben majd beszámolok róla, finn és orosz adatközlőktől nyert adatok alapján úgy tűnik, hogy a finnben és az oroszban is létezik. Ezért nagy valószínűséggel feltehető, hogy egyfajta, az intonációs nyelvek körében megfigyelhető univerzáléről van szó.

Ami az alább következő elemzések metrikai vonatkozásait illeti, a fonológiai prominencia három fokát ismerem el: hangsúlytalan, mellékhangsúlyos és főhangsúlyos (akcentuált) szótagokat különböztetek meg (Varga 2002: 127; vö. Gussenhoven 1991). A mellékhangsúlyos szótag a magyarban olyan szótag, amely intenzitástöbbséggel, és/vagy junkturális vagy időtartambeli eszközökkel emelkedik ki a hangsúlytalan szótagok közül, de intonációsan nem. A főhangsúlyos (vagy akcentuált) szótag olyan szótag, amely nemcsak intenzitástöbbséggel, és/vagy junkturális vagy időtartambeli kiemelő eszközökkel rendelkezik, hanem egyszersmind intonációs csomópont is, azaz hangmagassági akcentussal (pitch accent) van asszociálva. A többi szótag hangsúlytalan. A példákban a főhangsúlyos szótagokat a [ˈ], a mellékhangsúlyosokat pedig a [ˌ] jellel jelölöm.

¹Ezúton mondok köszönetet Siptár Péternek, Nádasdy Ádámnak és azoknak az ismeretlen bírálóknak, akik a tanulmány előzetes változataival kapcsolatban több fontos szempontra hívták fel a figyelmemet. Köszönettel tartozom továbbá mindazoknak, akik a tanulmány különböző előadás-változatait hallották és a viták során értékes hozzászólásaikkal segítettek elő számos részlet tisztázását. Ilyen alkalmak voltak a Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános Nyelvészeti Szakosztályának felolvasó ülése 2005. november 8-án, és a Budapest Phonological Circle and Linguistic Discussion Group (ELTE) 2007. október 17-i összejövele. Végül szeretném megköszönni I. O. és N. B. orosz, M. N. brit angol, valamint V. M. finn anyanyelvű beszélőknek (valamennyien az ELTE munkatársai), hogy konzultálhattam velük a vizsgált jelenség orosz, angol és finn megnyilvánulásairól.

A példák melódiáját általában az egyes szótagok hangmagasságát jelző kis vonalokból álló sematikus rajzokkal szemléltetem. Ezeken a sematikus ábrákon minden szótagnak megfelel egy ilyen vonalka. Ha a vonalka pettyel kezdődik, akkor a neki megfelelő szótag főhangsúlyos. A mellékhangsúlyt az ábrák nem tüntetik fel. A rajzok alján látható hosszú vízszintes vonal az alapszint magasságát jelzi, ez a beszélő normális hangterjedelmének alsó határa. Mindezt az (1a) és az (1b) szemlélteti. Az (1a) SE, az (1b) viszont sima eső dallamot mutat.

A magyar anyaghoz az én beolvasásomban hangfelvételek, és azokról Praat-elemzéssel gépi regisztrátumok is készültek.² Ezek spektrogramot és alapfrekvencia (F0) görbét tartalmaznak. Közülük a Függelékben mutatok be kettőt, az egyik az SE, a másik a sima eső hanglejtést illusztrálja a *Bodoriné* hangsoron.

Mint az (1a) ábra mutatja, az SE alapvetően két „terasz” (két szinttartó dallamszakasz) kombinációja, mindkettő magas, de a második valamivel alacsonyabb, mint az első. A szóban forgó beszéddallamot azért hívják (egyebek között) stilizált eső hanglejtésnek (stylised fall), mert a sima eső dallam szinttartó szakaszokból álló, azaz stilizált megfelelőjének tekinthető (vö. Ladd 1978, 1980: 173–179, 1996: 136sköv.; Gussenhoven 1983, 1985; Bolinger 1986, 1989). Egyéb nevei a nemzetközi szakirodalomban: vokatív kántálás (vocative chant), vagy hívókontúr (calling contour), mert a vokatívuszt használó hangos hívások tipikus intonációja (vö. Ladd 1980: 169sköv., 1996: 136–139; Gussenhoven 2004: 313–315).

1. A stilizált eső hanglejtés funkciói

1.1. Az angolban

Korábban a legtöbb kutató egyetértett abban, hogy az angol SE használatának legfontosabb kritériuma a beszélők közötti fizikai vagy metaforikus távolság (ebbe beleértve azt a helyzetet is, amikor a beszélők között nincsen szemkontaktus) (vö. Pike 1945: 147; Abe 1962; Fox 1969: 13; Gibbon 1976; Liberman 1978: 19). Leben (1976: 97.j.) ehhez hozzátette, hogy a szóban forgó

² A regisztrátumok Praat elemzéssel való elkészítéséért Kiss Zoltánnak mondok köszönetet.

kontúr nem csupán a távolra szóló hívások dallamaként használatos, hanem ún. figyelmeztető kifejezések (expressions of caution) hanglejtésformájaként is, ahol a beszélő és a megszólított személy közel vannak és akár láthatják is egymást. Ilyen pl. a (2). A H (= high) magas, az M (= mid) a közepes, az L (= low) pedig alacsony tónus jelölésére szolgál Leben korai autogrammentális rendszerében.

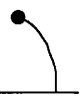
- (2) Watch it! Be careful!
 H M L H M (Leben 1976: 97.j)
 [‘Vigyázz! Óvatosan!’]

Ezekkel a véleményekkel szemben Ladd (1980: 172) arra a következtetésre jut, hogy az SE „alapjában véve nem a hívás, nem a figyelmeztetés, és nem is a metaforikus távolság hanglejtése, hanem egyfajta ’stilizált’ hanglejtés, melynek az a funkciója, hogy jelezze a kiszámíthatóság vagy sztereotípiá jelenlétét az üzenetben” (i. m.: 172–173).³ A kiszámíthatóság vagy sztereotípiá jelenléte a rutinszerűség (routine) (Ladd i. m.: 176–77; Gussenhoven 1985: 123–125; Bolinger 1986: 226–234). A rutinszerűség nagyjából annyit tesz, hogy „nincs itt semmi rendkívüli” (vö. Ladd i. m.: 173–174). Az SE egyfajta zeneiséget kölcsönöz a megnyilatkozásnak. Ezzel kapcsolatban Bolinger (1986: 231) idézi Fónagy (1981: 128. j.) szavait: „A zeneiség egyenesen arányos a redundanciával, és fordítottan arányos az információval.”⁴ Ez a redundancia a rutinszerűség lényege.

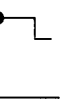
Az SE valóban előfordulhat olyan helyzetekben, amelyekben (fizikai vagy metaforikus) távolságot kell áthidalni, és előfordulhat figyelmeztetésekben is, de csak akkor, ha ezek a szituációk egyfajta mindennaposság, otthonosság jegyeit mutatják (Ladd 1980: 173), sőt alkalmasint még a banalitás érzetét is kelthetik (Bolinger 1986: 230, 232). Ladd olyan példákat hoz, amelyek váratlan, komoly, azonnali beavatkozást követelő veszélyre hívják fel a figyelmet és természetük szerint kiáltani kell őket, de mégsem a stilizált eső, hanem a sima eső dallammal valósulnak meg. Ilyenek a (3) alatti példák.

³ „[I]t is not essentially a calling intonation, a warning intonation, or a metaphorical distance intonation, but rather a ‘stylized’ intonation, whose function is to signal an element of predictability or stereotype in the message.” Az idegen nyelvből vett idézeteket a saját fordításomban közlöm, V.L.

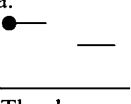
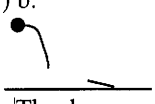
⁴ „Musicality is directly proportionate with redundancy and inversely proportionate with information.”

- (3) a. (3) b.
 'Help! 'Fire!
 ['Segítség!'] ['Tűz van!'] (vö. Ladd 1980: 175)

Saját megfigyeléseim szerint a (3) távolra kiáltott mondatai magas szinttartó dallammal is elhangozhatnak. Egy dolog azonban biztos: ha SE-vel mondjuk ki őket, mint a (4)-ben, az eredmény komikus és elfogadhatatlan, mert a stilizált eső dallam nem használható komoly, váratlan, nem-rutinszerű helyzetekben.

- (4) a. ★ b. ★
 'Help! 'Fire! (vö. Ladd 1980: 176)

További megállapításokat tehetünk a távolsághipotézis ellen, ha összevetjük az (5a) és (5b) alatti példákat.

- (5) a. (5) b.
 'Thank you. 'Thank you. (vö. Ladd 1980: 177)

Az (5a) SE, az (5b) sima eső dallammal hangzik. Ladd (1980: 177) szerint mindkettő előfordulhat pl. egy bankban vagy üzletben, szemtől szembe zajló, normális hangerejű társalgásban, rutin körülmények között. Ám ha egy becsületes megtaláló éppen most adta vissza az elveszett, pénzzel teli erszényemet, akkor nem használhatom az (5a)-t, mert a helyzet rendkívülisége, drámaisága az (5b)-t kívánja. E példával Ladd azt kívánja bizonyítani, hogy az angolban az SE használatának egyetlen kötelező kritériuma a rutinszerűség, mert – ha ez teljesül – akkor a stilizált dallam fizikai közelség, sőt akár a beszédpartnerek közötti szemkontaktus mellett is használható.

Ugyanakkor kétségtelen, hogy van bizonyos kapcsolat a stilizált intonáció és a távolságot legyőző hívás között. Csakhogy ez a kapcsolat közvetett és másodlagos. Ladd (1980: 178) így fogalmaz: „olyan távolságban, amelyben a hallás nehézségekbe ütközhet, ritkán van értelme mással próbálkozni, mint rövid kiáltásokkal, vagy a kontextusból nagyjából megjósolható tartalmú megnyilatkozásokkal, és ezek különösen esélyesek a stilizált hanglejtésre. Így a 'hívó kontúr' kapcsolata a hívással nem közvetlen, hanem közvetett: a megjósolhatóság vagy

sztereotípiá elemének segítségével valósul meg; ez az a szemantikai közös nevező, amelyet a stilizált hanglejtés kifejez.”⁵

A példák alapján még egy dolog világos: az angol SE olyan megnyilatkozásokon gyakori, amelyek valamire mozgósítják a beszédpartnert, azaz – még ha nem felszólító formájúak is – felszólító erejűek, és elvileg sima eső dallammal is elhangozhatnak. Ez, mint az 1.2-ben látni fogjuk, így van a magyarban is.

Az SE használata egyébként gunyoros, heccelő is lehet, és nem csupán gyermekek, hanem felnőttek között is, de csak ha a szituáció rutinszerű, azaz nem túlságosan komoly:

(6)

You've got a hole in your 'ti-ights! (vö. Cruttenden 1986: 125)

['Lyukas a harisnyanadrágod!']

Ladd (1996: 136) megjegyzi, hogy különböző nyelvek, vagy egy nyelv különböző dialektusai különböző mértékben élnek az SE lehetőségeivel. Például a német gyakrabban használja az SE-t közeli (tehát nem kiáltást igénylő) helyzetekben, mint az angol. Az amerikai angol takarékosabban bánik vele, mint a brit. Az amerikai angolban csak akkor gyakori, amikor egy gyermeket kiáltással hazahívnak. Ezzel szemben a brit angolban jóval szélesebb körben használatos. Ide tartozik az a jellegzetes különbség is, amely a telefonbeszélgetések végén kimondott *Bye* ('viszlát') szó tipikus amerikai és brit megvalósítása között tapasztalható. Az amerikai angol beszélők általában sima esést használnak, míg a brit angol beszélőknél az SE a gyakoribb, amit viszont az amerikai hallgatók oktanulról tréfálkozóan éreznek (vö. Ladd i. m.: 291–292, 8. j.).

1.2. A magyarban

A magyar SE funkcióira vonatkozó kutatások (Varga 1989, 1990, 1995, 2002: 44–47) azt mutatják, hogy a magyar kontúr használata hasonló az angoléhoz. Egyrészt mert szintén rutinszerű szituációkban használatos, másrészt mert fontos kritériuma, hogy a megnyilatkozás egyfajta mozgósításként, felszólításként

⁵ „[A]t a range where hearing is likely to be difficult, it seldom makes sense to try to communicate anything more than brief shouts, or utterances whose content is largely predictable from the context. The latter, of course, are prime candidates for stylized intonation. Thus the correlation of the 'calling contour' with calling is not direct, but is mediated by the element of predictability or stereotype – the semantic common denominator conveyed by stylized intonation.”

legyen értelmezhető (akkor is, ha nem felszólító formájú). A magyarban viszont szerintem a valódi vagy metaforikus távolság a használatnak általában szintén kötelező eleme. Ez alól csak a gyermeknyelvi dicsekvések a kivételek, mert ezeken a stilizált eső dallam szemkontaktus esetén is használható. Az SE tipikus például a vokatívuszokban, amikor távolságot kell leküzdeni:

- (7) a. ● — — — — — b. ● — — — — — c. ● — — — — — d. ● — — — — —
 — — — — —
 'Bodoriné! 'Mariann! 'Mari! 'Zsolt!

A (7) alatti megnyilatkozásokat kiálthatjuk például az erdőben, ha a szólított személyt nem látjuk, vagy ő nem lát minket, de akár súgthatjuk is a megszólított személy fülébe, ha alszik és gyengéden fel akarjuk ébreszteni (egyfajta metaforikus távolság áll fenn: amikor valaki alszik, „messze jár”). A (8) alatt található további példák az SE üdvözlésekben, bejelentésekben, figyelmeztetésekben való használatait illusztrálják:

- (8) a. ● — — — — — b. ● — — — — — c. ● — — — — — d. ● — — — — —
 — — — — —
 'Szia! 'Asztalhoz! 'Telefon! 'Vigyázat!

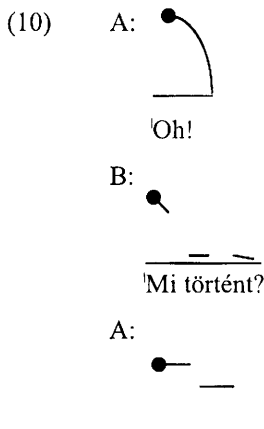
Ide tartoznak végül a kisgyermek dicsekvő, kihívó, heccelő kiáltásai, pl. (9a) és (9b). Itt az utolsó szótag megnyúlása igen gyakori (kötelező?), ezt jelölöm a példákban a magánhangzóbetű megháromszorozásával.

- (9) a. ● — — — — — b. ● — — — — —
 — — — — —
 'Én győzteeem! 'Úgyse tudsz 'megfogniii! (vö. Varga 1995: 280–283)

Az ilyen kisgyermeki dicsekvések esetében a távolságkritérium a magyarban is felfüggeszthető, vagyis az SE itt szemkontaktus mellett is használható, bár az így kántáló gyermekek közötti fizikai távolság a normális beszélgetési távolságnál általában nagyobb.

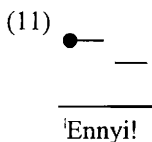
Lássunk néhány további példát a magyar SE használatára. A dallam jelenésénél fogva felhasználható például a g a t e l l i z á l á s r a. Ez történik a (10)-beli párbeszéd harmadik megnyilatkozásában. Az *A* beszélő az íróasztalánál dolgozik, háttal a *B* beszélőnek, aki valahol a szoba belsejében olvas. Egyszer csak *A* valamit elront és bosszakodva felkiált (sima eső dallammal), mire *B* megkérdi,

hogya mi történt (szintén sima eső dallammal). Erre A, aki már bánja, hogy magára vonta a figyelmet, stilizált eső dallamú kijelentéssel próbálja a szituáció jelentéktelenségét, rutinszerűségét érzékeltetni, ami itt körülbelül annyit tesz, hogy „Ne is törődj vele, csak a szokásos, kár volt szólnom!”

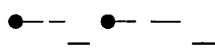
Semmi! (Egy vonalat rossz helyre húztam.)

Az SE és a (metaforikus) távolság közötti összefüggés azt is lehetővé teszi, hogy a dallam használatával keltsünk távolságerzetet, azzal hozzunk létre metaforikus távolságot. Tanúja voltam például egy olyan jelenetnek, amelyben a hallgatók türelmével visszaélő (és ezt átérző) előadó így fejezte be kissé elnyúlt beszédét:

Bár az előadó és a hallgatóság (egy része) között fennállt a szemkontaktus, az SE használatával az előadó körülbelül ezt mondta: „Már itt sem vagyok, viszontlátásra”. A magyarban tehát a valódi vagy metaforikus távolság (a gyermeknyelvi dicsekvéseket, kihívásokat leszámítva) szükséges eleme az SE használatának, de önmagában nem elégséges. Szintén kötelező feltétel a magyarban is a rutinszerűség: az tehát, hogy a dallammal a helyzet megjósolható, mindennapos jellegét akarjuk kidomborítani. Rutinszerűség hiányában, a meglévő távolság esetén is gyakran sima eső dallammal, vagy speciális kiáltó into-

nációval élünk, és nem a stilizált eső dallammal.⁷ Vagyis alátámaszthatjuk Ladd alapvető meglátását arra vonatkozóan, hogy a rutinszerűség szükségszerű komponense az SE szemantikájának. Például amikor valakit megszokott időben vagy egy előre megbeszélte órában ébresztgetünk, az SE megfelelő. Ezt mutatja a (12a). Viszont ha valakinek hatkor kellett volna felkelnie, de még hétkor is alszik, a sima eső dallamot használjuk, l. (12b).

(12) a. b.

'Gyerekek! 'Hét óra! 'Gyerekek! 'Hét óra! (vö. Varga 1995: 284)

2. A stilizált eső hanglejtés formai jellemzői

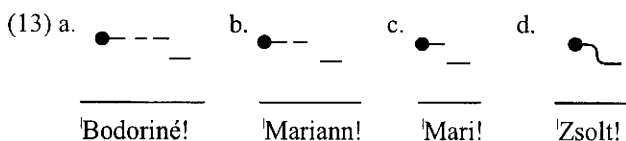
Mint láttuk, az SE általános formai jellemzője, hogy szinttartó dallamszakaszokból áll, amelyek közül az első magasabban húzódik, mint a rá következő. Most ezt az általános formai jellemzőt vizsgáljuk meg részletesen, három lehetséges prosódiai környezetben.

2.1 Az 1. típusú környezet

Az 1. típusú környezetben a megnyilatkozásban egy főhangsúlyos szótagot találunk, és ezt nulla vagy több hangsúlytalan szótag követi. Úgy tűnik, hogy ebben a környezettípusban az SE minden vizsgált nyelvben azonos módon realizálódik. A magyar példákat a (13a, b, c, d) ábrák mutatják. Míg a (13a, b, c) megnyilatkozásokban a főhangsúlyos szótag után három, kettő, illetve egy szótag következik, és az alacsonyabb teraszt mindig az utolsó szótag hordozza, a (13d)-ben a megnyilatkozás egyetlen főhangsúlyos szótagból áll, és így ez az egyetlen szótag hordozza mindkét teraszt, vö. Varga (1989, 1995, 2002).⁸

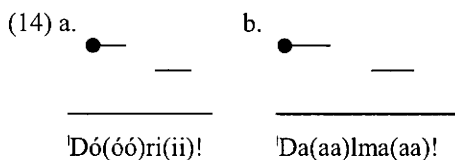
⁷ A speciális kiáltó intonáció nem azonos az SE-vel, l. Csúry (1925: 16) kottáit a *Pista! Klári! Édesapám!* szövegű kiáltásokhoz. Ezekben egy magas szinttartó szakasz után az utolsó szótag fellép, majd ereszkedik.

⁸ Az SE-vel kapcsolatban a magyar szakirodalomban Varga munkáin kívül is találunk példákat. Deme (1962: 514) említi, hogy a *Beszállás! Leülni!* és egyéb, nem felszólító felépítésű, de felszólító erejű mondatok kiejthetők „egy magasan lebegő, majd a végén leeső formával is”. Elekfi – Wacha (é. n.: 208) ugyanezt mondja a felszólító vagy figyelmeztető erejű *Indulás!* és *Fiacskám!* mondatokról. Ha ezekben a példákban az SE-ről van szó, akkor a formai leírás nem egészen pontos, mert nem a kétteraszos stilizált dallamra, hanem inkább az egyhangúan magas balszármű „végén eső” dallamra áll (vö. Deme i.m. 513), ami az eldöntendő kérdések dallamának

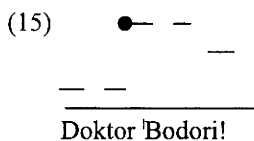

A stilizált eső dallamú *Bodoriné!* (13a) spektrogramját és F0-görbéjét a Függelék A ábrája mutatja. Érdekes összevetni a Függelék B ábrájával, amely a sama eső dallamú *Bodoriné.* kijelentés spektrogramját és F0 görbéjét tartalmazza.

Amikor a magyar SE a megnyilatkozás végén helyezkedik el, mint az eddigi példákban, az SE utolsó szótagja megnyúlhat (Varga 1995: 279). A nyúlás nem kötelező, de ha megtörténik, könnyen hallható, mert sokkal jelentősebb, mint a közönséges szünet előtti megnyúlás, melyet csak instrumentális elemzéssel lehet kimutatni. Amikor az SE-t két szótag hordozza, a nyúlás az utolsó előtti szótagot is érintheti, ha abban hosszú magánhangzó van, vagy ha a kódája szonoráns mássalhangzó. Ezért ilyenkor a megnyúlás vagy az utolsó szótagban egyedül, vagy az utolsó és utolsó előtti szótagban együtt is végbemehet, ahogy a (14) mutatja. A nyúlást az érintett szótag magánhangzóbetűje megháromszorozásával jelzem.⁹

Amikor a megnyilatkozásban hangsúlytalan szótagok vannak a főhangsúlyos szótag előtt, ezek alacsony szintet formálnak, l. a *doktor* hangmagasságát a (15) példában.

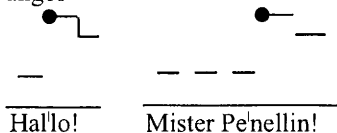
Az 1. típusú környezetben a magyar SE formai tulajdonságai gyakorlatilag azonosak az angoléval (az utóbbiakkal kapcsolatban l. pl. Ladd 1980, 1996;

csodálkozó változata. Fónagy–Magdics (1967: 222) 505. sz. kottájának felső verziójában, az első két ütemben valószínűleg az SE fedezhető fel, de erre vonatkozó megjegyzést nem fűznek hozzá.

⁹ Ez a megnyúlás azonban csupán fonetikai jellegű, mert nem változtatja meg az érintett magánhangzó fonológiai azonosságát, pl. a *Dalma* szó rövid *a*-ja nem veszi fel az *á* kvalitását.

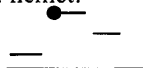
Gussenhoven 1983, 1985, 2004), sőt, azonosak a német, holland és olasz SE formai jellemzőivel is (vö. Ladd 1996: 136-143).¹⁰ Íme néhány példa:

(16) a. angol

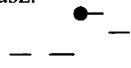

(a BBC Prime angol tévécsatorna 2005. nov. 14-i, „The Inspector Lynley Mysteries” c. műsorából)

b. német:

c. olasz:

Hans-Jürgen! (Ladd 1996: 137) Anto'nella! (i.m.: 143)

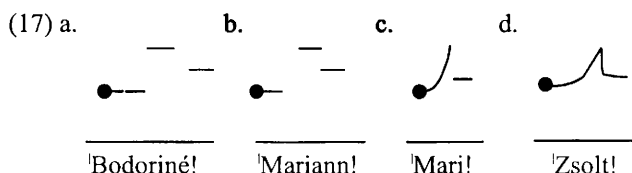
Ladd (1980: 170, 1996: 136) szerint az angol SE két terasza közötti intervallum gyakran, de nem kötelezően, három félhang; tipikusan egy kisterc. Mások (pl. Crystal 1969: 36; Gibbon 1976: 276) úgy vélik, hogy az intervallum pontos terjedelme nem rögzíthető, de nem is lényeges. Csak az a lényeges, hogy a második, alacsonyabb tónus nagyjából középszinten fennakad, lebegő marad. Megfigyeléseim szerint ugyanez elmondható az SE magyar és más nyelvekben tapasztalható intervallumáról is.

Az angol SE formai jellemzőihez szintén hozzátartozik bizonyos szótagok meghosszabbíthatósága. Ladd (1980: 170) szerint gyakran jelentősen megnyúlnak a kántált szótagok, ez azonban nem kötelező, és így ez az ismerv nem használható az SE diagnosztizálására. A szótagnyúlás paralingvisztikai eszköz, mert nem diszkrét, hanem fokozatos megvalósulása, többé-kevésbé jellegű. Minél nagyobb a nyúlás, annál nagyobb fokú a stilizáltság (vö. Ladd i. m.: 178).

A magyarban, az eddig bemutatott prototipikus forma mellett létezik az SE-nek egy speciális változata is, amelyben az elülső, magasabb teraszt egy emelkedő dallamszakasz váltja fel; l. Varga (1995: 282-283).¹¹ Ez történik a (17) példáiban:

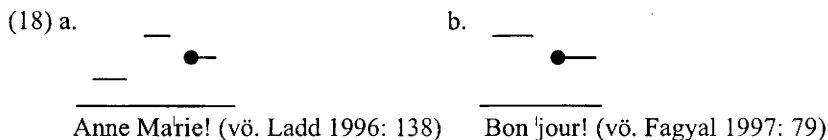
¹⁰ A francia SE azonban állítólag más, l. alább a (18) példát és a vele kapcsolatos megjegyzéseket (Ladd 1996: 138).

¹¹ Ez a változat az angolban is létezik, Gussenhoven (2004: 315) ezt hívja késleltetett vokatív kántálásnak (delayed vocative chant).

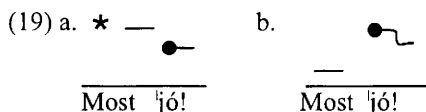

Ennek a változatnak játékos, megnyugtató, bizalomerősítő hatása van (szemben az alapformával, mely emocionálisan semleges).

A (17) példáihoz hasonló esetek alapján Ladd (1996: 138) arra a – szerintem téves – következtetésre jutott, hogy a magyar SE a franciához hasonlít. A francia SE-ben ugyanis a két terasz a megnyilatkozás utolsó két szótagján található, noha csak az utolsó szótag hordozza a főhangsúlyt, l. (18a, b):

Visszatérve a (17) alatti példákhoz, azok valóban azt a benyomást kelthetik, hogy a két terasz a magyarban (akárcsak a franciában) az utolsó két szótagon helyezkedik el, függetlenül a főhangsúly helyétől. Ez azonban nem így van. A főhangsúly helye a magyarban döntő fontosságú. Ha olyan kétszótagú magyar megnyilatkozásokat vizsgálunk, amelyekben egy hangsúlytalan és egy főhangsúlyos szótag szerepel, azt látjuk, hogy a két teraszt – a francia megoldással ellentétben – nem lehet az utolsó két szótagra telepíteni, vö. (19). A magyarban ilyenkor az utolsó, főhangsúlyos szótag kapja mindkét teraszt, és az előtte lévő, hangsúlytalan szótag alacsony marad, vö. (19b).

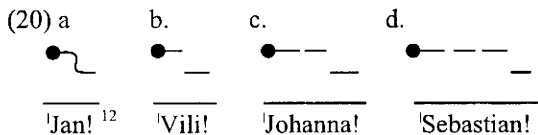

(A példát egy kábelfektető munkás kiáltotta a társának, akit nem látott.)

Itt említem meg, hogy az SE feltehetően létezik a finn és az orosz nyelvben is. Kiterjedtebb kutatások hiányában bőven maradtak tisztázásra váró részletkérdések, és beszámolóm legfeljebb csak első közelítésnek tekintendő, de úgy tűnik, hogy a finn és orosz SE az 1. típusú környezetben a többi nyelvéhez hasonló megoldásokat mutat.

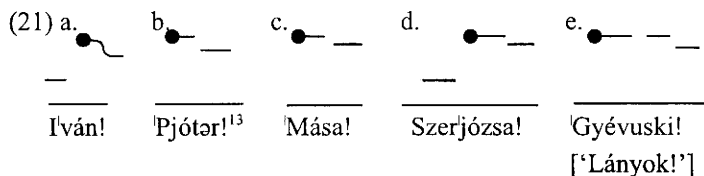
Finn anyanyelvű adatközlőm V. M. (huszonéves fiatalember) volt. Öt angol nyelven először arra kértem, hogy soroljon fel egyszótagú, kétszótagú, és több mint kétszótagú finn személyneveket, majd azt kérdeztem tőle, hogy ha a nevek

által jelölt személyek előtt mennének a folyosón és ő utánuk kiáltana, milyen hanglejtést használna? Az így nyert adatokat a (20) mutatja. Ezek szerint a finn nyelvben, legalábbis a szemkontaktus nélküli rutinhelyzetű hívások funkciójában, a szóban forgó hanglejtésforma pontosan úgy realizálódik, mint a magyarban. Mivel a finnben, akárcsak a magyarban, a szavak első szótagjára esik a hangsúly, innen indul az első, magasabb terasz, míg a második terasz az utolsó szótagon található.

(V. M. személyes közlés, 2006. március 8.)

Orosz anyanyelvű adatközlőimet (N. B.-t, illetve I. O.-t, mindketten közép-korú hölgyek) külön-külön arról faggattam, hogy milyen intonációval mondanák ki az *Iván!*, *Pjotr!*, *Mása!*, *Szerjózsa!*, *Gyévuski!* szavakat, ha ezekkel a szavakkal akarnák az általuk nem látott személyeket a szomszéd szobából valamilyen nem túl jelentékeny, rutin ügyben áthívni. A kapott megformálások tökéletesen megfeleltek az SE más nyelvekből ismert formai leírásának. Az első, magasabb terasz a főhangsúlyos szótagtól indult, a második, alacsonyabb terasz az utolsó szótagon volt. Abban a példában azonban, amelyikben az utolsó szótagon van a főhangsúly (*Iván*), az egyik adatközlőtől nem kaptam megbízható adatokat: ez elhangzott úgy is, hogy mindkét terasz az utolsó, főhangsúlyos szótagon belül jelent meg (ahogy vártam), de úgy is, mintha élhangsúlyos lett volna (mint pl. a *Mása*), vagyis a magasabb terasz az első szótagon kezdődött, míg az alacsonyabb terasz az utolsó szótagon volt. A másik adatközlő ezeket is a várakozásomnak megfelelően intonálta, önála az eredmény minden esetben egyértelműen az SE volt, amelyben az előlső magasabb terasz a főhangsúlyos szótagtól indul, míg az alacsonyabb terasz az utolsó szótagon jelenik meg, vö. (21).

¹² A *Jan* ugyan nem finn név, de gyakori Finnországban.

¹³ A (21b) egyszótagú *Pjotr* példája esetében a [t] és [r] közé beiktatott sva kettőre emeli a releváns szótagok számát és a második szótagon lesz az alacsonyabb terasz.

I. O. hozzátette, hogy ha egy orosz eltéved az erdőben, akkor valószínűleg az *Aú!* ('Hahó!') kiáltással próbálja magára felhívni a figyelmet, l. (21f). A főhangsúly az *ú* szótagon van.

(21) f.

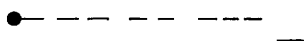
Áú(úú) (I. O. személyes közlés, 2006. márc. 13.)

Ez a stilizált eső dallam tökéletes példája.

2.2. A 2. típusú környezet

Nézzünk most olyan SE-megnyilatkozásokat, amelyekben egy főhangsúlyos szótag van és az ezt követő szótagok között egy vagy több mellékhangsúlyos akad. Ezt nevezem 2. típusú környezetnek. A magyarban a posztakcentuális hangsúlyok jelenléte és száma nem befolyásolja az SE megvalósítását. A leléptetett, alacsonyabb terasz továbbra is mindig az utolsó szótagon van, éppúgy, mint a korábbi példákban. Például, a (22)-ben a *Bodori* nevet kontrasztív főhangsúllyal emeljük ki (ezt mutatja a szó nagybetűs szedése), és a rá következő szavak első szótagjai mind mellékhangsúlyosak lehetnek, de az alacsonyabb terasz továbbra is az utolsó szótagon marad.

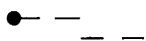
(22)

'BODORI doktor felesége!

A magyar SE tehát érzéketlen a posztakcentuális mellékhangsúlyokra, és ebben jelentősen különbözik az angol SE-től. Az angolban a második terasz a leg-erősebb posztakcentuális mellékhangsúllynál kezdődik, ha van ilyen, és csak akkor korlátozódik az utolsó szótagra, ha nincs posztakcentuális mellékhangsúly (vö. Ladd 1996: 215, Grice – Ladd – Arvaniti 2000: 176). Az *Abernathy* szóban egy mellékhangsúlyos szótag (-na-) van a főhangsúly után, ezért a második terasz ezen kezdődik:

(23) a.

'Abernathy!

(vö. Grice – Ladd – Arvaniti 2000: 176)

A (23a) intonációja azt mutatja, hogy az *Abernathy* szó harmadik szótagja új ütemet kezd, vagyis mellékhangsúlyos. Ily módon az SE diagnosztikus eszközként is használható a posztakcentuális mellékhangsúly felfedezéséhez (Liberman 1978; Hayes 1995; Gussenhoven – Bruce 1999; Grice – Ladd – Arvaniti 2000; Gussenhoven 2004: 314). Ez azért fontos, mert az ilyen mellékhangsúlyokat közismerten nehéz az angolban azonosítani (l. erről Burzio 1994: 48). Ha a posztakcentuális helyzetben több mellékhangsúlyos szótag is található, akkor az angolban a legerősebb mellékhangsúlyos szótag kezd a második teraszt. Grice – Ladd – Arvaniti (2000: 176) szerint a (23b) példában a lelépő második terasz a főhangsúlyos szótagot követő legerősebb prominencián jelenik meg, vagyis a szóhangsúlyos *dear* szótagon, és nem a csupán ütemhangsúlyos *-na-* szótagon:

(23) b. ● — — — —

¹Aber,nathy |dear!

[¹'Abernathy kedves!'] (vö. Grice – Ladd – Arvaniti 2000: 176)

Megjegyzendő azonban, hogy ez alól a tendencia alól kivételt képeznek az olyan angol főnévi összetételek, melyeknek előtagja maga is főnévi összetétel, ilyen pl. a *coffee-table book* ('dohányzóasztalra való képeskönyv'). Ezekben ugyanis nem a legerősebb, hanem a legelső posztakcentuális mellékhangsúly indíthatja az SE második teraszt:

(24) ● — — — —

¹coffee-table |book

(vö. Gussenhoven 1985: 123)¹⁴

Posztakcentuális mellékhangsúlyok jelenléte esetén az SE megint másképp valósul meg a hollandban. A holland változatban minden egyes posztakcentuális mellékhangsúlyos szótag, valamint az utolsó szótag is egy, az előzőnél valamivel lejjebb kezdődő, szinttartó dallamszakaszt indít, tehát a stilizált és kettőnél több teraszról is állhat (Gussenhoven 1993, Ladd 1996: 139, Grice – Ladd – Arvaniti (2000: 179). Ezt illusztrálja pl. a bújócskát játszó holland gyermek kiáltása, a (25):

¹⁴ Ezt megerősíti brit angol adatközlőm, M. N. is, aki pl. a ¹*microw|ave |oven* ('mikrosütő'), vagy a ¹*basket|ball |player* ('kosárlabdajátékos') összetételek alacsonyabb teraszt SE-ejtésben az első mellékhangsúlyos szóagnál kezdi, holott a második az erősebb.

(25)

¹uitk₁komen

['Gyere ki!']

(Ladd 1996: 139)

2.3. A 3. típusú környezet

Ezt a környezetet az olyan megnyilatkozások alkotják, amelyekben egynél több főhangsúlyos szótag található. Ilyenkor a magyar SE minden egyes főhangsúlyos szótagon újra kezdődik. Ezt mutatják a (26a) és (26b) példák. A (26a)-val egy anya hívta a családját az asztalhoz, a (26b)-t pedig egy tanárnő kiáltotta a tanítványainak az iskolai kirándulás végén.

(26) a.

¹Kész a ¹vacsora!

b.

¹Indulunk ¹vissza az ¹iskolába!

Az, hogy a megnyilatkozásban több SE fordulhat elő, és ennek következtében SE nemcsak a megnyilatkozás végén, hanem a megnyilatkozás belsejében is lehetséges, a magyar nyelv jellemző sajátja. Ez egyébként azt támasztja alá, hogy a főhangsúlyos szótagok fonológiai státusa a semleges magyar mondatokban (vagy legalábbis azok kommentjében) egyenlő, akkor is ha fonetikailag a komment élén álló főhangsúly sokszor erősebb a többinél (Varga 2002: 138–148).

A többi nyelvből nem áll rendelkezésünkre elég adat arra nézve, hogy a 3. típusú környezetben hogyan valósul meg az SE. Úgy tűnik, hogy az angolban ebben a környezettípusban az SE-t az utolsó főhangsúly (a nukleáris akcentus) indítja, az ezt megelőző szakasz pedig az első, prenukleáris főhangsúlytól kezdődően magas, l. (27):

(27)

¹Look out for the broken ¹ste-ep

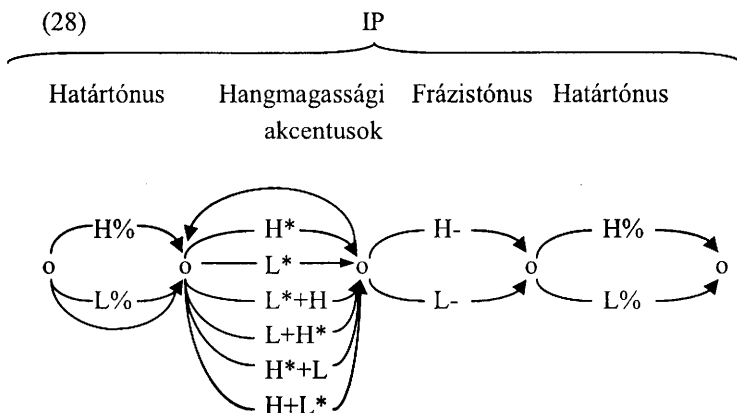
['Vigyázz a törött lépcsőfoknál!']

(vö. Ladd 1980: 174)

3. A magyar stilizált eső hanglejtés fonológiai elemzése és ábrázolása

3.1. Az angol stilizált eső dallam elemzései

Most áttérünk az SE fonológiai elemzésére. Mielőtt egy ilyen fonológiai elemzésbe belekezdzenénk, fel kell elevenítenünk az autoszegmentális intonációs elméletnek az intonációs frázissal kapcsolatos fogalmait. Az intonációs frázis (intonational phrase = IP) az intonáció egysége, mely sajátos belső struktúrával rendelkezik. A (28) ezt a belső struktúrát mutatja be, Pierrehumbert (1987) alapján.¹⁵ Bár a (28) konkrét részletei az angol intonációra érvényesek, az intonációs frázis összetevőit univerzálisnak tételezzük.

(vö. Pierrehumbert 1987)

A (28) alapján csak kétféle tónusmagasság ismerhető el: a H ('high', azaz 'magas'), és az L ('low', azaz 'alacsony'). Az intonációs frázis egy választható bal oldali határtónussal (boundary tone) kezdődik, és egy kötelező jobb oldali határtónussal végződik. Közöttük egy vagy több kötelező hangmagassági akcentus (pitch accent), majd egy kötelező frázistónus, más néven frázisakcentus (phrase tone vagy phrase accent) található. A határtónusokat a százalékjel, a frázistónust a kötőjel jelöli. A hangmagassági akcentusok egy csillagos tónust tartalmaznak, és lehetnek monotonálisak (a felső kettő ilyen), vagy bitonálisak (az alsó négy ilyen). Az utóbbiakban a csillagos tónuson kívül egy utánfutó tónus (trailing tone), vagy egy felvezető

¹⁵ Ez Pierrehumbert 1980-as PhD disszertációja. 1987-es megjelenése idejére már széles körben ismert volt.

tónus (leading tone) található. A harmadikban és az ötödikben utánfutó tónust, a negyedikben és a hatodikban felvezető tónust találunk.

Lássuk az angol SE széles körben elterjedt fonológiai reprezentációját, amely fokozatosan alakult ki Pierrehumbert (1987) elemzése nyomán:

(29) $H^*H-L\%$

(az angol SE, vö. Pierrehumbert 1987, Beckman – Hirschberg 1994, Beckman – Elam 1997, és Grice – Ladd – Arvaniti 2000)

A (29) egy monotonális H^* hangmagassági akcentussal kezdődik, amelyet az elülső terasz elejével asszociálunk. Pierrehumbert (1987) elemzésében az első terasznak még egy bitonális hangmagassági akcentus (H^*+L) felelt meg, mert az elmélet szerint csak bitonális hangmagassági akcentus idézhetett elő lelépést a rá következő H -tónusban. Ladd (1996) szerint viszont a lelépés független választás, amelyet nem kell egy előtte álló bitonális akcentussal előállítani, és ezért az elülső terasz monotonális hangmagassági akcentusként (H^*) kezelhető. A második terasz lelépését egy speciális diakritikum, a lelépő tónus elé tett felemelt felkiáltójel ($^!$) mutatja. A második terasznak egy H -frázistónusból és $L\%$ határtónusból álló szekvencia felel meg. Az $L\%$ határtónus itt nem jelöl hangmagasság-csökkenést, ellenkezőleg, az előző H -tónus hangmagasságának a megőrzésére szolgál. A reprezentációnak ez az utóbbi része változatlanul tükrözi Pierrehumbert (1987) elemzését. Grice – Ladd – Arvaniti (2000) meggyőzően bizonyították, hogy a második H az angol SE-ben *frázistónus* (az ő terminológiájukban *frázisakcentus*). A frázistónust (mivel egyfajta szegélytónus) elsődlegesen a frázis végével asszociáljuk, és aztán átmásoljuk a legerősebb posztakcentuális hangsúlyos szótaghoz, ha van ilyen, illetve ha nincs ilyen, akkor az utolsó szótaghoz. Az $L\%$ határtónus hozzáadásával biztosítjuk az előzetes H -frázistónus hangmagasságának a megőrzését. Így áll elő a $\dots H-L\%$, mint a második terasz reprezentációja. Ezt előzi meg a Ladd által javasolt diakritikum a lelépés jelölésére, az emelt felkiáltójel.¹⁶ Lássunk egy konkrét példát:

(30) $H^*H-L\%$

$\begin{array}{c} \diagup \quad \diagdown \\ \text{Angela} \end{array}$

Más elemzések is napvilágot láttak. Gussenhoven művében (2004: 313–314) az angol SE egy bitonális hangmagassági akcentus, amelyben a csillagos H

¹⁶ Beckman – Pierrehumbert (1986) kritikája ellenére Ladd diakritikumát (és ezzel a H^*+L bitonális akcentus kiiktatását) elfogadták a már említett Grice – Ladd – Arvaniti (2000) tanulmányban is, valamint a ToBI-rendszerben is, azzal a feltétellel, hogy a lelépés diakritikum sohasem tehető egy frázis első H tónusa elé (vö. Beckman – Hirschberg 1994: 5, Beckman – Elam 1997).

tónust egy automatikusan lelépő H utánfutó tónus követi, ez utóbbi a második terasszal van asszociálva. Itt az egyik probléma az, hogy ez az utánfutó tónus nem igazítható automatikus konvencióval a hordozó szótagsor megfelelő részének elejéhez és végéhez, mint a többi levezető tónus, hanem közvetlenül asszociálni kell, mintha csillagos tónus volna. A másik probléma az, hogy a többi utánfutó tónus tartománya rögtön a csillagos tónusnál vagy közvetlenül utána kezdődik, de ez sokszor nincs így az SE-ben feltételezett utánfutó tónussal. Az SE utánfutó tónusának ez a furcsa viselkedése megmagyarázatlan marad Gussenhoven (i. m.) elemzésében.

3.2. A leléptetett H tónus a magyar stilizált eső dallamban

Lássunk most hozzá a magyar SE elemzéséhez. Feltesszük, hogy az első terasznak egy monotonális hangmagassági akcentus, a H* felel meg. Belátható az is, hogy a második terasz megfelelője, tehát a leléptetett H tónus az utolsó szótaggal asszociálódik, függetlenül attól, hogy a posztakcentuális régióban vannak-e mellékhangsúlyos szótagok. Három hipotézist állíthatunk fel a magyar SE lelépő H tónusáról: a lelépő H tónus (1) utánfutó tónus (trailing tone), (2) frázistónus, (3) hartártónus.

1. számú hipotézis: a leléptetett H utánfutó tónus, vagyis egy bitonális hangmagassági akcentus része, ahogy Gussenhoven (2004: 311–314) javasolta az angol SE esetében. Ha ez helyes, akkor – egyelőre eltekintve a végső határtónustól – a magyar SE ábrázolása a (31) lesz:

(31) H*+¹H (1. sz. hipotézis a magyar SE-vel kapcsolatban)

De van itt egy probléma. Az utánfutó tónus természeténél fogva vagy a főhangsúlyos (akcentuált) szótag végéhez, vagy közvetlenül a főhangsúlyos szótag után következő szótaghoz kapcsolódik, a magyar SE-ben viszont az utolsó szótaghoz kellene kapcsolni, ami igencsak messze lehet a főhangsúlytól. Például a fentebb bemutatott (22) megnyilatkozásban (*'Bodori doktor felesége*) az utolsó szótag nyolc szótagnyira van a főhangsúlyos szótagtól. Ezért az 1. sz. hipotézist elvetjük.

2. számú hipotézis: a leléptetett H frázistónus, ahogy Pierrehumbert (1987), vagy Grice – Ladd – Arvaniti (2000) javasolta az angol SE vonatkozásában. Ha ez helyes, akkor – megintcsak ignorálva a végső határtónust – a magyar SE ábrázolása a (32) lesz:

(32) H*¹H- (2. sz. hipotézis a magyar SE-vel kapcsolatban)

Ennek több előnye van. Először is, a frázistónus által jelölt hangmagassági változás nem feltétlenül a főhangsúlynál vagy közvetlenül a főhangsúly után

történik, hanem akárhány szótaggal később is megtörténhet, sőt tipikusan a posztakcentuális régió vége táján történik. Ezért egy frázistónus jobban megfelel a magyar SE második teraszának, mint egy utánfutó tónus. Frázistónus amúgyis létezik a magyarban, Grice – Ladd – Arvaniti (2000: 149–151) kimutatták, hogy a magyar nyelv emelkedő–eső (eldöntendő kérdő) intonációja a (33) alatti módon ábrázolható, ahol a H- nem más, mint frázistónus:

(33) L*H-L%

Ennek analógiájára a magyar SE leléptetett H tónusa egy olyan frázistónusnak tekinthető, amely az utolsó szótaghoz kapcsolódik. A 2. sz. hipotézis tehát fölöttébb vonzó.

3. számú hipotézis: a leléptetett H határtónus. Ha ez igaz, akkor a magyar SE így ábrázolható:

(34) H*¹H% (3. sz. hipotézis a magyar SE-vel kapcsolatban)

Ez első látásra vonzó, hiszen a leléptetett tónus periferiális (mivel a kontúr-hordozó utolsó szótagján helyezkedik el), és a határtónusok szintén periferálisak, tehát elvileg a leléptetett tónus akár határtónus is lehetne. Ez a feltevés mégsem fogadható el, mert a sztenderd elmélet szerint – ami egyébként az emelkedő–eső dallam viszonylatában a magyarra nézve is megerősítést nyert, vö. (33) –, egy jobboldali határtónus csak frázistónus után fordulhat elő, de a (34)-ben nincsen frázistónus. Ezért a 3. sz. hipotézist elvetjük.

Elvetettük tehát az 1. és 3. számú hipotézist, viszont elfogadtuk a 2. számút, azaz a (32)-t. Következésképpen a fenti (13) példáinak reprezentációit úgy javíthatjuk meg, hogy mindegyikben jelezzük a második H tónus frázistónus voltát (a H után tett kötőjel segítségével). A javított változatok a (35) alatt láthatók:

(35) a. H* 'H- b. H* 'H- c. H* 'H- d. H*¹H-

'Ma-ri! 'Mari-ann! 'Bodoriné! 'Zsolt!

De hogyan ábrázoljuk a magyar SE-nek azt a speciális variánsát, amelyet a (17) példáin mutattunk be, és amelyben az első terasz helyébe egy emelkedő szakasz lép? Ehhez kölcsön kell vennünk Gussenhoven's (2004: 307) késleltetés szabályát (Delay Rule), melyet eredetileg Gussenhoven – Rietveld (1992) javasolt L-eléptetéssel (L-prefixation) néven. A szabály a (36) alatt látható:

(36) Késleltetés: [L* [T. . .] Hangmagassági akcentus] Hangmagassági akcentus

(vö. Gussenhoven 2004: 307)

Itt a T nem más, mint egy hangmagassági akcentus eredetileg csillagos tónusa, mely a főhangsúlyos szótaggal volt asszociálva, de az L tónus átvette ezt az asszociációt és így időben a T az L után realizálódik. Ilymódon a H*-ból L*H jön létre, ahogy a (37) mutatja:

$$(37) \quad H^* \rightarrow L^*H$$

Az újonnan létrejött L*H egység egy kételemű hangmagassági akcentus, amelyben a H nem utánfutó tónus, hanem egy korábbi csillagos tónus, amely „késleltetésen” (vagy „L-elétételen”) ment át. Ezért a (17) példái így ábrázolhatók:

$$(38) \text{ a. } L^*H^1H- \quad \text{b. } L^*H^1H- \quad \text{c. } L^* \quad H^1H- \quad \text{d. } L^*H^1H-$$

$\begin{array}{c} \diagdown \quad \diagup \\ \text{'Ma-ri!} \end{array}$
 $\begin{array}{c} | \quad | \quad | \\ \text{'Ma-ri-ann!} \end{array}$
 $\begin{array}{c} \diagdown \quad | \quad | \\ \text{'Bodoriné!} \end{array}$
 $\begin{array}{c} \diagdown \quad \diagup \\ \text{'Zsolt!} \end{array}$

De a (35)-ben és (38)-ban közölt ábrázolatok még mindig nem teljesek. Ugyanis a példák mindegyike önálló megnyilatkozás, és ezért mindegyiknek a vége egzerszmind egy intonációs frázis vége is. (Mivel egy megnyilatkozás egy-vagy több intonációs frázisból áll, a megnyilatkozás vége intonációs frázis végével esik egybe.) De az intonációs frázis végén határtónus kell hogy álljon, s ezért a (35) és (38) ábrázolatainak határtónusban kell végződnie. Mi legyen ez a határtónus?

3.3. A magyar stilizált eső dallam jobboldali határtónusa

Az autoszegmentális irodalomban kétféle jobboldali határtónust ismernek el: a magasat (H%) és az alacsonyt (L%). Pierrehumbert (1987)-es, angolra vonatkozó proposíciója szerint H tónus után a H% határtónus emelkedést jelöl, míg az L% határtónus az előző H tónus hangmagasságának a fenntartását jelzi. Ezért van az, hogy az angol SE reprezentációja, a (29), ...H-L% szekvenciára végződik, noha ez szinttartó dallamszakasznak felel meg.

A magyar SE-t azonban másképpen kell ábrázolni, mert Grice – Ladd – Arvaniti (2000: 150) a ...H-L% szekvenciát a magyar emelkedő-eső (eldöntendő kérdő) dallam eső s z a k a s z á n a k a jelölésére használja, l. (39), vö. (33):

$$(39) \quad L^* \quad \quad H- \quad L\%$$

$\begin{array}{c} | \quad | \quad | \\ \text{'REGGEL kilenckor?}^{17} \end{array}$

(Grice – Ladd – Arvaniti 2000: 150)

¹⁷ A reggel szó nagybetűs szedésének a rajta lévő kontrasztív hangsúly az oka.

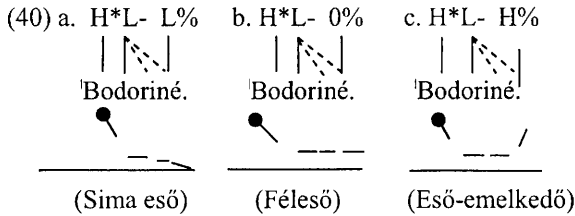
Tehát amíg a ...H-L% az angol nyelvben magas szinttartó dallamrészletet, a magyar nyelvben eső dallamrészletet jelöl. Ez önmagában nem baj, hiszen egy-egy ilyen konfiguráció különböző nyelvekben különböző fonetikai valóságokat fedhet le. De az már megengedhetetlen volna, hogy ugyanaz a reprezentáció egy és ugyanazon nyelvben is különböző fonetikai valóságoknak felelhessen meg.¹⁸ Ezért a magyar SE végén nem állhat L% határtónus.

De ha a magyar SE végén álló határtónus nem L%, akkor vajon nem lehet-e esetleg H%? Végére is elképzelhető lenne, hogy az olyan H% határtónus, amely egy leléptetett H- frázistónus után áll, nem emelkedésként, hanem közép magas szinttartó dallamrészletként realizálnának. Ezzel az elképzeléssel az a probléma, hogy teljesen *ad hoc*, és semmi más nem támasztja alá, mint az az intonációs jelenség, amit meg akarunk vele magyarázni. Ezért helyesebbnek tűnik feltételezni, hogy a H% és L% határtónusok mellett egy harmadik határtónusfajta is létezik a jobbszáron, ez az ún. fenntartott vagy null határtónus, melynek szimbóluma 0%.¹⁹ Ez olyan tónus, melynek tonális specifikációja azonos a közvetlenül előtte álló tónuséval. A 0% nem keverendő össze a határtónus hiányával, mert valóságos határtónus, amely az előtte lévő tónus hangmagassági szintjének a megőrzését jelzi. Azáltal, hogy egy intonációs frázis végét jelöli, implicit módon azt is mutatja, hogy ott az utolsó szótag megnyúlhat vagy szünet (illetve más, az intonációs frázis végén lehetséges fizikai jelenség) fordulhat elő, ugyanakkor semmiféle hangmagassági változásra nem utal.

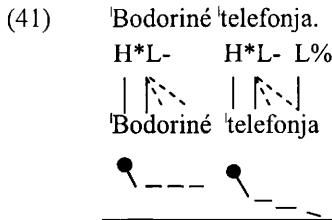
További érveléssel szolgál a null határtónus mellett az SE-n kívüli magyar intonációs kontúrok elemzése is. Vegyük például az ún. féleső dallamot. Ez olyan, mint a sima eső dallam, mert jellegzetes esés van benne az első és második szótag között, de magasabban végződik mint a beszélő normál hangterjedelmének alsó határa, l. Varga (2002: 34). Ez a dallam néha önálló megnyilatkozás dallama, és ilyenkor a vége egyúttal intonációs frázis vége is, és ezért ebben a helyzetben határtónusban kell végződnie. Ez a határtónus nem lehet sem L% sem H%, ezért csak 0% lehet, l. (40b). Hasonlítsuk össze a magyar sima eső (40a), féleső (40b) és eső-emelkedő dallam (40c) ábrázolatait:

¹⁸ Ladd (1996: 146) szerint: „we should not give identical phonological analyses to markedly different contours in mutually intelligible varieties of the same language.”

¹⁹ Hasonló javaslattal állt elő, más kontextusban, a német intonációval kapcsolatban Grabe (1998: 59-62).

A (40) a L%, 0% és H% közötti hármass kontrasztot szemlélteti. De a féleső kontúr a megnyilatkozás b e l s e j é b e n is előfordulhat (sőt, ez a tipikus helye), és ilyenkor sem valódi sem potenciális szünet nem állhat utána. Ebben a helyzetben azt kell feltennünk, hogy nincs a végén határtónus, vagyis ilyenkor a határtónus hiánya (nincs %) a határtónus (L%, 0%, H%) jelenlétével áll szemben. Ezt szemlélteti a (41), ahol a féleső dallamot sima eső dallam követi, és a féleső végén nincsen határtónus:

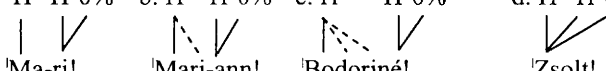
Az elemzés eddigi eredményeit azzal a megállapítással foglalhatjuk össze, hogy a magyar SE határtónus nélküli reprezentációja, tehát a (32), melyet (42a) alatt most megismétlünk, nem felel meg a megnyilatkozásvégi (és így intonációsfrázis-végi) SE-knek. Az ilyen SE-k ábrázolása 0% határtónust is kíván, ahogy a (42b) mutatja.

(42) a. H*!H- (nem megfelelő a megnyilatkozás utolsó SE-jének az ábrázolására)

(42) b. H*!H-0% (megfelelő a megnyilatkozás utolsó SE-jének az ábrázolására)

Egy harmadik határtónus bevezetésével az intonációsfrázis-végi tonális lehetőségek számát háromra emeltük. Ez azonban nem terheli meg a rendszert egy harmadik hangmagassági szinttel, mivel a harmadik határtónus nem más, mint az azt megelőző H vagy L tónus prolongálása.

E javaslat szerint a (13) alatti példákat a (43)-ban bemutatott módon kell újra elemezni:

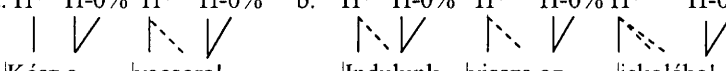
- (43) a. $H^* \uparrow H-0\%$ b. $H^* \uparrow H-0\%$ c. $H^* \uparrow H-0\%$ d. $H^* \uparrow H-0\%$

¹Ma-ri! ¹Mari-ann! ¹Bodoriné! ¹Zsolt!

3.4. A megnyilatkozás belsejében lévő magyar stilizált eső dallamok kérdése

Láttuk, hogy a megnyilatkozás (és így az intonációs frázis) utolsó SE-jét a (42b) módjára kell elemezni. De mi legyen a megnyilatkozás belsejében lévő SE-kkel? A megnyilatkozás belsejében lévő SE-k státusa és ábrázolása attól függ, hogy milyen kritériumokat tartunk meghatározónak a magyar intonációs frázis végén.

A minimális kritérium egy ún. terminális kontúr jelenléte. Ez egy olyan visszatérő beszéddallam, amely képes egy megnyilatkozás utolsó főhangsúlyos szótagján kezdődni és onnan a megnyilatkozás végéig tartani. Valahányszor terminális kontúrra bukkanunk, a kontúr vége egy intonációs frázis végével azonosítható, függetlenül attól, hogy van-e utána szünet. Ez a nézet egyetlen kivételt ismer el, éspedig a féleső dallammal kapcsolatban (Varga 2002: 55–56). A féleső dallam csak akkor minősül terminális kontúrnak, ha valódi vagy potenciális szünet követi, egyébként nem terminális (l. fentebb a (40b) és (41) példákban a Bodoriné szakasz reprezentációját.) Egy gazdagabb kritériumkészlet azonban nemcsak terminális kontúr jelenlétét követeli meg, hanem azt is, hogy valóságos vagy potenciális szünet álljon a terminális kontúr után. E különbségnek megfelelően a magyar megnyilatkozás belsejében lévő SE-k kétféleképpen közelíthetők meg.

Az első megközelítés szerint, mivel az SE képes arra, hogy a megnyilatkozás utolsó dallama legyen, tehát terminális kontúr, ezért az SE vége egyúttal mindig egy intonációs frázis vége is, akkor is, ha egy megnyilatkozás belsejében lévő SE-ről van szó. Az a tény, hogy a megnyilatkozás belsejében lévő SE után nem állhat szünet, irreleváns. Mivel e felfogás szerint minden SE vége egy intonációs frázis vége is, az SE reprezentációja minden esetben a (42b) lesz. E vélemény szerint azt a megnyúlást és szünetet, amelyet a megnyilatkozás végén álló SE esetében tapasztalhatunk, a megnyilatkozás belseji helyzet letiltja, és így azok csak a megnyilatkozás végén realizálhatók. A (26) több SE-t tartalmazó megnyilatkozásai eszerint a (44) módjára elemezendők.

- (44) a. $H^* \uparrow H-0\%$ $H^* \uparrow H-0\%$ b. $H^* \uparrow H-0\%$ $H^* \uparrow H-0\%$ $H^* \uparrow H-0\%$

¹Kész a ¹vacsora! ¹Indulunk ¹vissza az ¹iskolába!

Mind a (44a), mind a (44b) egy-egy megnyilatkozást tartalmaz, mindegyik megnyilatkozás több intonációs frázisból áll, és mindegyik intonációs frázis egy

SE-vel azonos kiterjedésű. A (44a)-ban ezek az intonációs frázisok és SE-k a <kész a> és a <vacsora>; míg a (44b)-ban az <indulunk>, a <vissza az> és az <iskolába>.

A második megközelítés abból indul ki, hogy egy terminális kontúr és egy azt követő valóságos vagy potenciális szünet egyaránt szükséges egy intonációs frázis végének a megállapításához.²⁰ Eszerint amikor egy SE után nem állhat szünet, akkor nem alkot intonációs frázist, annak ellenére sem, hogy egyébként terminális kontúr. Mivel a megnyilatkozás belsejében lévő SE-k után nem állhat szünet, ezek nem alkotnak önálló intonációs frázisokat. Az a megnyilatkozás, amely ilyen SE-ket tartalmaz, egyetlen intonációs frázisból áll. Ezért a (26) példait a (45) módjára kell elemezni.

- (45) a. H* 'H- H* 'H-0% b. H* 'H- H* 'H- H* 'H-0%
- | | | | | | | | | | | | | |
- 'Kész a 'vacsora! 'Indulunk 'vissza az 'iskolába!

A második megközelítés szerint a megnyilatkozás belsejében lévő SE-k nem intonációs frázisok. De akkor kicsodák? A Beckman – Pierrehumbert (1986) óta általános nézet szerint a frázistónus az ún. köztes frázis (intermediate phrase) végét jelöli. A köztes frázis hangmagassági akcentusok olyan sorozata, melyet egyszerű frázistónus zár, ezzel szemben az intonációs frázis hangmagassági akcentusok olyan sorozata, melyet frázistónus és határtónus együttesen zár le. Így, bár mindkettő valamilyen értelemben az intonáció egysége, a köztes frázis kevésbé élesen különül el attól, amit őt követi, mint az intonációs frázis. Ez a megkülönböztetés lehetővé teszi, hogy az intonációs egységben ne csupán egyetlen frázistónus lehessen az utolsó hangmagassági akcentus és a jobbszélső határtónus között, (ahogy az eredeti Pierrehumbert-modellben láttuk a (28)-ban), hanem hogy több frázistónus is szerepelhessen ugyanabban az intonációs frázisban. Ez azért lett lehetséges, mert a frázistónus – rá következő határtónus nélkül – csak egy köztes frázis végét jelöli, köztes frázisból viszont több is lehet egy intonációs egységben. Eszerint a felfogás szerint a (45a)-ban és (45b)-ben ismétlődő SE-k mindegyike H- frázistónussal záródik (míg a megnyilatkozás utolsó SE-je még egy 0% határtónust is felvesz). Következésképpen mindegyikük köztes frázis, és ezek a köztes frázisok együttesen alkotnak egy-egy intonációs frázist. Összefoglalva, mind a (45a), mind a (45b) egy-egy megnyilatkozást tartalmaz, mindegyik megnyilatkozás egyetlen intonációs frázisból, és mindegyik intonációs frázis több köztes frázisból áll, és mindegyik köztes frázis

²⁰ Szigorú akusztikai értelemben véve a szünet néha nem valóságos szünet, csak szünetpótló, mert pl. az előtte lévő szótag megnyúlása is szünetélményt kelthet, vagy a szünet helyét svá vagy nazális töltheti ki.

egy SE-vel azonos kiterjedésű. A (45a)-ban ezek a <kész a> és a <vacsora>, a (45b)-ben pedig az <indulunk>, a <vissza az> és az <iskolába>.

Egyelőre nem tudok az első és második megközelítés között határozottan dönteni, és mind a (44)-et, mind a (45)-öt a több SE-t tartalmazó megnyilatkozások lehetséges elemzésének tartom. Az első megközelítésben az SE-k intonációs frázisok (vö. (44)), a második megközelítésben köztes frázisok (vö. (45)).

4. Összegzés

Ebben a tanulmányban a stilizált eső hanglejtéssel (SE-vel) foglalkoztam. Először röviden áttekintettem az SE-nek az angolban és magyarban megfigyelhető használatát. Ennek nagyjából három kritériuma van. Az első a rutinszerűség: az SE csak kiszámítható, sztereotíp, mindennapos eseményre utaló megnyilatkozásokban használható. Ez a kritérium kötelező mind az angolban, mind a magyarban, mind az egyéb nyelvekből származó példákban. A második kritérium az, hogy az SE-megnyilatkozás általában mozgósító, felszólító értékű. Ez is általánosan kötelezőnek tekinthető. A harmadik kritérium a távolság (a távolság fogalmába beleértve nemcsak a fizikai, hanem a metaforikus távolságot, illetve a szemkontaktus hiányát is). Ladd (1980) szerint ez a kritérium, amelyet korábbi kutatók a legfontosabbnak véltek, az angolban legfeljebb közvetetten és másodlagosan jelenik meg, de nem kötelező: a beszélők közel lehetnek egymáshoz és láthatják is egymást. A magyarban viszont, úgy tűnik, a (fizikai vagy metaforikus) távolság kötelező eleme az SE használatának, és ez a kritérium csak a gyermeknyelvi dicsekvések esetében függeszthető fel.

Ezek után az SE formai jellegzetességeit vizsgáltam meg háromféle környezetben, elsősorban a magyarban és angolban, kisebb mértékben más nyelvekben. A környezetek a következők voltak: (a) olyan megnyilatkozások, amelyek egyetlen főhangsúlyos szótagot tartalmaznak és ezt nulla vagy több hangsúlytalan szótag követi; (b) olyan megnyilatkozások, amelyek egyetlen főhangsúlyos szótagot tartalmaznak és azt ezt követő szótagok között egy vagy több mellékhangsúlyos is akad; (c) olyan megnyilatkozások, amelyekben több főhangsúlyos szótag található. Úgy találtam, hogy az (a) és (b) környezetben a magyar SE második (alacsonyabb) terasza a megnyilatkozás utolsó szótagjára esik, függetlenül attól, hogy van-e vagy nincs a dallamkezdő főhangsúlyos szótag után mellékhangsúlyos szótag. Vagyis a posztakcentuális mellékhangsúlyok a magyarban nem befolyásolják az SE formáját. Ezzel szemben az angolban a második terasz általában a legerősebb posztakcentuális mellékhangsúlytól indul, a hollandban pedig minden posztakcentuális mellékhangsúlyos szótag és még az utolsó szótag is új teraszt indít. A dolgozatban cáfoltam Ladd (1996: 138) véleményét, misze-

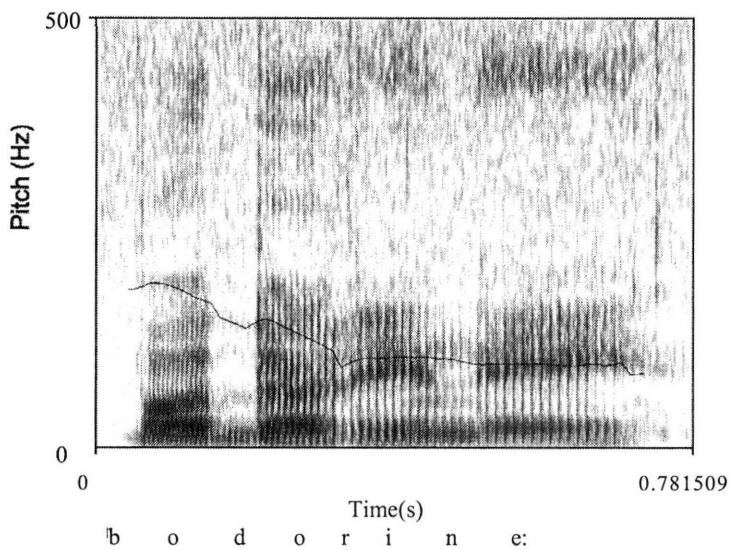
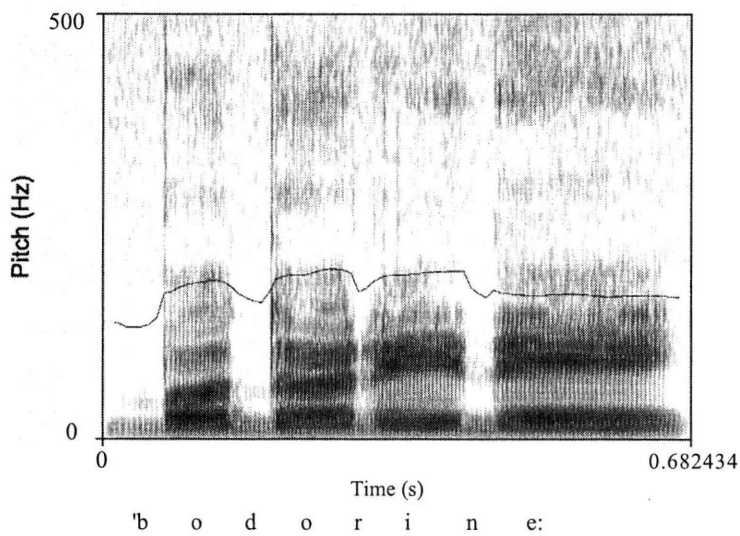
rint az SE magyar és francia változata formailag azonos típusba tartozik. A (c) környezetben a magyar SE minden főhangsúlyos szótagtól újra indul, de csak az utolsóban lehetséges szótagnyúlás és csak ezt követheti szünet. Az egy megnyilatkozáson belül ismétlődő SE lehetősége feltehetően egyedülálló magyar sajátosság. Ebben a részben beszámoltam arról is, hogy az SE nagy valószínűséggel a finn és az orosz nyelvben is létezik. Ezt az feltételezést azonban még további kutatásoknak kell majd megerősíteniük, illetve finomítaniuk.

Ezután az SE autoszegmentális fonológiai elemzése következett az angolban és a magyarban. Először röviden ismertettem az angol SE elemzését és fonológiai ábrázolását ($H^*H-L\%$), amely fokozatosan alakult ki Pierrehumbert (1987), Ladd (1996), Beckman – Hirschberg (1994), Beckman – Elam (1997), Grice – Ladd – Arvaniti (2000), és mások munkásságában, és kitértem Gussenhoven (2004) alternatív elemzésére és annak problémáira is. A magyar SE autoszegmentális fonológiai elemzése során arra a következtetésre jutottam, hogy a második, leléptetett H tónus nem lehet egy bitonális hangmagassági akcentus (H^*+^1H) utánfutó tónusa, de nem lehet határtónus sem, hanem frázistónus: ($^1H-$), amely egy, az első terasznak megfelelő monotonális hangmagassági akcentus (H^*) után áll. A magyar SE ábrázolása tehát H^*H- . Ez a reprezentáció azonban így még nem teljes, mert legalább azok a SE-k, amelyek megnyilatkozás végén állnak, tehát amelyek vége egyszersmind egy intonációs frázis végével esik egybe, határtónust is kívánnak. Azt bizonygattam, hogy ez a határtónus nem lehet sem $L\%$, sem $H\%$, hanem csak egy harmadik fajta, az ún. null határtónus (0%). A megnyilatkozások végén található magyar SE-k teljes reprezentációja tehát: $H^*^1H-0\%$. A megnyilatkozások belsejében található SE-k státusára nézve kétféle elemzést is elképzelhetőnek találtam, attól függően, hogy milyen kritériumokat tartunk meghatározónak a magyar intonációs frázis végén. Ha a minimális kritériumot vesszük, miszerint a terminális kontúrok végpontja mindig egy intonációs frázis végpontjával esik egybe, akkor – mivel az SE terminális kontúr – a megnyilatkozás belsejében lévő SE-k szintén intonációs frázisok, tehát $H^*^1H-0\%$ képletűek. Ha azonban egy gazdagabb kritériumkészlettel dolgozunk, amelyben a terminális kontúr jelenlétén kívül a valóságos vagy potenciális szünet is fontos, akkor a megnyilatkozás belsejében lévő SE-k nem intonációs frázisok, hanem csak ún. köztes frázisok (intermediate phrases, vö. Beckman – Pierrehumbert 1986), és H^*H- formában reprezentálhatók.

Irodalom

- Abe, Isamu (1962), Call contours. *Proceedings of the International Congress of Phonetic Sciences 7* (Helsinki): 519–523. Mouton, The Hague.
- Beckman, Mary E. – Julia Hirschberg (1994), ToBI annotation conventions. http://ling.ohio-state.edu/~tobi/ame_tobi/annotation_conventions.htm (Letöltve: 2006. május)
- Beckman, Mary E. – Gayle Ayers Elam (1997), Guidelines for ToBI labelling (version 3.0, March 1997) http://ling.ohio-state.edu/~tobi/ame_tobi/labelling_guide_v3.pdf (Letöltve: 2006. május.)
- Beckman, Mary E. – Janet B. Pierrehumbert (1986), Intonational structure in English and Japanese. *Phonology Yearbook 3*: 255–310.
- Bolinger, Dwight (1986), *Intonation and its parts*. Edward Arnold, London.
- Bolinger, Dwight (1989), *Intonation and its uses*. Edward Arnold, London.
- Burzio, Luigi (1994), *Principles of English stress*. CUP, Cambridge.
- Cruttenden, Alan (1986), *Intonation*. CUP, Cambridge.
- Cruttenden, Alan (1997), *Intonation*. 2nd edition. CUP, Cambridge.
- Crystal, David (1969), *Prosodic systems and intonation in English*. CUP, Cambridge.
- Csűry Bálint (1925), A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Közleményei* (sic!) 22. sz.
- Deme László (1962), Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet. In: Tompa József (szerk.), *A Mai Magyar Nyelv Rendszere, II. Akadémiai Kiadó, Budapest*. 457–522.
- Elekfi László – Wacha Imre (é. n. [2003]), *Az értelmes beszéd hangzása. Szempimpex Kiadó, Budapest*.
- Fagyal, Zsuzsanna (1997), Chanting Intonation in French. *U. Penn. Working Papers in Linguistics 4/2*: 77–89.
- Fónagy, Iván (1981), A semiotic approach to the study of prosodic irregularities. In: Wolfgang Dressler, et al. (eds.), *Phonologica 1980. Innsbrücker Beiträge zur Sprachwissenschaft*, Innsbruck. 137–152.
- Fónagy Iván – Magdics Klára (1967), *A magyar beszéd dallama. Akadémiai Kiadó, Budapest*.
- Fox, Anthony (1969), A forgotten English tone. *Maître Phonétique 84*: 13–14.
- Gibbon, Dafydd (1976), *Perspectives of intonation analysis*. (Forum Linguisticum, Vol. 9). Lang, Bern.
- Grabe, Esther (1998), *Comparative intonational phonology: English and German*. PhD thesis, University of Nijmegen. Published in Max Planck Institute Series in Psycholinguistics.
- Grice, Martine – D. Robert Ladd – Amalia Arvaniti (2000), On the place of phrase accents in intonational phonology. *Phonology 17*: 143–185.
- Gussenhoven, Carlos (1983), *A semantic analysis of the nuclear tones of English*. Reproduced by the Indiana University Linguistics Club, Bloomington.
- Gussenhoven, Carlos (1985), Intonation: a whole autosegmental language. In: Harry van der Hulst and Norval Smith (eds.), *Advances in nonlinear phonology*. Foris, Dordrecht, Cinnaminson. 117–131.

- Gussenhoven, Carlos (1991), The English rhythm rule as an accent deletion rule. *Phonology* 8: 1–35.
- Gussenhoven, Carlos (1993), The Dutch foot and the chanted call. *JoL* 29: 37–63.
- Gussenhoven, Carlos (2004), The phonology of tone and intonation. CUP, Cambridge.
- Gussenhoven, Carlos – Gosta Bruce (1999), Word prosody and intonation. In: Harry van der Hulst (1999), *Word prosodic systems in the languages of Europe*. Mouton de Gruyter, Berlin. 233–271.
- Gussenhoven, Carlos – A. Rietveld (1992), Intonation contours, prosodic structure, and preboundary lengthening. *Journal of Phonetics* 20: 283–303.
- Hayes, Bruce (1995), *Metrical theory*. Chicago University Press, Chicago.
- Ladd, D. Robert (1978), Stylized intonation. *Lg* 54: 517–540.
- Ladd, D. Robert (1980), The structure of intonational meaning: evidence from English. Indiana University Press, Bloomington.
- Ladd, D. Robert (1983), Phonological features of intonational peaks. *Lg* 59: 721–759.
- Ladd, D. Robert (1996), *Intonational phonology*. CUP, Cambridge.
- Leben, William (1976), The tones in English intonation. *Linguistic Analysis* 2: 69–107.
- Lieberman, Mark (1978), The intonational system of English. PhD thesis, MIT. Distributed by the Indiana University Linguistics Club, Bloomington.
- Pierrehumbert, Janet (1987), The phonology and phonetics of English intonation. Indiana University Linguistics Club, Bloomington. = Pierrehumbert, Janet (1980), The phonology and phonetics of English intonation. PhD thesis, MIT.
- Pike, Kenneth (1945), *The intonation of American English*. The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Varga, László (1989), The stylized fall in Hungarian. *ALH* 39: 317–330.
- Varga László (1990), Stilizált beszédallamok a magyarban. In: Balogh Lajos és Kontra Miklós (szerk.), *Élőnyelvi tanulmányok*. *Linguistica A.* 3. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 169–177.
- Varga, László (1995), Stylisation of the falling tone in Hungarian intonation. In: Jack Windsor Lewis (ed.), *Studies in General and English Phonetics: Essays in Honour of Professor J. D. O'Connor*. Routledge, London – New York. 278–287.
- Varga, László (2002), Stress and intonation: evidence from Hungarian. Palgrave Macmillan, Basingstoke.

FüggelékA ábra: *Bodoriné!* sima eső dallammalB ábra: *Bodoriné.* stilizált eső dallammal

Komparatív korrelatív szerkezetek a magyarban

This article aims at providing an up-to-date analysis of comparative correlatives in Hungarian by determining the two major types thereof and investigating the differences between them. The constructions under scrutiny – similarly to their French, Italian and Spanish counterparts – are either symmetric or asymmetric: in the case of the former, correlative main clauses are introduced by demonstrative pronouns and subclauses by relative operators, while in the case of the latter both the main and the correlative subclause start with a measure phrase element. The investigation reveals which elements or what kind of combinations of certain elements may appear specifically in comparative correlatives, where the operators introducing these constructions are base generated, why they precede the Adjective Phrase or Adverb Phrase providing the semantic dimension of comparison in each constructions, and under what circumstances they are assigned inherent case (instrumental case in asymmetric comparative correlatives, adessive in symmetric ones). It is also explained where comparative correlative operators or degree expressions containing them move, and what these kinds of movement are triggered by.

1. Bevezetés

E tanulmány célja az, hogy megvizsgálja a magyarban található komparatív korrelatív szerkezetek fő típusait, és feltérképezze mondattani tulajdonságaikat, illetve a köztük található eltérésekre adekvát generatív mondattani elemzést nyújtson.

Hasonlóan az olaszhoz és a spanyolhoz, a hasonlító korrelatív szerkezeteknek a magyarban is két külön típusa lelhető fel. Az olaszban és a spanyolban ezek azon az alapon különíthetők el egymástól, hogy a mondatpárok elején található-e fok-mérték határozó szerepű összetevő (például az olaszban *quanto-tanto*, a spanyolban *cuanto-tanto*, melyek megfeleltethetők a magyar *annyi(val/ra)-amennyi(vel/re)* párnak); Abeillé et al. (2006: 7ff.) alapján azok a szerkezetek, melyekben a fok-mértékhatározó szerepű elem megtalálható, aszimmetrikus mintájú komparatív korrelatív szerkezetnek, míg azok, amelyekből a fok-mérték határozó hiányzik, szimmetrikus mintájú komparatív korrelatív szerkezetnek nevezhetők. A két típust az alábbi példák szemléltetik:

- (1) Minél gyorsabban hajtok, annál korábban érek le Szegedre.
sz i m m e t r i k u s
- (2) Amennyivel gyorsabb a Suzuki, annyival több benzint eszik.
a s z i m m e t r i k u s

A két típus elnevezése onnan származik, hogy az olaszban és a spanyolban a szimmetrikus mintájú konstrukciókban az igemód és az operátormozgatások tekintetében a két mondat szimmetrikus tulajdonságokkal rendelkezik, míg az aszimmetrikus mintájú konstrukciókról ez nem mondható el (Abeille et al. 2006: 7ff.). A magyarban a szimmetria szerinti különbség a következő példákban érhető tetten:

- (3) Fontos, hogy minél több könyved legyen/van, annál többet tudj/
*tudsz.
- (4) Fontos, hogy amennyivel több könyved *legyen/van, annyival
többet tudj/*tudsz.

A (3)-as példában látható, hogy a főmondati állítmány (*fontos*) a mellékmondatban – amely den Dikken (2005: 510) alapján a korrelatív szerkezet főmondatának minősül – felszólító mód használatát követeli meg (*tudj*), azonban a (*minél*-lel kezdődő, a korrelatív főmondatba ágyazott) korrelatív mellékmondat úgyszintén „örökölheti” a felszólító módot (*legyen/van*), így a két mellékmondat igemód tekintetében szimmetrikus viselkedést mutat. Ezzel szemben a (4)-es példában, az aszimmetrikus konstrukcióban az (*amennyivel* kezdődő) korrelatív mellékmondat igéje mindenképpen kijelentő módban áll, azaz a korrelatív főmondat igemódja nem öröklődik a korrelatív mellékmondat állítmányára. Ezek alapján helyesnek tartható, ha a sz i m m e t r i k u s és a s z i m m e t r i k u s terminus technicusokat a magyar komparatív korrelatív szerkezetekre is alkalmazzuk.

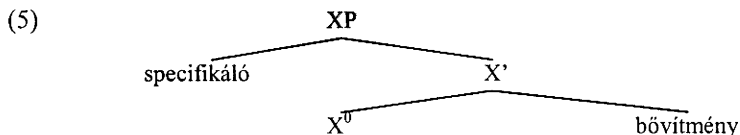
A hasonlító korrelatív szerkezetek szintaktikai strukturális keretét, mivel tipikusan valamilyen dimenziós predikátumot (melléknevet vagy határozót) tartalmaznak, a f o k o s k i f e j e z é s (degree phrase, DegP; Corver 1990: 34, Abney 1987 alapján) adja. Ennek megfelelően az elemzést megelőzően röviden áttekintem az alkalmazott generatív mondattani eszközöket és a f o k o s kifejezésről szóló fontos tudnivalókat.

A tanulmányban az alkalmazott generatív mondattani eszközök bemutatását és a f o k o s kifejezések általános tulajdonságait követően szeretném sorra venni az adatokat, és megvizsgálni, milyen elemek és azok milyen variációi jelenhetnek meg a hasonlító korrelatív szerkezetekben; ezt követően pedig két kérdéskörre szorítanám a kutatás irányát: egyrészt hol generálódnak a szerkezeteket bevezető operátorok (*minél-annál*, *amennyi(re/vel)-annyi(ra/val)*), miért

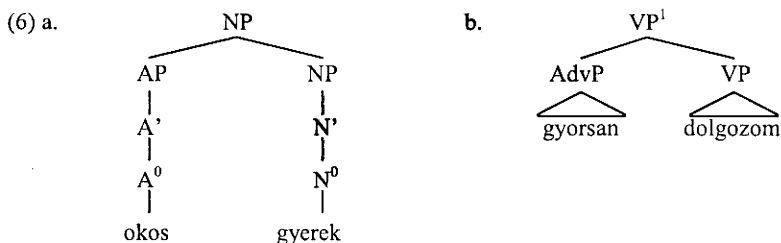
előzik meg a melléknevet/határozót, honnan származik az általuk viselt inherens eset, illetve mozognak-e a fokok kifejezésen belül, másrészt hogy mozog-e, és ha igen, hova és mi miatt mozog a fokok kifejezés.

2. Az alkalmazott generatív mondattani eszközök

A generatív mondattani irodalom elméleti alapvetései közül a következők feltétlenül szükségesek a tanulmányban leírtak nyomon követéséhez: a mondattani szerkezetépítés magyarra alkalmazott X' -elméleti alapsémája (vö. pl. Haegeman 1994: 81–148, É. Kiss 2002), és a felépült szerkezeten belüli mozgások iránya és lehetséges érzékesi pontja. Az X' -elmélet szerint a mondattani összetevők kategóriától függetlenül ugyanolyan belső szerkezettel rendelkeznek, azaz minden kifejezésnek van egy feje (X^0): ez a szerkezetépítés nulladik szintje vagy projekciója, és ebben a pozícióban találhatók meg a szótárból beillesztett elemek. A fej első projekciója az X' , mely közvetlenül a fej fölött található, gyakorlatilag a fej „anyja”. A fej „testvéri” pozíciójában helyezkedik el a fej bővítőmánya, melynek szintén az X' az „anyja”. A fej második projekciója az XP, azaz az X -es kifejezés. Az XP gyermekei egyrészt az X' , másrészt a specifikáló. Az elképzelést a következő ágrajz szemlélteti:

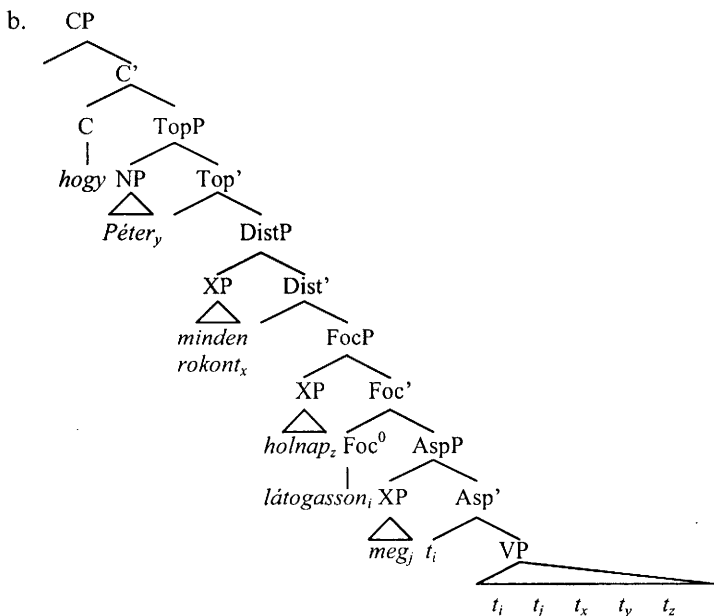
Kayne szerint a specifikáló mindig balra esik, a bővítőmánya pedig jobbra (1994: 35); ez a megállapítás az ebben a cikkben elemzett magyar kifejezésekre teljesül. Az adott kifejezést mindig a feje kategóriája alapján nevezzük el: például ha a fej főnév (nomen): NP-nek, ha ige (verbum): VP-nek, ha melléknev (adiectivum): AP-nek, ha határozó (adverbium): AdvP-nek. A magyarban – a VP-t kivéve – közvetlenül egy adott csomópont alatt ugyanazon a szinten legfeljebb két csomópont helyezkedhet el (vö. É. Kiss 2002). A specifikálóba és a bővítőmánya pozícióba tipikusan olyan, szintén XP-nagyságú összetevők kerülhetnek, melyek jelenléte a fej jelentéstani értelmezéséhez szükséges. Azonban megjelenhetnek az XP-t szabadon módosító elemek (adjunktumok is); az adjunktumok beillesztésével nem történik további projekció, tehát a módosító és a módosított csomópont „anyja” ugyanaz a kategória lesz, ami a módosított csomóponté volt:

A magyar mondat szerkezeti felépítése a következő sémát mutatja: a VP felett generálódhat egy aspektuális kifejezés (AspP), melynek a specifikálójába mozog az ige testvéreként generálódott igekötő; az AspP felett generálódhat egy fókuszos kifejezés (FocP), melynek a specifikálójába a kimerítő azonosításban részesülő összetevők mozognak a VP-ből (Brody 1990a, 1990b, 1995). A fókuszos kifejezés felett több olyan kifejezés is elhelyezkedhet, melynek a specifikálójába a disztributív értelmű kvantorok mozognak a VP-ből (DistP); felettük helyezkedhetnek el topikos kifejezések (TopP), melyek specifikálójába mozognak azok a specifikus és referenciális entitásokat jelölő összetevők, melyek gyakorlatilag alanyai az őket követő állítmánynak; felette található esetlegesen a mondatbevezetői kifejezés (CP), melynek feje lehet például a *hogy* kötőszó (É. Kiss 2002, 2006). Ezt a felépítést a következő ágrajz mutatja be:

¹ A diagramban külön ki nem bontott XP-ket a hozzájuk tartozó mondattani elemekhez háromszöggel kapcsoljuk.

- (7) a. János azt akarja, [hogymeg Péter minden rokonságát látogasson meg].

A mondattani elemek mozgatásával kapcsolatban a következőket mindenképpen figyelembe kell venni: (i) minden mozgatás balra történik, és a mozgatott elemek az eredeti pozíciójukban (koindexált) nyomot (pl. t_i) hagynak; (ii) ha a mozgatott elem XP-méretű, az érkezési pont valamely frázis specifikálója, ha pedig a mozgatott elem fej, az érkezési pont a legközelebbi, magasabb szinten található fejpozíció; (iii) az egyes kifejezések feje nem kell, hogy hangalakkal rendelkezzen.

3. A fokok kifejezésekről

A fokok kifejezések szerkezeti felépítésével kapcsolatban Corver (1990, 1997), Kenesei (1992a), Kennedy (1997) és Lechner (1999) szerkezeti megoldásaira támaszkodom. Fontos megemlíteni, hogy a hasonlító szerkezet feje egy fokjelölő elem (degree item; Abney 1987 alapján Corver 1990: 34; pl. az *-er/-bb* komparatív morféma), melynek egyrészt egy DegP (fokos kifejezés) a kiterjesztése, másrészt pedig meghatározza e DegP legfontosabb tulajdonságát, hogy vajon az középfokú [+COMP] vagy alacsony fokú [-COMP]. A [$\pm$ COMP] jegy külső beolvasztást (Chomsky 2005: 7) eredményez, azaz mondattani

mozgatást nem vált ki, továbbá AP (mellékneves kifejezés) vagy AdvP (határozós kifejezés) beillesztésével lehet kielégíteni. Ennek megfelelően az AP/AdvP a DegP specifikáló pozíciójába kerül (Lechner 1999: 25).

Egy hasonlító szerkezeten belül két elem jelenléte feltétlenül szükséges (Izvorski 1995, Keenan 1987): a már említett AP/AdvP a hasonlítás jelentéstani *dimenzióját* nyújtja (Kennedy 1997: 50ff.), míg a másik elem – a komparatív bővítmény – a hasonlítás *standardértékéért* felelős (von Stechow 1984, Kennedy 1997: 56). A következő példa illusztrálja a fenti elképzelést:

(8) János ügyesebb, mint Péter.

Az *ügyes* által kijelölt dimenzión (vagy skálán) *Péter* nyújtja a hasonlítás standardértékét, míg *János* (mint hasonlított elem) határozza meg a referenciaértéket (Kennedy 1997: 50ff.), azonban *János* mondatbanilag a hasonlító szerkezeten kívül helyezkedik el².

A hasonlító szerkezet azonban nem kizárólag egy DegP-ből áll, mivel számos nyelv úgynevezett körülírt hasonlító melléknévi alakot alkalmaz, és nem toldalékkal állítja elő a melléknevek/határozószók közép fokú alakját:

- (8) a. John is more intelligent than Peter. (angol)
János van jobban intelligens mint Péter

János intelligensebb, mint Péter.

- b. Juan es más inteligente que Pedro. (spanyol)
János van jobban intelligens mint Péter

János intelligensebb, mint Péter.

Azt is meg kell jegyezni, hogy a *more/más* elemek felett további fokos kifejezések is megjelenhetnek (Bresnan 1973):

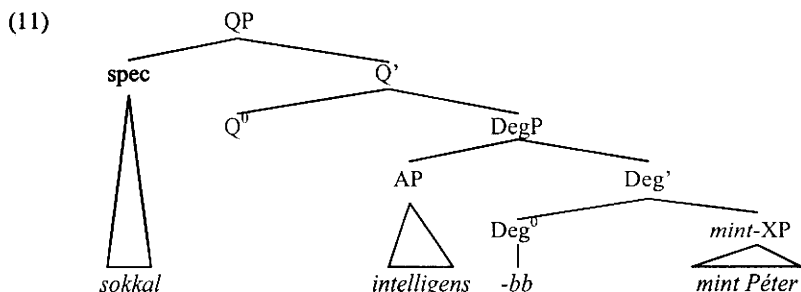
- (9) a. John is much more intelligent than Peter. (angol)
János van sokkal jobban intelligens mint Péter
János sokkal intelligensebb, mint Péter.

- b. Juan es mucho más inteligente que Pedro. (spanyol)
János van sokkal jobban intelligens mint Péter
János sokkal intelligensebb, mint Péter.

Corver (1997) alapján az angol *more*- vagy spanyol *más*-típusú fokjelölő elemek kvantor-jellegű (Q) fokjelölőknek nevezhetők; a *much/mucho/sokkal*-típusú

² Ez azért lehetséges, mert a referenciaértéket képviselő hasonlított elem más mondatbeli funkcióval (pl. főmondati tematikus szereppel) is rendelkezhet, ellentétben a komparatív bővítménnyel (pl. az [*Andrásnál alacsonyabb*] *Péter gyorsan kifestette a szobát*).

elemek megfelelnek a leíró nyelvészetben használt fok-mértékhatózónak; Corver (1997: 120ff.) szerint a kvantor-jellegű fokjelölők külön funkcionális kifejezést (QP-t) alkotnak. Lechner (1999: 25) alapján az elképzelést a következő diagram szemlélteti³:

Az ágrajz azt mutatja, hogy a kvantor-jellegű fokjelölő elem által projektált funkcionális kifejezés a DegP fölött helyezkedik el. Ezzel az elképzeléssel kapcsolatban azonban a következő kérdések vetődhetnek fel:

- (i) miért van a *mint*-XP a Deg⁰ bővítményi pozíciójában?
- (ii) miért van az AP/AdvP a specDegP-ben?
- (iii) miért generálódik a QP a DegP fölött?

Ami az első kérdést illeti, a *mint*-XP bővítményi pozícióban való elhelyezése mellett szolgáltatást érvezt az, hogy még az angolban is léteznek olyan szerkezetek, melyekben a *mint*-XP közvetlenül követi a fokfejet:

(12) Több mint tízen eljöttek.

(13) More often [than not] I eat breakfast. (angol)
 Q⁰ gyakran mint nem én eszem reggelit

'Gyakrabban reggelizem, mint nem. (Inkább szoktam reggelizni, mint nem).'

³ Az eredeti DegP-feltételezés szerint egy fokfej egy melléknemes kifejezést szelektált (Abney 1987, Corver 1990). Corver (1997) szerint a fokmérték-hatózót, és a kvantor-jellegű fokjelölő elem elhelyezésével kapcsolatban a DegP és az AP közé került egy QP-réteg, és az előbbi a DegP-ben, míg az utóbbi Q⁰-ban generálódott. A két elképzelés a következőképpen szemléltethető:

(i) [_{DegP} Deg⁰ [_{AP} A⁰]] (Abney 1987, Corver 1990)

(ii) [_{DegP} Deg⁰ [_{QP} Q⁰ [_{AP} A⁰]]] (Corver 1997)

Ezekről az elképzelésekről a (11)-es ágrajz különbözik, azonban ennek az indokait a későbbiekben látni fogjuk.

Mivel a hasonlítás standardértékét kifejező elem jelenléte kötelező, úgy tűnik, hogy a *mint*-XP argumentumként működik, ami sokkal inkább összeegyeztethető egy bővítményi pozícióval, mint egy opcionális adjungált pozícióval. Az argumentumszereppel kapcsolatos az a tény is, hogy egyes nyelvek (pl. a magyar, az orosz, a latin) a komparatív bővítményt DP⁴-formában is megjeleníthetik:

- (14) Andreas clarior est quam Petrus. (latin)
András híresebb van mint Péter-NOM
- (15) András híresebb, [_{CP} mint Péter].
- (16) Andreas clarior est [_{DP} Petro]. (latin)
András híresebb van Péter-ABL.
- (17) András híresebb [_{DP} Péternél].

A DP-s komparatív bővítményben a standardérték kifejezését morfológiailag valamilyen inherens esetrag jelöli: a magyarban adessivus (-*nál*), az oroszban genitivus, míg a latinban ablativus. Az inherens esetek kiosztásához elengedhetetlen, hogy az esetadással párhuzamosan a DP-k tematikus (azaz jelentéstani) szerepet is kapjanak. Az inherens esetadás tehát bizonyíthatja, hogy a standardérték kifejező elemek a hasonló szerkezetben argumentumok. A standardérték megjelenítésének másik formája a – *mint* mondatbevezetővel (vö. Kenesei 1992a: 42) kezdődő – CP-kategóriájú komparatív bővítmény; amennyiben kevés mondatnyi elem jelenik meg ebben az alárendelt mellékmondatban, az lehet komparatív törlés eredménye (comparative ellipsis és comparative deletion; l. Bresnan 1973, 1975, 1977: 163; Pinkham 1982: 99ff.):

- (18) Ez a jelölt sokkal viccesebb, mint a tegnapi.
- (19) Ez a jelölt sokkal viccesebb, mint ~~amennyire~~ a tegnapi ~~jelölt volt~~ ~~vicces~~.

A komparatív korrelatív szerkezetek szempontjából azonban ennek a verzió-nak nincsen különösképpen fontos szerepe.

A második kérdéssel kapcsolatban azt kell mindenképpen megvizsgálni, hogy a (11)-es reprezentáció alapján a középfokú melléknevek előállításának milyen mondatnyi vonatkozásai vannak: amennyiben az egyszerű alakzat jelenik meg (*tall* + *-er*, *egyszerű* + *-bb*), az AP-t klitikumként (simulószóként) közvetlenül követi a komparatív kötött morféma; ha azonban a körülírt alakzat tűnik fel (pl. *more interesting*, *kevésbé nagyraágó*), a funkcionális *much/kevés*

⁴ A DP a determinánsos kifejezés, azaz a funkcionálisan kiterjesztett főneves kifejezés rövidítése (vö. Abney 1987); determinánsnak minősül például a határozott névelő (*a/az*).

kvantor-jellegű fokjelölők a Q^0 -ban, míg a komparatív fokjelölő morféma (-er) a Deg^0 -ben generálódnak, és az utóbbi fejmozgatással Q^0 -ba mozog és adjungálódik a *much*-hoz vagy a *kevés*hez (azaz morfológiailag fuzionálnak); eközben az AP az eredeti helyén marad.

Ami pedig az utolsó kérdést illeti, a hasonlító morféma fejmozgatása (Deg^0 -ból Q^0 -ba) egyértelműen jelzi, hogy a QP a $DegP$ felett generálódik.

4. Az adatok

Az adatok részletes bemutatását az aszimmetrikus mintájú komparatív korrelatív szerkezettel kezdem. Amint már arra utaltam, den Dikken (2005) alapján ebben a konstrukcióban a számnévi vonatkozó névmással (*amennyi(re/vel)*) kezdődő tagmondat a vonatkozó mellékmondat, amely a korrelatív főmondatba ágyazódik, amiben pedig egy számnévi mutató névmás (*annyi(ra/val)*) található:

- (20) [[Amennyivel több pénzem van Péternél] annyival gazdagabb vagyok nála].

Nagyon fontosnak tartom itt megjegyezni, hogy az aszimmetrikus szerkezetben meg lehet jeleníteni a standardértéket, akár adessivus-esetű (-*nál* ragos) DP, akár CP formájában, és az egyik tagmondatban alkalmazott forma nem teszi kötelezővé ugyanannak a formának az alkalmazását a másik tagmondatban, ahogyan a következő példák is mutatják:

- (21) Amennyivel több pénzem van (mint (amennyi) Péternek (van)/ Péternél), annyival gazdagabb vagyok (mint (amennyire) Péter (gazdag)/nála).

Az is fontosnak tűnhet, hogy ezzel a szerkezettel a középfokú összehasonlításon kívül alapfokú összehasonlítás is végezhető, azaz ekvativaként is funkcionálhat; míg azonban a névmások középfokú hasonlítás esetén instrumentális esetet kapnak (-*val* ragos DP), alapfokú hasonlításnál sublatívust (-*ra* ragos DP):

- (22) [[Amennyire magas az apa], annyira magas a fia].

Természetesen alapfokban nem jelenhet meg a dimenziós predikátumhoz kapcsolódóan standardérték.

Az adatok áttekintését a szimmetrikus mintájú komparatív korrelatív szerkezetekkel folytatom. Itt az adessivus esetű vonatkozó névmással (*minél*) bevezetett tagmondat a korrelatív mellékmondat, míg a szintén adessivus esetű főnévi mutató névmással (*annál*) bevezetett tagmondat a korrelatív főmondat; ezt a megállapítást figyelembe véve e típus is nagyon hasonlít az utalószavas vonatkozó mellékmondatokra, habár érdekes módon a mellékmondatot bevezető

vonatkozó névmás bizonyos értelemben véve különleges, mert itt a vonatkozó névmás *a*-nélküli alakjáról van szó (*minél*, és nem *aminél*). Ezt szemlélteti az alábbi példa:

- (23) [[Minél több pénzem van], annál gazdagabb vagyok].

Az aszimmetrikus szerkezethez hasonlóan a szimmetrikus példákban is megjelenhet standardértéket kifejező összetevő, akár DP-s, akár CP-s verzióban:

- (24) a. Minél gyorsabban úszol *a jelenlegi bajnoknál*, annál jobb eséllyel indulhatsz a következő bajnokságon.
 b. Minél gyorsabban úszol, *mint amennyire gyorsan a jelenlegi bajnok úszik*, annál jobb eséllyel indulhatsz a következő bajnokságon.
- (25) a. Minél gyorsabban úszol, annál jobb eséllyel indulhatsz *a jelenlegi bajnoknál legközelebb*.
 b. Minél gyorsabban úszol, annál jobb eséllyel indulhatsz legközelebb, *mint a jelenlegi bajnok*.

Mielőtt rátérnék a hasonlító korrelatív szerkezet két fő típusa közötti különbségek elemzésére, azt vizsgálom meg, hogy mennyiben minősülnek az elemzett mondatok ténylegesen korrelatívnak; a korrelatív szerkezetek tulajdonságai tekintetében Lipták (2008, megjelenés előtt) kutatási eredményeire támaszkodom. Lipták szerint a bal periférián található magyar korrelatív mellékmondatok fő ismertetőjegyei a következők:

- (26) A bal periféria magyar korrelatív mellékmondatainak ismertetőjegyei:
- (i) A korrelatív mellékmondatok szabad vonatkozó mellékmondatok.
 - (ii) A korrelatív mellékmondatnak van főmondati megfelelője, amely egy mutató elem vagy kifejezés, és kettejük között a kapcsolat nem lokális.
 - (iii) A korrelatív mellékmondat egy egyedi/maximális individuumra vonatkozik, mely rendelkezik azzal az ismertetőjeggyel, melyet a korrelatív mellékmondat meghatároz.
 - (iv) A korrelatív mellékmondat több vonatkozó névmást tartalmazhat, melyek külön-külön rendelkeznek főmondati megfelelővel. (Lipták 2008: 410)

Az első tulajdonság a következőképpen szemléltethető a hasonlító korrelatív mellékmondatokkal kapcsolatban: a szabad vonatkozó mellékmondatok feje

általában üres névmás (vö. Kenesei 1992b: 510), azonban jelen esetben ez a névmás mindig rendelkezik hangalakkal. Azért minősül mégis szabadnak a mellékmondat, mert a feje soha nem lehet más utalószó (például főnév, melléknév, határozó), csak az *annyyival*, illetve az *annál* mutató névmások; másképpen fogalmazva a mellékmondat soha nem módosíthat egy külső fejet önállóan (Lipták 2008: 410).

A második tulajdonság egyértelműen jellemzi a hasonlító korrelatív szerkezeteket, hiszen a főmondati megfelelők jelenléte kötelező, és a kettejük közötti kapcsolat nem lokális, hiszen közéjük ékelődhet topik is:

- (27) *Amennyivel több almát szedünk, majd Péternek *(annyyival) többet kell megmosnia.*

A harmadik tulajdonság a hasonlító korrelatívokban ott érhető tetten, hogy a mellékmondat kifejezetten egy egyedi mértéket határoz meg, mely a dimenziós predikátum által kijelölt skálán helyezhető el, és elengedhetetlen része az összehasonlításnak.

A negyedik tulajdonságot az alábbi példa szemlélteti:

- (28) *Aki minél több répát eszik, az annál ügyesebben fog füttyülni.*

A fent említettek alapján leszűrhető, hogy a hasonlító korrelatív szerkezetek valóban korrelatívnak minősülnek, hiszen az összes olyan tulajdonsággal rendelkeznek, melyeket Lipták (2008, megjelenés alatt) velük szemben megfogalmazott. A korrelatív mondatok szerkezete a következőképpen határozható meg:

- (29) a. $[[\text{CorCP RelXP}] [\text{TopP DemXP} [\text{TopP YP} [\text{FocP ZP V}^0 [\text{VP} \dots]]]]]$
 b. $[[\text{CorCP RelXP}] [\text{TopP YP} [\text{TopP DemXP} [\text{FocP ZP V}^0 [\text{VP} \dots]]]]]$
 c. $[[\text{CorCP RelXP}] [\text{TopP YP} [\text{FocP DEMXP V}^0 [\text{VP} \dots]]]]]$

(Lipták megjelenés alatt: 10)

A fenti sémák alapján a vonatkozó névmást (RelXP) tartalmazó korrelatív mellékmondat (CorCP) a főmondathoz balról adjungálódik, a főmondatban pedig a korrelatív mellékmondat megfelelőjeként a mutató névmást tartalmazó összetevő (DemXP) vagy topikként (akár a korrelatív mellékmondathoz közel (l. 29a) vagy távol (l. 29b)), vagy fókuszált elemként jelenik meg (Lipták megjelenés alatt: 11). Mivel a hasonlító korrelatív szerkezetekben a tagmondatok sorrendje jelentésváltozás nélkül felcserélhető, azaz a mellékmondat adjungálódhat a főmondathoz akár jobbról is, az iménti általánosítás előírásai közül azt fogom kiemelten ellenőrizni, hogy vajon a mutató névmások a főmondatban valóban kötelezően topik- vagy fókuszpozícióban találhatók-e.

A hasonlító korrelatív szerkezetek két típusának működésére és a különbségek okaira a következő két részben térek ki.

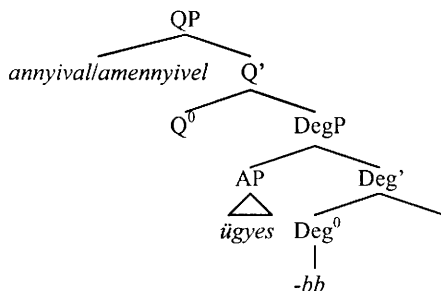
5. A korrelatív tagmondatokat bevezető névmások pozíciója

Először arra a kérdésre szeretnék választ adni, hogy a korrelatív tagmondatokat bevezető névmások hol generálódnak, illetve a fokok kifejezésen belül mi történik velük. Abból az alapfeltételezésből tanácsos kiindulni, hogy a névmások mind a fokok kifejezésen belül születnek. Ezt támasztja alá, hogy a 3. szakaszban bemutatott kiterjesztett fokok kifejezés egyes összetevőivel a névmások kiegészítő eloszlásban állnak: a hasonlító korrelatív szerkezeteken belül például egyik tagmondatban sem található a névmáson kívül fokmérték-határozó:

- (30) a. Amennyivel (*sokkal/*hússzal) több almát szedünk, annyival (*sokkal/*hússzal) többet kell majd Péternek megmosnia.
 b. Minél (*sokkal/*hússzal) több almát szedünk, annál (*sokkal/*hússzal) többet kell majd Péternek megmosnia.

Az aszimmetrikus mintákkal kapcsolatban könnyű belátni, hogy az instrumentális esetű korrelatív névmások (*amennyivel-annyival*) jelenléte kizárja egyéb fokmérték-határozó megjelenését, azaz kiegészítő eloszlásban vannak. Ezzel összecseng, hogy a fokmérték-határozó középfokú hasonlítás esetén az instrumentális inherens esetet a QP specifikálójában generálódva kapja; mivel az aszimmetrikus minták korrelatív névmásai is instrumentális esetben állnak, reálisnak tűnik az az elképzelés, hogy ezek a névmások is a QP specifikálójában generálódnak:

(31) Az annyival/amennyivel névmások generálása

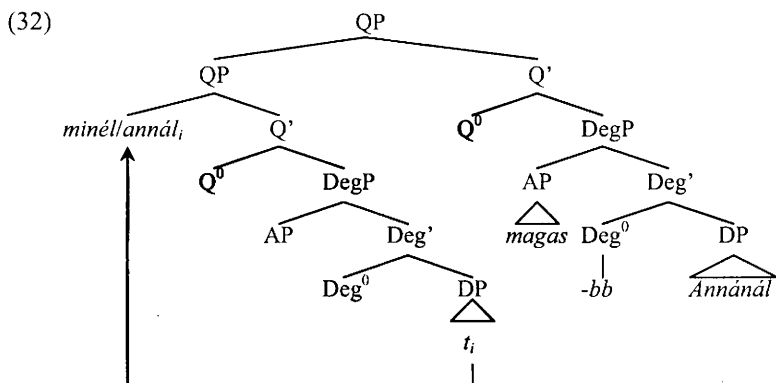

A szimmetrikus mintákban az inherens esetadás vizsgálata talán hasonló eredményre vezethet. Az adessivus eset a DP-s komparatív bővítmény esete,

amelyet a fokfej (Deg^0) bővítményeként kap. Ha elfogadjuk azt a feltételezést, mely szerint az adessivus esetű korrelatív névmások (*minél/annál*) szintén egy fokfej bővítményi pozíciójában kapnak esetet, ezzel feltétlenül együtt jár, hogy ott is generálódjanak, hiszen egyrészt nincsen legitim mozgatás, amely bárhol oda tudná őket vinni, mert argumentumpozícióról van szó, másrészt pedig inherens eset révén ott kellene tematikus szerepet is kapniuk, mely a középfokú dimenziós predikátum standardértéke.

A kérdés az, hogy a komparatív bővítmény jelenléte – akár DP-s, akár CP-s verzióban – ezekben a konstrukciókban miért nem blokkolja a névmások esetadását, ahogy azt a (24)-es és (25)-ös példák is mutatták. Ha feltételezzük, hogy már foglalt a szerkezetben az a pozíció, ahol ez megtörténhet, a magyarázat az lehet, hogy a korrelatív névmás egy másik fokfej bővítményeként generálódik, azonban a kérdés az, hol található még egy fokfej a szerkezetben.

A fokmérték-határozó, habár egy funkcionálisan kiterjesztett fokos kifejezés – azaz a QP – specifikálójában helyezkedik el, saját jogán önmaga is egy külön fokos kifejezésnek minősülhet (vö. Kántor megjelenés alatt). Ez azt jelenti, hogy a fokos kifejezésen belüli fokos kifejezésen belül található egy második pozíció, melyben a korrelatív névmások adessivus esetet kaphatnak. Az esetadás után, mivel a névmások mindig a fokos kifejezés kezdő elemeként jelennek meg, felmozognak a számukra elérhető legfelső specifikáló pozícióba. Ezt a megoldási javaslatot szemlélteti a következő ábra:

A szimmetrikus mintákkal kapcsolatosan most már indokolható a fokmérték-határozó megjelenésének elfogadhatatlansága. A fenti reprezentációt támasztja alá az is, hogy a fokmérték-határozói QP dimenziós predikátumát megtestesítő AP-t is ki lehet tölteni: itt jelenhet meg például a középfokú *inkább*. A fokmérték-határozói fokos kifejezés specifikálóját (specQP) a komparatív

korrelatív szerkezetekben a korrelatív névmás, a komparatív bővítményi pozíciót (azaz a fokfej bővítményi pozícióját) pedig a névmás nyoma foglalja el. Ezek a mondattani helyek más esetben kitölthetők; erről ad tanúbizonyságot a következő példa is:

- (33) [QP[QP Sokkal] inkább mint valaha] fontos] az emberiség számára az áram.
(Kántor 2007)

A fenti példában látható, hogy annak a fokos kifejezésnek, amelyben a Deg⁰ fej második argumentuma a *fontos*, a specifikálójában az a fokos kifejezés ül, melynek a másodlagos predikátuma az *inkább*, és amelynek a specifikálójában a *sokkal* mint fok-mérték határozó található. Másképpen fogalmazva a *sokkal* az *inkább*-os fokos kifejezést, a [*sokkal inkább mint valaha*] a legfelső fokos kifejezést módosítja fok-mérték határozóként; a *mint valaha* pedig az *inkább*-os fokos kifejezés komparatív bővítménye. Azonban ha a *minél* vagy *annál* névmások valamelyike megjelenik a szerkezetben, ennek természetszerű következménye, hogy mind a *sokkal* mint fok-mérték határozó, mind a *mint valaha* komparatív bővítmény jelenléte illegitimé válik; ezt szemlélteti a következő példa is:

- (34) (*Sokkal) minél/annál (*sokkal) inkább (*mint valaha) fontos az emberiség számára az áram,...

Mivel az *inkább* a fokmérték-határozó másodlagos predikátuma, csak a szimmetrikus mintájú komparatív korrelatív szerkezetekben lelhető fel, hiszen az aszimmetrikus mintákban az *amennyivel/annyival* névmások önmagukban betöltik a fok-mérték határozói pozíciót.

Összefoglalásképpen elmondható, hogy minden komparatív korrelatív névmás a fokos kifejezésen belül generálódik. A különbség a két komparatív korrelatív típus között úgy írható le ebből a szempontból, hogy amíg az aszimmetrikus mintákban a névmások a legfelső QP specifikálójában generálódnak, addig a szimmetrikus mintákban a névmások a specQP-ben található fok-mérték határozói QP-n belüli fokfej bővítményeként generálódnak, majd onnan mozognak előre ennek a QP-nek a specifikálójába. Fontosnak tartom itt megjegyezni, hogy az *inkább* mint a hasonlító szerkezet további dimenziós predikátuma egy további skálát vezet be, amely miatt a hasonlítás többdimenzióssá válik. Ez annyira bonyolulttá teszi a szerkezetek értelmezését, hogy a továbbiakban olyan hasonlító korrelatív szerkezetekre fogok összpontosítani, melyek csak egy dimenziós predikátumot tartalmaznak. Az *inkább* megjelenítése mindössze azt a célt szolgálta, hogy a kiterjesztett hasonlító szerkezeten belül be lehessen bizonyítani, hogy létezik még egy pozíció, melyben a szimmetrikus mintájú hasonlító korrelatív névmások elhelyezhetők és adessivus esetet kaphatnak.

6. Mozgatás a fokos kifejezésből, a fokos kifejezés mozgatása

Ebben a szekcióban először azt szeretném megvizsgálni, hogy milyen összetevők mozoghatnak ki a fokos kifejezésből, ennek a transzformációnak mik a feltételei, illetve mikor mozog az egész fokos kifejezés. Ezt követően lesz szó arról, hogy egy jegyleellenőrzésen alapuló minimalista modellben mi váltja ki ezeket a mozgatásokat, illetve hogy a mozgatásoknak mi a végpontjuk.

6.1. A kimozgatott elemek

Az elemzést az aszimmetrikus mintájú komparatív korrelatívokkal kezdem. Az *amennyivel/annyival* névmások rendszerint megjelenhetnek a tagmondat elején, azonban nem feltétlenül mozog velük együtt a fokos kifejezés több összetevője. Ennek áttekintésére vessünk egy pillantást az alábbi példamondatokra:

- (35) Munka közben amennyivel János kreatívabb, Péter annyival kitar-
több. pred.
- (36) *Amennyivel az igazgató szorgalmasabb munkatársat vett fel,
annyival neki könnyebb lesz betanítani a munkára. attr.
- (37) Az igazgató amennyivel szorgalmasabb munkatársat vett fel, neki
annyival könnyebb lesz betanítani a munkára. attr.

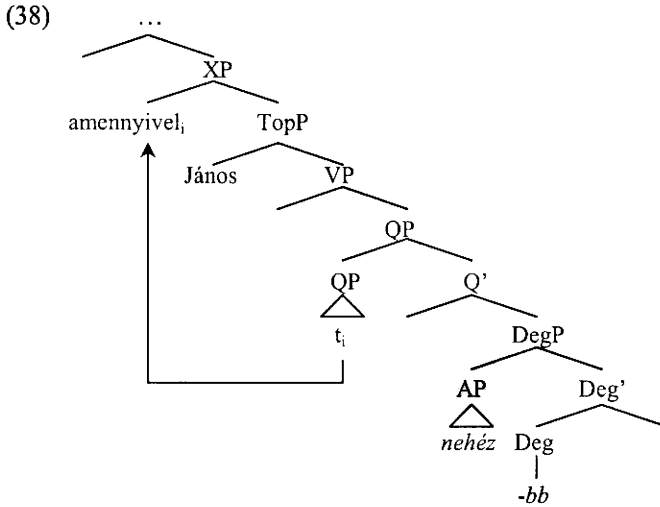
A predikatív⁵ mondatban látható, hogy az alany – feltehetően topikként – megelőzi a melléknévi predikátumot, azonban a korrelatív névmás az alanyt is megelőzi, ezáltal biztosan kimozgott a fokos kifejezésből. Az attributív szerkezetben⁶ azonban látható, hogy ha a korrelatív névmás elszakad a fokos kifejezéstől, az súlyos devianciához vezet. Ennek az a magyarázata, hogy az attributív komparatívokban a fokos kifejezés egy balról adjungált frázis, és adjunktumon belülről kimozgatni annak semmilyen belső összetevőjét nem lehet, így a specifikálóban található korrelatív névmást sem (CED, Condition on Extraction Domain⁷, Huang 1982: 505; Adjunct Island Condition,

⁵ Predikatív hasonlító szerkezetnek minősülnek azok a középfokú fokos kifejezések, melyek saját magukban nyújtják a mondat predikátumát, például a létige bővítmenyeként (pl. *ez a sapka drágább annál a kalapnál*).

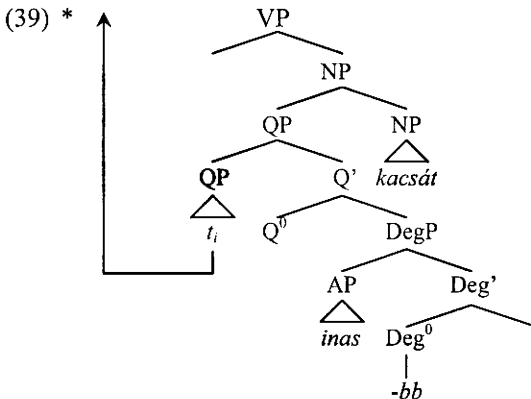
⁶ Attributív komparatívnak minősülnek azok a szabad módosító értelmű fokos kifejezések, melyek az általuk módosított fej előtt generálódnak (pl. *zöldebb uborkát vettem, mint Péter*).

⁷ A CED eredeti megfogalmazása szerint egy A kifejezés egy B tartományból csak akkor mozgatható ki, ha B tartomány megfelelő kormányzás alá esik (Huang 1982: 505; a megfelelő kormányzásról l. Chomsky 1986: 17). A (38)-as diagramon a QP igei bővítmeny, így megfelelhet a iménti követelménynek, azonban attributív (balról adjungált) szabad módosítóként már nem (l. (39)-es ágrajz).

Johnson 2002: 1). Mivel azonban a predikatív szerkezetben a korrelatív névmás önálló kimozgatása lehetséges, ez bizonyítékul szolgálhat arra, hogy a névmás valóban olyan helyen generálódik, ahonnan önállóan kimozoghat. Ennek a követelménynek a specQP megfelel. Ezt a különbséget mutatják be az alábbi ágrajzok is:

A fenti ágrajzban látható, hogy a CED nem sérül, azonban az alábbi ágrajz megmutatja, hogy az attributív szerkezetben nem ez a helyzet.

Ezen az ágrajzon látszik, hogy a CED miért sérül: az egész fokok kifejezés az NP adjunktumaként generálódik, és ennek a fokok kifejezésnek a specifikálójában születik a korrelatív névmás.

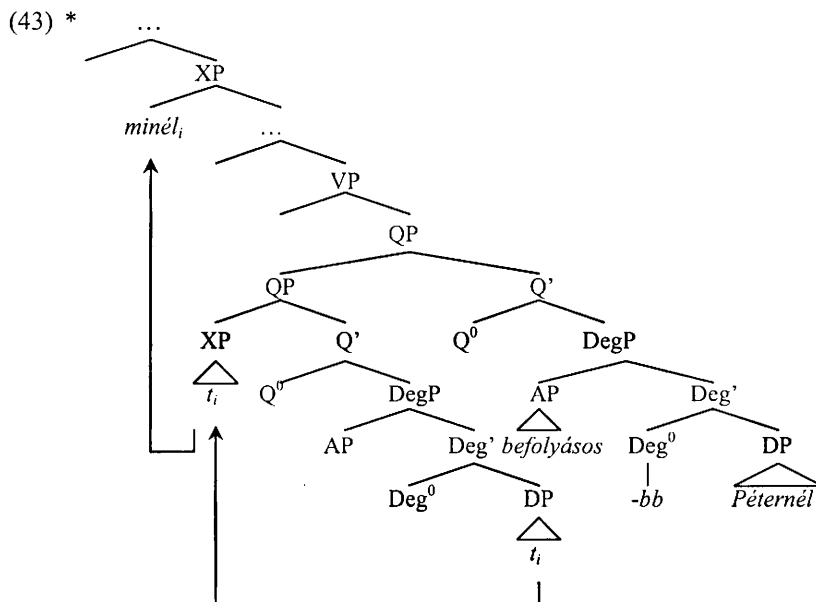
Ami érdekesnek tűnhet első látásra a fenti példák olvasása során az az, hogy esetenként a korrelatív névmást megelőzheti más összetevő (például topik) a tagmondatban; erre a későbbiekben fogok visszatérni, amikor a mozgatas végpontjai kerülnek sorra.

Most rátérek a szimmetrikus mintájú komparatív korrelatívokra. Látszólag hasonló megállapítások tehetők a predikatív és attributív szerkezetek közötti különbségekről. Vizsgáljuk meg a következő példákat:

(40)	*Minél János is befolyásosabb Péternél,
annál Péter is engedelmesebb.	predikatív
(41)	*Minél Buksi is erősebb lesz Bundásnál,
annál Bundás is engedelmesebb lesz.	
(42)	*Minél puskával is inasabb kacsát lősz,
annál tudod nehezebben elkészíteni vacsorára.	attributív

Az attributív szerkezetekben a *minél* kiemelése eleve lehetetlen, mivel – hasonlóan az aszimmetrikus mintában tapasztaltakhoz – ez a transzformáció is súlyosan megsértené a CED-et. A predikatív szerkezetben azonban a névmás kimozgatása szintén nem lehetséges. Ennek a jelenségnek – a CED-et sértő többi példához hasonlóan – szintén az lehet az oka, hogy a mondat szerkezetbe balról beillesztett összetevőn, azaz a fok-mérték határozói QP-n belülről kellene kimozgatni egy elemet. Erről ad tanúbizonyságot az alábbi ágrajz is, amely a (40)-es példához kapcsolódik, és egy, a CED-hez hasonló kimozgatási tilalom⁸ megsértését mutatja be:

⁸ Ez a szabály a leírás szintjén a baloldaltól történő kimozgatási tilalom (Left Branch Condition; LBC) lehet, mely szerint – a bináris szerkezetépítést figyelembe véve – semmit sem lehet kimozgatni egy balról a szerkezetbe illesztett összetevőn belülről (vö. Corver 1990, Kennedy-Merchant 1997). Ezt a szabályt a CED – eredeti meghatározása szerint – szintén lefedi, hiszen a balról beillesztett összetevők, mint például a fokmérték-határozói QP (*minél*) a (43)-ban, olyan tartományt alkotnak, mely nem esik megfelelő kormányzás alá.

A fentiek alapján megállapítható, hogy szimmetrikus mintákban a korrelatív névmás önmagában nem hagyhatja el a hasonlító kifejezést. Vizsgáljuk meg, milyen más esetekben mozoghat az egész fokos kifejezés a tagmondat elejére, ami ráadásul a komparatív korrelatívok mindkét típusánál megfigyelhető; ezt a feltételezést szemléltetik az alábbi példák is.

- (44) [Minél erősebb] volt tegnap Héraklész, annál jobban félt Hádész.
 (45) [Minél inasabb kacsát] lősz, annál nehezebben készíthető el.
 (46) Amennyivel magasabb Annánál Péter is, annyival alacsonyabb Anna Péternél is.
 (47) [Amennyivel gyorsabban] mosogatok, [annyival hosszabb ideig] olvashatok.

A példák arra engednek következtetni, hogy valamilyen módon lehetővé kell tenni, hogy a korrelatív névmás a tagmondat elejére juthasson: akár önmagában (például a predikatív hasonlító szerkezetet tartalmazó aszimmetrikus komparatív korrelatív konstrukcióban), akár úgy, hogy magával viszi azokat az összetevőket, melyekkel olyan konstituenst alkot, amelynek a mozgása nem sérti a CED-et vagy kimozgatási szabályt – azaz minden más esetben. A

kötelező előremozgatást az bizonyítja, hogy az ígét általában meg kell előznie a korrelatív névmásnak:

- (48) *Héraklész tegnap volt minél erősebb, Hádész félt annál jobban.
 (49) *Mosogatok amennyivel gyorsabban, olvashatok annyival hosszabb ideig.

6.2. A mozgatók kiváltó oka és végpontja

A kérdés az, hogy mi váltja ki a mozgatót, és hol van az egyes mozgatók végpontja. A két-két hasonlító korrelatív fő- és mellékmondat elemzésénél külön megvizsgálom a hasonlító szerkezet következő három típusát:

- (50) 1. a fokos kifejezés dimenziós predikátuma melléknév, és a fokos kifejezés predikatív vagy attributív pozícióban helyezkedik el;
 2. a fokos kifejezés dimenziós predikátuma pozitív értelmű határozó;
 3. a fokos kifejezés dimenziós predikátuma negatív (kirekesztő) értelmű határozó.

A második és a harmadik esetet azért célszerű szétválasztani, mert míg a pozitív értelmű, állítmányt módosító határozók a VP-hez és predikátumon belüli kiterjesztéseihez (AspP, FocP) csatolódhatnak és esetlegesen onnan mozoghatnak el, addig a negatív értelmű határozók inherens fókuszjeggyel rendelkeznek (É. Kiss 2006: 445ff.; Surányi 2002, vö. „default focus”).

Azokban az esetekben, amikor a névmást vagy a névmást tartalmazó összetevőt követheti topik, a fókuszjegyet mint mozgatórugót ki lehet zárni; feltehetőleg ez történik az aszimmetrikus mintájú komparatív korrelatív mellékmondatokban, azaz az *amennyivel* névmással a következő példákban:

- (51) Péter amennyivel Jánosnál a versenyen gyorsabb lesz, pred.
 annyival fáradtabb lesz az esti partin.
 (52) Az interneten amennyivel drágább könyvet Péter attr.
 megrendel, annyival kevesebb pénz marad a számláján.
 (53) Péter amennyivel jobban a munkahelyén kinézett, adv.
 annyival ügyetlenebb volt.

A fenti példákban az *amennyivel*-t, illetve az őt tartalmazó összetevőket meg is előzi és követi is egy-egy topik; ennek megfelelően a vonatkozó névmás helye felettebb problémásnak tűnhet, hiszen ezáltal a disztributív kvantorok és a fókusz pozíciói kizárhatók. Kenesei (1992b) alapján arra a következtetésre lehet-

ne jutni, hogy a vonatkozó névmás, illetve az őt tartalmazó összetevő úgyszintén topikpozícióba mozog, azonban ez véleményem szerint több okból is helytelen megállapítás volna.

Más nyelvekben a vonatkozó névmás operátorként valamilyen A'-pozícióba mozog, például a CP specifikálójába az angolban, a franciában (Labelle 1996), a spanyolban (Vicente 2004), illetve még a kantoni kínaiban is (Wu 2000: 98). Habár a topik alapvetően nem-kvantifikációs A'-pozíció, a vonatkozó névmás nem topik, hiszen míg a topikalizáció opcionális operáció a mondatban, addig a vonatkozó névmás előremozgatása mindig kötelező.

Ennek megfelelően, mivel a vonatkozó névmás operátorként nem topikpozícióba kellene, hogy mozogjon, a topikok megjelenéséről más elméleti megfontolásokat érdemes fontolóra venni. Marác (1989: 35ff., 332ff.) reprezentációja szerint a magyar mondat bal periferiáján nem feltétlenül csak egy CP található, hanem egymás alatt több is. Ezzel összhangban áll Rizzi (1997, 2001, 2004) elmélete, melynek alapján a bal periferiát egy, a mondat illokúciós erejéért felelős mondatbevezető nyitja meg (ez határozza meg, hogy a tagmondat vajon kijelentő, kérdő, hasonlító, stb.), egy finitségért felelős mondatbevezető zárja le, és a két mondatbevezető között topikok is megjelenhetnek. Ezt szemlélteti a következő példa is:

(54) [CP_{Force} [TopP* [FocP [TopP* [CP_{Finite} [IP]]]]]]

Ez a reprezentáció az olaszra igaz (Rizzi 1997, 2001, 2004), míg a magyarban a FocP lejjebb helyezkedik el, a (7)-es ábrának megfelelően.

Az *amennyivel* névmással induló mellékmondatok bizonyos körülmények között kaphatnak egy *mint* mondatbevezetőt, amint az alábbi példa is mutatja:

(55) Az autóm nem fogyaszt annyival többet, mint amennyivel jobban megy.

A *mint* illokúciós mondatbevezető (vö. Rizzi 2001: 287–288). Mivel a vonatkozó névmásoknak specCP-be kellene mozogniuk, nem marad más specCP, csak az alsó CP specifikálja. Az imént vizsgált mondatban egy topik megelőzi a vonatkozó névmást is tartalmazó összetevőt, amin Rizzi (1997, 2001, 2004) alapján nem kell, hogy fennakadjunk. Azonban a magyarban máshol is találhatunk példát arra, hogy egy topik megelőzi a vonatkozó névmást:

(56) a. [DP [CP Elemért [CP aki látja]]] szóljon neki.

b. Jelentkezzen [DP [CP Edével [CP aki beszélt]]]
(Kenesei 1992b: 588)

Az idézett példákban a vonatkozó névmásokat topikok előzik meg, azonban mivel semmi nem indokolja vagy teszi lehetővé, hogy a névmások más funkció-

nális frázis (például DistP, FocP) specifikáló pozíciójába mozognának, és mivel más nyelvekben is tipikusan a bal perifériára mozognak, az alsó, finitségért felelős CP specifikálója megfelelő mozgatási végpontnak tűnik számukra (Kántor 2008).⁹

Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a magyarban a bal periférián kívül a *mittelfeld*-en, azaz a predikátum határa és a mondatbevezetői réteg között is elhelyezhetők topikok (vö. pl. É. Kiss 2002). Mindezek alapján egyáltalán nem meglepő, hogy a vonatkozó névmást topikok előlről és hátulról is körbevehetik; ezt bizonyítja a következő példa is:

(57) Sándornál amennyivel Péter magasabb, annyival fűrgebb.

A korrelatív névmást a bal periférián elhelyezkedő *Sándornál* előzi meg, míg a *mittelfeld*-en található *Péter* követi, és mindketten topikok. A kérdés csak az, hogy vajon mindig az alsó CP specifikálójába mozog-e az *amennyivel*. A következő példában kötelezőhatározó-jelenséget (határozói vonzatot) figyelhetünk meg, miközben a határozó középfokban áll:

(58) Amennyivel Péter 'jobban nézett ki, annyival tapasztalatlanabb volt.

Ebben a mondatban az szűr szemet, hogy bár az ige-igekötő sorrend fókuszról árulkodik, a mondatfőhangsúlyt a határozószó kapja, ami azt jelenti, hogy a korrelatív névmás még azelőtt kimozgott a fókusz kifejezésből, mielőtt az esetleg fókuszpozícióba mozgott volna. Ezt támasztja alá, hogy a korrelatív névmás és a határozószó közé topik kerülhet még akkor is, ha a negatív határozó kötelezően fókuszba mozog (vö. É. Kiss 2006):

(59) Amennyivel Péter ROSSZABBUL nézett ki, annyival tapasztaltabb volt.

Habár tradicionális értelemben véve nem minősül predikatívnak a fókusz kifejezés szerepe, attól sem szabad eltekinteni, hogy a kötelező határozó bizonyos értelemben kvázi argumentum a VP-n belül, így az abból való kimozgatás nem sérti a CED-et. A fentiek alapján azt feltételezem, hogy az *amennyivel* mozoghat a bal periféria alsó CP-jének specifikálójába, és ezt a mozgatást ugyanaz a jegy váltja ki, amely egyébként a vonatkozó névmások operátormozgatását is ([+rel]). Ezzel szemben léteznek olyan esetek, amikor a mozgatás végpontja más pozíció:

(60) Péter is AMENNYIVEL ROSSZABBUL nézett ki, annyival tapasztaltabb volt.

⁹ A fenti példákban a vonatkozó névmás helyett mondatbevezetők is állhatnak a topik után, amit szintén az magyarázhat, hogy létezik egy alsó CP is:

(i) [_{CP} [_{TOPP} Elemért [_{CP} ha látod]]], szólj neki.

(ii) [_{CP} [_{TOPP} Edével [_{CP} ha beszéltél]]], jelentkezz.

Itt az vehető észre, hogy a disztributív *is*-es kifejezést (*Péter is*) követi a vonatkozó névmás és a kirekesztő értelmű határozó is, így feltételezhető, hogy az egész fokos kifejezés, beleértve a névmást és az állítmányt módosító határozót, fókuszpozícióba mozog. Ennek megfelelően az *amennyivel* mozgásának végpontja nem kötelezően a korábban feltételezett alsó specCP, de az őt tartalmazó összetevő a fenti példák alapján kerülhet specFocP-be is. Ezt az opcionális váltakozást támasztja alá az alábbi példa is:

- (61) Péter is AMENNYIVEL DRÁGÁBB KÖNYVET rendel meg az interneten, annival kevesebb pénze marad a számláján.

Azonban feltétlenül igaznak tűnik a megállapítás, hogy az *amennyivel* névmást tartalmazó összetevő kötelezően kimozog a VP-n belülről, és az igét mindenképpen megelőzi vagy a [+rel], vagy az azt felülíró [+foc] jegy miatt (lásd (49)-es példa). Az ige előtti megjelenést a pozitív értelmű határozót tartalmazó hasonlító összetevő mozgás nélkül is képes elérni, mivel a predikátumhoz adjungálódik:

- (62) Péter is amennyivel jobban megoldotta a feladatot, annival jobb jegyet kapott.

A tapasztalt jelenségek a következőképpen foglalhatók össze:

- (63) 1.a. Az *amennyivel* a predikatív melléknévi esetben a feltételezett alsó specCP-be mozoghat (l. (51));
- 1.b. attributív melléknévi esetben a CED miatt csak a hasonlító összetevővel együtt mozoghat (l. (52));
- 1.c. a hasonlító összetevő fókuszálódhat is (l. 61)).
2. Ha a fokos kifejezés pozitív értelmű határozót tartalmaz, nincs kötelező mozgás (l. (62)), azonban mind önállóan a korrelatív névmás (l. (58)), mind az egész hasonlító összetevő (l. (53)) opcionálisan mozoghat a feltételezett alsó specCP-be.
3. Ha a fokos kifejezés dimenziós predikátuma negatív (kirekesztő) értelmű határozó, a korrelatív névmás vagy a fokos kifejezés fókuszálódása előtt a feltételezett alsó specCP-be mozog (l. (59)), vagy a fokos kifejezéssel együtt (l. (60)) fókuszálódik.

Most áttérek az aszimmetrikus mintájú komparatív korrelatív szerkezetek főmondatára. Az *annival* névmás vagy az azt tartalmazó összetevő mozgása nem feltétlenül szükségszerű, amint azt az alábbi példák is mutatják:

- (64) Kereshetek annyival fiatalabb embereket, amennyivel Péter idősebb Jánosnál.
- (65) Megoldhatta Zsuzsi annyival jobban a feladatot, amennyivel jobban János.

Így megállapítható, hogy Lipták (megjelenés alatt: 11) megkötése, mely szerint a korrelatív főmondatban a mutató névmás kötelezően topik- vagy fókuszpozícióba mozog, aszimmetrikus mintájú hasonlító korrelatív főmondatokban nem feltétlenül teljesül.

A különbség a fenti két példa között mindössze annyi, hogy míg a fókusz kifejezést tartalmazó [*annyival fiatalabb embereket*] az ige vonzata, addig az [*annyival jobban*] a predikátum módosítója, melyhez jobbról adjungálódik (vö. É. Kiss 2006). Azonban a névmás a fókusz kifejezéssel együtt előfordulhat fókuszban, kontrasztív topikként¹⁰ és a disztributív kvantorok számára fenntartott specDistP-ben is:

- (66) ANNYIVAL FIATALABB EMBEREKET kereshetek fókusz
fel, amennyivel Péter idősebb Jánosnál.
- (67) √[Annyival fiatalabb embereket] PÉTER kontr. topik
keressen fel, amennyivel ő idősebb Jánosnál.
- (68) Annyival fiatalabb embereket is felkereshetek, specDistP
amennyivel Péter idősebb Jánosnál.

A korrelatív névmás esetenként predikatív hasonlító szerkezetek esetében önmagában is előremozoghat:

- (69) Amennyivel zöldebb a szomszéd füje, fókusz (pred.)
ANNYIVAL lesz szebb a mi házunk.

Ebből az következtethető ki, hogy a számnévi mutató névmás nem mutat kifejezetten különös viselkedést a maga nemében. Esetében a mozgatót ugyanazok a jegyek váltják ki, melyek általában felelősek a fókuszált elemek ([+foc]), kontrasztív topikok és disztributív kvantorok ([+dist]) mozgásáért. Itt ismét a kirekesztő értelmű határozók jelentenek kivételt, mivel inherens fókuszjegyük miatt kötelezően fókuszpozícióba mozognak (l. (70)), míg a pozitív értelmű határozók opcionálisan fókuszálódhatnak (l. (71)):

- (70) Amennyivel rosszabbul oldotta meg Zsuzsi a feladatot, Péter is
ANNYIVAL ROSSZABBUL oldotta meg/*megoldotta.

¹⁰ A kontrasztív topik az a specTopP-be mozgó összetevő, mely rendszerint emelkedő–eső intonációt kap.

- (71) Péter annyival jobban oldotta meg/megoldotta a feladatot, amennyivel jobban Zsuzsi.

A szimmetrikus mintájú komparatív korrelatív szerkezetek közül először a mellékmondat névmását vizsgálom meg. Kezdjük az elemzést azokkal az esetekkel, amikor a hasonlító kifejezés dimenziós predikátuma melléknév:

- (72) *Minél gyorsabb autót Péter is kiválasztott, annál jobb eredményt ért el.
- (73) *Péter is kiválasztott minél gyorsabb autót, annál jobb eredményt ért el.
- (74) Péter is MINÉL GYORSABB AUTÓT választott ki, annál jobb eredményt ért el.

A két rossz példa azt mutatja meg, hogy a *minél*-t tartalmazó összetevő nem előzhet meg specDistP-ben lévő elemet, azaz nem lehet topik, illetve nem követheti az ígét, tehát az eredeti vonzatpozíciójából ki kell mozognia; a nyelvtanilag helyes példa alapján azt a megállapítást lehet tenni, hogy a *minél*-t tartalmazó összetevő az *is*-es kifejezés és az igekötőt megelőző ige közé mozog és ott főhangsúlyt kap, azaz fókuszba kerül. Ezt bizonyítja, hogy helyette más összetevő nem fókuszálódhat:

- (75) *Péter minél gyorsabb autót TEGNAP választott ki, annál jobb eredményt ért el.¹¹

A névmás egyértelműen nem szakadhat ki sem a hasonlító szerkezetből, sem az általa módosított DP-ből, hiszen az a már említett CED megsértését vonná maga után:

¹¹ Ez alól a megállapítás alól a következő kivételt érdemes szemügyre venni: ha a kontextusban a névmást tartalmazó fokos kifejezés egy, már elhangzott szerkezetben fókuszpozícióban szerepelt, ezáltal a kontextusban már adottnak minősül, és amennyiben más elemet kell fókuszálni, a fokos kifejezés máshol is megjelenhet. Ezt mutatja be az alábbi két dialógus is:

- (i) 1. beszélő: János MINÉL ELŐBB ér be a célba, annál boldogabb lesz az edzője.
2. beszélő: Nem! ^{???}Minél előbb PÉTER ér be a célba, annál boldogabb lesz az ő edzője.
Nem! ^{???}PÉTER ér be a célba minél előbb, annál boldogabb lesz az ő edzője.
- (ii) 1. beszélő: Az edzője ANNÁL BOLDOGABB lesz, minél előbb ér be János a célba.
2. beszélő: Nem! PÉTER lesz annál boldogabb, minél előbb ér be János a célba.
Nem! [?]Annál boldogabb PÉTER lesz, minél előbb ér be János a célba.

A nem fókuszpozícióban lévő, *minél/annál* névmást tartalmazó fokos kifejezések miatt a mondatok erősen marginálisak. Ennek az lehet az oka, hogy ha egy fókuszálandó összetevő a kontextusban már szerepelt fókuszpozícióban, már adottnak minősül, így prozódiai és információs szerkezeti szempontból nem feltétlenül minősül fókusznak (*second occurrence focus*; vö. Selkirk 2007: 138).

- (76) *Péter is MINÉL GYORSABB választott ki autót, annál jobb eredményt ért el.
- (77) *Péter is MINÉL választott ki gyorsabb autót, annál jobb eredményt ért el.

A predikatív eseteket meglehetősen nehéz tesztelni, hiszen a létigéhez ezekben a példákban nem tartozik igeikötő; ehelyett itt olyan igeik segíthetnek, melyek létigei predikátumot szelektálnak vonzatképpen; ilyen például az *akar*. Vizsgáljuk meg az alábbi példákat:

- (78) *Minél gyorsabb Péter is akart lenni, annál rosszabb eredményt ért el.
- (79) *Péter is akart lenni minél gyorsabb, annál rosszabb eredményt ért el.
- (80) *Péter is akart minél gyorsabb lenni, annál rosszabb eredményt ért el.
- (81) Péter is minél gyorsabb akart lenni, annál rosszabb eredményt ért el.

A fenti példák alapján a *minél*-t tartalmazó hasonlító összetevő nem kerülhet specDistP elé és nem maradhat az ige mögött, hanem a véges ige előtti fókuszpozícióba mozog.

A kérdés az, hogy ez a mozgás általánosítható-e azokra az esetekre, amikor a hasonlító szerkezet melléknév helyett határozót tartalmaz. Pozitív értelmű határozó esetén a hasonlító összetevő maradhat az eredeti helyén, azaz a predikátumhoz adjungálva, és így az igeikötő-ige sorrend neutrális marad, azonban opcionálisan fókuszálódhat is (É. Kiss 2006):

- (82) Péter is minél gyorsabban beér/ér be a célba, annál boldogabb lesz a felesége.

Ezzel ellentétben a negatív értelmű határozót tartalmazó hasonlító összetevő kötelezően fókuszálódik (É. Kiss 2006):

- (83) Péter is minél lassabban ér be/*beér a célba, annál csalódottabb lesz a felesége.

Összegezve elmondható, hogy a szimmetrikus mintájú hasonlító korrelatív mellékmondat korrelatív névmást tartalmazó összetevője a pozitív értelmű határozó esetét kivéve fókuszpozícióba mozog. Ezt a mozgást negatív értelmű határozó esetén ennek az inherens fókuszjegye váltja ki, azonban mellékneves hasonlító összetevő esetén kérdéses, hogy a jegy mihez kapcsolódik; elképzelhető, hogy az *a-* nélküli vonatkozó névmás gyakorlatilag kérdő névmásnak is minősülhetne, azonban ezt a feltételezést gyengíthetné, hogy pozitív értelmű határozót tartalmazó hasonlító összetevőnél a kérdő névmás fókuszjegye csak opcionálisan ellenőrződne le, hiszen itt a mozgás nem kötelező.

A szimmetrikus mintájú komparatív korrelatív szerkezet főmondatában található *annál* névmás szintén nem szakítható ki a fokos kifejezésből, amint az alábbi példák is mutatják:

- (84) Mari minél szebb, a házban mindenki annál irigyebb.
- (85) *Mari minél szebb, annál a házban mindenki irigyebb.
- (86) *Mari minél szebb, a házban annál mindenki irigyebb.
- (87) *Mari minél szebb, a házban annál mindenki irigyebb.
- (88) Mari minél szebb, annál irigyebb a házban 'mindenki'.¹²

Az *annál*-t tartalmazó fokos kifejezés mondattani helyéről ugyanaz mondható el, mint ami a mellékmondati párjáról: olyan funkcionális projekcióba mozog, mely a DistP-t követi, azonban az ígét megelőzi, és főhangsúlyt kap, azaz fókuszálódik:

- (89) Péter is ANNÁL GYORSABB AUTÓT választott ki, minél több pénze volt.
- (90) Péter is ANNÁL GYORSABB akart lenni, minél kipihentebb volt.

Ennek megfelelően nem kerülhet topik elé, két topik közé, egy topik és egy DistP közé, illetve az ige mögé; a tagmondat elejére csak akkor kerülhet, ha előtte nem helyezkednek el topikok, kontrasztív topikok, specDistP-be osztott összetevők, vagy bármi más fókuszált kifejezés. Ezeket a megállapításokat az alábbi példák szemléltetik:

- (91) *Annál gyorsabb a versenyen Péter is akart lenni, minél kipihentebb volt.
- (92) *A versenyen annál gyorsabb Péter (is) akart lenni, minél kipihentebb volt.
- (93) *Péter is akart lenni annál gyorsabb, minél kipihentebb volt.
- (94) *Péter is akart annál gyorsabb lenni, minél kipihentebb volt.
- (95) Annál gyorsabb akart lenni 'Péter is, minél kipihentebb volt.

Ebből az következik, hogy más fókuszált elemekkel a fokos kifejezés itt kiegészítő eloszlásban áll:

¹² A hangsúlyos univerzális kvantor vagy *is-es* kifejezés *in situ* úgy tekintendő, mintha specDistP-be mozgott volna (É. Kiss 2002: 119ff.).

- (96) *Péter annál gyorsabb A VERSENYEN akart lenni, minél kipihentebb volt.¹³

Így megállapítható, hogy Lipták (megjelenés alatt: 11) megkötése, mely szerint a korrelatív főmondatban a mutató névmás kötelezően topik- vagy fókuszpozícióba mozog, szimmetrikus mintájú hasonló korrelatív főmondatokban teljesül.

A határozót tartalmazó hasonló összetevők esetében ugyanaz érvényesül, mint eddig: a pozitív értelmű határozós összetevő maradhat a predikátumhoz adjungálva, és opcionálisan fókuszálódhat is, míg a negatív értelmű határozós összetevő kötelezően fókuszálódik:

- (97) Péter annál gyorsabban beér/ér be a célba, minél kipihentebb.
 (98) Péter annál lassabban ér be/*beér a célba, minél kipihentebb.

A korrelatív névmást tartalmazó összetevők mozgását a következő táblázat foglalja össze:

- (99) A korrelatív névmások, illetve az őket tartalmazó összetevők mozgása

típus/névm.	<i>amennyivel</i>	<i>annyival</i>	<i>minél</i>	<i>annál</i>
melléknemes hasonlító összetevő	kötelező: alsó specCP vagy fókusz	nincs kötelező mozgatus	kötelező: fókusz	kötelező: fókusz
pozitív ért. határozós hasonlító összetevő	nincs kötelező mozgatus	nincs kötelező mozgatus	nincs kötelező mozgatus	nincs kötelező mozgatus
negatív ért. határozós hasonlító összetevő	kötelező: fókusz, vagy a névmás önállóan alsó specCP-be	kötelező: fókusz	kötelező: fókusz	kötelező: fókusz

7. Összefoglalás

A komparatív korrelatív szerkezetek javasolt elemzése a dolgozat bevezető részében felvetett összes kérdésre kitér.

¹³ Ez a példa is kivétel lehet, ha „second occurrence focus”-t tartalmaz (lásd 11-es lábjegyzet).

A komparatív korrelatív névmások a fokos kifejezésen belül, fokmérték-határozó QP-ként (*amennyivel/annyival*) vagy annak fokfeje bővítményeként (*minél/annál*) generálódnak. Az utóbbi esetben az inherens esetadást követően a névmás felmozog a fokmérték-határozói QP specifikálójába. Az inherens esetet (instrumentalis, illetve adessivus) az eredeti pozíciójukban kapják meg.

A tagmondaton belüli mozgatást bizonyos jegyek leellenőrzési kötelezettsége váltja ki. Ha az adott névmást tartalmazó hasonlító összetevő dimenziós predikátuma negatív értelmű határozó, az összetevő mindenképpen fókuszalódik, ha pedig pozitív értelmű összetevő, akkor nincsen kötelező mozgatás. Más esetekre a következő megállapítások érvényesek: a bal periférián két mondatbevezető pozíciót feltételeztem, melyek között topikok is megjelenhetnek; az *amennyivel* esetében, vonatkozó névmás révén, a mozgatás végpontja lehet a bal periféria alsó CP-jének specifikálója, bár opcionálisan fókuszalódhat. Az *annyival*, akár egy átlagos argumentum a mondat szerkezetben, maradhat eredeti pozíciójában, azonban – attól függően, hogy milyen jegyekkel ruházzuk fel – kimozoghat a VP-ből, és a mozgatás végpontja lehet kontrasztívtopik-pozíció, fókuszpozíció vagy akár a disztributív kvantorok számára fenntartott specDistP. A *minél* és az *annál* névmásokat tartalmazó összetevő fókuszpozícióba mozog, ha az összetevő dimenziós predikátuma melléknév.

Hivatkozott irodalom

- Abeillé, Anne – Robert D. Borsley – Maria-Teresa Espinal (2006), The syntax of comparative correlatives in French and Spanish. *Proceedings of HPSG06*: 6–26.
- Abney, Steven Paul (1987), The English Noun Phrase in its Sentential Aspect. PhD disszertáció. MIT, Cambridge, MA.
- Belletti, Adriana (ed.) (2004), Structures and Beyond. The Cartography of Syntactic Structures. Oxford University Press, Oxford.
- Bresnan, Joan (1973), Syntax of the comparative clause construction in English. *LI* 4: 275–343.
- Bresnan, Joan (1975), Comparative Deletion and Constraints on Transformations. *Linguistic Analysis* 1: 25–74.
- Bresnan, Joan (1977), Variables in the theory of transformations. In: Culicover – Wasow – Akmajian (eds.) (1977): 157–196.
- Brody, Michael (1990a), Remarks on the order of elements in the Hungarian focus field. In: Kenesei, István (ed.), *Approaches to Hungarian* 3: 95–122.
- Brody, Michael (1990b), Some remarks on the focus field in Hungarian. *UCL Working Papers in Linguistics* 2: 201–225.
- Brody, Michael (1995), Focus and checking theory. In: Kenesei, István (ed.), *Approaches to Hungarian* 5: 29–44.
- Chomsky, Noam (1986), *Barriers*. MIT, Cambridge, MA.

- Chomsky, Noam (2005), *On Phases*. Kézirat. MIT, Cambridge, MA.
- Cinque, Guglielmo – Giampaolo Salvi (eds.) (2001), *Current Studies in Italian Syntax: Essays Offered to Lorenzo Renzi*. North Holland, Amsterdam.
- Corver, Norbert (1990), *The Syntax of Left Branch Extractions*. PhD disszertáció. Tilburg Univ.
- Corver, Norbert (1997), Much-support as a Last Resort. *LI* 28: 119–164.
- Culicover, Peter W. – Thomas Wasow – Adrian Akmajian (eds.) (1977), *Formal Syntax*. Academic Press, New York.
- den Dikken, Marcel (2005), Comparative correlatives comparatively. *LI* 36: 497–532.
- É. Kiss, Katalin (2002), *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press, Cambridge.
- É. Kiss Katalin (2006), Jól megoldottuk? Rosszul oldottuk meg? Az összefoglaló és a kirekesztő kifejezést tartalmazó mondatok szórendjének magyarázata. *MNy* 102: 442–459.
- Haegeman, Liliane (1994), *Introduction to Government and Binding Theory* (2nd edition). Blackwell, Oxford.
- Haegeman, Liliane (ed.) (1997), *Elements of Grammar*. Kluwer, Dordrecht.
- Huang, C.-T.J. (1982), *Logical Relations in Chinese and the Theory of Grammar*. PhD disszertáció. MIT, Cambridge, MA.
- Izvorski, Roumyana (1995), A DP-shell for comparatives. *CONSOLE III Proceedings: Holland Academic Press, The Hague*. 99–121.
- Johnson, K. (2002), *Towards an Etiology of Adjunct Islands*. Kézirat. UMass, Amherst, MA.
- Kántor Gergely (2007), Rekurzivitás a hasonlító szerkezetekben. Előadás a LingDok 11. konferencián. 2007. december 6. Szeged.
- Kántor, Gergely (2008), On Hungarian relative operators. *The Even Yearbook* 8. Online. <http://seas3.elte.hu/delg/publications/even/2008.html>
- Kántor, Gergely (megjelenés alatt), Multiple standard values, one comparison? *Proceedings of Languge 2*. University of Essex, Wivenhoe.
- Kayne, Richard S. (1994), *The Antisymmetry of Syntax*. MIT, Cambridge, MA.
- Keenan, Edward L. (1987), Multiply-headed Noun Phrases. *LI* 18: 481–490.
- Kenesei, István (1992a), On Hungarian complementizers. In: Kenesei István – Pléh Csaba (eds.), 37–50.
- Kenesei István (1992b), Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.), 529–713.
- Kenesei, István – Pléh, Csaba (eds.) (1992), *Approaches to Hungarian* 4. JATE, Szeged.
- Kennedy, Christopher (1997), Projecting the Adjective. On the Syntax and Semantics of Gradability and Comparison. PhD disszertáció. UCSC, Santa Cruz, CA.
- Kennedy, Christopher – Jason Merchant (1997), Attributive comparatives and bound ellipsis. *Linguistics Research Center Report LRC-97-03*. UCSC, Santa Cruz, CA.
- Kiefer Ferenc (szerk.) (1992), *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Labelle, Marie (1996), The Acquisition of Relative Clauses: Movement or No Movement? *Language Acquisition* 5.2: 65–82.

- Lechner, Winfried (1999), Comparatives and DP-structure. PhD dissertation. UMass, Amherst, MA.
- Lipták, Anikó (2008), On the correlative nature of Hungarian left-peripheral relatives. In: Shaer et al. (eds.), *Dislocation: Syntactic, Semantic and Discourse Perspectives*. Germanic Language Series. John Benjamins, Amsterdam.
- Lipták, Anikó (megjelenés alatt), Correlative topicalization. In: *Natural Language and Linguistic Theory*.
- Marác, László (1989), *Antisymmetries in Hungarian*. PhD dissertation. Rijksuniversiteit Groningen.
- von Stechow, Arnim (1984), Comparing semantic theories of comparison. *Journal of Semantics* 3: 1–77.
- Pinkham, Jesse (1982), *The Formation of Comparative Clauses in French and English*. PhD disszertáció. Indiana University, Bloomington, Indiana.
- Rizzi, Luigi (1997), The fine structure of the left periphery. In: Haegeman, L. (ed.) (1997), 281–337.
- Rizzi, Luigi (2001), On the Position “Int(errogative)” in the Left Periphery of the Clause. In: Cinque – Salvi (eds.), 287–296.
- Rizzi, Luigi (2004), Locality and Left Periphery. In: Belletti, A. (ed.) (2004), 223–252.
- Selkirk, Elisabeth (2007), Contrastive focus, givenness and the unmarked status of “discourse-new”. *Interdisciplinary Studies on Information Structure* 6: 125–145.
- Surányi, Balázs (2002) *Multiple Operator Movements in Hungarian*. Utrecht: LOT.
- Vicente, Luis (2004), Inversion, reconstruction, and the structure of relative clauses. In: Auger, C. et al (eds.), *Current Approaches to Romance Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam. 361–379.
- Wu, Xiu-Zhi Zoe (2000), *Grammaticalization and the Development of Functional Categories in Chinese*. PhD disszertáció, University of Southern California.

Határozóosztályok és mondattartományok

The present paper explores the syntax of adverbial adjuncts in the Hungarian clause, concentrating on the distribution of different adverbials in its preverbal, structurally hierarchical field with respect to non-adverbial elements. Three major classes of adverbials are distinguished, characterized by distinct, though partly overlapping, distributions, and a restricted freedom in syntactic positioning. Rejecting a mainstream ‘cartographic’ account based on a hierarchy of adverbial functional heads and their projections, an alternative analysis is proposed in terms of a simple type-based calculus. The three classes of adverbials are distinctively sensitive to the type of the clausal domain they respectively get to modify locally. The calculus allows type-conversion (into a superjacent type), but requires the type of clausal domains to monotonically increase bottom up throughout the clausal hierarchy. According to the modular explanation this paper offers, the relative freedom in word order possibilities exhibited by the different major adverbial classes derives in part from the availability of type-conversion, in part from the limited freedom regarding the type-selectional properties of certain adverbials, and in part from the – traditionally recognized – property of adverbial adjuncts that they do not alter the type of the constituent that they compose with.

1. Bevezetés

A „szabad szórend” jelenségei a legkorábbi időktől kezdődően mindmáig kihívást jelentenek a transzformációs generatív szintaxiselmélet számára, melynek kidolgozásában viszonylagosan „kötött” szórendű nyelvek elemzése játszott kiemelt szerepet.¹ A magyar nyelv épp szabad szórendjének két meghatározó tulajdonsága, illetve azok szerkezeti elemzése révén került először a generatív elmélet látóterébe. E két tulajdonság közül az egyik a magyar mondat ige előtti mezőjét érinti.² Mára a transzformációs generatív irodalomban uralkodó nézet, hogy a magyar artikulált és hierarchikus preverbális mezővel rendelkezik,

¹ A szakirodalmi konvenciónak megfelelően a „szabad szórend” kifejezést a „szabad összetevősorrend” szinonimájaként használom. A „szabad”, ill. „kötött” jelzők természetesen viszonylagos fogalmakként szerepelnek. A jelen dolgozat alapjául szolgáló kutatást az OTKA NF-73537 számú csoportos pályázata segítette, és a szerzőt Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatta.

² A magyar mondat másik széles körben ismertté vált tulajdonsága a posztverbális tartományában jelentkező radikálisan szabad szórend, melyet a szintaktikai szimmetriák és aszimmetriák meghatározott mintázata jellemez. E jelenségek újabb elemzéseit lásd Surányi (2006a,b) és É. Kiss (2008) munkáiban.

melyen belül meghatározott helyük van egyes logikai operátoroknak, mint pl. a fókusznak (ill. a kérdő kifejezésnek) és a tagadásnak, egyes disztributív kvantor-kifejezéseknek (rájuk továbbiakban röviden „kvantorkifejezések”-ként, vagy „Kvantorok”-ként utalok), illetve a logikai alanyként értelmezett Topik elemeknek (l. elsősorban É. Kiss, Horváth, Hunyadi, Kenesei, Marác és Szabolcsi nyolcvanas évekbeli munkáit). Elsősorban az e tartományon belül előforduló Topik és Fókusz diskurzusszerepű összetevők helyzetének meghatározottsága okán a magyar mondatnak ezt a részét a „diskurzus-konfigurációs” jelzővel szokás jellemezni, lévén, hogy ez a mező szerkezetileg hierarchikus („konfigurációs”) (l. É. Kiss 1995).³ Ebben az értelemben az ige előtti szabad szórend csupán látszólagos: e mezőre egyfajta kötött szórend jellemző, melyben az egyes elemek nem grammatikai, hanem információszerkezeti szerepük, illetve a Kvantorok esetében szemantikai hatókörük alapján foglalnak helyet.⁴

A szabad szórendiség általában a nyelvekben különösen jellemző a szabad határozókra (továbbiakban röviden: „határozók”); így van ez még az olyan tipikusan „kötött” szórendű nyelvekben is, mint az angol (pl. Jackendoff 1972). A magyar – fenti értelemben – kötött szórendű preverbális régiójában is bizonyos mértékű szabadság tapasztalható az egyes határozók szórendi tulajdonságaiban.

A jelen tanulmány a magyar mondatnak ebben a mezőjében vizsgálja a főbb határozótípusoknak az itt előforduló más összetevőkhöz viszonyított eloszlását. Célja egy olyan elemzés felállítása, mely kezelni képes az egyes – több határozótípust is magukba foglaló – nagyobb határozóosztályokra jellemző eloszlásbeli korlátozottságokat, illetve részleges szórendi szabadságot. A vázolt elemzés egy-egy magyarázattal szolgál nemcsak az egyes határozóosztályoknak a preverbális mezőben előforduló Topik, Kvantor és Fókusz kifejezésekhez viszonyított szórendi korlátozottságaira, hanem az egymáshoz képesti disztribúciós meg-szorítottságaikra is. Az ún. kartografikus elemzések által feltételezett szako-sodott funkcionális fejek – illetve a rajtuk keresztül meghatározott pozí-ciók – helyett a javasolt megközelítésben az egymásba ágyazott mondat-tartományok (szemantikai) típusa játszik központi szerepet, mely korlátot szab annak, hogy az adott mondatartomány milyen határozók által módosítható.

³ A topik és fókusz elemeket nem közvetlenül a diskurzusban betöltött (a prágai iskola „régii” [„adott”] vs. „új”) státuszuk határozza meg, hanem a fókusz esetében az (igazságfeltételeket meghatározó, a fókuszált elem alternatíváit is érintő) (logikai) szemantikai „azonosító fókusz” szerep (vö. É. Kiss 1998c), a topik esetében pedig a mondat által kifejezett predikációban betöltött „logikai alany” szerep (ún. „aboutness topic”, l. Strawson 1964, Kuno 1972). E kettő azonban nem áll korrelációban a „régii” („adott”), ill. „új” diskurzus-státuszokkal.

⁴ A magyar egyszerre Topik-prominens és Fókusz-prominens nyelv. Az ilyen típusú nyelvek mellett léteznek olyanok is, melyekben a kettő közül csak az egyik diskurzusszerep köthető kitün-tetett szintaktikai pozícióhoz (l. É. Kiss 1995).

A dolgozat felépítése a következő. A 2. részben a magyar mondat ún. kartografikus megközelítését taglalom, és rámutatok a szabad határozók eloszlása által e megközelítés számára fölvetett néhány alapvető problémára. A 3. rész az ige előtti határozókat három nagy disztribúciós osztályba sorolja, melyek nagyjából Cinque (1999) határozóhierarchiája három egymást követő régiójának feleltethetők meg. A 4. részben az egyes mondattartományok (szemantikai) típusának különbségére épülő egyszerű típuskalkulust vázolok fel, mely szerint a három határozóosztály három eltérő típusú mondattartomány módosítására képes. Az 5. rész a határozók ige előtti permutálhatóságának problémájára tér ki, melyet részben a határozók (típus)szelekciós tulajdonságainak (korlátozott) szabadságából, részben pedig abból a szabad határozókra vonatkozó hagyományos feltételezésből származtatok, mely szerint szabad bővítményekként nem változtatják meg az általuk módosított összetevő típusát. Az utolsó rész a dolgozat főbb eredményeit foglalja össze.

2. A preverbális mező kartográfiája és a határozók

Mint a bevezetőben utaltam rá, a transzformációs generatív szakirodalomban kikristályosodott általánosítás szerint a magyar mondat ige előtti mezőjében megjelenő elemek felszíni szerkezetbeli hierarchikus viszonyai és ugyanezen elemeknek a szemantikai értelmezésbeli hierarchikus viszonyai között izomorfia áll fenn. Az ige előtti szórendi szabadság ilyen értelemben látszólagos: az egyes permutációk eltérő hierarchikus viszonyokkal illetve nyelvi jelentéssel párosulnak. Az ige előtti tartomány szerkezetét az (1)-ben található sémák adják meg. Ezekben: az igeen kívül egyik elem sem jelenik meg kötelezően; nem szerepel a tagadás; a * szimbólum az adott elem ismételtetését jelzi; a Kvantor mezőben szabadon fordulhat elő *is*-es kifejezés, illetve monoton növekvő disztributív univerzális kvantorkifejezés; az Igemódosító terminust Komlósy és Ackermann (1983) értelmében, az igeekötőket is tartalmazó osztály megnevezésére használom.

- (1) a. [Topik* [Kvantor* [Fókusz Ige ...]]]
- b. [Topik* [Kvantor* [(Igemódosító) Ige ...]]]

A ma igen népszerű, kartografikusnak nevezett generatív szintaktikai megközelítés a nyelvek szórendi mintáit és megszorításait egy adott funkcionális projekciókból álló, merev szintaktikai hierarchia feltételezéséből kiindulva írja le (pl. Rizzi 1997, Cinque 1999 és követőik). E megközelítés számára a magyar mondat ige előtti mezője jól használható szórendi adatokkal szolgál annak révén, hogy ebben a tartományban a mondat fő összetevőinek felszíni lineáris sorrendje

izomorf az összetevők szintaktikai hierarchiájával. E mező fontosabb – egymástól kismértékben eltérő – kartografikus elemzéseinek vázlatát alább foglalom össze.

- (2) a. [TopP* [AlsoP* [DistP* [NegP [FocP [NegP [AspP...]]]]]]]
(Puskás 2000)
- b. [RefP* [DistP* [FocP / CountP [AgrSP V [...]]]]]
(Szabolcsi 1997, Brody és Szabolcsi 2003)
- c. [TopP* [DistP* [FocP [NNP [PredP ...]]]]]
(É. Kiss 2002: [TopP* [DistP* [FocP ...]]] +
É. Kiss [megj. előtt a]: [... [FocP [NNP [PredP ...]]]])

Az alábbiakban az (1a)-ban szereplő egymásba ágyazott mondatkonstituensekre (avagy mondatartományokra) alkalmanként rendre TopP, DistP, FocP rövidítésekkel, míg (1b) legbelső összetevőjére az AspP rövidítéssel fogok hivatkozni. Ezek az elnevezések pusztán leíró címkékként értendők, használatuk nem feltételezi az eredetüket jelentő funkcionális projekciók kategoriális természetének, ill. létének elfogadását. (A kvantorkifejezéseket például e dolgozatban adjungált elemekként elemzem.) Ugyanakkor magára a (7)-ben jelzett két felső mezőre a Topik, ill. Kvantor (mező) kifejezéssel utalok majd. A [Fókusz Ige ...] mondatartományra a Fókuszos Predikátum, az [(Igemódosító) Ige ...] mondatartományra pedig a Neutrális Predikátum megnevezést használom. Egy a vonatkozó szakirodalomban elterjedt nézetet követve abból indulok ki, hogy a Fókusz hierarchikusan magasabb pozícióban áll, mint az Igemódosító (l. Brody 1995, É. Kiss 1998a, Puskás 2000, Surányi 2002). Feltételezve, hogy az ige Fókusz hiányában az Igemódosító alatt helyezkedik el, s onnan Fókusz jelenléte esetén az Igemódosító és a Fókusz közé emelkedik, magyarázatot nyer, hogy Fókusz és Igemódosító nem jelenhetnek meg egyszerre az ige előtt (a *t* szimbólum a mozgatott elemek nyomát, azaz a szintaktikai deriváció során „korábban” elfoglalt helyzetét jelöli):

- (3) a. [Mari [meg hívta Janit]].
- b. [Mari [JANIT hívta [meg *t*_{hívta} *t*_{JANIT}]]].
- c. *Mari JANIT meg hívta.
- d. *Mari meg JANIT hívta.

Az ige előtti mezőben számos határozótípus eloszlását viszonylagos szabadság jellemzi. Ezt illusztrálják az alábbi mondatok, melyek az állítólag evidenciális mondatthatározó lehetséges pozícióit példázzák.

- (4) a. Állítólag Mari mindkét konferenciára JANIT hívta meg.
 b. Mari állítólag mindkét konferenciára JANIT hívta meg.
 c. Mari mindkét konferenciára állítólag JANIT hívta meg.
 d. *Mari mindkét konferenciára JANIT állítólag hívta meg.
- (5) a. Állítólag Mari mindkét konferenciára meghívta Janit.
 b. Mari állítólag mindkét konferenciára meghívta Janit.
 c. Mari mindkét konferenciára állítólag meghívta Janit.
 d. *Mari mindkét konferenciára meg állítólag hívta Janit.

Ez a mondathatározó különböző helyeken fordulhat elő az igétől balra: a Topik (=Mari) fölött (4a), a Topik alatt és a Kvantor (=mindkét konferenciára) fölött (4b), a Kvantor alatt és a Fókusz (=JANIT) fölött (4c), és végül Fókusz nélküli mondatban (az első kettő pozíción kívül, vö. (5a-b)) közvetlenül az Igemódosító (=meg) fölött (5c). Nem váratlan, hogy közvetlenül a puszta ige előtt nem jelenhet meg az evidenciális mondathatározó sem egy (tagadást nem tartalmazó) Fókuszos mondatban (4d), sem egy a nélküli neutrális mondatban (5d): e két pozícióban a mondat semmilyen fő összetevője – legyen az akár szabad bővítmény, akár vonzat – nem állhat. Bármilyen magyarázatát is fogadjuk el ez utóbbi két általánosításnak, a határozók eloszlásától független szórendi megszorításokról van szó; így e megszorításokkal az alábbiakban külön nem foglalkozom.

Vizsgáljuk meg röviden, milyen elemzés rendelhető a (4–5)-ben illusztrált szórendi változatokhoz egy kartografikus megközelítés funkcionális projekció-hierarchiáját feltételezve. Az egyszerűség kedvéért (1a,b)-nek (2c) szerinti funkcionális projekció-alapú elemzését vegyük most alapul. (4a–c) e szerint (6a–c)-nek felel meg.

- (6) a. [_{αP} állítólag [_{TopP} Mari [_{DistP} mindkét konferenciára [_{FocP} JANIT [...]]]]]
 b. [_{TopP} Mari [_{αP} állítólag [_{DistP} mindkét konferenciára [_{FocP} JANIT [...]]]]]
 c. [_{TopP} Mari [_{DistP} mindkét konferenciára [_{αP} állítólag [_{FocP} JANIT [...]]]]]

A fenti zárójeles ábrázolásokban αP az állítólag mondathatározótól módosított mondattartomány, illetve az azt reprezentáló funkcionális projekció kategóriáját jelöli. A határozók szintaxisának kartografikus megközelítése szerint (l. Alexiadou 1997, Laenzlinger 1998, Cinque 1999) αP azon határozóosztály kategóriájának felel meg, melynek az állítólag egyik eleme (nevezzük ezt Evidenciális Határozónak, αP-t pedig az angol terminus rövidítésével élve EvidP-nek).

A határozók mondatának – főként Cinque neve által fémjelzett – kartografikus elemzése szerint az egyes határozóosztályoknak megfelelő funkcionális projekciók hierarchiája adott (és a világ nyelveiben nagyrészt egyforma). Az ezen hierarchiából közvetlenül adódó felszíni sorrendet a mondaton belüli szintaktikai mozgások rendezhetik át. Ezek között előfordulhat maguknak a határozóknak a mozgása, a mondat egyéb fő összetevőinek mozgásai, illetve az ezeket tartalmazó nagyobb mondatartományoknak a mozgása. A határozók azonban csakis olyan mozgásokkal helyeződnek át a mondaton belül, mely mozgások függetlenül is léteznek, és általánosabb körben alkalmazhatók, mint pl. a szintaktikai topikalizáció, fókusz előrevitel, kvantor előrevitel, és mások. Ezeknek a mozgásoknak az *állítólag* mondathatározóra történő alkalmazását (6a–c)-ben kizárhatjuk, tekintve, hogy e határozó nem kvantor típusú, nem fókuszált (sőt: fókuszálhatatlan, vö. Bellert 1977), és nem bír megfelelő, a logikai alany értelmezésű topik státushoz szükséges referencialitással. Mivel a Topik > Kvantor > Fókusz sorrend állandó (6a–c)-ben, az őket tartalmazó nagyobb mondatartományok mozgása sem hoz eredményt. Arra következtethetünk tehát, hogy az egyes alternánsokban maga a Topik, ill. Kvantor áll a szintaktikai szerkezet más-más pontján. Miután a Topik, ill. a Kvantor mozgással kerülnek az általuk elfoglalt preverbális pozíciókba, ez azt jelenti, hogy az ezen pozícióknak megfeleltetett funkcionális projekciók az *állítólag* határozó fixnek tekintett helyzeténél feljebb, illetve lejjebb is generálhatók.

A (6)-ban szereplő mintázatok elérhetők más mondathatározók, pl. az episztemikus *valószínűleg* számára is, így a fenti következtetések rájuk, illetve az ő pozíciójuknak megfelelő β P funkcionális projekciókra is kiterjeszthetők. Az egyes határozók között is fennállhatnak egymáshoz képesti szórendi megszorítások (l. pl. (7)), melyeket a kartografikus megközelítésben a nekik megfelelő funkcionális projekcióknak a hierarchiában egymáshoz képest elfoglalt helyzete határoz meg.⁵ A fenti példánál maradva: a mondat szerkezet funkcionális hierarchiájában α P feljebb kell elhelyezkedjen β P-nél.

⁵ Cinque (1999) – az általa bemutatott komparatív vizsgálati eredmények alapján – a következő határozó(projekció-) hierarchiát állítja fel (i. m.: 106) (alább Cinque angol nyelvű terminusait és főként az angolból vett illusztratív példáit használom):

[*frankly* Mood-speech act] [*fortunately* Mood-evaluative] [*allegedly* Mood-evidential] [*probably* Mod-epistemic] [*once* T(Past)] [*then* T(Future)] [*perhaps* Mood-irrealis] [*necessarily* Mod-necessity] [*possibly* Mod-possibility] [*usually* Asp-habitual] [*again* Asp-repetitive(I)] [*often* Asp-frequentative(I)] [*intentionally* Mod-volitional] [*quickly* Asp-accelerative(I)] [*already* T(Anterior)] [*no longer* Asp-terminative] [*still* Asp-continuative] [*always* Asp-perfect] [*just* Asp-retrospective] [*soon* Asp-proximative] [*briefly* Asp-durative] [*characteristically* Asp-generic/progressive] [*almost* Asp-prospective] [*completely* Asp-SgCompletive(I)] [*tutto* Asp-PlCompletive] [*well* Voice] [*fast/early* Asp-accelerative(II)]

3. Határozóosztályok az ige előtt: szórendi szabadság és mondattartományok

3.1. A vizsgált adatok köréről

Előljáróban fontosnak tartom megjegyezni, hogy nem célom a magyar nyelv határozóinak egy kimerítő leírásra törekvő mondattani elemzését adni; a jelen tanulmány keretein belül ez lehetetlen is volna. Ennek megfelelően a tárgyalt határozók viselkedésének tüzetes leírása, megbízható megkülönböztetésük, különbségeik részleteinek bemutatása nem tartoznak a jelen tanulmány céljai közé. Leíró nyelvtani áttekintésüket, alaktani és jelentés alapú osztályozásukat l. Keszler (2000) összefoglaló fejezetében; az általuk felvetett általános szófajtani kérdéseket l. Kenesei (2000) munkájában.

Dolgozatom kifejezetten a szabad határozókkal foglalkozik, a vonzat szerepű határozókat itt nem tárgyalom. Vizsgálatom az egy tagmondat terjedelmű egységen belüli viszonyokat térképezi fel, és nem irányul a több tagmondatos konstrukciók tanulmányozására. Lásd É. Kiss (2002) 5. fejezetét a hosszú, tagmondatokon átívelő operátormozgatásokról, melyek a megfelelő határozókra is alkalmazhatók. A tagmondaton belül az ige előtti, artikulált hierarchikus szerkezetű mezőre koncentrálok.⁷

Mint az előző részben említettem, maguk a határozók – a megfelelő feltételek teljesülése esetén – alávethetők olyan, tőlük függetlenül létező mozgatóknak, mint pl. a szintaktikai topikalizáció, fókusz előrevitel, kvantor előrevitel stb. (vö. É. Kiss 2002). (10a)-ban például a *minden konferencián* helyhatározó Kvantor pozícióba került, (10b)-ben pedig Fókusz helyzetben található a helyhatározó.

(10) a. Minden konferencián MARI adott elő.

b. EZEN A KONFERENCIÁN adott elő Mari.

Az ilyen határozók eloszlását Kvantor, Fókusz, ill. Topik szerepük határozza meg, ezért velük – néhány expliciten jelzett esettől eltekintve – a továbbiakban nem foglalkozom.

Dolgozatom tehát a különböző nem mozgató szabad határozóosztályok egyéb preverbális elemekhez viszonyított eloszlásának a tanulmányozására és modellezésére tesz kísérletet. Bár a határozók egymáshoz viszonyított eloszlását az 5. fejezet fogja érinteni, érdemes erről a kérdéstről itt előljáróban néhány szót

⁷ A határozók ige utáni viselkedéséről l. É. Kiss (megj. előtt a, c), és Surányi (megj. előtt b). É. Kiss (i. m.) a linearizáció szabadságát tételezi fel, míg saját javaslatom a Keveredés (Scrambling) (Surányi 2006a,b) és Kvantoremelés (Quantifier Raising) (Surányi 2002, 2004a,b) szintaktikai mozgásainak kiterjesztésére épül.

ejteni a jelen munkában feltételezett összetevős-szerkezet alapú megközelítést illusztrálandó.

Láttuk, hogy a különböző típusú határozók az ige előtt igen gyakran nem cserélhetők fel. Ezt példázta (7a,b) egy episztemikus és egy evidenciális határozó esetében, és ugyanezt illusztrálja a következő mondatpár egy gyakoriság- és egy fok-mérték határozó esetében:

(11) a. Mari gyakran teljesen elfárad.

b. *Mari teljesen gyakran elfárad.

A határozók ilyen és ehhez hasonló szórendi kötöttségei a mondat összetevős szerkezete alapján magyarázhatók (számos további, különböző nyelvcsaládokból vett, a (7)-, ill. (11)-bélihez hasonló permutációpár található Cinque (1999) művében). Az (1)-béli jobbra elágazó összetevős alapszerkezetet a határozókra is kiterjesztve az ige előtti határozók szerkezetileg mind egy-egy mondattartomány módosítói:

(12) a. [Állítólag [valószínűleg [JANIT hívják meg]]].

b. [Mari [gyakran [teljesen [elfárad]]]].

A szintaktikai szerkezet és a szemantikai kompozíció izomorfiját feltételezve a következő általánosítást tehetjük:

(13) Az ige előtti határozók a felszíni szintaktikai szerkezetben szemantikai értelmezési pozíciójukat foglalják el.⁸

(13) azt mondja ki, hogy a felszíni szintaktikai szerkezet és a kompozicionális szemantikai reprezentáció közti leképezés a preverbális határozók tekintetében transzparens (nulla hipotézis). (13) alapján a (7b), ill. (11b) típusú példák rosszulformáltsága abból következhet, hogy a szerkezetben magasabban elhelyezkedő határozó ((11b)-ben a *teljesen* fok-mérték határozó) szemantikailag nem kombinálható a nála alacsonyabban lévő határozó és az általa módosított mondattartomány együttesének a jelentésével ((11b)-ben a *gyakran elfárad* mondatösszetevő jelentésével).

Azokban az esetekben, ahol ilyen szemantikai inkompatibilitás nem merül fel, a határozók mindkét sorrendben jól formált mondatot adnak, l. (14). Miután

⁸ Ez alól látszólagos kivételt képeznek egyes, az eseményszerkezeten belül módosítást végrehajtó, a később Alsó Határozóosztálynak nevezett csoportba tartozó határozók (vö. a 3. részt). A további látszólagos kivételekkel és azok magyarázatával itt hely hiányában nem foglalkozom. (13) csak az ige előtti tartományban érvényes, az ige utáni tartományra nem áll fenn (Surányi [meg. előtt b]).

az eltérő szórendeknek eltérő hierarchikus szerkezetek felelnek meg (l. (15)), a két permutáció más-más jelentéssel párosul.

- (14) a. Megint szándékosan elkésett.
- b. Szándékosan megint elkésett.
- (15) a. [Megint [szándékosan [elkésett]]].
- b. [Szándékosan [megint [elkésett]]].

A határozók egymáshoz képesti permutációjának kérdésére a fő határozóosztályok elemzésének bemutatása után, az 5. részben térek vissza.

Térjünk rá ezek után a határozók ige előtti más fő összetevőkhöz viszonyított eloszlásának a feltérképezésére.⁹ Az elemzést az egyes határozóosztályok mondat-tani eloszlásáról szóló empirikus megfigyelésekkel, általánosításokkal kezdem.

3.2. Határozóosztályok

Kiindulópontunk az a 2. részben már ismertetett általánosítás, mely szerint az ige előtti fő összetevők mozgatással kerülhetnek a preverbális mezőbe. Az ezen mozgatások által létrehozható alapszerkezeteket a fenti (1)-béli sémák foglalják össze. Az általuk felvázolt hierarchia ige előtti részében bizonyos adverbiumok megjelenhetnek a topik felett (16a). Egyes esetekben egy ilyen határozó topik szerepet tölt be¹⁰, s mint ilyen, a topik diskurzusszerepnek megfelelően specifikus (ill. referenciális) értelmű, s a szintaktikai leírásban topik pozícióba helyezhető. A topik határozók bázisgenerálódhatnak magában a Topik pozícióban – mint (16a) esetén –, de némely topik határozó ebbe a helyzetbe szintaktikai topikalizáció által kerül (mint [16b]-ben, ahol a helyhatározó az ige vonzata; vö. (10a-b)).

- (16) a. Magyarországon a tokaji aszú világhírűnek számít.
- b. Magyarországon tízmillió ember lakik.

⁹ Megjegyzendő, hogy az adverbiumok magyar mondatbeli pozíciójának részletes generatív mondattani modellje a mai napig nincs kidolgozva; a jelen munka ebből az adósságból igyekszik törleszteni. É. Kiss (2002: 2. fejezet) két klasszikus macro-osztályt különböztet meg szintaktikailag, és szól róluk röviden: a mondathatározókét és a predikátumhatározókét. Itt nem reflektálok É. Kiss (megj. előtt a; megj. előtt b) munkáira, melyek alapjául olyan kutatások szolgáltak, amelyek a jelen dolgozat kutatási munkálataival egy időben zajlottak; a releváns szó-rendi és értelmezésbeli adatok kimerítő feldolgozása azonban ezeknek a munkáknak sem célja.

¹⁰ Ilyenek az angol nyelvű szakirodalomban frame, ill. scene-setting jelzőkkel leírt határozók, pl. a (16a) mondat élén álló hely- vagy időhatározó.

A főnévi topikot megelőző más adverbiumok nem elemezhetők az információszerkezet szempontjából topikként, lévén, hogy jelentésüknek nincs „referáló” eleme. Ilyenek az alábbi példákban található mondathatározók:

- (17) a. Szerencsére Jánost meghívták az ünnepségre.
- b. Állítólag Jánost meghívták az ünnepségre.
- c. Valószínűleg Jánost meghívták az ünnepségre.

Ezekről a Topik felett előfordulni képes határozókról (nevezzük ezeket együttesen „Felső Határozóosztály”-nak) a (18)-ban megfogalmazott általánosítások tehetők (az (1)-es séma fogalmait használva), melyeket (19) példái illusztrálnak.

- (18) Ha egy határozó megjelenhet a Topik feletti mezőben, akkor
 - a. megjelenhet a Topik és a Kvantor mező között is: (19e,f),
 - b. megjelenhet a Kvantor mezőn belül is: (19a,i),
 - c. megjelenhet a Kvantor és a Fókuszos Predikátum között: (19c,h),
 - d. megjelenhet a Kvantor és a Neutrális Predikátum között: (19b,d,g).

(19) Felső Határozóosztály

- a. Jánost mindenki szerintem mindenhova meghívja.
(speech act határozó)
- b. Őket mindegyik ünnepségre szerencsére meghívják. (értékelő)
- c. Jánost minden ünnepségre állítólag TE hívtad meg. (evidenciális)
- d. Őt minden ünnepségre valószínűleg meghívták. (episztemikus)
- e. János egyszer mindenkit meghívott magához. (múlt idő)
- f. Őket talán mindenhova meghívják. (irrealis)
- g. Mindenkit szükségszerűen le fognak egyszer váltani.
(szükségszerűség)
- h. Ketten is esetleg JÁNOST tartanak alkalmasnak. (lehetőség)
- i. Jánost is általában mindenki meghívja. (habituális)

Fontos megjegyezni, hogy ha ezek az adverbiumok (legalább egy) Kvantor alatt helyezkednek el, akkor a mondat elfogadhatósága kontextus nélküli teszteléskor egyes beszélők számára (eltérő mértékben) csökken, de ez az esetek túlnyomó többségében csak enyhe vagy közepes degradáltságot jelent. Megfelelő kontextus megadásával történő teszteléskor az elfogadhatóság szintje az ilyen

beszélők számára is feljavul. A (19)-ben szereplő határozófajták egybeesnek Cinque (1999) határozóhierarchiájának legfelső határozóival (ennek összefoglalását lásd az 5. lábjegyzetben; a zárójelben szereplő címkék többnyire Cinque saját jelölését követik).¹¹

A Cinque-féle hierarchiában a Felső Határozóosztálynál lejjebb lévő – de még nem alacsony helyzetű – határozók (nem-kontrasztív) topik felett nem állhatnak, a Topik és Kvantor mező között azonban igen:

(20) Középső Határozóosztály

- a. Jánost feltétlenül én is meghívom. (modális)
- b. Jánost megint mindenki meghívta. (ismétlődés)
- c. Jánost gyakran mindenki meghívja. (gyakoriság)
- d. Én szándékosan minden ünnepségtől távol maradok. (volíció)
- e. Ő gyorsan mindenkit megnyugtatót. (celeratív I.)
- f. Jánost már minden ünnepségre meghívták. (előidejűség)¹²
- g. Őt még mindig mindenhova meghívják. (folyamatosság)
- h. Ő mindjárt mindent idehoz. (proximativ)

Nevezzük ezeket a határozókat együttesen „Középső Határozóosztály”-nak. Ezekről a következő három általánosítás tehető, melyeket rendre (22a), (22b) és (22c) példáz.

(21) Ha egy határozó megjelenhet a Topik és Kvantor közötti mezőben, akkor

- a. megjelenhet a Kvantor mezőn belül (két kvantorkifejezés között),
- b. megjelenhet a Kvantor és a Fókuszos Predikátum között,
- c. megjelenhet a Kvantor és a Neutrális Predikátum között.

¹¹ Mivel dolgozatomban nem célozom a határozók osztályának teljességre törekvő tárgyalása, sem a Felső Határozók, sem az alábbiakban következő határozócsoportok elemeinek felsorolása messze nem kimerítő. Szintén nem tárgyalom a vonzatként funkcionáló határozókat, illetve a kifejezetten másodlagos predikátum szerepű határozókat (mint pl. az eredményhatározók, és az állapothatározók különféle fajtái), melyek jellemzően az Igemódosító pozíciójában jelennek meg (a magyar másodlagos predikátumok szintaxisának egyes aspektusairól lásd Surányi [megj. előtt a]).

¹² A *már* tagadott igealak esetén nem előidejűséget fejez ki, hanem egy referenciaidőhöz képest jövő idő időhatározójaként funkcionál. Ebben a jelentésében egyes beszélők Felső Határozóként használják:

- (i) %Már János nem jön ma el.
- (ii) %A hátralévő időben már az elnököt nem mondathatták le.

- (22) a. Jánost én is feltétlenül mindenhova meghívom.
 b. Őt mindenki megint KÉSŐN hívta meg.
 c. Jánost minden ünnepségre már meghívták.

Egy harmadik határozóosztály tagjai – nevezzük ezt „Alsó Határozóosztály”-nak – preverbálisan csak a Kvantor mező alatt és a Neutrális Predikátum felett helyezkedhetnek el (l. (24a-b)). E határozók a Kvantor mező alatt sem állhatnak egy Fókuszos Predikátum felett (a kontrasztív topikra jellemző intonációs mintát félretéve) (l. (24c-d)); azaz, Fókusz jelenléte esetén e határozók a Fókusz alatt (s így lineárisan attól jobbra) jelenhetnek csak meg. Az „Alsó Határozóosztály” elemei a Cinque-hierarchia legalsó szegmenséből kerülnek ki.

(23) Alsó Határozóosztály

- a. Jánosnak mindenki röviden elmondta a baját. (duratív)
 b. Mindenki teljesen átírta a fejezetét. (fok, mérték)
 c. Ő is ügyesen megoldotta a példát. (ágenst kívánó mód)¹³
 d. János is (túl) korán hazament. (celeratív II.)
- (24) a. *Teljesen mindenki átírta a fejezetét.
 b. *(Túl) korán János is hazament.
 c. *Mindenki teljesen MÁS FEJEZETÉT írta át.
 c'. Mindenki MÁS fejezetét írta teljesen át.
 d. *Minden példát jól JÁNOS oldott meg.
 d'. Minden példát JÁNOS oldott jól meg.

Vajon a Középső illetve a Felső Határozóosztály tagjai is megjelenhetnek-e egy Fókuszos Predikátum esetén a Fókusz alatt (azt már láttuk, hogy felette előfordulhatnak)? Az alábbi ítéletek kifejezetten a Fókusz alatti olvasatra vonatkoznak, melyben a fókusz helyzetű számneves kifejezés disztribuíál a határozó felett. Ez az olvasat szerepel parafrázisként a (26a) és (26b) példák alatt.

¹³ A módhatározók különböző (alany-orientált, tiszta módhatározói, időbeli egybeesésen alapuló/depiktív, rezultatív stb.) értelmezéseinek kérdését a jelen dolgozat keretei között nincs lehetőség akár csak felületesen is tárgyalni. Ezek újabb elemzéseéhez l. Geuder (2000), Ernst (2002), Shaer (2003) munkáit.

(25) Középső Határozók fókusz alatt:

- a. KÉT EMBERT hívtam szándékosan félre.
- b. HETVEN POLITIKUST választottak megint be az Országházba.
- c. Pontosan KÉT helyre hívták már meg.

(26) Felső Határozók fókusz alatt:

- a. *Pontosan NÉGY jelöltet juttattak állítólag a bizottságba.
„Pontosan négy jelöltre igaz, hogy állítólag a bizottságba juttatták őket.”
- b. *CSAK SZÁZ JELÖLTET választanak be szerencsére az Országházba.
„Csak száz jelöltre igaz, hogy szerencsére beválasztják az Országházba.”

A fenti példák tanúsága szerint a Középső Határozók értelmezhetők fókusz alatt is, míg a Felső Határozók nem.

A fenti osztályozás és a Cinque-féle határozóhierarchia kapcsolatát illetően érdemes megjegyezni, hogy nem minden a Cinque-hierarchiában ábrázolt határozótípusnak található megfelelője a magyarban. Megfigyelhető továbbá, hogy egyes adverbiumok a magyarban másként viselkednek, mint azok a határozók, melyek első látásra nekik megfelelnek a Cinque által felállított topológiában. Ilyen például a *hamarosan*, mely a magyarban a Felső Határozóosztályba tartozik (vö. a *soon*-nal, mely az angolban az Alsó Határozóosztály tagja).

3.3. Empirikus általánosítások

Az előző alrész eredményei alapján a következő empirikus általánosítás körvonalazódik a határozók preverbális mezőbeli hierarchikus eloszlásáról (vö. (18) és (21)):

- (27) Ha egy adott H határozó állhat a magyar mondat preverbális mezőjének egy adott P hierarchikus pozíciójában, akkor H állhat a preverbális mező minden P-nél hierarchikusan alacsonyabb pozíciójában is.

(27) kétségkívül egyszerű, s ennyiben vonzónak tűnő általánosítás. Bár helytálló, a lineáris szempontnak tulajdoníthatóan sajnos nem fedi le az összes eddig tárgyalt tényt. Köszönhetően annak, hogy Fókusz jelenlétében az ige az Igemódosító fölé, s így lineárisan az elé emelkedik, nem tartalmazza, hogy egy

Közepes Határozó állhat a Fókusz (és az ige) alatt, sem azt, hogy egy Felső Határozó viszont nem állhat ugyanitt. Ezen felül (27) önmagában túl gyenge a határozók eloszlásának megragadásához: egy sor általa megengedett eloszlási mintát semmilyen határozó sem képvisel. Nem derül ki belőle például, hogy nem létezik olyan határozótípus, mely előfordulhat fókusz fölött és az alatt, de nem állhat Kvantor fölött.

A pontosság kedvéért az alábbi táblázatban foglaltam össze a fenti empirikus általánosításokat. A dolgozat soron következő, 4. része az itt rögzített tények magyarázatát keresi.¹⁴

(28) A három fő határozóosztály ige előtti eloszlása

	[_{TopP} Topik]	[_{TopP} Topik]	[_{DisP} Kvantor]	[_{DisP} Kvantor]	[_{FocP} Fókusz]	[_{AspP} Igekötő...]]]
FH ✓	✓	✓	✓	✓	✓	★
KH ★	★	★	✓	✓	✓	✓
AH ★	★	★	★	★	★	✓

Érdekes ezen a ponton még egy további megfigyelést tennünk az eddigi eredmények alapján. Miután az egyes határozókatóriákat csoportba foglaló három határozóosztály gyakorlatilag lefedi a teljes Cinque-hierarchiát, megkockáztatható a (29)-ben kimondott általánosítás:¹⁵

(29) A magyarban nincs olyan határozó, amely csak az ige után jelenhet meg.

= Minden határozó, amely megjelenhet az ige után, megjelenhet az ige előtt is.

Lényeges, hogy (29) a Topik, Kvantor, Fókusz (beleértve a kérdőszót) preverbális mezőkbe vivő különböző ún. operátor-mozgatások illetve az Igemódosítói pozícióba történő inkorporáció mozgatasának leszámításával értendő: azaz

¹⁴ A táblázat felső sorában az igekötőt megelőző elemek mindegyike választható, így az FH sor azt a tényt is kódolja, hogy egy Felső Határozó módosíthat egy Neutrális Predikátumot.

¹⁵ Meglepő módon (29) még az eseményszerkezet belsejében módosítást végző határozókra is áll; olyanokra, mint az *újra*, vagy a fent már említett *majdnem*. (i)-ben az *újra* módosíthatja a teljesítmény (accomplishment) eseménynek egyedül az eredményállapot részét, ennek ellenére megjelenhet preverbális helyzetben.

(i) Újra kinyitotta az ablakot

A magyar mondat olyan, a fő sodorba tartozónak számító szintaktikai elemzései szempontjából váratlan ez a tény, melyek szerint az igekötő (igemódosító) helye egy neutrális mondatban az igei csoporton kívül található (amennyiben feltételezzük, hogy az *újra* mindig „hatóköri” értelmezési pozíciójában áll [Stechow 1996], vö. (13)).

minden (szabad) határozó megjelenhet az ige előtt anélkül, hogy operátormozgatás vagy inkorporáció vinné oda.

A vonzat határozókra ennek épp a megfordítottja kell álljon (l. (30)), amennyiben (i) az ige az igei csoportból minden mondatban kimozog, és (ii) a vonzatok az igei csoporton (vP) belül – azaz az ige felszíni pozíciójától jobbra – keletkeznek. Nem ismerek a (30)-es általánosításnak ellentmondó példát.

- (30) Egy vonzat határozó a preverbális mezőbe csak mozgatás (operátormozgatás, ill. inkorporáció) által kerülhet.

3.4. Negatív és pozitív skaláris határozók

Mielőtt a preverbális határozók szintaxisának modelljére tennék javaslatot, külön említést érdemel a skaláris határozók egyes csoportjainak különleges preverbális viselkedése is. Mint ismeretes, bizonyos határozók a magyarban „inherens fókusz”, avagy „default fókusz” természetűek (az elnevezések tekintetében vö. É. Kiss 2002, Surányi 2002). Ilyenek az ún. kirekesztő értelmű fok-/mérték-, mód- és gyakoriságot kifejező határozók, pl. *későn*, *rosszul*, *ritkán*; vö. (31a) vs. (31b).

- (31) a. Rosszul oldottuk meg.
b. *Rosszul megoldottuk.

É. Kiss (2006) szerint a kirekesztő határozók olyan skaláris elemek, melyek egy kétirányú skála negatív tartományába esnek (pl. *rosszul*, *közepesen*, *jól*, *főkéletesen*). A skaláris elemekhez általában társuló skaláris implikátúra esetükben szemantikai ellentmondáshoz vezet (pl. (31a) esetében az állítás: „Rosszul oldottuk meg”, a feltételezett skaláris implikátúra: „A rossznál jobban oldottuk meg”). A fókusz helyzettel asszociált kimerítő azonosítás azonban a skálának a „rossz”-tól különböző fokait kizárja, elkerülve ez által az ellentmondásosságot.

A választott elemzéstől függetlenül elmondható, hogy a kirekesztő határozók (más azonosító fókusz, illetve tagadás hiányában) csak fókusz szerepben és pozícióban jelenhetnek meg a mondatban; helyzetüket fókusz státuszuk határozza meg. Ennek okán a továbbiakban az „inherens fókusz” szerepű határozókkal nem foglalkozom (vö. 3.1.).

A pozitív tartományba eső skaláris értelmű határozók egy része, más elemekhez hasonlóan, állhat fókuszban is, és azon kívül is (pl. a *jól* Alsó Határozó). A szakirodalom ismer olyan pozitív skaláris határozókat is, melyek – a „default fókusz” határozók esetének megfordítottjaként – nem fókuszálhatók (pl. *nagyon*,

teljesen, vö. **Nagyon értékelte át*, **Teljesen készült ki*).¹⁶ Ezek viselkedésére az imént vázolt magyarázat nem terjed ki.¹⁷

Anonim bírálóm megjegyzi, hogy az ilyen skaláris határozók egyformán „pozitív maximális mérték[et] és intenzitást” fejeznek ki, hozzátéve, hogy mivel e határozók „Tenny (2000) szerint csak telikus predikátumhoz járulhatnak”, egyszerű magyarázat nyerhető arra, miért nem állhatnak fókusz felett, amennyiben egy fókuszos mondattartomány (fókusz–háttér mondat egység) nem telikus.¹⁸ Ez a gondolatmenet azonban nem tűnik megalapozottnak. Egyrészt, az említett pozitív skaláris határozók némelyike állhat nem telikus predikátumokkal, pl.

¹⁶ Valójában találhatók olyan példák is, melyekben (az adott kontextust figyelembe véve) egy általában fókuszálhatatlan pozitív skaláris határozó (kontrasztívan) fókuszált, ill. olyanok, melyekben egy általában csak fókusz pozícióban előforduló negatív skaláris határozó nem fókuszban áll (ez utóbbi lehetőség azonban nem érhető el a *kevés*-számneves kifejezése számára, vö. [iv]):

- (i) Nagyon ütötted be a fejed, vagy csak kicsit?
- (ii) Teljesen égett le a ház, vagy csak részben?
- (iii) [János tervének része volt, hogy szándékosan rosszul fogja kitölteni az érettségi tesztet.]
Miután a tervének megfelelően kitöltötte rosszul a tesztet, beadta, és hazament.
- (iv) [János tervének része volt, hogy szándékosan kevés feladatot fog kitölteni.]

*Miután a tervének megfelelően kitöltött kevés feladatot, beadta a tesztet, és hazament.

Megjegyzendő, hogy a fókuszálhatatlanság nem csak a pozitív skaláris határozókra jellemző: a Felső Határozók mindegyike, valamint a Középső Határozók egy része szintén nem fókuszálható (vö. Bellert 1977).

¹⁷ Anonim bírálóm szerint a pozitív skaláris határozók és a fókuszálható határozók egyformák a tekintetben, hogy egyikük sem szerepelhet együtt fókusszal. Ezzel szemben a jelen cikkben megfogalmazott általánosítás szerint a pozitív skaláris határozók előfordulhatnak fókusszal együtt, azonban – mint Alsó Határozók – csak a fókusz *alatt* állhatnak (vö. (24c’)); s a (fókusz szerepű) negatív skaláris határozókról ugyanez mondható el. Egy fókusz általában akkor állhat egy tagmondaton belül az ige utáni részben, ha az ige előtti Fókusz pozíció már ki van töltve. Ebben az esetben természetesen az „inherens fókusz” határozók is állhatnak az ige után: pl. *ERRE A HELYRE járok ritkán, és nem ARRRA A HELYRE*.

¹⁸ Bírálóm szelekciós megoldást vet fel, mely szerint a pozitív maximális mértéket/intenzitást kifejező határozók telikus AspP-t szelektálnának. Ennek a kikötésnek a kategoriális komponense azonban stipulatív természetű, és épp a magyarázó erejétől fosztaná meg a vizsgált alternatív elemzést.

Tenny (2000) egészen pontosan azt állítja, hogy a mértéket kifejező (measure) határozók egy komplex eseményen belül az eredményállapot szemantikai kompozíciójában vesznek részt, mely állapot valamilyen mérhető kvalitással kell rendelkezzen (létrejövetel/elfogyás mértéke, útvonal megtételének mértéke, egy a téma argumentummal asszociált mennyiség vagy tulajdonság mértéke, vö. Tenny 2000: 304–305). Tenny nem állítja azonban, hogy a mértéket kifejező határozók kizárólag (komplex eseményeken belüli) eredményállapotokra volnának alkalmazhatók, és ez nem is volna indokolt. Például az *elégge* és *túlzottan* nem fókuszálható típusú pozitív mértékhatározók alkalmazhatók pl. melléknevekre is, vö. (i–ii).

- (i) *Elégge/túlzottan elfáradt/*fáradt el.*
- (ii) *egy elégge/túlzottan bonyolult kérdés.*

borzasztóan horkol, túlzottan bámul. Másrészt, egy fókuszos mondattartomány is lehet telikusan értelmezett. Ezt mutatja az időhatározói módosíthatóság: vö. (32a), és az ún. folyamatos aspektus következmény (progressive entailment) tesztje is (Dowty 1979): a (32b) a folyamatos aspektusú mondat jelentésének nem következménye a (32c) befejezett aspektusú mondat jelentése (ti. lehetséges, hogy János végül nem ért fel az emeletre, valaki más viszont felfutott oda).

- (32) a. Ezúttal fél óra alatt JÁNOST hozták ki győztesnek.
- b. JÁNOS futott fel épp az emeletre.
- c. JÁNOS futott fel az emeletre.

A nem fókuszálható pozitív skaláris határozók fókusz feletti előfordulásának elfogadhatatlansága tehát nehezen magyarázható pusztán aspektuális alapon. Ráadásul, még ha a magyarázat fenntarthatónak bizonyulna is, nem terjedne ki minden Alsó Határozóra (azaz minden olyan határozóra, amely nem állhat fókusz felett), lévén, hogy az Alsó Határozók nem mind mértéket/intenzitást fejeznek ki (l. pl. *röviden, jól*).

4. Határozóosztályok és mondattartomány-típusok

A fenti táblázatban összefoglalt eloszlási mintázatot abból az általános feltételezésből kiindulva javaslom magyarázni, mely szerint a különböző adverbiumok jelentésük alapján meghatározott szemantikai típusú összetevőket képesek csak módosítani (l. pl. Shaer 1997, Haider 2000, Ernst 2002, Frey 2003). Az eloszlási mintázatokban megfigyelt részleges szabadság azt sugallja, hogy vagy a magyarban talált mindhárom nagy határozóosztály egynél több szemantikai típus módosítására képes, vagy pedig a mondat egymásba ágyazódó konstituensei (vö. (1)) nem feltétlenül felelnek meg minden esetben más-más szemantikai típusnak. Ez utóbbi megoldás előnye az volna, hogy az egyes adverbiumosztályok szemantikai szelekciós tulajdonságait konstansnak vehetjük; ennek „ára” viszont az, hogy az egymásba ágyazott mondatösszetevők szemantikai típusát viszont nem vehetjük állandónak. E nézet és megfordítottja között (ti. hogy a határozók típusa változó, és a mondatösszetevők típusa állandó) természetesen nem lehet a priori választani; köztük csak empirikus érv dönthet.

A felszínen megjelenő mondatösszetevők szemantikai típusának variabilitása melletti érv például a koordinálhatóság tényeiből nyerhető. Figyeljük meg az alábbi koordinációkat:

- (33) a. Tudom, hogy [mindenki hazament] és [ketten ott maradtak].
 b. Azt mondtad, hogy [mindenki hazament] és [csak te maradtál ott].
 c. Úgy tudom, hogy [ÖTEN buktak meg] és [tízen átmentek].
 d. Úgy tudom, hogy [megjött valaki] és [valaki elment].

A (2)-béli címkéket használva, (33a)-ban DistP és TopP, (33b)-ben DistP és FocP, (33c)-ben FocP és TopP, (33d)-ben pedig AspP és TopP koordinációját látjuk. Továbbá, mindezek a kategóriák külön-külön egymás alternatíváiként szolgálhatnak mondat szintű vonzatként egy ige (ill. az ige alá rendelt mondat-bevezető) számára. A koordinálhatóság és a szelekciós tények tehát azt mutatják, hogy mindezek a mondat szintű kategóriák szemantikai típusukat illetően adott esetben lehetnek ekvivalensek. Ezt a típus-variabilitást típusemeléssel fogom modellálni: pl. (33a)-ban egy DistP „magasabb” típusúként, „TopP”-ként viselkedik a koordinációban.

Lássuk a javaslatot részleteiben. Frey (2003) és Ernst (2002) részben egymással átfedésben lévő szemantikai típusképleteket használnak a mondat-hierarchia különböző részeinek a leírására (pl. Ernst ún. FEO-kalkulusa (Fact-Event Object kalkulus)) szemantikai típusainak hierarchiája a következő: beszédaktus > tény > proposíció > esemény > specifikált esemény), melyeket adaptálhatnánk, ill. szükség szerint kiegészíthetnénk a magyar mondat hierarchia eddig vizsgált részének felcímkezéséhez. Mivel azonban a fenti tények magyarázatához nem fontos pontosan meghatározni az egyes szemantikai típusokat, az alábbiakban a semlegesség kedvéért arab számokkal fogom jelölni a magyar mondat egymásba ágyazott mondat szintű összetevőinek egymásra épülő típusait (vö. 24. láb.), melyeket a következőképp definiálok:¹⁹

- (34) [3 Topik [3 Topik [3 Kvantor [3 [2 Kvantor [2 Kvantor [2 Fókusz
 [2 [1 Igekötő...]]]]]]]]]

Tekintsük az Igekötős Predikátumot 1-es típusúnak. Első közelítésben azt gondolhatnánk, hogy a Fókusz ezt 2-es típusúra emeli. Ennek azonban ellentmond a (valódi) többszörös Fókuszt tartalmazó mondatok jól formáltsága (l. É. Kiss 1998b, 2002, Surányi 1999, 2002).²⁰ Ha egy Fókusz 1-esről 2-esre emelné a

¹⁹ E dolgozat céljainak szempontjából mellékes, hogy a határozók klasszikusnak mondható, (Chomsky-)adjungálást alkalmazó szerkezeti leírását (pl. Chomsky 1986), külső specifikáló pozícióba helyezését, vagy más szerkezeti leírását fogadjuk el, ezért ezzel kapcsolatban nem foglalkozunk itt állást.

²⁰ Az alábbi példák több (azonosító) fókuszt tartalmaznak:

- (i) JANI hívta meg csak MARIT (nem PALI).
 (ii) (Valaki KÉT ALKALOMMAL evett csak a LEVESBŐL, de nem tudom ki.)
 JANI evett KÉT ALKALOMMAL csak a LEVESBŐL.

mondatösszetevő típusát, akkor egy közvetlen e fölötti Fókuszhoz nem tudnánk *ugyanazt* a típusváltoztató potenciált rendelni. Igaz kell legyen ugyanakkor, hogy egy Fókuszos Predikátum magasabb típusú egy Igekötős Predikátumnál, hiszen az Alacsony Határozók csak az utóbbit képesek módosítani, az előbbi nem. E két feltételt úgy tudjuk egyszerre figyelembe venni, ha feltesszük, hogy egy Igekötős Predikátum típusa Fókusz hozzáadása nélkül is emelhető olyan típusúra, mint amilyen egy Fókuszos Predikátum típusa (nevezzük ezt 2-es típusnak).

Ne feledjük, hogy minden Igekötős Predikátumnál magasabb típusú mondat-egységet módosítani képes határozó képes módosítani Igekötős Predikátumot is. Ez azt jelenti, hogy az Igekötős Predikátum típusát magasabbra is emelhetjük anélkül, hogy Kvantort vagy Topikot adnánk hozzá (nevezzük ezt típuskonverzióknak, és jelöljük $n \leftarrow m$ formában).²¹ A fent tárgyalt nyelvi tények alapján a típuskonverzió emelheti az adott mondatösszetevő típusát (pl. egy Fókuszos Predikátum viselkedhet úgy módosíthatóság szempontjából, mint egy DistP), de nem csökkentheti azt (pl. egy Fókuszos Predikátum nem viselkedhet Igekötős Predikátumként módosíthatóság szempontjából). Lévé, hogy a fenti adatok szerint kell lennie mind $2 \leftarrow 1$, mind $3 \leftarrow 2$ konverzióknak, nem szükséges külön $3 \leftarrow 1$ konverziót feltételezni.

A Fókuszos Predikátum alaptípusa tehát 2-es. Mivel az (azonosító) Fókusz a magyarban rekurzív elem, egy Fókusz nem emel típust (azaz: $2 \nleftarrow 2$). Egy 2-es típusú összetevő típusa egy Kvantor (rekurzív) hozzáadásával sem változik: a Kvantor 2-es típusból 2-es típust képes létrehozni ($2 \leftarrow 2$). (Máskülönben a Kvantorok típusváltoztatási potenciálját nem tudnánk azonosnak tekinteni, és nem volna érthető, hogyan lehetséges, hogy minden közvetlenül Kvantor alatt előfordulható határozó előfordulhat Kvantor felett is.)

Ezen a ponton felmerül a kérdés: hogyan lehet, hogy a Kvantor és a Fókusz ugyanúgy 2-es típusból 2-es típusba visz? Nos, az itt bemutatott mini-kalkulusnak nem kell feltétlenül tükröznie az egyes preverbális elemek közti *összes* szemantikai különbséget, csak azokat a különbségeket, melyekre a határozók szemantikai szelekciós tulajdonságai, s így eloszlásuk érzékeny. Miután azt találtuk, hogy minden határozó, amely állhat közvetlenül Fókusz felett, az állhat Kvantor felett is, és vannak olyan határozók is, melyek mind közvetlenül Fókusz

²¹ A határozók szintaxisának egy olyan szemantikai alapú elméletében, melyben az egyes adverbiumok által szelektált szemantikai típusok állandók, maguknak a módosított összetevőknek a szemantikai típusa is állandó kell legyen. Ez egy kalkulusra alapozva elérhető a típuskonverzió eszközeivel (pl. Ernst 2002). Elérhető azáltal is, ha a szintaxisban tételezzünk föl nem hangzó, absztrakt elemeket (pl. egy olyan mondatot is DistP-nek tekintünk, melyben nincs Kvantor, ha a mondatban megjelenő egy adott adverbiumról azt feltételezzük, hogy csak a DistP szintaktikai kategóriának megfelelő szemantikai típusú elemet képes módosítani, azaz a DistP típusát szelektálja). A jelen tanulmányban az előbbi megoldást választom.

felett, mind az alatt előfordulhatnak (a Közepes Határozók), ezért a határozók kalkulusa szempontjából szükséges, hogy az a konstituens, amire a Fókusz alkalmazzuk (AspP), a Fókuszos Predikátum (FocP), valamint DistP ugyanolyan típusúak lehessenek.²²

Mindeddig a logikai állítmány belsejében építkeztünk; egy adott ponton azonban elérjük a logikai állítmány (vagy Komment) határát (ez (25)-ben két Kvantor beépítése után történik meg). Ekkor alkalmazódik a $3 \leftarrow 2$ konverzió, mely a típus emelésével lezárja, és ezzel létrehozza, a (későbbi) logikai állítmányt. A rekurzív Topikok nem emelik tovább a 3-as típust ($3 \leftarrow 3$).

Végül szólnunk kell még a (19)-ben egy Felső Határozó felett található Kvantorok esetéről is. Ezeket nem a logikai állítmány részének tekintem, hanem logikai alanynak, azaz Topiknak (l. pl. Surányi 2002; egy Topik szerepű Kvantor megelőzhet egy másik, főnévi Topikot is). Egy az állítmány elején álló Kvantor szerepelhet rövid válaszként egy eldöntendő kérdésre. (35a)-ban a kérdésben a Kvantor egy Felső Határozó alatt szerepel, (35b)-ben egy Középső Határozó alatt, míg (35c)-ben egy Középső Határozó felett. A szóban forgó, Felső Határozó feletti helyzetben lévő Kvantor azonban nem szolgálhat eldöntendő kérdés válaszául (abban az esetben, ha létrehozható vele eldöntendő kérdés), l. (36).

- (35) a. A: Általában mindenki eljön? B: Mindenki.
 b. A: Még mindenki itt van? B: Mindenki.
 c. A: Mindenki megint eljött? B: Mindenki.
- (36) a. A: Mindenki akkoriban gyakran meglátogatott?
 B₁: *Mindenki. B₂: Gyakran.
 b. A: Mindenkit szerinted mindenhova meghívna?
 B₁: *Mindenkit. B₂: Mindenhova.

Ezek a „magas” helyzetű Kvantorok Topikként viselkednek a most vázolt minikalkulus szempontjából is ($3 \leftarrow 3$).

A vázolt kalkulus valószínűleg túlságosan egyszerű, a jelen céloknak azonban megfelel.²³ Fényében a magyarban talált három nagy határozóosztály preverbális

²² Ezt alátámasztandó hozzáteszem még, hogy Kvantor nem csak Fókusz felett, hanem Fókusz alatt is állhat (és lehet értelmezve): Kvantor és Fókusz az ige után bármilyen számban és sorrendben állhat és egymáshoz képesti hatókörük szabadon választható. Pl.:

(i) JANI nézte meg csak EGYSZER mind a három filmet.
 „Jani az, akire: *mind a három* filmre áll, hogy: *csak egyszer* nézte meg.”
 „Jani az, akire: *csak egyszer* fordult elő, hogy: *mind a három* filmet megnézte.”

²³ Bernardi és Szabolcsi (megj. előtt) egy átfogó levezetés-elméleti kalkuluson alapuló szemantikai (és szintaktikai) elemzését adja a magyar preverbális mezőnek, az itt megjelenő főnévi

alapeloszlását az egyes osztályok által szelektált típusok határozzák meg, (37) szerint. Ezt a fenti táblázat összefoglalója és a (34) sémája alapján az olvasó maga is könnyen ellenőrizheti. Itt abból indulok ki, hogy a határozók, mint szabad bővítmények, prototipikusan nem emelik a módosított összetevő típusát. A felfelé történő típuskonverzió egyszerűen ragadja meg a fenti (26)-os általánosítást. A könnyebbesség kedvéért (38)-ban a táblázatban összefoglalt eloszlásokat beleillesztettem (34) sémájába.

(37) Az egyes határozóosztályok által szelektált típusok a magyarban:

- a. Alsó Határozók: 1
- b. Középső Határozók: 2
- c. Felső Határozók: 3

- (38) a. FH [3 Topik FH [3 Topik FH [3 Kvantor FH [3 [2 Kvantor ...]]]]]
- b. ...[3 KH [2 Kvantor KH [2 Kvantor KH [2 Fókusz KH [2 [1 Igekötő...]]]]]]]
- c. ...[3 [2 Kvantor [2 Kvantor [2 Fókusz [2 AH [1 Igekötő...]]]]]]]

Álljon itt néhány fentebb már idézett példa a kalkulus működését illusztráló (az elemzett példák eredeti sorszáma közvetlenül utánuk szerepel). A fenti (11a) elemzése (39a)-ban látható. A két határozót fordított sorrendben tartalmazó (11b)-hez nem rendelhető jól formált szerkezet: a *teljesen* Alsó Határozóként 1-es típusú mondattartományhoz kíván kapcsolódni, míg a *gyakran* Középső Határozóként 2-es típust szelektál. A (39b)-ben keretezéssel jelölt ponton típusredukcióra volna szükség, mely azonban kizárt – (11b)-hez így nem rendelhető jól formált szerkezet.

- (39) a. [3 Mari [3 [2 KH=gyakran [2 AH=teljesen [1 elfárad]]]]].
= (11a)
- b. *[3 Mari [3 [2 [1 AH=teljesen [1 $\leftarrow$ 2 KH=gyakran [2 [1 elfárad]]]]]]].
= (11b)

(24a–b) egyszerű eset: a Fókuszos Predikátum típusa 2, ezzel szemben a tőle balra megjelenő Alsó Határozók 1-es típust szelektálnak:

- (40) *Mindenki [AH=teljesen [1 $\leftarrow$ 2 MÁS FEJEZETÉT írta át]].
= (24a)

kifejezésekre koncentrálna. A fenti, a határozóosztályok mondattanának elemzését szolgáló minikalkulus elviekben beleilleszthető Bernardi és Szabolcsi részletesen kidolgozott modelljébe.

A releváns értelmezésüket tekintve (26a–b)-ben egy Felső Határozó felett egy Fókusz áll. Mivel a Felső Határozók 3-as típust szelektálnak, és a Fókusz ennél alacsonyabb, 2-es típusú mondattartományra alkalmazható csak, a problémát itt is a típuskonfliktus okozza:

- (41) *NÉGY jelöltet (juttattak) [2 $\leftarrow$ 3 FH=állítólag [3 [2 [1 $t_{\text{juttattak}}$ a bizottságba]]]].
= (26a)

A fenti minikalkulus tehát arra a feltételezésre építve zárja ki a rosszul formált szerkezeti hierarchiákat (és ezzel a nekik megfelelő permutációkat), hogy egy tagmondaton belül a mondattartományok típusa (nem-szigorúan) monoton nő.²⁴

5. A határozók permutálhatóságáról

A javasolt kalkulusban nem szerepel maguknak az egyes határozóknak a típus-emelési potenciálja, lévén, hogy a határozóknak az egymáshoz képesti hierarchiájával, mely többé-kevésbé univerzális (és, bár mindeztáig ez nincs az irodalomban megfelelő részletességgel bemutatva, az uralkodó közfelfogás szerint szemantikai alapú), itt nem foglalkoztunk. Bár azt feltételeztük, hogy a határozók szabad bővítményekként nem emelik a módosított összetevő típusát, mint a 2. fejezetben említettük, az itt körülhatárolt nagy határozóosztályok bármelyikén belül több határozó egymáshoz képesti hierarchikus rendje távolról sem szabad. Cinque (1999) elmélete szerint az itt három nagy osztályba sorolt határozófajták mindegyike külön-külön önálló osztályt alkot, és az osztályok hierarchiája a mondat szerkezetben teljes rendezést ad ki, vö. 5. láb. (mint a figyelmes olvasó észrevehette, a (19), (20) és (23) példacsoportok belső sorrendje is a Cinque-hierarchiát követi).

Ennek látszólag ellentmondva, a magyarban az egyes határozóosztályokon belül (Felső, Középső, Alsó) találhatók olyan határozópárok, amelyek mindkét sorrendben előfordulhatnak az ige előtt; a 3.1. fejezetben már láttunk ilyen példát (vö. (14)). (42) ezt Középső Határozókkal, (43) pedig Felső Határozókkal illusztrálja. Minden mondatpár első tagja felel meg a kanonikus hierarchiának.

²⁴ Az itt számokkal jelölt három szemantikai típus többféleképpen azonosítható. Egy lehetőség a következő: 1=eseményhalmaz, 2=propozíció, 3=idővel ellátott propozíció (tensed proposition). Más helyütt amellet érvelek, hogy az utóbbi két mondattartomány-típus a nem határozói preverbális elemek szintaxisát is alapvetően meghatározza: a topik szerepű összetevők 3-as típusú mondattartomány, a (nem-topik) Kvantorok, a fókusz és a mondattagadás pedig 2-es típusú mondattartomány élén állhatnak csak (Surányi 2008).

- (42) a. Feltétlenül megint el akar jönni.
 a'. Megint feltétlenül el akar jönni.
 b. Gyakran szándékosan otthon marad.
 b'. Szándékosan gyakran otthon marad.
- (43) a. Szerinted állítólag otthon van.
 a'. Állítólag szerinted otthon van.
 b. Szerencsére általában igaza van.
 b'. Általában szerencsére igaza van.

A két sorrend a fenti példákban más-más jelentéssel párosul: a határozókat itt is felszíni helyükön értelmezzük.²⁵

Az előző részben bemutatott kalkulus önmagában véve megengedi egyazon határozóosztály tagjainak permutációját, mivel ugyanazt a mondattartomány-típust szelektálják és a szelektált típust a határozók nem emelik meg. Kalkulusunk alapján tehát a (42)- és (43)-féle példákat jól formálnak várjuk – megfelelően a tényeknek. Az egyazon osztályba tartozó adverbiumok szabad permutálhatóságának az esetenkénti hiánya (pl. (7b)) az, ami a javasolt kalkulus fennhatóságának körén kívül esik.

Tekintsük most a (42)- és (43)-féle adatok egy alternatív elemzését, mely szerint a látszat ellenére a különböző permutációkban egyik vagy másik határozó nem az általa kanonikusan szelektált T típust szelektálja. Ez a lehetőség akkor áll fenn, ha egy adott határozó nem feltétlenül csak egyetlen T típust szelektálhat. Amennyiben ez lehetséges, a (42)- és (43)-féle példák kétféleképpen is magyarázhatók. (i) Egy T típust szelektálnak vélt határozó valójában szelektálhat (T-n kívül) T-nél magasabb (T+1) típust is. (Ez csak (42) esetében elképzelhető, lévén, hogy (43) a legmagasabb típust szelektáló Felső Határozóosztályból vett elemeket tartalmaz.) (ii) Egy T típust szelektálnak vélt határozó valójában szelektálhat (T-n kívül) T-nél alacsonyabb (T-1) típust is (ez mind (42), mind (43) esetében elképzelhető).

Vizsgáljuk meg, lehetséges-e a fenti vesszővel jelölt, a határozókat a kanonikusnak tekinthetőhöz képest fordított sorrendben tartalmazó példákat (i) vagy (ii) eseteként elemezni. Az első kérdés (42a') és (42b') tekintetében az, hogy a *megint* illetve *szándékosan* határozók szelektálhatnak-e a 2-es típus mellett) 3-

²⁵ (43a) mindkét változata kétértelmű: mindkettőben a második határozót parentetikus prozódiaival ejtve megfordul a határozók „hatóköre”. A parentetikus használat, mely távolról sem mindig azonosítható könnyen a prozódia alapján, általánosságban is (de különösen a Felső Határozók esetében) gyakori lehetőség (vö. 6. láb.).

as típust is (azaz: tartozhatnak-e a Középső Határozóosztály mellett egyúttal a Felső Határozóosztályba is). Ha így volna, akkor ezek az adverbiumok állhatnának Topik elem fölött is – ez azonban nem így van:

- (44) a. *Megint János el akar jönni.
 b. *Szándékosan Jánost meg akarták buktatni.

Az ezzel analóg lehetőséget nem vizsgálhatjuk (43a') és (43b') esetén, lévén, hogy nincs modellünkben 3-nál magasabb típus.

A második eshetőség (42a')-t és (42b')-t illetően az, hogy a *feltétlenül*, illetve *gyakran* Középső Határozók (a 2-es típus mellett) 1-es típust is szelektálhatnak (azaz: a Középső Határozóosztály mellett egyúttal az Alsó Határozóosztálynak is tagjai). Ezt úgy tudjuk tesztelni, hogy megpróbáljuk őket egy másik Alsó Határozó alá beilleszteni (hiszen egy Alsó Határozó alatt már csak 1-es típusú mondatartomány állhat):

- (45) a. *Teljesen feltétlenül ki akarja üríteni a kukát.
 b. *Teljesen gyakran otthon marad.

Az ennek megfelelő teszt (43a') és (43b') esetében az érintett *szerinte* és *szerencsére* határozóknak egy Középső Határozó alá történő beillesztésével végezhető el, l. (46). Itt vizsgálhatjuk azt is, hogy a szóban forgó határozók megjelenhetnek-e Kvantorok alatt; hiszen a Kvantorok „alatt” legfeljebb 2-es típusú mondatartomány állhat. Ehhez olyan mondatokat szükséges választani, amelyekben a Kvantorok nehezen értelmezhetők Topikként, hiszen a Topikként értelmezett Kvantor 3-as típusú mondatartományhoz kapcsolódik (vö. (34)). (47)-ben két ilyen Kvantor alá beillesztve találhatók az így tesztelt adverbiumok.

- (46) a. *Szándékosan *szerinte* rosszul oldom meg.
 b. *Szándékosan *szerencsére* meghívtam Jánost.
 (47) a. *Kétszer is mindent *szerinte* elrontottak.
 b. *Kétszer is mindent *szerencsére* megoldottak.

A tesztek eredményei azt mutatják, hogy a (42)- és (43)-féle szórendi variáció eseteiben kizárható az (i), illetve (ii) szerinti elemzés; más szóval nem a fenti kalkulusban meghatározott szelekció relatív szabadsága játszik bennük szerepet.

Az ilyen, nem típusszelekciós szabadságból adódó alternációk léte természetesen nem jelenti azt, hogy a szelekció (relatív) szabadsága kizárt volna. Egy olyan nyílt szóosztályokat (is) tartalmazó kategória esetében, mint a határozó,

nem is várnánk, hogy minden elemének szelekciós kívánalma egyetlen szemantikai kategóriára korlátozódjon.

(48a-b)-ben és (49a-b)-ben egy Felső és egy Középső Határozó két permutációja található. Amennyiben a bennük szereplő határozók mindegyike a fent megadott típusba tartozik (azaz: *szükségszerűen* = FH, *valószínűleg* = FH, *gyakran* = KH, *már* = KH), a (48b) és (49b) példákat elfogadhatatlannak jósoljuk, lévén, hogy a kanonikus [FH [KH...]] helyett [KH [FH...]] alakúak. Ezzel szemben (48b) és (49b) – némi degradáltság mellett – elfogadhatóak.

- (48) a. Szükségszerűen gyakran leváltanak valakit.
- b. (?)Gyakran szükségszerűen leváltanak valakit.
- (49) a. Valószínűleg már mindenki elaludt.
- b. (?)Már valószínűleg mindenki elaludt.

Végezzük most el a fenti teszteket (48b) és (49b) esetében is! Szelektálhatnak-e a szóban forgó, kanonikusan Középső Határozónak tekintett adverbiumok 3-as típusú (pl. topikkal kezdődő) mondattartományt (l. (50))? Szelektálhatnak-e a Felső Határozónak tekintett határozók 2-es típusút (l. a (46)-tal párhuzamos (51)-es mondatokat, és a (47)-tel párhuzamos (52)-es példákat)?

- (50) a. (?)Gyakran a kedvenc diákom elkésett az óráról.
- b. (?)Már nekünk kevés nyugdíjunk lesz.
- (51) a. *Szándékosan szükségszerűen leváltanak valakit.
- b. *Szándékosan valószínűleg meghívták Janost.
- (52) a. *Kétszer is mindent szükségszerűen elrontanak.
- b. *Kétszer is mindent szerencsére megoldottak.

(51) és (52) elfogadhatatlanságából arra következtethetünk, hogy a tesztelt Felső Határozók (*szükségszerűen* és *szerencsére*) nem módosíthatnak 3-as mellett 2-es típusú mondattartományt. (50) relatív elfogadhatóságából egyúttal úgy tűnik, hogy a *gyakran* illetve a *már* határozók 2-es típusú mellett (némi marginálisan) szelektálhatnak 3-as típusú mondattartományt is, s ez teszi elfogadhatóvá a nem-kanonikus szórendű (48b) és (49b) mondatokat.

E példák tanúsága szerint a szelekció korlátozott szabadsága szerepet játszik a három különféle fő típusba tartozó adverbiumok ige előtti permutálhatóságában.

6. Összegzés

Jelen tanulmány csupán vázlatos képet adhatott a szabad határozók szintaxisáról a magyar mondatban, annak is az ige előtti, hierarchikusnak ismert részét vizsgálva. Tanulmányozásuk során három nagy osztály megkülönböztetését láttam szükségesnek, melyeknek tagjai egymástól markánsan eltérő disztribúcióval rendelkeznek. Eloszlásuk megértéséhez a magyar mondatartományok három absztrakt szintjét különböztettem meg. A határozók által mutatott korlátozott szórendi szabadságot az eloszlásuk szelektív érzékenysége alapján felállított, mondatartomány-típusokra alkalmazott, egyszerűsített típuskalkulus felhasználásával modelleztem. E kalkulus szerint, melyben megengedett az (egy lépésben egy típusszint mértékben meghatározott) típuskonverzió, alulról felfelé haladva az egymásba foglalt mondatartományok szintaktikai hierarchiájában, a mondatartományok típusa – egy tagmondaton belül – (nem-szigorúan) monoton növekvő kell legyen. A dolgozatban előadott, moduláris természetű magyarázat szerint a határozók relatív szórendi szabadsága részben a típuskonverzió műveletéből, részben a határozók (típus-)szelekciós tulajdonságainak (korlátozott) szabadságából, részben pedig a határozóknak abból a – hagyományosan is feltételezett – tulajdonságából származik, hogy szabad bővítményekként nem változtatják meg az általuk módosított összetevő típusát.

Irodalom

- Alexiadou, Artemis (1997), *Adverb Placement: A Case Study in Antisymmetric Syntax*. John Benjamins, Amsterdam.
- Bellert, Irena (1977), On semantic and distributional properties of sentential adverbs. *LI* 8: 337–351.
- Bernardi, Raffaella – Szabolcsi, Anna (megj. előtt), Optionality, scope, and licensing: an application of partially ordered categories. *Journal of Logic, Language and Information*.
- Bródy, Mihály (1995), Focus and Checking Theory. In: Kenesei, István (ed.), *Approaches to Hungarian V*. JATE, Szeged. 29–44.
- Bródy, Mihály – Szabolcsi Anna (2003), Overt scope in Hungarian. *Syntax* 6: 19–52.
- Chomsky, Noam (1986), *Barriers*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Cinque, Guglielmo (1999), *Adverbs and functional heads*. Oxford, New York.
- Dowty, David (1979), *Word Meaning and Montague Grammar. The Semantics of Verbs and Times in Generative Semantics and in Montague's PTQ*. Reidel, Dordrecht.
- É. Kiss, Katalin (ed.) (1995), *Discourse-Configurational Languages*. Oxford University Press, Oxford.
- É. Kiss Katalin (1998a), Mondattan. In: É. Kiss, Katalin – Kiefer, Ferenc – Siptár, Péter (szerk.), *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.

- É. Kiss, Katalin (1998b), Multiple topic, one focus? ALH 45: 3–29.
- É. Kiss, Katalin (1998c), Identificational focus versus information focus. Lg 74: 241–268.
- É. Kiss, Katalin (2002), *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press, Cambridge.
- É. Kiss Katalin (2006), Jól megoldottuk? Rosszul oldottuk meg? Az összefoglaló és a kirekesztő kifejezést tartalmazó mondatok szórendjének magyarázata. MNy 102: 442–459.
- É. Kiss, Katalin (2008), Free word order, (non-)configurationality and phases. Linguistic Inquiry 39: 441–474.
- É. Kiss, Katalin (megj. előtt a.), Substitution or adjunction? Quantifiers and adverbials in the Hungarian sentence. Lingua.
- É. Kiss, Katalin (megj. előtt b.), Syntactic, semantic and prosodic factors determining the position of adverbial adjuncts. In: É. Kiss, Katalin (ed.) (megj. előtt c)
- É. Kiss, Katalin. (ed.) (megj. előtt c.), *Adverbs and adverbial adjuncts at the interfaces* [tervezett cím]. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Ernst, Thomas (2002), *The Syntax of Adjuncts*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Fox, Danny (2000), *Economy and Semantic Interpretation*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Frey, Werner (2003), Syntactic conditions on adjunct classes. In: Lang, Ewald – Claudia Maienborn – Cathrine Fabricius-Hansen (eds.), *Modifying Adjuncts*. Mouton de Gruyter, Berlin/New York. 163–209.
- Geuder, Wilhelm (2000), *Oriented Adverbs. Issues in the Lexical Semantics of Event Adverbs*. Ph.D. dissertation, University of Tübingen.
- Haider, Hubert (2000), Adverb placement – convergence of structure and licensing. Theoretical Linguistics 26: 95–134.
- Jackendoff, Ray (1972), *Semantic Interpretation in Generative Grammar*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Kenesei István (2000), Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális Magyar Nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 75–135.
- Komlósy, András – Farrell Ackerman (1983), Several steps toward an understanding of Hungarian word order. In: *Proceedings in Memory of Antal Klemm*. oldalszám
- Keszler Borbála (2000), A határozók. In: Keszler Borbála (szerk.), *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 423–443.
- Kuno, Susumu (1972), Functional sentence perspective. Linguistic Inquiry 3: 269–320.
- Laenzlinger, Christopher (1998), *Comparative studies in word order variation. Adverbs, pronouns and clause structure in Romance and Germanic*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Puskás, Genovéva (2000), *Word Order in Hungarian: The Syntax of A' Positions*. John Benjamins, Amsterdam.
- Rizzi, Luigi (1997), The fine structure of the left periphery. In: Haegeman, Liliana (ed.), *Elements of Grammar: Handbook in Generative Syntax*. Kluwer, Dordrecht. 281–337.

- Shaer, Benjamin (1997), Adverbs, functional structure and restrictiveness. In: *Proceedings of NELS 28. GLSA, University of Massachusetts, Amherst.* 391–407.
- Shaer, Benjamin (2003), 'Manner' adverbs and the association theory. In: Lang, Ewald – Claudia Maienborn – Cathrine Fabricius-Hansen (eds.), *Modifying Adjuncts.* Berlin: Mouton de Gruyter. 211–259.
- Stechow, Arnim von (1996), The different readings of *wieder* 'again': a structural account. *Journal of Semantics* 13: 87–138.
- Strawson, Peter F. (1964), Identifying reference and truth values. *Theoria* 3: 96–118.
- Surányi, Balázs (2000), Operator and head movement in Hungarian: from checking to marking. In: *Proceedings of the Third Symposium of Doctoral Students in Linguistics. ELTE/MTA, Budapest. Working Papers in the Theory of Grammar* 7(1): 35–45.
- Surányi, Balázs (2002), *Multiple Operator Movements in Hungarian.* LOT Publications, Utrecht.
- Surányi, Balázs (2004a), The left periphery and cyclic Spellout: the case of Hungarian. In: Adger, David – Cecile de Cat – George Tsoulas (eds.), *Peripheries and their Effects.* Kluwer, Dordrecht. 49–73.
- Surányi, Balázs (2004b), Differential Quantifier Scope: Q-Raising versus Q-Feature Checking. In: Bonami, Olivier – Patricia Cabredo Hofherr (eds.), *Empirical Issues in Syntax and Semantics* 5. 215–240.
- Surányi, Balázs (2006a), Scrambling in Hungarian. *ALH* 53: 393–432.
- Surányi, Balázs (2006b), Hungarian as a Japanese-type scrambling language. In: Davis, Chris – Amy Rose Deal – Yuri Zabbal (eds.), *NELS 36: Proceedings of the 36th annual meeting of the North East Linguistics Society. Vol. 2.* UMass, Amherst: GLSA. 561–574.
- Surányi, Balázs (2008), Interface configurations: Identificational focus and the flexibility of syntax. MTA NyTI, kézirat, bírálat alatt.
- Surányi, Balázs (megj. előtt a.) Incorporated locative adverbials in Hungarian. In: É. Kiss Katalin (szerk.) (megj. előtt c.)
- Surányi, Balázs (megj. előtt b.), *Határozók és kvantorok a magyar mondat szerkezetben. A magyar „rugalmas” szőrend.* Nyelvtudomány.
- Szabolcsi, Anna (1997), Strategies of scope taking. In Szabolcsi, Anna (szerk.) *Ways of Scope Taking.* Kluwer, Dordrecht. 109–155.
- Tenny, Carol L. (2000), Core events and adverbial modification. In: Tenny, Carol L. – James Pusteyovsky (eds.), *Events and Grammatical Objects.* CSLI Publications, Stanford. 285–334.

A névmási tárgy az olaszban és a magyarban (Összehasonlító tipológiai elemzés)

The systems of personal and demonstrative pronouns functioning as direct objects are confronted in two very different languages as Italian and Hungarian, adopting the approach of typological linguistics. Transitivity is a crucial relationship in human language, having a number of universally predictable consequences in grammar. In Hungarian all objects are obligatorily case-marked and, furthermore, referential 3rd person objects falling under the category of DP in syntax are indexed in the verb by the objective conjugation (synthetic system). Italian has differential object marking: it case-marks direct objects only among personal pronouns and distinguishes gender in the 3rd person (analytical system). It seems that direct objects of the 3rd person must be particularly distinguished formally in some way in order to avoid ambiguity. This purpose is obtained differently in languages and we have pursued the devices of Italian and Hungarian in contrast.

1. Bevezetés

A következő oldalakon az általános tipológia eredményeit és a kontrasztív összehasonlító nyelvészeti módszereket felhasználva két egymástól igen távol álló nyelvnek, az olasznak és a magyarnak a névmásrendszerét és a névmások tárgyi szerepét vizsgáljuk.

A vizsgált grammatikai rendszerek különböző típusokat képviselnek. Ez a körülmény jelentős nehézségeket okoz a két nyelv mint idegen nyelv elsajátításában. Az összehasonlító tipológiai munkák nagyban elősegíthetik a felmerülő problémák leküzdését, ui. előreláttatják és megmagyarázzák az eltérő jelenségeket, amelyek rejtve maradhatnak, ha csak egyetlen nyelven belül szemléljük a nyelvi struktúrákat.

Az indoeurópai olasz és az uráli, finnugor magyar genealógiai különbözőségét a nyelv működésében megmutatkozó tipológiai eltérések csak erősítik. Az olasz flektáló jelenségeket is befogadó izoláló nyelv¹, a magyar szuffixáló agg-

¹ „Tiszta” típus nem létezik a valóságban, a nyelveket a mennyiségileg domináló szerkezetek szerint soroljuk típusokba, ami természetesen jelentheti azt, hogy egy nyelv struktúrájában periférikusan megjelenhetnek egy eltérő típus domináns elemei is. Munkánkban a névmásrendszer, tágabb értelemben a névszórendszer áll a középpontban, amely inkább az izoláló típus jellemzőit mutatja, hiszen a névszók nem ragozódnak, bár nem és szám szerint flektálódnak. Ha az ige-

lutinatív. A morfológiai tipológia szempontjából az izoláló nyelv az agglutinatív tökéletes ellentéte. Az előbbi fő jellemzője az affixumok redukáltsága, amelyek helyett a nyelv nagyszámú formális szót használ. Az agglutinatív rendszer viszont sok affixumot alkalmaz a formális szavak (prepozíciók, névmások, névelők, kötőszók stb.) helyett.

Egy nyelv morfológiai típusa meghatározza a szóban forgó nyelv szintaktikai lehetőségeit. Az agglutináció és a flektálás szintetikus rendszert alkotnak, amely ellentétben áll az esetrendszerrel nem toleráló analitikussal. Az olasz előnyben részesíti az analitikus szerkesztési módot, a magyar a szintetikus, bár bizonyos analitikus jelenségek sem állnak távol tőle (gondoljunk például az összetett mondatok szerkesztésére). Az olasz a szintaktikai funkció jelölésére a prepozíciókat, ill. a szórendet használja, míg a magyar a szuffixumokat.

A szintaktikai tipológia szempontjából mindkét nyelv a nominatív-akkuzatív típust képviseli, de annak két különböző altípusát, ui. különbözőek a két nyelvben a mondatrészek kategóriái és kifejezőeszközei, különböző a szórend. A nominatív-akkuzatív mondat típus jellemzői a következők:

1. az alany az első aktáns (a predikátum kötelező argumentuma) és jelöletlen (azaz nominatívus alakú, kivéve egy kis számú igecsoportot, amelyhez datívusi vagy genitívusi alany kapcsolódik),
2. a tárgy a második aktáns és jelölt.

A tárgyat, mint az egyéb mondatrészeket, a különböző nyelvek különböző módon jelölhetik, ami a morfológiai realizálódás széles skáláját fogja át: az esetragokon túl (és ne feledjük, maguk az esetrendszerek is különbözhetnek) szóba jöhetnek pl. az igei személyragok (gondoljunk csak a magyar tárgyas ragozásra), a prepozíciók, a szórend. A magyarban a tárgyat esetrag jelöli, ill. utal rá a tárgyas ragozás személyragja (szintetikus rendszer), az olaszban a szórend (analitikus rendszer). Itt is megvan azonban a nominatívusi és accusatívusi alakok morfológiai megkülönböztetésének nyoma, de csak a személyes névmásrendszerben, azaz egy hiányos és marginális esetrendszerrel van dolgunk. Ugyanakkor a partitív tárgy formailag minden esetben elkülönül a nem partitívtól.

2. A tárgy mint grammatikai reláció

A tranzitivitás az emberi nyelvek egyik univerzális jelensége, sőt központi tulajdonsága. Az igei valencia legfontosabb paramétere. A tárgy a tranzitív mondat

rendszert vizsgálnánk, ahol rendszeres flektálódás figyelhető meg, nehezen nevezhetnénk az olaszt izoláló nyelvnek. Az olasz esetében azt kell mondanunk, hogy a flektáló és az izoláló nyelvek határán helyezkedik el.

alapvető argumentuma, a hagyományos meghatározás szerint a cselekvés céltárgyára utaló mondatrészt.

Ami érdekes a nyelvi tipológia számára az az, hogy a különböző nyelvek hogyan viszonyulnak a tranzitivitás problematikájához, azaz mit és hogyan jelölnek.

Az eset az argumentumok és régenseik közti viszony, ill. a grammatikai relációk (alany, tárgy) jelölője. Mind az esetraggal jelölt, mind az esetrag nélküli tárgyat azonos szintaktikai státusszal rendelkező elemnek tekintjük.

Vannak nyelvek, amelyek minden tárgyat jelölnek. Ilyen a magyar, ahol a tárgyeset *-t* toldalékának alkalmazása kötelező a tárgyon, kivéve az egyes szám 1. és 2. személyű birtokos személyjeles alakokat és a személyes névmások egyes szám 1. és 2. személyű formáit: itt a tárgyrag elhagyható.

Azokban a nyelvekben, amelyekben a tárgy kifejezésére alkalmas esetrag vagy azzal analóg jelölés létezik, gyakori, hogy ez az esetrag csak bizonyos típusú tárgyak mellett használatos. Ezt a jelenséget a tipológiai szakirodalom megkülönböztetett tárgyjelölésnek (Differential Object Marking, vö. Aissen 2003) nevezi. A tárgy jelöltsége, ill. jelöletlensége megfelelő szabályokra vezethető vissza, és a tárgy szemantikai és pragmatikai jellemzőinek a függvényében előre belátható.

A megkülönböztetett tárgyjelölés (a továbbiakban MTJ) különféleképpen érvényesülhet a különböző nyelvekben, aszerint, hogy melyek azok a dimenziók, amelyek relevánsak az adott nyelv számára az MTJ alkalmazásában. Az olaszban esettel való megkülönböztetett tárgyjelölést találunk a személyes névmások körében (l. 3.2.1.).

Az MTJ funkciója alapvetően a tárgynak az alanytól való egyértelmű elkülönítése. Pontosan azok a jegyek, amelyek meghatározók a tárgy számára és így motiválják az MTJ-t, jelöletlenek az alany számára, mert ott magától értetődöek. Azt is mondhatnánk, hogy azokat a tárgyakat kell a nyelveknek feltétlenül esettel jelölniük, amelyek leginkább hasonlíthatnak egy tipikus alanyhoz, ui. így elkerülhető az esetleges félreértés. Mivel az alany rendszerint az ágens szerepét tölti be, és általában topicként jelentkezik, a jellemző alany olyan élőlény, amely határozott referenciával rendelkezik. Tehát az „élő” és a „határozott” kategóriák az alanynál jelöletlenek. Épp ellenkezőleg a tárgy esetében, ahol e két kategória mutatói határozzák meg alapvetően a tárgy formai jelöltségét.²

Az „élőlény”-jelöltség skálája a következő:

- (1) Személy > Élő > Élettelen

² Ezen túl szerepet kaphat még a topikálisítás, a személy (az első és második, ellentétben a harmadikkal) és az aspektus is abban, hogy esetragot kap-e a tárgy, s milyet (vö. pl. az olasz vagy a finn választási lehetőségét a partitivus és az accusativus eset között).

A határozottsági skála pedig így alakul:

- (2) Személyes névmás > Személynév >
 Határozott NP > Határozatlan specifikus NP >
 Nem specifikus NP

Ezeket kivétítve az alanyra és a tárgyra (a tranzitív mondat két fő argumentumára), az alábbi megfeleléseket kapjuk, ahol a skála bal oldalán található a szóban forgó grammatikai reláció (S(ubject) = alany, O(bject) = tárgy) legtipikusabb jellemzői, s jobbra haladva az egyre kevésbé meghatározó vonásai.

Az „élőlény”-jelöltség viszonylatában a következő korreláció jön létre:

- (3) S/Személy > S/Élő > S/Élettelen
 (4) O/Élettelen > O/Élő > O/Személy

A határozottság tekintetében pedig az alábbi megfeleléseket kapjuk:

- (5) S/Személyes névmás > S/Személynév >
 S/Határozott NP > S/Határozatlan specifikus NP >
 S/Nem specifikus NP
 (6) O/ Nem specifikus NP > O/Határozatlan specifikus NP >
 O/Határozott NP > O/ Személynév > O/Személyes névmás

Ezek szerint a személyt jelölő személyes névmások a legkevésbé jelölt, tehát legtipikusabb alanyok, míg a nem specifikus határozatlan kifejezések a legjelöltebbek. Ennek az ellentéte érvényes a tárgyra: a személyt jelölő személyes névmások a legjelöltebb, tehát legkevésbé jellemző tárgyak, míg a nem-specifikus határozatlan kifejezések a legkevésbé jelöltek.

Alakilag a különböző nyelvek egymástól eltérő módon különböztethetik meg a tipikus, tehát jelöletlenül is könnyen dekódolható relációkat a nem jellemző, tehát jelölendőktől. Két egymással ellentétes elv érvényesülhet a tárgyjelölésben:

1. a jelöltség elve, amely kedvez a szintaktikailag jelölt konfigurációk morfológiai megkülönböztetésének,
2. a takarékoság elve, amely elveti azt.

A megkülönböztetett tárgyjelölés értelmében az olaszban azt várjuk tehát, hogy ha a takarékoság elve alapján választani kell, mit jelöljünk, valószínű, hogy a személyes névmással kifejezett tárgy morfológiailag jelöltebb lesz, mint egy NP kategóriájú. A magyarban nem működik az MTJ, itt a tárgy jelöltsége teljes és mindig egyértelmű.

3. A névmás használata tárgyi pozícióban

3.1. A névmások osztályozása

A névmás névszokat helyettesítő szó, önmagában nincs határozott jelentéstartalma, ezzel csak adott beszédhelyzetben rendelkezik valamivel való azonosítás, valamire való utalás révén. Kifejezi a helyettesített névszó jelentését az esetek, a szám, a személy és a nem (ez utóbbi kategória a magyarban jelöletlen) morfológiai kategóriáival. A névmásoknak a beszédben tömörítő funkciójuk van: rámutatással, utalással fölöslegessé tehetik a dolgok, személyek megnevezését vagy a megnevezés megismétlését. Jelentéstartalmuk általánossága ellenére, ill. pontosan emiatt gyakran használt szavak, sokféle tartalom kifejezésére alkalmasak. Csak a szoros értelemben vett személyes névmások (tehát a visszaható és a birtokos névmásokat kizárjuk) és a mutató névmások, amelyek a 3. személyű személyes névmások szinonímájaként léphetnek fel, képezik elemzésünk tárgyát.

E kétfajta (személyes és mutató) névmás együttes vizsgálata nem véletlen, hisz ha a névmásokat osztályozzuk, a (szoros értelemben vett) személyes névmások és a mutató névmások egy osztályt alkotnak, mégpedig a referenciális (azaz ráutaló) névmások mind anaforikus, mind deiktikus referenciára alkalmas determinánsi feladattal rendelkező D(etermináns) kategóriájú osztályát. Szerkezetileg névelő pozíciójú determinánsok, amelyeknek nincs NP értékű vonzatuk, ellentétben a névelővel, amelynek van (l. részletesen Bartos 2000: 709–710)³.

Deixisnek azt a nyelvi jelenséget nevezzük, amelynek értelmében bizonyos nyelvi elemek ahhoz, hogy megfelelően értelmezhetőek legyenek, megkívánják egyes nyelven kívüli, kontextusbeli koordináták ismeretét, s ez névmásaink körében a beszédhelyzetben résztvevők azonosításának képességét jelenti. Deiktikus tehát a névmás, ha nyelven kívüli, rámutató szerepű, denotátuma az aktuális nyelvi szituáción kívül keresendő, ill. a pragmatikai helyzet periferiális eleme. Az 1. és 2. személyű névmások inherensen deiktikusak: referenciát a kommunikációban résztvevők, ismereteik alapján, a beszédsszituáció kontextusában adnak nekik. A 3. személyű névmások is lehetnek deiktikusak.

Anaforikus a névmás, ha nyelven belüli, a szövegre visszautaló; denotátuma ismert a beszédsszituáció résztvevői számára, hisz a kontextusban kódolva van, vagy ha azon kívül esik, a pragmatikai szituáció legvalószínűbb elemeként értelmezhető. A 3. személyű névmásokat gyakran használjuk anaforikusan. Példa anaforikus használatra:

³ E generatív háttérű elemzés részleteire itt nincs módunkban kitérni, de témánk szempontjából nincs is jelentősége, hisz a személyes és a mutató névmások azonos szerkezeti pozíciója csak még jobban alátámasztja a kétféle morféma együttes vizsgálatának létjogosultságát, bár az nem ezen az elemzésen alapul.

- (7) Nándor_i megtudta, hogy ő_{t_i} választották.
Nándor_i è venuto a sapere che avevano scelto lui_i.

Példa deiktikus használatra:

- (8) Nándor megtudta, hogy *ezt* választották. (rámutatva egy könyvre)
Nándor è venuto a sapere che avevano scelto *questo*.

Névmásaink legfontosabb tulajdonsága tehát az, hogy referálnak, kijelölnek valamely szövegen belüli vagy kívüli személyt vagy dolgot, amelyre utalnak. Kizárjuk vizsgálódásunk köréből a magyarban azoknak a veláris alakú mutató névmásoknak a használatát, amelyek a *hogy* kötőszós és a vonatkozó mellékmondatok mellett a névmás anaforikus tartalom nélküli töltelékszó szerepét látják el, ezeknek ui. a fentitől eltérő funkciójuk van: egy adott szintaktikai pozícióban képviselik az azonos indexszel ellátott mondatot:

- (9) *Azt_i* gondolta, [hogy jót tesz]_i

A névmásoknak így kijelölt osztályán belül különbséget kell tennünk egyrészt az 1. és 2. személyű, másrészt a 3. személyű névmások között. Az előbbiek a beszédaktus résztvevőire mutatnak, referenciájuk egyértelmű a beszédhelyzet alapján. Az egyes szám 1. személyű névmás a beszélőre utal, az egyes szám 2. személyű a hallgatóra. A többes szám 1. személyű névmás referenciája magába foglalja a beszélőt, s vele együtt egy vagy több valaki mást, akik között a hallgató is potenciálisan ott lehet:

- (10) mi = én + te / ti (inkluzív értelmezés)
noi = io + tu / voi

- (11) mi = én + ő / ők (exkluzív értelmezés)
noi = io + lui/lei / loro

A többes szám 2. személyű névmásreferál a hallgatóra, s vele együtt egy vagy több valaki másra. Ebben az esetben az exkluzív értelmezés a valószínűbb. (A magyarban tárgyi pozícióban lexikailag elkülönül a két értelmezés: vö. 3.3.2.):

- (12) ti = te + ő / ők (exkluzív értelmezés)
voi = tu + lui/lei / loro

- (13) ti = te + te / ti (inkluzív értelmezés)
voi = tu + tu / voi

A magyarban az első két személynek a harmadiktól való elkülönítését még egyéb, morfológiai és szintaktikai tényezők is indokolják. Az 1. és a 2. személyű

névmások inherensen számjelöltek, monomorfematikusak: nem bonthatók szét $m + i$, ill. $t + i$ morfémákra, ahol az első tag jelölné a személyt, a második pedig a többesszámot, legalábbis szinkrón szinten nem⁴. Az *ők* alak viszont egyértelműen az egyes számú *ő* és a *-k* többesjel összegzése.

Szintaktikailag az a tény választja ketté legszembetűnőbb módon a személyes névmások csoportját, hogy az 1. és a 2. személyű tárgyi szerepű személyes névmások az ige alanyi ragozását kívánják meg, míg a 3. személyűek tárgyas ragozású igével állnak (erre még visszatérünk).

Mit várhatunk vizsgálódásunktól a névmások terén? Ha az 1. és a 2. személyű névmások inherensen határozottak, míg a 3. személyű névmás referenciája változó, tehát ugyanaz a nyelvi forma nyelvhelyzettől, kontextustól függően más-más entitásra utal, valószínű, hogy a nyelvek nagyobb figyelmet fordítanak a 3. személy megkülönböztetésére, jelölésére.

3.2. Az olasz névmásrendszer

3.2.1. Az olasz személyes névmások

Az olasz személyesnévmás-rendszer fő jellegzetessége két különálló, morfológiailag eltérő sorozat megléte, a szabad névmásoké és az ún. klitikumoké. A két névmássorozat viselkedése eltérő mind fonetikai, mind morfológiai szempontból, szintaktikai disztribúciójuk különböző, ahogyan szemantikai értelmezésük is.

	fonetikailag ± hangsúlyos	morfológiailag ± önálló alak	szintaktikailag ± NP helyzetű	szemantikailag ± deiktikus
szabad névmások	+	+	+	+
klitikumok	–	–	–	–
				(–)
				(+)

1. táblázat

Az olasz szabad névmások és klitikumok egymást kiegészítő, komplementer rendszere

Ahogy az 1. táblázatból is jól látszik, a kétfajta névmás komplementer, egymással ellentétes viselkedése alapján. A szabad névmások hangsúlyosak, innen „hangsúlyos névmásoknak” is hívják őket, míg a klitikumok hangsúlytalanok, ezért „hangsúlytalan névmásokként” is emlegetik őket.

⁴ Bár létezik a többesjelnek /i/ allomorfja, amely a birtokos szerkezetekben több birtok jelölésére szolgál, és diakrón szinten is elképzelhető lenne esetleg az *-i* „többes” elem leválasztása.

Morfológiai szempontból a fenti minősítéssel azt kívánjuk kiemelni, hogy bár minden esetben önálló morfémáról van szó, amely szótári szót képvisel, a klitikumok valójában önállóan nem állják meg a helyüket, egy másik nyelvi elem (az ige) jelenléte szükséges ahhoz, hogy funkcionálhassanak a nyelvben (a magyarban hasonló státuszuk a névutóknak van).

Szintaktikai szempontból azon van a hangsúly, hogy melyek azok a szerkezeti pozíciók, amelyekben megjelenhetnek névmásaink:

1. A szabad névmás ugyanazt a helyet foglalja el a mondatban, amelyet a névszói csoport foglalna el, általában ugyanúgy viselkedik, mint az NP:

- (14) Perché il babbo prende con sé *lui*? (vö. 15)
Miért *őt* viszi magával apa?
- (15) Perché il babbo prende con sé Nándor?
Miért *Nándort* viszi magával apa?

Ezzel ellentétben a klitikum nem állhat tárgyi pozíciójú NP helyén:

- (16) *Perché il babbo prende con sé *lo*? (vö. 14)

2. Csak a szabad névmás szerepelhet fókuszként a közlésben, a klitikum nem kaphat kontrasztív hangsúlyt, nem utalhat a beszédaktus új, váratlan aspektusára:

- (17) a. Anna legge il giornale e non il libro.
Anna az újságot olvassa, és nem a könyvet.
b. *Anna legge *lo* e non il libro.
- (18) a. Anna non studia altro che la sua materia preferita.
Anna csak a kedvenc tantárgyát tanulja.
b. *Anna non studia altro che *la*.

3. A klitikum hangsúlytalansága azt vonja maga után, hogy mindig szorosan kapcsolódik az igehez, hogy annak hangsúlyát felvehesse. Ez a „kliticizálódás” kétféleképpen történhet: az ige infinitívuszi, igenévi vagy imperatívuszi alakjával az ige utáni pozícióban egyesül, ill. összetett, segédigés alak esetén a segédige után áll (enklitikum), ellenkező esetben, tehát ha az ige ragozott alakot ölt, közvetlenül az ige előtti helyet, ill. összetett, segédigés alak esetén a segédige előtti helyet foglalja el a mondatban (proklitikum):

- (19) Ti chiedo di far*lo*. enklitikum
Megkérlek, hogy tedd meg.
- (20) Ti dico di aver*lo* fatto.
Mondom, hogy megcsináltam.

(21) Il suo viso a volte *mi* spaventa. proklitikum
Arckifejezése néha megijeszt.

(22) Il suo viso *mi* ha spaventato.
Arckifejezése megijesztett.

Tagadó, felszólító módú igealak esetén a névmás az ige előtt és után is állhat:

(23) a. Non dir/*lo*!
b. Non *lo* dire!
Ne mondd!

Harmadik személyű felszólító módú igealak mellett (a magázó formákat is ideszámítva) a klitikum az ige elé kerül, mivel itt valójában kötőmódban van az ige:

(24) *Lo* dica pure!
Mondja csak!
(25) Che *lo* sappiano!
Hadd tudják meg!

Az ige és a klitikum között csak egy másik klitikum állhat, s két vagy több klitikum esetén a következő sorrend betartásával⁵:

⁵ A (26)-ban vázolt sorrendre a következő megszorítások érvényesek:

(i) Nem használhatunk két azonos alakú névmást egymás mellett:

(27) a. *Vi* porto a teatro domani =
Holnap elviszlek titeket a színházba.
b. **Vi vi* porto domani.
Holnap elviszlek titeket (oda).
c. *Vi ci* porto domani.

(ii) Nem állhat együtt két olyan névmás, amelyek egyikének referense magába foglalja a másikat:

(28) **Vi ti* presento.
*Bemutatlak nektek.

(iii) A 3. személyű accusativusi klitikum nem foglalhat el *ne* előtti helyzetet (bár a (26)-os sorrend ezt kívánná meg):

(29) **Lo ne* tolse.
Kivette belőle.

Általában a beszélt nyelvben nem használatos együtt ez a két klitikum, míg az irodalmi nyelv ritka példái a fordított szórendet alkalmazzák.

Nem használhatunk együtt két azonos nyelvtani esettel rendelkező névmást. Ezt azért kell az olaszban külön kikötnünk, mert ebben a nyelvben előfordulhat két datívuszi alak egy mondaton belüli alkalmazása, így marginálisan elfogadható például a következő:

(30) a. ?*Mi gli sistemi il computer?*

- (26) *mi*
gli, le (dativusi alakok)
vi
ti
ci
si (visszaható alak)
lo, la, li, le (accusativusi alakok)
si (személytelenséget kifejező alak)
ne
- (32) *Mi ci porta domani.* (pl. 'porta me domani a teatro')
 Holnap elvisz. (pl. 'holnap elvisz engem a színházba')
- (33) *Ce lo porta domani.* (pl. 'porta lui / Nándor a teatro domani')
 Holnap elviszi. (pl. 'holnap elviszi őt / Nándort a színházba')

4. A klitikummal nem képezhetünk mellérendelő szerkezeteket:

- (34) **Anna lo e la ha conosciuto.* (pl. 'Anna ha conosciuto Aldo e Maria'.)
 Anna megismerkedett vele és vele. (pl. 'Anna megismerkedett Aldoval és Máriával')

Ha két mellérendelést képező igének ugyanaz a klitikum a tárgya, a második ige mellett is meg kell ismételni a névmást:

- (35) a. *Anna l'ha visto e l'ha mandato via.*
 Anna találkozott vele, és elküldte.
- b. **Anna l'ha visto e ha mandato via.*

Ha viszont *mellérendelő* összetett igealakok esetén a segédigét elhagyjuk, a klitikumot is kötelező kiiktatni:

- (36) *Anna l'ha visto e mandato via.*

b. =Mi sistemi il computer per lui / per Aldo?

Megteszed nekem, hogy beállítod neki/Aldonak a computert? Beállítod nekem a computert, hogy ő/Aldo használhassa?

Általában háromnál több klitikumot nem kapcsolunk össze, mert, bár nyelvtanilag nem helytelen, ha sorrendjük a (26)-ban vázoltat követi, nehézkes, nehezen követhető szerkezetet kapunk:

- (31) *Vi ci si porta.* (pl. 'sarete portati a teatro')
 Elviszünk benneteket (oda). (pl. elviszünk benneteket a színházba')

5. A teljesség kedvéért megemlítendő, bár témánk szempontjából marginális, a két névmásfajta viselkedésének eltérése a tekintetben, hogy prepozíció után csak szabad névmás állhat:

- (37) a. Anna ha parlato di *lui*.
Anna róla beszélt.
b. *Anna ha parlato di *lo*.

Szemantikailag is komplementer a két névmásfajta: a szabad névmás általában deiktikus használatú, míg a klitikum inkább anaforikus referenciára alkalmas. A két névmásfajta nem cserélhető fel, ui. más-más jelentéstartalmat hordoz. A klitikum akkor használatos, ha a névmás olyan referensre vonatkozik, amely a beszédsszituáció résztvevői számára ismert és leginkább kézenfekvő. A szabad névmás ugyanakkor a beszélő és a hallgató által nem várt, periferikus entitásra utal. Tárgyi funkcióval rendelkező szabad névmás szinte mindig deiktikusan értelmezendő.

- (38) a. Anna_i ha studiato molto dopo che *l_i* hanno bocciata.
Anna sokat tanult, miután megbuktatták.
b. = *Anna_i ha studiato molto dopo che hanno bocciato *lei_i*.
c. Anna_i ha studiato molto dopo che hanno bocciato *lei_j* [pl. 'la sua amica'].
Anna sokat tanult, miután megbukatták őt [pl. 'a barátnőjét'].

A (38c) mondatban a *lei* névmás nem értelmezhető az Annával koreferens elemként, csak mint egy Annától különböző más valaki, deiktikus értelemben. Annára, az alanyi pozícióban álló, mindenki számára kézenfekvő referensre a klitikum utal (l. 38a).⁶

A 3. személyű anaforikus névmás előzménye a következő nyelvi kategóriák közül kerülhet ki:

⁶ Érdemes megfigyelni, hogy mivel a prepozíciós csoportot nem helyettesítheti klitikum, ha a névmás prepozíció után található, a szabad névmás hangsúlya a döntő a referencia olvasatára vonatkozóan:

- (39) a. Anna_i ha studiato molto dopo che abbiamo parlato con *lei_i*.
Anna sokat tanult, miután beszéltünk vele.
b. Anna_i ha studiato molto dopo che abbiamo parlato con *lei_j* [pl. 'con sua mamma'].
Anna sokat tanult, miután beszéltünk vele [pl. 'az anyukájával'].

A *lei* névmásnak a 39a. mondatban hangsúlytalannak kell lennie ahhoz, hogy az Annával való koreferencia-értelmezés megvalósuljon. Ha rendes intonációval, tehát hangsúlyosan szerepel a szabad névmás, Annával nem képezhet koreferenciát.

- határozott névelős főnévi csoport,
- határozatlan névelős főnévi csoport,
- tulajdonnév,
- deiktikus értékű névmás,
- mondat.

Az első négy esetben a névmás számban, személyben és nemben egyezik antecedensével. Mondat kategóriájú antecedens esetén a tárgyi szerepű névmás kötelezően egyes szám 3. személyű hímnemű alakban áll:

(40) Ho dimenticato [gli occhiali]_i sul tavolo. Me *li*_i prenderesti?
Az asztalon felejtettem a szemüvegemet. Idehoznád?

(41) Lui_i ha cercato di nascondersi ma i bambini *li*_i hanno trovato.
Ő megpróbált elbújni, de a gyerekek megtalálták.

(42) [Anna è stata bocciata]_i; e lo_i sanno tutti.
Anna megbukott, és mindenki tudja.

Ha az anaforikus névmás nem egy meghatározott egyedre utal, hanem egy osztályt, típust jelöl ki, a névmás többes számban is egyeztethető:

(43) So che mi presteresti volentieri [un DVD]_i ma non ho il tempo di guardar*li*_i.
Tudom, hogy szívesen kölcsönadnál egy DVD-t, de nincs időm megnézni.

Általában az anaforikus névmás követi antecedensét, de különleges esetekben, pl. ha a hallgató kíváncsiságát akarjuk felkelteni vagy az információközlés szempontjából ki akarjuk emelni az anaforikus névmást tartalmazó mondatot, ez a sorrend felcserélhető:

(44) Cosa ti avrà portato Babbo Natale? *Li*_i hai desiderata tanto: ecco [la tua nuova bambola]_i!
Vajon mit hozott neked a Jézuska? Nagyon vágytál már rá: itt az új babád!

A 2. táblázat mutatja a tárgyi szerepű személyes névmások morfológiai disztribúcióját az olaszban.

		EGYES SZÁM				TÖBBES SZÁM			
		1. sz.	2. sz.	3. sz.		1. sz.	2. sz.	3. személy	
				hn.	nn.			hn.	nn.
SZABAD NÉVMÁ- SOK	- Nom.	me vő.: Nom. <i>io</i>	te vő.: Nom. <i>tu</i>	lui = Nom.	lei* = Nom.	noi = Nom.	voi* = Nom.	loro* = Nom.	
KLITI- KUMOK	Acc.	mi = Dat.	ti = Dat.	lo	la	ci = Dat.	vi = Dat.	li	le

2. táblázat

Tárgyi szerepű személyes névmások az olaszban

*Az olaszban nincsenek a magázás szolgálatában álló különleges alakok. Egyes szám 3. személyben *Lei* (írásban általában nagybetűvel) használatos, többes számban a *Loro* formát a köznyelvben immár a *Voi* váltotta fel (vö. Vanelli 1995: 362).

A nyelvtani eset szempontjából a szabad névmásoknak, kivéve az egyes szám 1. és 2. személyűt, csak egy alakjuk van a névszói csoportokhoz hasonlóan, s ez használatos mind alanyi, mind nem alanyi helyzetben. Az egyes szám 1. és 2. személyében elkülönülő függő, tehát nem alanyi esetben álló forma a többi személyben és számban neutralizálódik. A klitikumok esetében ugyanakkor igazi differenciálódást figyelhetünk meg. Alanyi esetet nem ismernek, de tárgy szerepében teljes paradigmát alkotnak. Pontosán itt jelenik meg az olasz névszórendszeren belül egy bizonyos morfológiai specializálódás, egyértelműen csak a 3. személyű tárgyra vonatkozóan, ui. az 1. és 2. személyű klitikumok mind accusativusi, mind dativusi értelmezést kaphatnak. Figyeljünk fel arra is, hogy a nyelvtani nem kategóriája szerinti elkülönülés az alakok között csak a harmadik személyben van.

3.2.2. Mutató névmások az olaszban

Nézzük meg most a tárgyi szerepben álló olasz mutató névmások rendszerét!

		egyes szám		többes szám	
		hímnemű	nőnemű	hímnemű	nőnemű
a beszélőhöz közel	- Nom. (= Nom.)	questo	questa	questi	queste
a hallgatóhoz közel*	- Nom. (= Nom.)	codesto	codesta	codesti	codeste
a beszédaktus mindkét résztvevőjétől távol	- Nom. (= Nom.)	quello	quella	quelli	quelle
„semleges”***	- Nom. (= Nom.)	ciò	–	–	–

3. táblázat

Tárgyi szerepű mutató névmások az olaszban⁷

* A modern standard olaszban nem használatos, a toszkán nyelvjárásban maradt meg (vö. Calabrese 1988: 617).

** Mind a beszélőhöz közelit, mind a beszélőtől távolit (tehát a hallgatóhoz közelit) jelölheti, de élőlényre nem utalhat.

Az esetbeli megkülönböztetés itt teljesen neutralizálódik, egyetlen alak létezik, amely képes bármely szintaktikai pozícióban részt venni. Paradigmatikus viszont a nembeli elkülönülés, a *ciò* alakot kivéve, de ez eleve rendszeren kívül álló, „semleges” alak, amely mind közelire, mind távolira vonatkozhat, de csak élettelenre. A 3. táblázat összes alakja a 2. táblázat 3. személyű alakjainak „vetélytársa” lehet (a különböző 3. személyű névmások disztribúcióját, használatát illetően l. 3.4.1.).

A mutató névmások inherensen deiktikusak,⁸ de használhatók anaforikusan is. A főnévi csoportnak meg kell előznie a mutató névmást ahhoz, hogy közöttük

⁷ A táblázatban szereplőkön túl a teljesség kedvéért megemlítendő a következő két mutató névmási forma is, bár használatuk ritka és körülírt:

Egyes szám hímnemű alak: *costui* és *colui* (a *questo* és a *quello* szinonímája)

Egyes szám nőnemű alak: *costei* és *colei* (a *questa* és a *quella* szinonímája)

Többes számú alak: *costoro* és *coloro* (a *questi* és a *quelli* szinonímája)

Ezeket a formákat a beszélt nyelvben pejoratív értelemben alkalmazzák:

(45) Hai visto *costoro*? – Láttad ezeket (a jómadarakat)?

A *tale* alak névmásként kötelezően névelővel vagy a *questo/quello* mutató névmások megfelelő formájával együtt használatos. Egy meghatározott személyt jelöl, akinek nem ismerjük a nevét: (46) Hai visto *quel tale*? – Láttad azt a bizonyos személyt?

⁸ A *quello* alakjainak létezik egy olyan alkalmazása, ahol a deiktikus érték neutralizálódik, és csak a „határozottság-jelölés” funkció marad meg. Ilyenkor a mutató névmást melléknévi vagy prepozíciós csoport, ill. vonatkozó névmással bevezetett alárendelő mondat követi:

(47) (Porta con te una borraccia!) Porta *quella* blu / (che si trova) nell’ armadietto della cucina! (Vigyél magaddal kulacsot!) Vidd el a kék / a konyhaszekrényben levőt / azt, amelyik a konyhaszekrényben van!

anaforikus kapcsolat létesüljön (míg a személyes névmások esetében lehet fordított is a szórend, vö. 44):

- (48) a. Avevo deciso di regalargli [il nuovo album di Zuccherò]_i; perciò ho comprato *quello*_i a Milano l'altro giorno.
 Úgy döntöttem, hogy Zuccherò új lemezét adom neki ajándékba, ezért azt vettem meg a múltkor Milánóban.

- b. *Ho comprato *quello*_i a Milano l'altro giorno: avevo deciso di regalargli [il nuovo album di Zuccherò]_i.

A mutató névmás antecedense lehet egy a mutató névmást tartalmazó mondatot közvetlenül megelőző vagy követő mondat. A mutató névmást tartalmazó mondat és a referens közé nem ékelődhet be egy harmadik mondat:

- (49) a. Tutti sanno *questo*_i: [Árpád è bravo a giocare a pallacanestro]_i.
 Mindenki tudja: Árpád ügyesen kosárlabdázik.
- b. [Árpád è bravo a giocare a pallacanestro]_i: tutti sanno *questo*_i.
 Árpád ügyesen kosárlabdázik: ezt mindenki tudja.
- c. *[Árpád è bravo a giocare a pallacanestro]_i anche se oggi non era in forma: tutti sanno *questo*_i.
 Árpád ügyesen kosárlabdázik, bár ma nem volt jó formában, ezt mindenki tudja.

3.3. A magyar névmásrendszer

Lássuk ezek után, formai szempontból a magyar hogyan viszonyul az imént vázolt olasz névmásrendszerhez.

3.3.1. Az alanyi és tárgyi egyeztetést végző inflexiók toldalékok szerepe a magyarban

A tárgyra való utalás szempontjából a magyarban a személyes névmások paradigmatiszus accusativusi alakjai mellett indokoltnak tűnik a tárgyas ragozás szuffixumait is figyelembe vennünk. Ezek a tárgyi egyeztetésű személyragok fonetikailag hangsúlytalanok, morfológiailag nem szabad elemek, hanem az ige részét képezik, szintaktikailag sem önállóak, nem állhatnak NP helyzetben, szemantikailag deiktikus referenciára alkalmatlanok, de anaforikus használatuk vitathatatlan:

- (50) Nándor_i megtudta, hogy megválasztották_i.
 Nándor_i venne a sapere che *lo*_i avevano eletto.

Ha összevetjük a tárgyi egyeztetésű személyragok fenti jellemzését az olasz klitikumokéval (vö. 1. táblázat és az azt követő leírás), azt találjuk, hogy tulajdonságaik megegyeznek, mindkét morféma ugyanazokkal a jegyekkel írható le. Ha ehhez még hozzátesszük azt is, hogy a két szóban forgó nyelvi elem használati gyakorisági mutatója is igen hasonló – ezt egy korábbi munkánkban alkalmunk volt bizonyítani (l. Rózsavölgyi 1986: 339–340) – indokoltnak látszik feltennünk, hogy az olasz tárgyi szerepben működő klitikumok és a magyar tárgyias ragozás személyragjai egymásnak megfeleltethető formális elemek. Mindkét esetben egy kötött, redukált, gyenge morfémáról van szó, amely komplementer egy szabad, teljes értékű, erős, hangsúlyos morfémával, egy „valódi” személyes névmással. A tárgyias ragozásnak ugyanakkor vannak természetesen fontos jellemzői, amelyek megkülönböztetik a klitikumoktól, s amelyek megnehezítik a nem magyar anyanyelvűek számára a magyar mint idegen nyelv elsajátítását: Bánhidi tanulmánya szerint (l. Bánhidi 1972: 430) a külföldi diákok pontosan a tárgyias ragozás használata és a határozott tárgy kifejezése terén követik el a legtöbb hibát.

Figyeljük meg, a magyarban hogyan realizálódik a csak alanyi, ill. az alanyi és tárgyi egyeztetést végző inflexiók toldalékok eloszlása.

			TÁRGY					
			EGYES SZÁM			TÖBBES SZÁM		
			1. sz.	2. sz.	3. sz.	1. sz.	2. sz.	3. sz.
ALANY	EGYES SZÁM	1. sz.	–	-lak/-lek	alanyi / tárgyas	–	-lak/-lek	alanyi / tárgyas
		2. sz.	alanyi	–	alanyi / tárgyas	alanyi	–	alanyi / tárgyas
		3. sz.	alanyi	alanyi	alanyi / tárgyas	alanyi	alanyi	alanyi / tárgyas
	TÖBBES SZÁM	1. sz.	–	alanyi	alanyi / tárgyas	–	alanyi	alanyi / tárgyas
		2. sz.	alanyi	–	alanyi / tárgyas	alanyi	–	alanyi / tárgyas
		3. sz.	alanyi	alanyi	alanyi / tárgyas	alanyi	alanyi	alanyi / tárgyas

4. táblázat. A magyar alanyi és tárgyias igeragozás⁹ használata

⁹ Nem használjuk itt az újabb keletű „általános/határozatlan” és „határozott ragozás” elnevezéseket, hanem megmaradunk a hagyományos „alanyi” és „tárgyas ragozásnál”. Ennek oka a

A táblázatból kihagytuk a visszaható értelmezés eseteit (egyes szám 1. személyű alany egyes szám 1. személyű tárggyal, egyes szám 2. személyű alany egyes szám 2. személyű tárggyal stb.), hisz elemzésünkben kizártuk a visszaható névmásokat. Mint ismeretes, a visszaható névmási tárgy tárgyas ragozást vált ki.

A tárgyas mondat argumentumainak jelölését a nyelvek két elv alapján végzik:

1. a megkülönböztetés elve, amely szerint csak azokat az argumentumokat kell formailag külön jelölni, megkülönböztetni, amelyek értelmezése különben nem lenne egyértelmű;
2. a takarékoság elve, amely szerint az egyértelműséget a lehető legkevesebb és a lehető legegyszerűbb jelöléssel kell elérni (vö. az alanynak, mint a nominatív-akkuzatív nyelvek első aktánsának jelöletlensége).

Harmadik személyű tárgy esetén, amikor a névmás határozottsága, referenciája nem a beszédhelyzethez kötődik, kötelező a választás az alanyi és a tárgyas ragozás között. A tárgyas ige alanyi, ill. tárgyas ragozásának (kötelező) választása szintaktikai kérdés: az ige akkor választ tárgyas ragozási paradigmát, ha tárgyának szintaktikai kategóriája DP, azaz determináns. Ez a meghatározás számot ad arról is, hogy az 1. és 2. személyű névmások miért váltják ki az alanyi ragozást: a 3. személyű személyes névmások a szótárba eleve D(determináns) kategóriájú elemként kerülnek be, míg az 1. és 2. személyűek Num kategóriájuként (NumP). Az alanyi és a tárgyas ragozás megkülönböztetése tulajdonképpen azt jelenti, hogy a tárgyas ragozású szóalakba (igébe) eggyel több morféma épül be, hisz az alanyi egyeztető morfémán túl egy tárgyi egyeztető morféma is helyet kap.

Az egyeztetőmorfémák szempontjából nézve a kérdést, azt mondhatjuk, hogy az alanyi egyeztetést mindig képviseli egy személyrag, amely lehet zéró alakú is egyes szám 3. személy esetén. A tárgyi egyeztetésnek viszont két értéke van: az alanyi ragozású alakokban semmi, tárgyas ragozás esetén viszont morfológiailag realizálódik.

Külön eset a *-lak/-lek* morféma, amely kódolja a tárgy (2.) személyét egyes szám 1. személyű alany mellett: nem csak utal rá, hanem pontosan kijelöli; nem kétértékű jegy (vagy tárgyas ragozás, vagy semmi), hanem egyértelmű egyeztetőmorféma. Ez tehát az egyes szám 1. személyű alanyi személyrag egy külön-

következő: a határozottsági / specifikussági követelmény a tárgyas ragozás választásánál csupán szematikai következménye annak a szintaktikai tényezőnek, amely lényegében kiváltja a tárgyas ragozást: csak determinánsi kategóriájú tárgy (DP) esetén kerül a szóalakba a tárgyas ragozásnak megfelelő tárgyi egyeztetőmorféma. Az „alanyi” és „tárgyas ragozás” terminusok szintén nem pontosak, de legalább utalnak az (esetelméleti) tárgyasságra ill. tárgyatlanságra: alanyi ragozás esetén csak alanyi egyeztetőmorfémát tartalmaz a szóalak, míg tárgyas ragozás esetén ezen túl egy tárgyi egyeztetőmorfémával isiegészül.

leges formája, amely kibővül egy a tárgyra vonatkozó, annak személyét meghatározó információval.

A 4. táblázatban bemutatott rendszer valójában egy jól működő mechanizmus, amelyben a formailag, tehát közvetlenül meg nem határozott elemek is gyakorlatilag közvetetten meghatározódnak, a rendszer többi elemének s ezen elemek értelmezésének függvényében. A visszaható alakokat eleve kizárjuk. 3. személyű tárgy esetén egy teljes paradigma áll rendelkezésre. 1. és 2. személyű tárgya csak azoknak az igéknek lehet, amelyeknek lehet személyt jelentő tárgykuk is. A tranzitív igék tehát szemantikailag két csoportra oszthatók aszerint, hogy kapcsolódhat-e hozzájuk személyt jelölő tárgy vagy nem. Ezek azok az igék, amelyek Lotz elmélete szerint *-lak/-lek* raggal rendelkeznek (vö. Dugántsy 2001: 125). Az 1. és 2. személyű tárgy csak személyt jelölhet, ez a tény eleve leszűkíti a denotátumok körét. A beszédaktusban résztvevő 1. és 2. személy közül az egyik az alany, a másik a tárgy, tehát itt a nyelvi szituáció határozza meg a referenciát. Marad tehát a 3. személyű alany melletti 1. vagy 2. személyű tárgy olvasatának problémája, de itt is, az 1. és a 2. személy deiktikus referenciájából következőleg a beszédhelyzet megfelelő fogódzót adhat a referencia pontosításához.

3.3.2. A magyar személyes névmások

Miután elfogadtuk, hogy a tárgyas igei személyragok minimálisra redukálódott és önállóságukat teljesen elvesztett személyes névmások megfelelői, az 5. táblázatban bemutatjuk eloszlásukat és viszonyukat a „valódi” személyes névmásokhoz képest.

	EGYES SZÁMÚ TÁRGY			TÖBBES SZÁMÚ TÁRGY		
	1. sz.	2. sz.	3. sz.	1. sz.	2. sz.	3. sz.
személyes névmások	engem	téged	őt, magát, Önt	minket / bennünket	titeket / benneteket	őket, magukat, Önöket
a tárgyi egyeztetés flexiós toldalékai	–	-lak / -lek	-Vm, -Vd, -ja/-i, -jVk, -játok/ -itek, -ják/-ik	–	-lak / -lek	-Vm, -Vd, -ja/-i, -jVk, -játok/ -itek, -ják/-ik

5. táblázat.

Tárgyi szerepű személyes névmások és tárgyi egyeztetésű személyragok a magyarban

Grammatikai, azaz egyeztetési szempontból 3. személyűek a magázás alakjai, bár logikailag 2. személyűek, hisz a beszédaktusban résztvevő partnerekről van szó. Korhoz, nemhez, szociális helyzethez, tiszteletben tartáshoz stb. fűződő érzelmi okok késztetik a beszélőt távolságtartásra. A grammatika a távol levőt a 3. személlyel jelöli. Itt az érzelmileg távol levő kapja meg ugyanazt az értelmezést, amely a ténylegesen távol levőre mutató 3. személyű névmás sajátja. A magázás accusativusi alakjai tárgyas ragozást kívánnak meg.

A többes szám 1. és 2. személyében található két alak (*minket/bennünket* és *titeket/benneteket*) általában szabadon választható stilisztikai megfontolások alapján, nincs jelentésbeli különbség köztük. Ilyen kettős alak csak az accusativusi személyes névmások közt jelenik meg. Feltehető, hogy itt az inkluzív (*bennünket, benneteket*) és az exkluzív (*minket, titeket*) kategóriák oppozíciójáról van szó, amelyek a referencia további pontosítását szolgálják. Tálos (1980: 70–72) szerint az exkluzív formák helyettesíthetők az inkluzívakkal, míg ennek a fordítottja nem vezet mindig kielégítő megoldáshoz, bár sohasem eredményez nyelvtanilag helytelen szerkezetet. Épp ezért sokan vitathatónak tartják az elkülönítést:

(51) Sok minden fűz össze *bennünket*. (= engem és téged / titeket)

(52) Sok minden fűz össze *minket*. (= engem és őt / őket)

Az 5. táblázatból kitűnik a 3. személyű tárgyi pozíció hangsúlyozottsága: itt a nyelv nem él a takarékoság elvével, szükségesnek tartja a határozott és a határozatlan megkülönböztetését, és erre formai eszköztárt is áldoz, amelybe beletartoznak a mutató névmások is.

3.3.3. Mutató névmások a magyarban

A mutató névmások a 3. személyű személyes névmásokkal tartoznak egy típusba.

	EGYES SZÁMÚ TÁRGY	TÖBBES SZÁMÚ TÁRGY
közelre mutató	ezt	ezeket
távolra mutató	azt	azokat

6. táblázat

Tárgyi szerepű mutató névmások a magyarban.

A magyarban a közelit és távolit megkülönböztető rendszerrel van dolgunk, s ahogy a személyes névmások esetében, úgy itt is a nyelvtani esetek szerinti specializálódásuk mellett elmarad a nemek szerinti megkülönböztetés.

A mutató névmások determinánsi kategóriájúak, tehát tárgyként mindig tárgyas ragozással állnak.¹⁰

Bár általánosságban elmondhatjuk, hogy a 3. személyű személyes névmás logikailag különbözik az 1. és a 2. személyűtől, és szélesebb a szemantikai érték-köre, közelítve a mutató névmásokéhoz, a 3. személyű személyes névmások és a mutató névmások közti kapcsolat eltérő a különböző nyelvekben. A személyes névmások használata rendszerint jóval meghaladja a mutató névmásokét. A magyar viszont gyakrabban él a mutató névmásokkal, mint az olasz (vö. Rózsavölgyi 1986). Vizsgáljuk meg, mi az oka ennek a különbségnek!

3.4. A személyes és a mutató névmások disztribúciója 3. személyre való utaláskor

3.4.1. Az olasz 3. személyű névmások használata

Az olaszban, mint láttuk, kétfajta személyesnévmás-paradigma létezik (vö. 2. táblázat) a mutató névmások mellett, amelyek hármas tagolódást mutatnak, és rendelkezésre áll a *ciò* alak is (vö. 3. táblázat). Az olasz rendszer működését meghatározó jegyek az élő/élettelen, ill. hangsúlyos/hangsúlytalan megkülönböztetésén alapulnak.

A személyes névmások használata lényegesen meghaladja a mutató névmásokét. Hangsúlytalan helyzetben a klitikum használatos mind előre, mind élettelenre való utalással. Hangsúlyos helyzetben a mutató névmás élettelen, ill. élő, de nem személyt, a szabad személyes névmás személyt jelöl:

- (54) (Il negozio fu finalmente aperto.) Aspettava proprio *questo* con impazienza.

(A bolt végre kinyitott.) Pont *ezt* várta már türelmetlenül.

- (55) (Anna è arrivata finalmente.) Aspettava proprio *lei* con impazienza.

(Anna végre megérkezett.) Pont *őt* várta már türelmetlenül.

¹⁰ Az *az* névmásnak van egy nem referenciális használata is, amikor nem vált ki tárgyas ragozást:

(53) Árpád csokisat kapott. Én is *azt* kérek/*kérem.

Ennek magyarázata az, hogy az *az* névmás itt egy fajtára, tulajdonságra utal, *olyan, olyasmi, olyan fajta* jelentésű, tehát nem DP, hanem NP kategóriájú.

A mutató névmás stilisztikai eszközként használható előre vonatkoztatva is. Ilyenkor iróniát, megvetést vagy valamilyen más, általában negatív értelmű nyomatékosítást fejez ki:

- (56) Hai visto *quella*?!
Láttad *azt* (a nőt)?!

Az olasz tárgyi funkciójú 3. személyű személyes és mutató névmások eloszlása tehát a következőképpen alakul:

3. személyű névmás	a tárgy jellemzői		
	szám	[± személy]	[± hangsúlyos]
klitikum	egyes / többes	[±]	[−]
szabad személyes	egyes / többes	[+]	[+]
mutató	egyes / többes	[−] [(+)]*	[+]

7. táblázat

Az olasz tárgyi funkciójú 3. személyű személyes és mutató névmások eloszlása
*[+ személy] stilisztikai eszközként, iróniát, megvetést, negatív értelmű nyomatékot fejezhet ki.

3.4.2. A magyar harmadik személyű névmások használata

A magyarban a személyes névmások mellé felvettük a tárgyas ragozás személyragjait (vö. 5. táblázat), mint olyan nyelvi eszközt, amely képes a 3. személyű tárgyat azonosítani. A mutató névmások kétfélék (vö. 6. táblázat). Ebben a rendszerben különleges fontossággal bír a tárgyi referencia határozottságának pontosítása. A magyar, az olasszal ellentétben, gyakran alkalmazza a mutató névmást is tárgyi pozíciójú visszautaló elemként.

Egyes számban, hangsúlyos helyzetben, élő referensre a személyes névmás, élettelenre a mutató névmás vonatkozik:

- (57) [Nándor_i volt a legügyesebb.] Ő_i nevezték ki csapatkapitánynak.
(58) A kályhában megmaradt egy kevés pislákoló parázs_i; egy marék szalma alatt ezt_i kezdte élesztgetni.

Hangsúlytalan helyzetben a tárgyas ragozás személyragja elegendő a 3. személyű tárgy azonosításához, de állhat mellette személyes névmás is:

- (59) Árpádnak_i sok barátja volt, és mindenki szerette_i (ő_t).

A tárgyas ragozás általában egyes számú tárgyra utal, de ha a szöveggörnyezet alapján világos a referencia, többes számú tárgyra is vonatkozhat:

- (60) A falubeliek köszöntötték [Árpádot és Nándort]_i, de nem tartották_i fel beszéddel.

Többes számban bonyolultabb a kép. Hangsúlytalanul mind a személyes mind a mutató névmás használható referenciálisan előre és élettelenre egyaránt: több antecedens esetén az utóbbi a nem alanyi pozíciójú főnévi csoporttal koreferens.

- (61) A székek_i kint maradtak a kertben. Be kell hozni őket_i.
 (62) Árpád érdekes cikket olvasott a rosszul megírt életrajzban elkövetett hibákról_i; most már tudja, hogyan kerülje el ezeket_i.

Hangsúlyos helyzetben a személyes névmás élőt, a mutató élettelen jelöl:

- (63) Nándorék_i nem tudnak semmit a dologról. Őket_i hiába is kérdezed.
 (64) Az asztalokat kint hagyhatjátok, a székekre_i viszont szükségünk van: azokat_i hozzátk be.

3. személy	a tárgy jellemzői		
	szám	[± élő]	[± hangsúlyos]
a tárgyas ragozás inflexiók toldalékai	egyes	[±]	[-]
	(többes)*	[±]	[-]
valódi személyes névmás	egyes	[+]	[±]
	többes**	[±]	[±]
mutató névmás	egyes	[-]	[+]
	többes**	[±]	[±]

8. táblázat

A 3. személyű személyes és mutató névmási tárgyak eloszlása a magyarban

* A tárgyas ragozás általában egyes számú tárgyra vonatkozik. Többes számú tárgy esetén akkor használatos, ha a koreferencia világos a szöveggörnyezetből.

****** Több lehetséges antecedens közül a személyes névmás az alanyi funkciójú előzményre, a mutató névmás a nem alanyira utal.

Az olasz névmások eggyel több jellemzővel írhatók le, mint a magyarok, ui. nemcsak számban, hanem nemben is elkülönülnek. Mivel a referenst azonosító névszónak egyeznie kell a névmással a grammatikai jellemzők alapján, az olasz könnyebben kijelöli a névmás lehetséges referensei közül a megfelelőt, hisz míg a magyarban csak egy tulajdonságban (számban) van egyeztetés a névmás és referense között, az olaszban két jegy (szám és nem) segíti elő az első szűrő szelekciót a lehetséges antecedensek között. Természetesen ez a plusz grammatikai jegy (a nemben való elkülönülés) nem elegendő, de mindenképpen előnyt jelent (vö. Calabrese 1988: 66–67 is). Valószínű, hogy a magyarban a mutató névmás gyakoribb használata tölti ki azt az „űrt”, amit a nyelvtani nem hiánya okoz(hatna).

4. Konklúzió

Munkánkban arra kerestük a választ, hogy a tárgy azonosítása céljából a nyelvek, s itt két igen különböző nyelvet hasonlítottunk össze, milyen megoldásokhoz folyamodnak. Hogy miért pont a tárgy pontosítása válik ilyen fontossá, arra a következőképpen válaszolhatunk. Úgy tűnik, hogy a világ nyelvei kétfajta univerzális mondatot ismernek: a tranzitív igét és az intranszitiv igét tartalmazót. A tranzitivitás tehát kulcskérdés. Az alany általában a mondat már ismert részét képezi, míg az új információ átadása, amely a nyelvi kommunikáció elsődleges célja, az egyik argumentumnak, s tárgyas igék esetében nagy valószínűséggel a tárgynak a feladata.

Minden nyelv a maga módján választja meg, hogyan különböztesse meg azt, ami már ismert, attól, ami új, és amire fel kell hívnia a figyelmet. A tárgyi funkciójú mutató névmás használata pl. mindkét vizsgált nyelvben határozottságra utal. Ami a személyes névmásokat illeti, ellentmondásnak tűnik, hogy grammatikailag az 1. és 2. személyűek határozatlanok, a 3. személyű pedig lehet határozott. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a nyelvben működő takarékosági elv alapján annak, ami eleve egyértelmű a beszédhelyzetben, további eszközökkel való jelölése redundáns lenne, mindjárt kézenfekvő, hogy a 3. személyű tárgy a megkülönböztetendő.

Az olasz névmások körében csak a 3. személyben találunk nembeli elkülönülést. Ez a differenciálódás, ill. az a tény, hogy a mutató névmások, amelyek, mint láttuk, szóba jöhetnek a 3. személyű személyes névmások szinonimájaként, gazdagabbak a magyarhoz viszonyítva, és nem utolsósorban az, hogy a tárgyi

szerepű névmások tárgyesettel való jelölése, mégpedig egyértelmű, kizárólag tárgyas jelölése éppen a 3. személyben található egy esetet nem toleráló rendszerben: mindez együttesen biztosítja azt, az olasz típusának megfelelően, hogy elérjük a célt – a referencia pontosítását ott, ahol erre szükség van.

A tárgy logikai határozottságának/határozatlanságának oppozíciója működik az olaszban is:

(65)	Conosco qualcuno.
Ismerek valakit.	(határozatlan)
(66)	Conosco questa persona.
Ismerem ezt az embert.	(határozott)

A magyarban azonban a pusztán logikai, ill. szövegkörnyezetből kiolvasható tények grammatikai síkon is tükröződnek. A magyar és a hozzá tipológiaiilag hasonló nyelvek fontosnak tartják a tárgy referenciájának minél pontosabb (határozottabb) jelölését, ami morfoszintaktikai szinten paradigmatis jelenséggé válik. Erre szolgál egyrészt a tárgyrag állandó és kötelező használata, a tárgyi szerepű szintagmák szintaktikai osztályozása aszerint, hogy determinánsi (DP) vagy más (NP, NumP) kategória alá esnek-e, és bizonyos értelemben a többes szám 1. és 2. személyű személyes névmások inkluzív/ exkluzív értelmezése; másrészt az ige oldaláról nézve az alanyi és a tárgyas ragozás közötti kötelező választás tranzitív ige mellett. A nyelvi struktúrák itt egymásba fűződően, egymástól elválaszthatatlanul, tökéletes egységet alkotnak.

A névmások, definíciójukból adódóan, arra szolgálnak, hogy használatukkal elkerüljük a (felesleges) ismétlést. A tömör szabatos kifejezésben a magyar, tipikusan szintetikus eszköztárával, előrehaladottabb az olasz analitikus kifejezőmódjához képest.

Irodalom

- Aissen Judith (2003), Differential object marking: iconicity vs. economy. *NLLT* 21: 435–483.
- Armutlieva, Christina (2006), A tranzitivitás elméleti kérdései. *FUD* 13: 3–14.
- Bánhidi Zoltán (1972), A magyar tárgyi mondatrész és az angol anyanyelvűek nézőpontja – Gondolatok nyelvészetről és gyakorlatról. *MNy* 48: 429–443.
- Bartos Huba (2000), Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 653–761.
- Calabrese, Andrea (1980), Sui pronomi atoni e tonici dell'italiano. *Rivista di Grammatica generativa* 5. CLESP, Padova. 65–116.

- Calabrese, Andrea (1988), I dimostrativi: pronomi e aggettivi. In: Renzi Lorenzo (a cura di), Grande grammatica italiana di consultazione I. La frase. I sintagmi nominale e preposizionale. il Mulino, Bologna. 617–631.
- Cordin Patrizia – Calabrese Andrea (1988), I pronomi personali. In: Renzi Lorenzo (a cura di), Grande grammatica italiana di consultazione I. La frase. I sintagmi nominale e preposizionale. il Mulino, Bologna. 535–595.
- Dugántsy Mária (2001), A magyar igeragozás tárgyi vonatkozásairól. FUD 8: 121–126.
- Dugántsy Mária (2003), Az általános igeragozás személyragjainak tárgyi vonatkozásairól. NyK 100: 137–142.
- Gecső Tamás (1999), A kvantorok és a névmások szerepe a magyar tárgyas igék ragozásában. MNy 95: 289–305.
- Hopper, Paul – Sandra Thompson (1980), Transitivity in grammar and discourse. Lg 56: 251–299.
- Jae Jung Song (2001), Linguistic Typology: Morphology and Syntax. Pearson Education Limited, Harlow.
- M. Korchmáros Valéria (2006), Az ige alaktana. In: Lépésenként magyarul. Magyar nyelvtani kézikönyv. Magyar nyelvtan – nem csak magyaroknak. SzTE Hungarológia központ, Szeged. 30–54.
- Ramat, Paolo (1987), Linguistic Typology. Mouton de Gruyter, Berlin – New York – Amsterdam (eredeti olasz változat: *Linguistica tipologica*. il Mulino, Bologna, 1984).
- Rózsavölgyi, Edit (1989), Distribuzione dei pronomi anaforici nell'espressione dell'oggetto definito. Quaderni Patavini di Linguistica. Monografie 6: 307–318.
- Shibatani Masayoshi – Bynon Theodora (eds.) (1995), Approaches to Language Typology. Calendon Press, Oxford.
- Szili Katalin (2000), A tárgyasság a magyar nyelvben. A tárgyasság morfoszintaktikai összefüggései. Nyr 124: 356–369.
- Tálos Endre (1980), A magyar inkluzív személynévmásai. MNy 76: 70–72.
- Vanelli, Laura (1995), La deissi. In: Renzi, Lorenzo – Salvi, Giampaolo – Cardinaletti Anna (a cura di), Grande grammatica italiana di consultazione III. Tipi di frase, deissi, formazione delle parole. il Mulino, Bologna. 261–375.

Az ige-igekötő szórend elsajátítási folyamata a gyereknyelvben¹

There is a subclass of verbal modifiers, called verbal prefixes that immediately precede the verb in neutral sentences, but follow it in four syntactic constructions: imperatives, wh-questions, negated sentences and constructions with a contrastively focused element. This article studies the acquisition of the correct verb-prefix order in these four constructions. It describes and analyses the data from a longitudinal study of the spontaneous conversations of two Hungarian children between the age 1;8 and 2;10. The main objective is to investigate whether the ordering requirements in these four constructions develop concurrently at similar rates or independently with different rates and whether the presence of two triggers (e.g. wh-question and negation) affects in any way the rate of accuracy in prefix/verb inversion.

1. Az igekötős igék rövid ismertetése

A tanulmány az igekötő ige mögötti helyzetét megkövetelő nyelvtani struktúrák elsajátítási folyamatát vizsgálja a gyereknyelvben a szerkezetek első megjelenésétől 2;10 (két év és tíz hónap) életkorig.

Az igekötők az igemódosítók, azaz a megnevezésre nem alkalmas igei vonzatok osztályába tartoznak. Semleges, lapos intonációjú mondatokban az igemódosító közvetlenül az ige előtt jelenik meg. Az igemódosítók osztálya meglehetősen heterogén, egyes elemeinek szófaji besorolása is problémás. Az igemódosítók osztályához tartozik a névelőtlen főnévi tárgy (*könyvet olvas*), a névelőtlen főnévi határozó (*egyetemre jár*), az összetett állítmány névszói része (*boldog volt*), a melléknévi állapothatározó (*bolondnak tartják*), a névelőtlen főnévi eredményhatározó (*pappá avatták*) és a főnévi igenév (*táncolni akar*). Mivel a puszta névszói igemódosítót éppen az különbözteti meg a megnevezésre alkalmas igei bővítményektől, hogy névelőtlen, ezért a gyereknyelv korai szakaszában ezeket a szerkezeteket nehéz vizsgálni, hiszen a névelő elhagyása tipikus

¹ Ezúton fejezem ki köszönetemet a két anonim lektornak, akik számos hasznos megjegyzést fűztek a dolgozat korábbi változatához, és helyenként a korábbi változat újragondolására és megfelelő átfogalmazására ösztönöztek. A tanulmányban megmaradt hibákért természetesen a szerző felelős.

jelenség ebben az életkorban. Mindezt tekintetbe véve az adatok feldolgozása során csupán az igekötős igéket tartalmazó szerkezeteket vizsgálom.

Az igekötős igék grammatikájának elemzésére számos elmélet született, melyek megpróbálják feloldani azt az ellentmondást, hogy jelentésánál és hangtanilag az igekötő egy egységet képez az igével, mondattanilag viszont önálló összetevő (Ackerman 1987, Kálmán 1985, Komlósy 1986, 1989, É. Kiss 1994). Az igekötős igék szolgálhatnak szóképzés alapjául, jelentésük számos esetben nem átlátszó, az igekötő megváltoztathatja az ige vonzatszerkezetét, illetve az ige által meghatározott akció minőségét. Másrészt az igekötő mondattanilag önálló összetevőként viselkedik, mozgatható a mondatban, illetve elkerülhet az igétől függetlenül egy másik tagmondatba is. E tanulmány azokat a szerkezeteket vizsgálja a gyereknyelvben, melyekben az igekötő kötelezően az ige mögött jelenik meg. Ilyen szerkezetek a felszólító mondatok, a kérdőszavas kérdő mondatok, a kontrasztív fókusz, illetve tagadást tartalmazó mondatok.

Először azokat a nyelvi szerkezeteket mutatom be, ahol az igekötő preverbális helyzetből való elmozdulását megkívánó szintaktikai jegyből csak egy van jelen a mondatban. Külön megvizsgálom a felszólító mondatokat, a kiegészítendő kérdéseket, a kontrasztív fókusz és a tagadást tartalmazó szerkezeteket. Ezt követően ismertetem és rendszerezem azokat a nyelvi adatokat, amelyekben egyidejűleg két igekötőelmozdulást megkívánó jegy van jelen: tagadó felszólító mondatok, tagadó kérdő mondatok.

2. Adatgyűjtés, adatfeldolgozás

A kutatás során két lánygyermekem nyelvi fejlődését követtem nyomon. A természetes környezetben, játék közben elhangzó nyelvi mintákat diktafonra rögzítettem. Az adatgyűjtés e módjának előnye, hogy nincs jelen olyan idegen személy, aki befolyásolhatná a gyermekek nyelvi viselkedését. A gyermekek a diktafon jelenlétéről nem tudtak. A kezdeti szakaszokban az esetek többségében részt vettem a játékban, de rögzítettem olyan nyelvi adatokat is, amelyek a gyermek illetve gyermekek önálló játéka során hangoztak el. Mindkét lányom előszeretettel játszott és játszik szerepjátékokat különböző állatokkal és babákkal, melyek során nyelvi kommunikációjuk meglehetősen gazdag. Flóra adatainak körülbelül fele olyan játékhelyzetben készült, amikor nagyobb testvére (a nála három évvel idősebb Panna) is jelen volt. A vizsgálandó nyelvi szerkezetekkel kapcsolatos adatokat lejegyeztem, majd statisztikailag rendszereztem. Az ily módon kapott viszonylag nagy minta alapján vizsgálom a magyar nyelv egyik sokat kutatott nyelvtani jelenségét: az igekötő és az ige elválását fel-

szólító, kérdő, tagadó és fókuszos mondatokban, a nyelvi alakzatok első megjelenésétől azok hibátlan elsajátításáig.

A CHILDES adatbázist felhasználva Babarczy (1998) két gyermek nyelvi fejlődését vizsgálja a kérdő mondatok, a tagadást tartalmazó mondatok és a felszólító mondatok esetében. Zoli adatai 8 hónapos időtartamot ölelnek fel (1;6-tól 2;2-ig) két hónapos szakaszokra felbontva, Andi adatait pedig 2;2 illetve 2;8 életkorban jegyezték fel. E két gyermek nyelvi mintájában sajnos korlátozott számban fordulnak elő a vizsgálandó szerkezetek. Babarczy (2006) jelentősen több nyelvi adatot dolgoz fel hat gyermek rögzített beszédének alapján (összesen 3237 igekötős igét vizsgál tanulmányában). Ezt a nagy számú adatot a statisztikai feldolgozás során három illetve négy hónapos időközökre osztja. A tagadást tartalmazó mondatok esetében a helyes ige-igekötő sorrend elsajátításában ugrásszerű fejlődést figyel meg az első (1;8–2;2 életkor) és a második (2;3–2;7) vizsgált életszakasz között (47%-ról 90%-ra nő a helyes ige-igekötő szórendű tagadó mondatok száma). Úgy gondolom, érdemes a gyereknyelvi adatokat rövidebb időtartamokra felbontani, és megvizsgálni, hogy ebben az esetben az ugrásszerű növekedés bekövetkezik-e, és ha igen, melyik életkorban. Az általam gyűjtött adatokat két hónapos időtartamokra osztottam. Így pontosabb képet kaphatunk a vizsgált szerkezetek elsajátítási folyamatáról. A nagy nyelvi minta ellenére megbízható általánosítás természetesen nem tehető két gyermek fejlődési jellemzői alapján. További hasonló kutatásokra van szükség az itt megfogalmazott eredmények alátámasztására, illetve cáfolására.

Már az adatgyűjtést megelőzően ismertem Babarczy (1998) cikkét. A cikkben megismert adatok és eredmények hatására jutottam arra az elhatározásra, hogy saját gyermekeim nyelvi fejlődésében megpróbálom végigkövetni ezen nyelvi szerkezetek elsajátítási folyamatát. Az adatok rendszerezésében részben követtem Babarczy (2006) módszerét, a kontrasztív fókusz tartalmazó mondatok esetében azonban eltérek tőle.

3. A gyermekek nyelvi jellemzése

Panna első szavainak megjelenése a 1;2–1;3 életkorban történt, Flóra esetében az egyszavas korszak 1;6 korban kezdődött. A kétszavas közlések megjelenése Panna esetében 1;7, Flóra esetében pedig 1;9. A két gyerek között nyelvfejlődés szempontjából jelentős különbség, hogy Flóra sokáig kétszavas közlésekkel kommunikált, majd ugrásszerűen lépett tovább a többszavas közlésekkel igénylő szerkezetek tartományába. Panna esetében a kétszavas közlések időtartalma rövidebb volt. Megfigyelhető továbbá a kisebb testvér, Flóra esetében a nővér nyelvi kifejezéseinek lelkes utánzása, ellentétben a szülők által használt mon-

datokkal. Amint az a szakirodalomból ismert (Brown and Hanlon 1970), a nyelvtani korrigálásra tett kísérletek általában sikertelennek bizonyulnak. A két lány közül egyik sem volt hajlandó megismételni a szülő által mutatott helyes példát, amikor ő még ezt a szerkezetet nem így használta.

Utánamondásos teszt:

Panna: Ki meggyógyítja kutyát?

Anya: Ki gyógyítja meg?

Panna: Ki meggyógyítja?

Anya: Figyelj Panna: Ki gyógyítja meg?

Panna: De ki? Mondd már! (Itt a kísérletet abbahagytam.)

Mindkét gyermek esetében megfigyelhető, hogy az igei személyragok, valamint a múlt idő és a különböző főnévi ragok megjelenése, illetve biztos használata jóval megelőzi az igekötő–ige helyes sorrendjének kialakulását. Bár statisztikai számításokat erre vonatkozólag nem végeztem, a feljegyzett nyelvi mintákból látható, hogy az 1;11 utáni korban már a helytelen szórendű mondatok is helyesen ragozott igéket illetve főneveket tartalmaznak az esetek túlnyomó többségében.

4. Felszólító mondatok

A felszólító mondatok vizsgálatánál figyelembe kell venni, hogy a magyar igei paradigmában a kijelentő mód jelen idő tárgyas ragozás, és a felszólító mód tárgyas ragozás a nem *t*-re végződő igék esetében megegyezik többes szám első személyben: *szétszedjük – szedjük szét; megnézzük – nézzük meg!*² A mély hangrendű igék esetében az alaktani egyezés fellép egyes szám harmadik személyben és a többes szám minden személyében: *megvárja, megvárjuk, megvárjátok, megvárják – várja meg, várjuk meg, várjátok meg, várják meg!* Az ilyen igéknél igekötő illetve igemódosító jelenléte hiányában a kijelentő és a felszólító mód alakilag megegyezik. Igekötős igék esetében a két módot csupán az igekötőnek az igéhez viszonyított helyzete különbözteti meg. Mivel a gyereknyelvi adatokban éppen az igekötő helyzete a kérdéses, a vizsgált nyelvi mintából kivettem a magas hangrendű igék esetében a többes szám első személyű, tárgyas ragozású igéket, a mély hangrendű igék esetében pedig az egyes szám harmadik személy-

² Kivételt képeznek az *sz*-re végződő igék, melyek esetében többeszám első személyben sincsen hangalaki egyezés: *átvisszük – vigyük át*.

ben és a többes szám bármelyik személyében, tárgyas ragozásban szereplő igekötős igéket.³

- (1) Ezt megnézzük, jó? (P 2;2)

Az (1) mondat lehetséges értelmezései:

- (2) a. Ezt nézzük meg! Jó?
b. Ezt megnézzük, jó?

A felszólító mondatok, illetve a felszólító módban ragozott igét tartalmazó mondatok esetében léteznek olyan szerkezetek, melyekben az igekötő–ige sorrend és az ige–igekötő sorrend is grammatikus. Babarczy (2006) a következő szerkezeteket sorolja fel:

(i) félig idiomatikus szerkezetek:

- a. Odanézz!/Nézz oda!
b. Idefigyelj!/Figyelj ide!

(ii) bizonyos mozgást, illetve pozíciót kifejező igék

Ezen igék esetében a két szórend között megfigyelhető ugyan használatbeli különbség a felnőtt nyelvben, de mindkettő grammatikus szerkezetet alkot.

- a. Idegyere!/Gyere ide!
b. Odaülj!/Ülj oda!

(iii) felszólító módban ragozott igét tartalmazó eldöntendő kérdések:

- (3) a. Megegyem? / Egyem meg?
b. Kimenjünk? / Menjünk ki?

(iv) Bizonyos főigék után a beágyazott mondat igéje felszólító módban áll és ilyenkor igekötős igék esetében mindkét szórend grammatikus.

- (4) a. Azt akarom, hogy menj el/ elmenj.
b. Rábeszélt, hogy megegyem/egyen meg.

Az (i)–(iv) alatt bemutatott szerkezeteket a szórend választhatósága miatt kizártam a vizsgált anyagból.

³ Mivel egyik lányom sem suksükölt, szuksükölt, illetve csukcsükölt életkorának egyetlen szakaszában sem, így a *t*-végű igék esetében a kijelentő mód és a felszólító mód megkülönböztetése nem okozott gondot.

kor	N		ige–igekötő sorrend (N)		ige–igekötő %	
	Panna	Flóra	Panna	Flóra	Panna	Flóra
1;8–1;10	38	19	30	10	79	53
1;11–2;1	47	72	40	59	85	82
2;2–2;4	90	104	83	87	92	84
2;5–2;7	135	151	130	142	96	94
2;8–2;10	128	–	128	–	100	–

1. táblázat. Ige–igekötő sorrend felszólító mondatokban gyerekekre lebontva

kor	N	ige–igekötő N	ige–igekötő %
1;8–1;10	57	40	70
1;11–2;1	119	103	86
2;2–2;4	194	170	88
2;5–2;7	286	272	95
2;8–2;10	128	128	100

2. táblázat. Ige–igekötő sorrend felszólító mondatokban összesítés

Néhány példa preverbális helyzetű igekötőt tartalmazó helytelen felszólító mondatra:

- (5) a. Sapkát megmutasd! (P 1;10)
 b. Ide! Berakd! (P 1;10)
 c. Anya is elaludjon! (P 2;1)
 d. Kata is megesszen! (F 2;1) (=Kata (baba) is egye meg!)
 e. Akkor visszarakd! (F 2;7)
 f. Most visszabontsd! (P 2;7) (=Csukd vissza a csavaros üveget!)

Az alábbi példákban a gyermekek helyes szintaktikai szerkezetben használnak a felnőtt nyelvben nem létező igekötős igét.

- (6) a. Pannát csokizd meg! (P 2;4) (=Adj csokit Pannának!)
 b. Ők is esküvőzzenek össze! (F 2;7)
 c. Vekkend fel az órát! (F 2;7) (=Húzd fel a vekkerórát!)
 d. Magassuk össze! (F 2;7)

A felszólító mondat az első életszakaszban gyakran előforduló szerkezet. Ebben az életkorban a két gyermek felszólító mód helyett sokszor a kijelentő mód egyes szám harmadik személy alanyi ragozást illetve a főnévi igeneves alakot használja: *Betenni! Letesz!* (P 1;9); *Lekapcsolni a sötétet!* (P 1;11). A felnőtt nyelvben azonban a kijelentő mód E/3 alakot egyáltalán nem használjuk felszólításra, míg a főnévi igeneves alakoknál az igekötő–ige sorrend grammatikus és az igekötő elválása nem elfogadható. Ezeket a tényeket figyelembe véve, csak a felszólító módban ragozott igekötős igéket vizsgáltam, melyeknél az igekötő elválása a felnőtt nyelvben kötelező.

Fontos megjegyezni, hogy a feljegyzett példákban kevés különböző igekötős ige szerepel, de egy-egy ige gyakran fordul elő. Panna 38 igekötős igét tartalmazó felszólító mondatos példái közül 26 a következő igéket tartalmazza: *idead, odaad, berak, betesz, kivesz, letesz, felvesz, megnéz*.⁴ Flóra felszólító mondataiban még feltűnőbb két ige gyakori előfordulása: 19 igekötős igéje közül 13 az *idead* és az *odaad* igék közül kerül ki. Figyelemre méltó, hogy a 13 alkalomból tízszer a helyes igekötő–ige sorrendet használja („*adoda!*, *adide!*”) és csak háromszor fordul elő a helytelen sorrend felszólító mondatban ezen két ige esetében. A maradék 6 igekötős ige egyetlen egyszer sem szerepel a helyes szórendben.

	N	ige–igekötő	%
idead, odaad	13	10	77
többi ige	6	0	0
összes	19	10	53

3. táblázat. Flóra 1;8–1;10: ige–igekötő sorrendben, felszólító módban

A táblázatból látható, hogy Flóra 1;8–1;10 életkorában megfigyelt 53%-ban előforduló helyes ige–igekötő szórendű felszólító mondatai valójában két ige esetében 77%-ban helyes használatot takarnak, míg a többi ige esetében a helyes sorrendet egyszer sem figyelhetjük meg. Az adatoknak ilyenfajta szétválása alátámasztja azt a feltételezést, hogy ebben az életkorban az ige után megjelenő igekötő még nem szintaktikai mozgítás eredménye, hanem egy egységként, ilyen szórendben megtanult kifejezés használata a megfelelő környezetben.

Babarczy (1998) alábbi két példája is alátámasztja azt az értelmezést, miszerint ebben a korban az igekötős igéket a gyermek még elemezetlen egységként kezeli az ige–igekötő sorrend esetén is.

⁴ Mindkét gyermek esetében magas gyakorisággal fordulnak elő az *idenéz, iderak, odarak* igék is a felvett nyelvi adatok között, de a választható szórend miatt ezek az igék nem szerepelnek a statisztikailag feldolgozott mintában.

(7) a.	Addodam	Zoli, 1;8	[Odaadom]
b.	Szálljlelok	Andi 2;2	[Leszálllok]

A személyrag megjelenése az igekötőn egyértelműen jelzi, hogy a gyermek nem elemzi az igekötő–ige sorrendet.

5. Kérdő mondatok

A kérdő mondatok vizsgálata esetén különválasztottam az eldöntendő és a kiegészítendő (kérdőszavas) kérdéseket különböző szerkezeti sajátságuk miatt. Kiegészítendő kérdésekben a felnőtt nyelvben az ige mindig megelőzi az igekötőt, míg eldöntendő kérdésekben az igekötő–ige sorrend a helyes, de felszólító módban ragozott ige esetén az igekötő az ige előtt és az ige után is megjelenhet.⁵ Ezen adatok fényében az igekötő elválását nem vizsgáltam felszólító módban ragozott igét tartalmazó eldöntendő kérdések esetében.

Kérdő mondatban a kérdőszó a VP predikátumot megelőző pozícióba mozog, és e pozícióban főhangsúlyt kap, az ige pedig hangsúlytalanná válik. A kérdőszót közvetlenül az ige követi, igekötő nélkül. A kérdőszavas kifejezések olyan mondatösszetevők, melyeknek lexikális tulajdonságuk, hogy a mondatban fókusz szerepet kell betölteniük.⁶ A kérdőszavas kérdő mondatok valójában a fókuszos mondatok egy speciális alesetét képezik, melyben a fókuszpozícióba kerülő kifejezés inherens fókusz jegye miatt mozog. A kérdő mondatok és a kontrasztív fókuszot tartalmazó szerkezetek szintaktikai elemzésében az egyik központi kérdés, hogy a fókusz–ige–igekötő sorrend miképpen áll elő. Számos elemzés szerint (pl. É. Kiss 1994, 1998, 2002; Bródy 1991, 1995; Puskás 2000) az ige a kérdőszót tartalmazó FP projekció fejébe mozog, az igekötő pedig a VP-ben marad. A gyereknyelvi megfigyelések adataiból úgy tűnik, hogy a kérdőszó fókuszba emelése (valamint főhangsúllyal való ejtése) és az igekötőnek az elválása (azaz az igének a VP-ből való kimozdulása) eltérő életkorban épül be a gyermek grammatikájába.

⁵ Lásd a (3) példát az 4. fejezetbe.

⁶ Kötelezően kontrasztív fókusz értelmezést kapnak a *csak* módosítószóval együtt megjelenő kifejezések is, de ezek nagyon kis számban fordulnak elő a nyelvi mintában:

- (i) Csak a KICSIKET rakd bele! (P 2;4)
- (ii) A MAMÁT hívd be csak! (F 2;5)

kor	N		ige-igekötő sorrend (N)		ige-igekötő %	
	Panna	Flóra	Panna	Flóra	Panna	Flóra
1;8–1;10	12	2	1	0	8	0
1;11–2;1	28	26	13	6	46	23
2;2–2;4	51	32	33	18	65	56
2;5–2;7	50	62	47	57	94	92
2;8–2;10	84	–	82	–	98	–

4. táblázat. Kiegészítendő kérdések gyerekekre lebontva

kor	N	ige-igekötő N	ige-igekötő %
1;8–1;10	14	1	7
1;11–2;1	54	19	35
2;2–2;4	83	51	61
2;5–2;7	112	104	93
2;8–2;10	84	82	98

5. táblázat. Kiegészítendő kérdések összesítés

Az alábbi példák illusztrálják az ebben az életkorban előforduló helytelen kérdő mondatokat:

- (8) a. Miért szétszedték? (F 2;0)
 b. Miért összetört? (F 2;1)
 c. Hova eldugtad? (F 2;1)
- (9) a. Ki meggyógyítja? (P 1;11)
 b. Mikor lemegyünk? (P 2;0)
 c. Ki visszarakta? (P 2;2)

Az első életszakaszban az igekötős ígét tartalmazó kérdő mondatok száma elenyésző. Flóra esetében az adatok statisztikailag nem értelmezhetők, Panna az esetek 8%-ában használja a felnőtt nyelvben elfogadott szórendet. A második-harmadik életszakaszban mindkét lány esetében ugrásszerű fejlődés figyelhető meg. A harmadik életszakasz végére az esetek több mint felében használják helyesen a kérdő mondatokat.

A negyedik életszakaszban a hibák előfordulása elenyésző, mindketten elsajátították a helyes szórendet a kiegészítendő kérdések esetében.⁷

⁷ A témában korábban megjelent cikkekhez feldolgozott nyelvi minta viszonylag kevés olyan kérdő mondatot tartalmaz, amelyben igekötős ige is szerepel. Így statisztikán alapuló következtetés az adatokból nem vonható le.

6. Fókuszált összetevőt tartalmazó szerkezetek

Több gyereknyelvi megfigyelés támasztja alá azt a feltételezést, hogy a kötelező hangsúly megjelenése a fókuszált összetevőn és az igekötő elválása külön folyamat, és elsajátításuk nem azonos fázisban történik (MacWhinney 1985, Pléh 1998, Pléh és MacWhinney 1985). A gyerekek már használják a nyomatékosítást a kontrasztív fókusz kifejezésére, az igekötőt azonban nem mindig választják el az igétől, így a kontrasztív fókuszos szerkezetek a gyereknyelvben csak a szövegkörnyezet és az elhangzott mondat hangsúlyának ismeretében értelmezhetők egyértelműen.

Babarczy (2006) külön vizsgálja azokat a nyelvi megnyilvánulásokat, melyekben az ige–igekötő illetve az igekötő–ige szórend is grammatikus lehet, és a szórendet valamely összetevő fókuszba kerülése határozza meg. Számára ezek az úgynevezett fókuszálható szerkezetek. Az ilyen mondatok esetében Babarczy nem azt vizsgálja, hogy a mondathangsúly, illetve a szövegkörnyezet alapján valóban fókuszált összetevőt tartalmazó mondatok hány százalékában használja a gyermek a helyes ige–igekötő szórendet, hanem arról készít statisztikai elemzést, hogy fókuszálható összetevőt tartalmazó mondatokban milyen gyakran előzi meg az ige az igekötőt. Így adataiból az látható, hogy különböző életkorban egy adott korpuszban milyen arányban fordul elő fókusz–ige–igekötő szórendű szerkezet: 1;8–2;2 korban 6%, 2;3–2;7 korban 8%, 2;8–2;11 korban 15%, míg a felnőtt kontrolladat az adott korpuszban 23%. Nem derül ki az adatokból viszont, hogy hány százalékban fordul elő olyan fókusz–igekötő–ige agrammatikus szórend, amikor a gyermek egyértelműen fókuszos mondatot hozott létre, de csak a nyomatékosítás eszközével élt.

Mindezek tükrében két gyermekem nyelvi mintájából azokat az igekötős ígétet tartalmazó adatokat külön dolgoztam fel, melyek esetében a szövegkörnyezetből és a hangsúlyból egyértelmű, hogy egy összetevő kontrasztív fókusz értelmezést kap.

Az általam felvett spontán beszélgetések viszonylag kis számban tartalmaznak ilyen fókuszos szerkezeteket, de ezeket az adatokat elemezve is láthatjuk, hogy a nyomatékosítás korán megjelenik, a mozgatás viszont csak későbbi életszakaszban kíséri a főhangsúly megjelenését.

kor	N		ige-igekötő sorrend (N)		ige-igekötő %	
	Panna	Flóra	Panna	Flóra	Panna	Flóra
1;8-1;10	1	–	0	–	0	–
1;11-2;1	6	4	3	1	50	25
2;2-2;4	11	13	7	9	64	69
2;5-2;7	9	15	7	13	78	87
2;8-2;10	11	–	11	–	100	–

6. táblázat. Fókuszált összetevőt tartalmazó mondatok gyermekekre lebontva

kor	N	ige-igekötő N	ige-igekötő %
1;8-1;10	1	0	0
1;11-2;1	10	4	40
2;2-2;4	24	16	67
2;5-2;7	24	20	83
2;8-2;10	11	11	100

7. táblázat. Fókuszált összetevőt tartalmazó mondatok, összesítés

Spontán nyelvhasználatban előforduló helytelen illetve helyes fókuszos mondatok:

- (10) a. Most FLÓRA beletesz. (nem anya) (F 2;3)
 b. NYUSZIRA felülök. (nem az őzikére) (P 2;2)
 c. A NAGYOT megeszem. (nem a kisebb csokit) (P 2;5)
- (11) a. PANNA rombolta szét. (nem én) (F 2;2)
 b. Inkább APUT csokizom meg. (nem anyut). (P 2;2)
 (=megetetem csokival)
 c. A VAKONDOSAT rakom ki. (nem a Bambist) (P 2;3)
 d. A PIROSAT veszem ki. (nem a kéket, sárgát vagy zöldet) (F 2;6)
 e. ZORDONT rakom be. (nem Szimbát) (P 2;7)
 f. Anya: Flóra feltúrtad az egész homokozót?
 Flóra: Igen. EZZEL túrtam fel. (mutatja a jobb kezét.) (F 2;4)

7. Tagadás

A tagadást tartalmazó mondatok négy különböző szerkezetű tagadást foglalnak magukba:

- (i) Predikátum tagadás (VP-tagadás) (a),
 - (ii) Fókusz tartalmazó mondat tagadása (FP-tagadás) (b),
 - (iii) Univerzális kvantor tagadása (QP-tagadás) (c),
 - (iv) Negatív univerzális kvantort tartalmazó tagadás (d).
- (12) a. Nem eszem meg a krumplipürét. (P 2,8)
- b. Inkább nem a KÉKET veszem fel. (P 2;8)
- c. Nem mindenki nézte meg az esti filmet.
- d. Senki nem ölel meg engem. (F 2;7)

A tagadó mondatok szintaktikai elemzésében az (i–iv)-ban felsorolt tagadás-típusokban a tagadószó a mondat szerkezeti hierarchiájában különböző pontokon helyezkedik el.

A feljegyzett gyereknyelvi adatok között nincsen univerzális kvantor tagadását tartalmazó mondat. A felsorolt (i)–(iii) típusú tagadások közül egy mondatban akár kettő, illetve három is előfordulhat elméletben, ilyen mondatok azonban még a felnőtt beszédnyelvben is ritkák, gyermekeim nyelvi adatai között pedig egyáltalán nem fordulnak elő.

kor	N		ige-igekötő sorrend (N)		ige-igekötő %	
	Panna	Flóra	Panna	Flóra	Panna	Flóra
1;8–1;10	9	13	2	2	22	15
1;11–2;1	21	32	13	12	62	38
2;2–2;4	82	65	72	48	88	74
2;5–2;7	80	88	78	81	98	92
2;8–2;10	104	–	104	–	100	–

8. táblázat. Tagadást tartalmazó mondatok gyermekekre lebontva

kor	N	ige-igekötő N	ige-igekötő %
1;8–1;10	22	4	18
1;11–2;1	53	25	47
2;2–2;4	147	120	82
2;5–2;7	168	159	95
2;8–2;10	104	104	100

9. táblázat. Tagadást tartalmazó mondatok összesítés

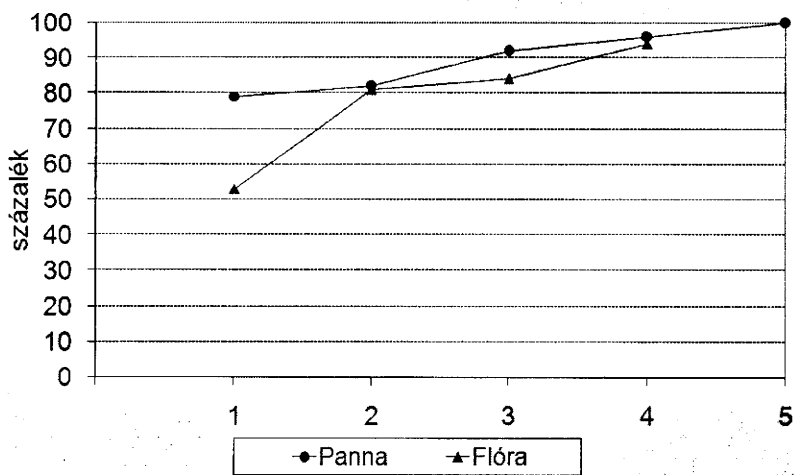
Néhány példa az ige-kötő-ige szórendű agrammatikus (13a–d) és az ige-ige-kötő szórendű grammatikus (14a–d) tagadó mondatokból:

- (13) a. Én is nem odaadom (P 2;0)
- b. Senki nem felvesz (P 2;1)
- c. Panna se megette (F 2;2)
- d. Még mindig nem lefoly (P 2;4)
- (14) a. Még nem született ki (P 2;4)
- b. Sose adja oda (F 2;6)
- c. Én se eszem meg (F 2;6)
- d. Nem az ágy alá dugtam el (P 2;8)

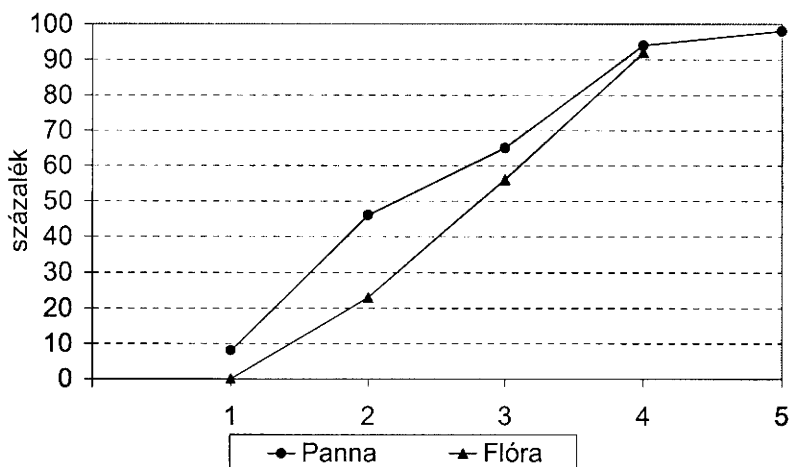
A tagadást tartalmazó mondatok esetében mindkét gyermeknél a harmadik életszakaszban figyelhető meg ugrásszerű változás. Az addig fele-fele arányban használt helyes illetve helytelen szerkezetek erre az életkorra Panna esetében 88, Flóra esetében 74 százalékban helyes szórendűek. Az adatokból jól látszik, hogy a tagadószó jelenléte viszonylag korán maga után vonja az ige-igekötő sorrend megjelenését a gyermekek grammatikájában, de a helyes szórend biztonságos használata csak későbbi fejlődési szakaszban alakul ki.

8. A négy vizsgált mondat szerkezet összehasonlítása

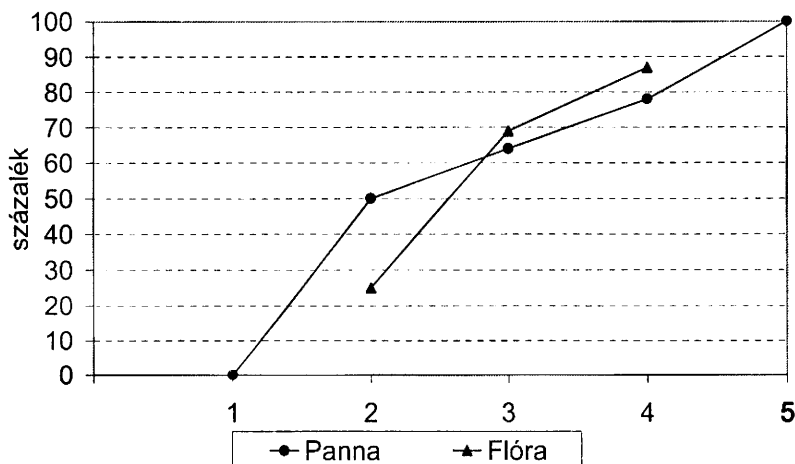
Összehasonlítva a kötelezően ige-igekötő szórendet megkövetelő négy különböző mondat szerkezetet, a következő grafikonokat kapjuk:

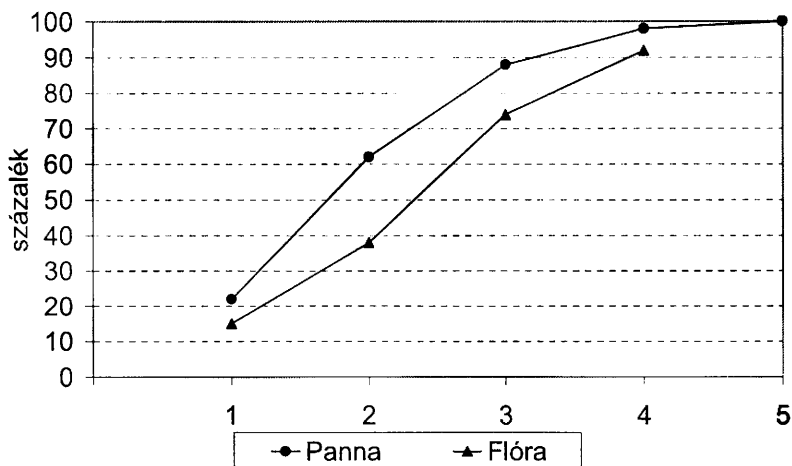
1. ábra. Felszólító mondatok

2. ábra. Kiegészítendő kérdések

3. ábra. Kontrasztív fókusz

4. ábra. Tagadó mondatok

A nyelvi szerkezetekhez tartozó fejlődési görbéről jól látható, hogy mindkét gyermek esetében a felszólító mondatokban közelíti meg legjobban a gyermeknyelvi adat a felnőtt szerkezetet. Mint korábban említettük, ennek egyik valószínűsíthető oka, hogy az első életszakaszban nagy gyakorisággal előforduló né-

hány ige egy egységként szerepel a gyermek nyelvtanában, ige-igekötő sorrendben. A másik lehetséges magyarázat, melyet Pléh (1998) említ, hogy a felszólító mondatokban pusztán érzelmi alapon is a főigére kerül a nyomaték, és így jön létre az ige-igekötő sorrend. Két lányom nyelvi mintái között is található néhány olyan adat, mely alátámasztja azt a feltételezést, hogy a gyerekek az érzelmi nyomatékosítást igekötőelválasztással kötik össze olyan szerkezetekben is, ahol ez nem grammatikus. Ellentmondás, illetve felkiáltás esetén is megfigyelhető ez a jelenség:

(15) Anya: Panna megint nem fogad szót.

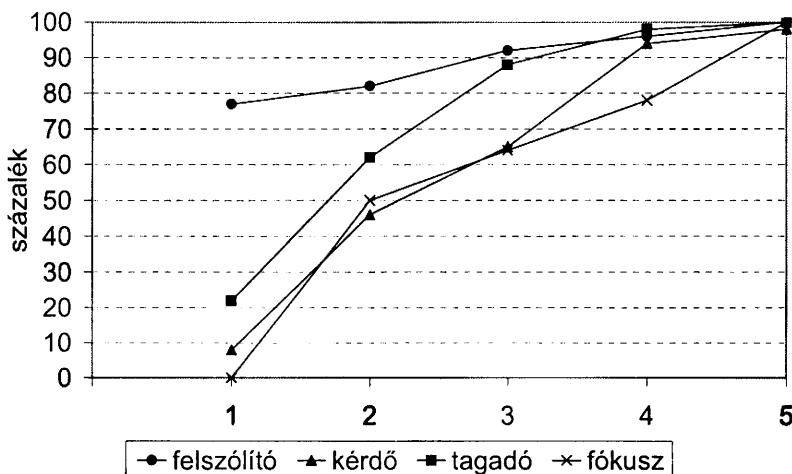
Flóra: De fogad szót! (védve testvérét)

Anya: De látom, hogy nem fogad szót!

Flóra: De fogad! (2;4)

(16) *Én is rakom ki!* (2;3)⁸

A két gyermek adatait külön-külön ábrázolva a következő grafikonokat kapjuk:

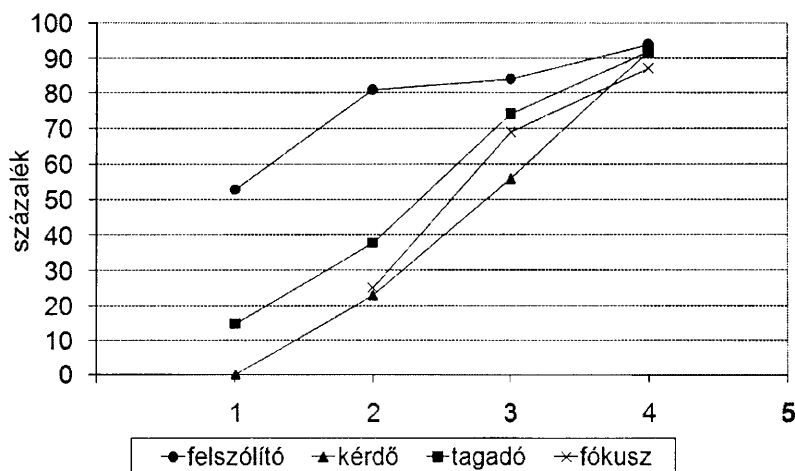

5. ábra. Panna adatai

⁸ Az ige mögött megjelenő igekötő kifejezheti a folyamatos aspektust is, de a konextusból egyértelmű, hogy ebben az esetben a felkiáltás jelentése: *Én is ki akarom rakni!*

Hasonló adatokat említ Papp (1998):

Ez is tör össze. (2;7); *Az is fér bele.* (2;7)

6. ábra. Flóra adatai

A két ábrát összehasonlítva látható, hogy mindkét gyermeknél a felszólító mondatok görbéje indul legmagasabbról és éri el a leghamarabb a 90 fölötti százalékot. A tagadó és a kérdő mondatok közül az előbbi az első három életszakaszban minden esetben 15–20 százalékkal több helyes szórendű nyelvi mintát tartalmaz. Mindkét gyermek esetében 2;7 életkorra a vizsgált szerkezetekben előforduló szórendi hibaszázalékok közötti különbségek már elenyészőek.

A kérdő mondatok, a kontrasztív fókuszos és a tagadó mondatok esetében az egyes szerkezetekhez tartozó görbék alakja nagy mértékben hasonló. Az igeigekötő szórend elsajátítása közel azonos ütemben történik mindkét gyermek esetében. Flóra elsajátítási görbéje minden esetben alacsonyabbról indul, körülbelül két hónapos „elcsúszást” mutat Panna fejlődéséhez képest.

Amint azt a 4. fejezetben láttuk, a felszólító mondatoknál két ige gyakori előfordulása nagymértékben befolyásolja a helyes/helytelen szórend arányait. Felmerül a kérdés, hogy az egységesen megtanult „ad(d)ide” és „ad(d)oda” szavak milyen arányban fordulnak elő helyes, illetve helytelen szórenddel az igeigekötő-elválást megkívánó szerkezetekben. Ezt a kérdést további igéknél megvizsgálva választ kaphatunk arra, hogy a négy különböző szintaktikai szerkezetben egyes igék azonos vagy eltérő arányban fordulnak-e elő a helyes ige-igeikötő szórenddel.

Az összegyűjtött adatokban sajnos kevés olyan igét találni, melyek minden gyereknél, minden vizsgált életkorban és minden szerkezettypusban megfelelően nagy számmal fordulnak elő. A 10. és a 11. táblázatból látható, hogy az *idead*,

odaad igék majdnem eleget tesznek ennek a kritériumnak, csupán bizonyos életkorokban a fókuszos szerkezetben nem fordulnak elő.

kor	felszólító		kérdő		fókusz		tagadás	
	N	helyes	N	helyes	N	helyes	N	helyes
1;8–1;10	14	12	2	0	0	0	3	0
1;11–2;1	10	10	4	1	1	0	3	1
2;2–2;4	9	9	5	3	1	1	4	4
2;5–2;7	11	11	4	4	1	1	9	9
2;8–2;10	10	10	4	4	0	0	7	7

10. táblázat. Panna – *idead, odaad*

kor	felszólító		kérdő		tagadás	
	N	helyes	N	helyes	N	helyes
1;8–1;10	13	13	2	0	2	0
1;11–2;1	25	24	3	0	4	1
2;2–2;4	15	15	4	3	6	6
2;5–2;7	21	21	3	3	4	4
2;8–2;10	0	0	0	0	0	0

11. táblázat. Flóra – *idead, odaad*

Az alábbi példák illusztrálják a kérdő, a fókuszos és a tagadó mondatokban előforduló helytelen szórendet:

- (17) a. Kinek odaadtad? (P 2;1)
 b. Csak APÁNAK odaadom. (P 2;0)
 c. Én is nem odaadom. (P 2;0)

A 10. és a 11. táblázat összefoglalja a két lány esetében az egyes életkorokban és egyes szerkezetekben előforduló összes olyan mondatot, melyekben szerepel a kérdéses két ige, és megmutatja, hogy mennyi ezekből a helyes szórendű mondatok száma. Jól látható a már korábban említett általánosítás, miszerint a felszólító alakokkal ellentétben kérdés és tagadás esetében az első vizsgált életkorban nem figyelhető meg az ige–igekötő helyes szórend előfordulása. Érdekes továbbá, hogy a második életkorban mindkét gyermeknél jelentős különbség figyelhető meg a tagadó illetve a kérdő mondatoknál. Ezeket az igéket a 2;2–2;4 életkorra mindkét gyermek hibátlanul használja a tagadó mondatokban, a kérdőmondatokban viszont előfordul még hibás szórendű példa is. Ezekből az adatokból úgy tűnik, hogy a leíró szinten azonosan kezelt igekötő–ige elválás jelensége

gének elsajátítása nem teljesen párhuzamos adott igéknél sem. Ezt az állítást meg-
erősítendő további igéket kerestem, melyeknek a kérdő és a tagadó mondatokban
többszöri az előfordulásuk. Pannánál három, Flóránál két ilyen igét találtam. Ezen
igék egyes szerkezetekben való előfordulási számát (N), a helyes szórendű esetek
számát (helyes), illetve azok százalékos arányát (%) mutatja a 12–16. táblázat.

kor	felszólító			kérdő			tagadás		
	N	helyes	%	N	helyes	%	N	helyes	%
1;11–2;1	3	3	100	3	0	0	3	3	100
2;2–2;4	3	3	100	3	2	66	5	5	100
2;5–2;7	5	5	100	2	2	100	6	6	100

12. táblázat: Panna – *berak*

kor	felszólító			kérdő			tagadás		
	N	helyes	%	N	helyes	%	N	helyes	%
1;11–2;1	5	4	80	2	0	0	3	3	100
2;2–2;4	3	3	100	2	2	100	2	2	100
2;5–2;7	5	5	100	4	4	100	3	3	100

13. táblázat. Panna – *levesz*

kor	kérdő			tagadás		
	N	helyes	%	N	helyes	%
2;2–2;4	7	1	13	6	5	83
2;5–2;7	6	6	100	4	4	100

14. táblázat. Panna – *kiszületik*

kor	felszólító			kérdő			tagadás		
	N	helyes	%	N	helyes	%	N	helyes	%
1;11–2;1	3	3	100	2	0	0	2	0	0
2;2–2;4	2	2	100	3	2	66	1	1	100
2;5–2;7	2	2	100	1	1	100	3	3	100

15. táblázat. Flóra – *rarak*

kor	felszólító			kérdő			tagadás		
	N	helyes	%	N	helyes	%	N	helyes	%
1;11–2;1	3	2	66	3	0	0	3	2	66
2;2–2;4	2	2	100	3	2	75	2	2	100
2;5–2;7	2	2	100	2	2	100	1	1	100

16. táblázat. Flóra – *felmászik*

- (18) a. Hogyan kiszületik? (P 2;4)
 b. Még nem születik ki. (P 2;4)
 c. Mikor felmászunk? (F 2;2)
 d. Oda nem mász fel. (F 2;2)

Számos olyan igekötős ige található az adatbázisban, melyek ugyan csak egy-egy példányban fordulnak elő kérdő illetve tagadó mondatban, de ugyanabban az életkorban tagadó mondatban helyesen, kérdő mondatban viszont helytelen szórenddel szerepelnek. Ezek a következő igék: *legombol, felvesz, kivesz, rámászik, felrepül, megeszi*.

Olyan ígéket viszont, melyek helyes szórendben jelennek meg kérdő mondatban, és ugyanabban az életkorban helytelen szórendben fordulnak elő tagadó mondatban csupán kettőt találtam: *eldob* és *eldől*.

A fenti adatok arra engednek következtetni, hogy a vizsgált gyermekek nyelvelsajátítási folyamatában létezik olyan periódus, amikor grammatikai szabályrendszerük eltérően kezeli a tagadósavas és a kérdősavas szerkezeteket. További gyereknyelvi adatok hasonló vizsgálata deríthet fényt arra, hogy nagyobb adathalmaz esetén is érvényes-e ez az általánosítás.

9. Egy mondaton belüli tagadás és felszólítás, illetve tagadás és kérdés

9.1. Tagadó felszólító mondatok

Az olyan nyelvi adatok esetében, amelyekben az igekötő elmozdulását megkívánó jegyek közül egyidejűleg kettő van jelen (felszólítás+tagadószó, illetve kérdőszó+tagadószó), azt vizsgáltam, hogy az elsajátítási folyamat mennyiben tér el a jelentéstanilag és szerkezetileg egyszerűbb felszólító, kérdő és tagadó mondatoknál megfigyelt görbétől.

A felszólító mondatokban gyakran előforduló ige-igekötő szórendű, egy egységként memorizált kifejezések („*ad(d)ide*”, *ad(d)oda*”, „*rakdbe*”, „*teddbe*”) tagadó felszólító mondatokban nem jelennek meg. Az első vizsgált életszakaszban mindkét gyermek gyakran használja a kijelentő módú, egyes szám harmadik személyű igealakot:

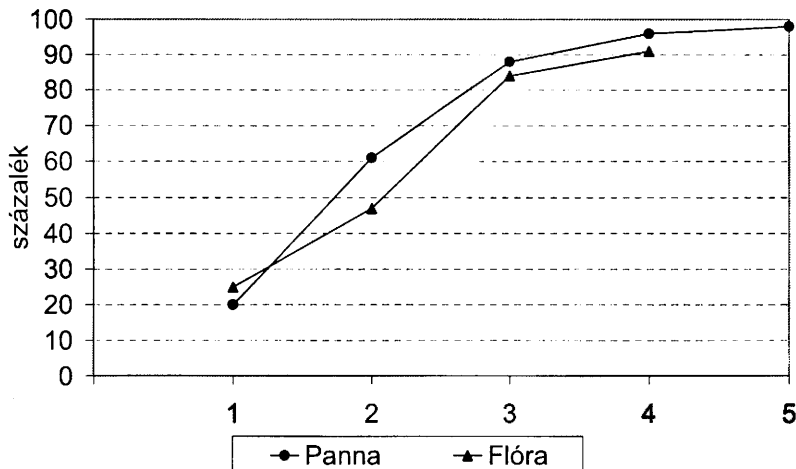
- (19) a. Nem beletesz! (P 1;10) (Ne tedd bele!)
 b. Nem kikapcsol! (P 1;11) (Ne kapcsold ki!)
 c. Nem kivesz kocsiból! (F 2;0) (Ne vedd ki a babakocsiból!)

kor	N		ige-igekötő sorrend (N)		ige-igekötő %	
	Panna	Flóra	Panna	Flóra	Panna	Flóra
1;8–1;10	10	8	2	2	20	25
1;11–2;1	23	36	14	17	61	47
2;2–2;4	58	70	51	59	88	84
2;5–2;7	50	67	48	61	96	91
2;8–2;10	82	–	80	–	98	–

17. táblázat. Tagadást tartalmazó felszólító mondatok gyermekekre lebontva

kor	N	ige-igekötő N	ige-igekötő %
1;8–1;10	18	4	22
1;11–2;1	59	31	53
2;2–2;4	128	110	86
2;5–2;7	117	109	93
2;8–2;10	82	80	98

18. táblázat: Tagadást tartalmazó felszólító mondatok összesítése

7. ábra. Tagadó-felszólító mondatok

Összehasonlítva a felszólító, a tagadó és a tagadó felszólító mondatokban a helyes szórend elsajátításának a görbéjét azt láthatjuk, hogy a két triggert tartal-

mazó tagadó felszólító mondatok és a csak tagadást tartalmazó mondatok esetében közel azonos a gyerekek fejlődési üteme. A felszólító módban megfigyelt kis hibaszázalék nem tükröződik a tagadó felszólító mondatokban.

9.2. Tagadó kérdő mondatok

Példák preverbális helyzetű igekötőt tartalmazó helytelen tagadó kérdő mondatokra:

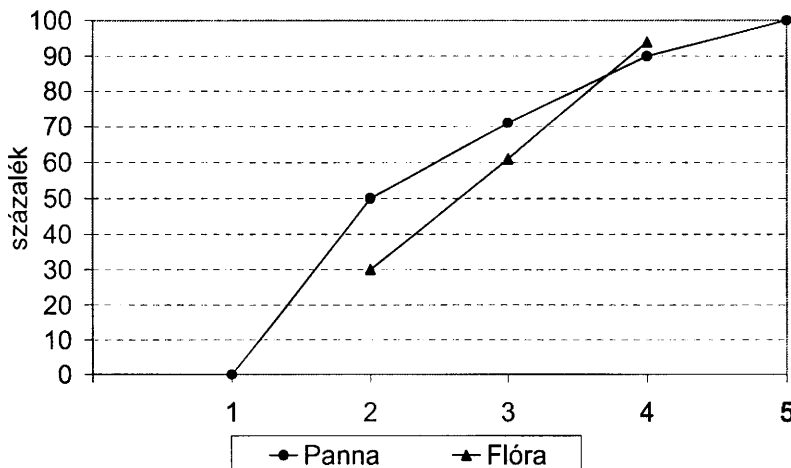
- (20) a. Ki nem meggyógyítja? (P 1;11)
 b. Kit nem kivettél? (P 1;10)
 c. Miért nem felemelsz? (F 2;1)
 d. Miért nem megjavítja? (F 2;4)

kor	N		ige–igekötő sorrend (N)		ige–igekötő %	
	Panna	Flóra	Panna	Flóra	Panna	Flóra
1;8–1;10	4	–	0	–	0	–
1;11–2;1	6	10	3	3	50	30
2;2–2;4	14	18	10	11	71	61
2;5–2;7	20	16	18	15	90	94
2;8–2;10	19	–	19	–	100	–

19. táblázat. Tagadást tartalmazó kérdő mondatok gyermekekre lebontva

kor	N	ige–igekötő N	ige–igekötő %
1;8–1;10	4	0	0
1;11–2;1	16	6	38
2;2–2;4	32	21	66
2;5–2;7	36	33	92
2;8–2;10	19	19	100

20. táblázat. Tagadást tartalmazó kérdő mondatok összesítés

8. ábra. Tagadó kérdő mondatok

Az adatokból az látszik, hogy a két trigger tartalmazó, jelentésanilag összetettebb tagadó kérdő mondatokban a helyes szórend elsajátítási folyamata lényegében megegyezik a tagadó és a kérdő mondatok esetében látott folyamattal.

A tagadó-kérdő mondatok fejlődési görbéjének alakja meglehetősen hasonlít a kérdő, illetve a tagadó mondatok görbéjéhez. Az előző fejezetben láttuk, hogy a tagadó mondatok az első három életszakaszban 15–20 százalékkal több helyes szórendű nyelvi mintát tartalmaznak, mint a kérdő mondatok. A tagadó kérdő mondatok esetében kapott százalékos eredmények alig térnek el a csak kérdést tartalmazó mondatok eredményeitől.

10. Konklúzió

A kapott eredmények egyértelműen alátámasztják, hogy a magyar gyerekek korán megtanulják a fókuszmozgatás stratégiáját a nyomatékosítás mellett. MacWhinney (1974) amellet érvel, hogy 2;2 korra a gyerekek már felismerik azokat a szemantikai környezeteket, melyek fókuszmozgatást vonnak maguk után: kontrasztív fókusz, kiegészítendő kérdés, tagadás, felszólítás. A tanulmányban ismertetett adatok jól mutatják, hogy a különböző ige-igekötő sorrendet kívánó nyelvtani szerkezetek elsajátítása nem egyidőben történik. A felszólítással kapcsolatos hibák hamar eltűntek, nagyrészt csak az első életszakaszban szerepeltek. A szószerinti utánzás szakaszán túllépve a lányok továbbra is a

felszólító mondatokban használták az igekötős igéket a legkisebb hibaarányval. A kérdőszót, a kontrasztív fókusz és a tagadást tartalmazó mondatok esetében a helyes ige–igekötő sorrend elsajátítási görbéje meglepően azonos alakú, csupán kiindulási pontjaik között figyelhető meg 15–20%-os eltérés. Láthatjuk, hogy a vizsgált négy nyelvtani szerkezetben az ige–igekötő szórend korán megjelenik a gyereknyelvben, de a szabály biztonságos használata csak későbbi fejlődési szakaszban alakul ki. A szintaktikai elemzések szempontjából érdekes eredmény, hogy az igekötő–ige elválás jelenségének elsajátítása nem teljesen párhuzamos adott igéknél a különböző szerkezet típusokban.

A vizsgált nyelvtani szerkezetek elsajátítási sorrendjét valószínűleg számos tényező együttes jelenléte befolyásolja, többek között, hogy a szerkezet jelentés-tanilag mennyire összetett, statisztikailag milyen gyakran fordul elő a mindennapi kommunikációban, és hogy a nyelvet tanuló gyerekek milyen támpontokra támaszkodhatnak az elsajátítás során.

Irodalom

- Ackerman, Farrell (1987), Pronominal Incorporation: The Case of Prefixal Adverbs. In: Kenesei, István (ed.), *Approaches to Hungarian Vol. 2. The Structure of Hungarian*. JATE, Szeged. 213–260.
- Babarczy, Anna (1998), The transition to the functional stage in Hungarian language acquisition. In: Groot, Casper de – Kenesei, István (eds.), *Approaches to Hungarian Vol. 6. The Structure of Hungarian*. JATE, Szeged. 211–226.
- Babarczy, Anna (2006), Negation and Word Order in Hungarian Child Language, *Lingua* 116: 377–392.
- Bródy, Mihály (1991), Remarks on the Order of Elements in the Hungarian Focus Field. In: Kenesei, István (ed.), *Approaches to Hungarian Vol. 3. The Structure of Hungarian*. JATE, Szeged. 95–122.
- Bródy, Mihály (1995), Focus and Checking Theory. In: Kenesei, István (ed.), *Approaches to Hungarian Vol. 5. The Structure of Hungarian*. JATE, Szeged. 29–44.
- Brown, Roger – Camille Hanlon (1970), Derivational complexity and order of acquisition in child speech. In: Hayes, John R. (ed.), *Cognition and the Development of Language*. John Wiley & Sons, New York etc.
- É. Kiss, Katalin (1994), Sentence structure and word order. In: Kiefer, Ferenc – É. Kiss, Katalin (ed.), *Syntax and Semantics 27*. Academic Press, New York. 1–90.
- É. Kiss, Katalin (1998), Identificational focus versus information focus. *Lg* 74: 245–273.
- É. Kiss, Katalin (2002), *The Syntax of Hungarian*. University Press, Cambridge.
- Horváth, Júlia (1986), *Focus in Theory of Grammar and the Syntax of Hungarian*. Foris, Dordrecht.

- Kálmán, László (1985), Word Order in Non-Neutral Sentences. In: Kenesei, István (ed.), *Approaches to Hungarian Vol. 1. The Structure of Hungarian* ed. JATE, Szeged. 25–37.
- Komlósy, András (1986), Focussing on focus in Hungarian. In: Abraham, W – de Meij, S. (eds.), *Topic, focus and configurationality*. Benjamins, Amsterdam. 214–226.
- Komlósy, András (1989), Fókuszban az igék. *ÁNYT XVII*: 171–182.
- MacWhinney, Brian (1974), *How Hungarian children learn to speak*. University of California at Berkeley dissertation.
- MacWhinney, Brian (1985), Hungarian language acquisition as an exemplification of a general model of grammatical development. In: Slobin, Dan Isaac (ed.), *The Crosslinguistic Study of Language Acquisition. Vol. 2. Theoretical Issues*. Hillsdale NJ, Erlbaum. 1069–1155.
- MacWhinney, Brian (1991), *The CHILDES Project: Tools for Analysing Talk*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Olsvay, Csaba (2000), *A Syntactic Analysis of Negative Universal Quantifiers in Hungarian*, MA Thesis. Budapest, ELTE.
- Papp, Szilvia (1998), The acquisition of Hungarian Negation, wh-questions and Focus by L1 and Adult L2 Learners. In: Groot, Casper de – Kenesei, István (eds.), *Approaches to Hungarian Vol. 6. The Structure of Hungarian*. JATE, Szeged. 251–280.
- Pléh, Csaba (1992), Verbal Prefixes in Hungarian Children In: Kenesei, István – Pléh, Csaba (eds.), *Approaches to Hungarian Vol. 4. The Structure of Hungarian*. JATE, Szeged. 99–122.
- Puskás, Genovéva (2000), *Word Order in Hungarian. The Syntax of A-bar Position*. John Benjamin, Amsterdam.
- Radford, Andrew (1995), The Syntax of questions in child English. *Journal of Child Language* 21: 211–236.
- Réger, Zita (1986), The functions of imitation in child language. *Applied Psycholinguistics* 7: 323–352.
- Surányi, Balázs (1999), Operator and Head Movement in Hungarian: From Checking to Marking. In: Cser, András (ed.), *Docsymp 4. Selected papers, Working Papers in the theory of Grammar*. Vol 7. Hungarian Academy of Sciences, Budapest. 35–45.
- Surányi, Balázs (2002), Negation and the Negativity of N-Words in Hungarian. In: Kenesei, István – Siptár, Péter (eds.), *Approaches to Hungarian Vol. 8. The Structure of Hungarian*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 107–132.

Szófaji kérdések az ősspermiben

The word classes that can be reconstructed for Proto-Permic are the same as those found in both modern Permic languages. This paper focusses on two problems pertaining to word classes. One is the relation between, and the origins of, the demonstrative and the third person personal pronoun, the other is the origins and the word class assignment of pronominal adverbs. In modern Permic languages (Votyak and Zyryen) the third person personal pronoun and the distal demonstrative pronoun are of the same form. This warrants the assumption (e.g. in UEW) that the former developed from the latter in Proto-Permic, much like in other related and unrelated languages. The problem is that the Proto-Permic pronoun **se* has no etymon that would be a demonstrative pronoun; it can, on the other hand, be derived from the Proto-Finno-Ugric personal pronoun **se*. This means, in the author's opinion, that this pronoun must be assumed to have functioned both as a personal and as a demonstrative pronoun already in Proto-Finno-Ugric. The pronominal adverbs that emerged in Proto-Permic (e.g. *tatjn/taten* 'here') were originally inflected forms of interrogative and demonstrative pronouns. Later (but still in Proto-Permic) most of them became opaque due to phonological and morphological changes and were lexicalised. Words in this class in the modern Permic languages display various degrees of lexicalisation and can thus be assigned to five types.

Az ősspermire¹ ugyanazok a szófajok rekonstruálhatók, amelyek mindkét mai permi nyelvben megvannak. Előadásomban² két szófaji problémával foglalkozom. Az egyik a mutató és a 3. személyű személyes névmás kapcsolata és eredete, a másik a névmási határozószók keletkezése és szófaji státusza.

1. A 3. személyű személyes névmás a mai votjákban távolra mutató névmásként is használatos: *so* '1. ő, 2. az', *soos* '1. ők, 2. azok'. A többes számú alakot az általános névszói többesjellel (*-os/-jos*) képezik. Ezek a szavak első jelentésükben a személyes névmások (*mon*, *ton*, illetve *mi*, *ti*) sorába illeszkednek be, második jelentésükben pedig a közelre mutató *ta* 'ez', *taos* 'ezek' névmásokkal alkotnak párt. Ragozásuk mindkét funkciójukban, a Sg. accusativust kivéve a főnevekével egyezik meg. Ezt azért kell megemlíteni, mert az 1. és 2. személyű

¹ = permi alapnyelv, a mai votják és zürjén közös előzménye

² Elhangzott 2006. január 12-én az MTA Nyelvtudományi Intézetében rendezett Budapesti Uráli Műhely 5: Szóosztálytalálkozó elnevezésű konferencián.

személyes névmásoknak a főnevektől eltérő ragozásuk van. A Sg. accusativus a névmások mintájára alakul, vö. *mone, tone, soje* 'engem, téged, őt'.

A zürjénben a helyzet bonyolultabb. A *sije* '1. ő, 2. az' névmásnak ebben a nyelvben is megvan mindkét funkciója, és mutató névmásként a közelre mutató párja (*taje* 'ez'), de személyes névmásként a többese *naje* 'ők', mutató névmásként viszont *sijjas* 'azok' (vö. még *tajejas* 'ezek', l. Bubrich 1949: 110.). A zürjénben az összes felsorolt névmás ragozása megegyezik a főnevekével, a ragok azonban minden esetben az eredeti rövidebb névmástőhöz (*si-/sĭ-, na-, ta-*) járulnak.³

A tárgyalt szavakkal kapcsolatban leíró, illetve elméleti szempontból felmerülhet az a kérdés, hogy homonímiáról vagy kettős szófajúságról van-e szó. Úgy gondolom, hogy nincsenek megalapozott és objektív kritériumok a kérdés eldöntésére. A rendszerszerűséget preferáló nyelvleírás szempontjából egyszerűbb lenne homonimáknak tartani a votj *so*¹, *so*², illetve a zürj *sije*¹, *sije*² szavakat (emellett szól a zürjénben a kétféle többes szám is), de számomra a nyelvi való-sághoz közelebb állónak tűnik, ha az adott esetben inkább kettős szófajúságról beszélünk. Ezt támasztja alá a szavak eredete és a mai votják és zürjén szótárak gyakorlata is.

A harmadik személyű alakokat (votj *so* – *soos*, zürj *sije* – *naje*) többen talán nem is tartják igazi személyes névmásoknak. Legalábbis erre lehet következtetni abból, hogy sem Uotila (1936), sem Rédei (1999) nem tárgyalja őket a személyes névmásokkal foglalkozó tanulmányában. Az UEW (453) is csak ? jellel kapcsolja a permi szavakat a FU **sš* Sg3. személyes névmáshoz, a következő indoklással: „Fraglich ist, ob die perm. Wörter hierher gehören, weil sie – wahrscheinlich in urperm. Zeit – aus Demonstrativpronomina entstanden sein können. Letzten Endes können zwar sämtliche FU Personalpronomina aus Demonstrativpronomina hergeleitet werden, aber die Pluralbildung der perm. Pronomina (syrtj. *nĭ, nĭje, nĭja* usw., vgl. finn. *se* 'jener', Plur. *ne*) spricht für eine jüngere Pronominalabstammung.” Lényegében ez a véleménye Van Nesnek is (2001).

Kétségtelen, hogy a permi 3. személyű személyes névmások ragozás tekintetében eltérnek a többi személyes névmástól, amennyiben szinte kivétel nélkül a főnévi esetragokat veszik fel, és az is kétségtelen, hogy a zürj P13. névmás mutató névmási eredetű, továbbá, hogy a *so* és a *sije* a mai permi nyelvekben (távolra) mutató névmásokként is funkcionálnak. Mindez azonban nem elég ahhoz, hogy az UEW magyarázatával kapcsolatos kételyeket eloszlassa. Mi okozza ezeket a kételyeket? 1. A permi névmások a feltett FU személyes névmás

³ A zürjén nyelvjárásokban további többes számú variánsok is előfordulnak, pl. *naja, sijajas, sijezda*. Ezek magyarázatával most nem foglalkozom.

hangtanilag szabályos folytatói. 2. Ha csak az őspermiben jutottak a személyes névmási szerephez, akkor ezt megelőzően az őspermiben nem volt 3. személyű névmás. Ez nagyon valószínűtlen. Ha viszont mégis volt, akkor az csak a FU *sš személyes névmásból származó *sV alakú szó lehetett. Az pedig szintén valószínűtlen, hogy az őspermiben két azonos alakú (*sV), de különböző eredetű névmás lett volna, majd a mutató névmás kiszorította a vele azonos alakú személyes névmást, és átvette annak funkcióját. Ilyen változás egyrészt nem bizonyítható, másrészt túlságosan és feleslegesen bonyolult. 3. Még bonyolultabbá teszi a helyzetet, hogy az esetleges őspermi *sV mutató névmásnak nincsenek szabályos megfelelői a rokon nyelvekben, tehát még azt is fel kell tennünk, hogy ez a névmás az őspermiben keletkezett. A PP-re kikövetkeztethető *sV mutató névmásnak szabályos megfelelője lehetne ugyan a finn *se*, de az UEW (33) szerint ez utóbbi az UR *će/*či 'dieser, der, jener' névmásból származik. A permi névmások azonban ebből nem származhatnak, mivel a permi nyelvek nagyon következetesen megőrzik a mássalhangzók palatalizáltságát, tehát az UR *će/*či folytatója csak egy PP *śV lehetne.

Fel kell tehát tennünk, hogy a finnugor eredetű *se személyes névmás az őspermi korban vette fel a mutató névmási funkciót az ismeretlen okból kiveszett UR *će ~ *či mutató névmás pótlására. E feltevés ellen szól, hogy számos nyelvben, így több uráli nyelvben is van ugyan kapcsolat a mutató névmások és a 3. személyű személyes névmások között, ez azonban éppen fordított irányú, mint az őspermire általunk feltett változás. Vagyis a mutató névmás kap személyes névmási funkciót, nem pedig fordítva. Jól mutatja ezt a finn *se* esete. Ez a névmás a beszélt nyelvből egyre jobban kiszorítja az eredeti *hän* személyes névmást. Ha ezt az ellenvetést elfogadjuk, akkor csak egyetlen megoldás marad: fel kell tennünk, hogy a *sš névmásnak már a FU-ban megvolt mindkét funkciója.⁴

A FP-re rekonstruálható *še/ši (<UR *će/*či) mutató névmásnak speciális, *na alakú, a FP alapnyelvből származó többes száma volt. Ez az őspermiben a funkcióváltás során a régi-új mutató névmással alkotott párt. A PP-ben tehát az lehetett a helyzet, hogy egyes számban a *se személyes és mutató névmás is

⁴ Cikkem lektora joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy a cseremiszből és a török nyelvekben is mutató, mégpedig távolra mutató névmásokból keletkeztek a mai személyes névmások, pl. cser. *tuđo* 'az, ő' < UR *to* 'jener' (Bereczki 2002: 70–71, UEW 526). Csakhogy az analógia a cseremiszből és a permi nyelvek között mégsem teljes. A mai cseremiszből személyes névmásnak bizonyíthatóan van mutató névmási előzménye, éppúgy mint az észtnéknél is. A permi nyelvekkel éppen az a probléma (mint azt a fentiekben kifejtettem), hogy hangalakjukat tekintve csak a finnugor 3. sz. személyes névmásból származtathatók. Ezért vagy azt kell feltennünk, hogy a permi nyelvekben ellentétes irányú fejlődés zajlott le (személyes névmás > mutató névmás), vagy azt – és ez a valószínűbb –, hogy a *sš névmás már a finnugor alapnyelvben betölthette mindkét funkciót.

volt, többes számban azonban személyes névmásként a szabályos **sejas* 'ők', mutató névmásként pedig a **na* 'azok' volt használatos. A kettősség kétféle módon szűnt meg: a votjákban az első, a zürjénben a második alak általánosult mindkét funkcióban. A zürjén *sijejas* 'azok' kései keletkezésű, másodlagos alak.

A KESK a PP-re a Sg3. névmást **sü* alakban rekonstruálja és a votj *so* magánhangzóját *?*-lel a *soku* 'akkor' típusú névmási határozószók hatásával magyarázza. Ez aligha fogadható el. Az idevonható szavakban (votj *soku* ~ zürj *seki*, PO *siki* 'akkor', votj *sominda* ~ zürj *semin* 'annyi', votj *soijn* ~ zürj *seten* 'ott', votj *sož* ~ zürj *siž*, *sijž* 'úgy') a votjákban általában *o* áll. Ez az általam feltett PP **e* szabályos folytatója. A zürjénben elsősorban *e*, *ę*-t várnánk. Ezek néhány szóban mutatkoznak is, más alakokban azonban szórványos zártabbá válás eredményeként *i*, *j* áll. Kettejük közül az *j* látszik régebbinek, az *i* a rákövetkező *j* hatására keletkezhetett. A zürjén második szótagi *-je* ~ *-ja* elem eredetével kapcsolatban több magyarázat is született. Szerebrennyikov (1963: 191) az *ę*-t emfatikus partikulának, a *j*-t pedig hiátustöltő hangnak tartja. A nyelvjárási *a* pedig szerinte úgy keletkezett, hogy a többes számban az *ę* az első szótag magánhangzójához asszimilálódott (*naje* > *naja*), majd ennek analógiájára megjelent az egyes számú alakban is. A. Kövesi (1965: 140) és Rédei (1999: 97) a *j*-t uráli eredetű névmásképzőnek tartja. A magánhangzó eredetéről Rédei nem nyilatkozik, A. Kövesi szerint a „...véghangzós alak bizonyára a *-ja* partikula hatására terjedt el a névmási alakokban” (1965: 141). A KESK mindkét hangot külön névmásképzőnek tartja.

Mindegyik magyarázat lehetséges, de egyik sem teljesen meggyőző. Az esetleges névmásképzős alaknak EP eredetűnek kell lennie, mert kizárható az a lehetőség, hogy a feltett *j* képző a zürjén nyelv különételeben járult volna a szóhoz. Ebben az esetben viszont a votják alapján fel kell tennünk, hogy a névmásnak a PP-ben két alakja volt: egy rövidebb (PP **se*) és egy hosszabb (PP **sejs*). Természetesen ez is lehetséges, csak az a zavaró, hogy a Sg1-2-ben valószínűleg a rövidebb alak volt használatos a nominativusban és a hosszabb a függő esetekben, a harmadik személyben viszont a zürjén alapján pont ennek a fordítottját kellene feltennünk.

A Szerebrennyikov-féle magyarázatnak az a gyöngéje, hogy egy *ę* alakú emfatikus partikula más szavakban nem mutatható ki. Ezen kívül módszertanilag is vitatható, ha egy ismeretlen eredetű toldalékra minden további bizonyítás nélkül rámondjuk, hogy emfatikus partikula. Problematikus továbbá az is, hogy az első szótagi magánhangzó eredetileg centrális volt, a zürj paradigmában pedig két centrális magánhangzó között nincs hiátustöltő.

A *-je*, *-ja* elem eredetének – mint láttuk – nincs egyértelmű magyarázata. Ezért talán megengedhető egy olyan kísérlet, amelyet magam sem tartok minden tekintetben kifogástalannak. Abból indulok ki, hogy a harmadik személyű név-

máshoz mindkét permi nyelvben a szabályos főnévi esetragok kapcsolódnak egyetlen kivétellel: a votj accusativusban nem a főnévi, hanem a személyes névmási tárgyrag (-e) jelentkezik. Továbbá a zürj accusativus töve *sij-*, nem pedig *sĭ-*, mint az összes többi függő esetben. Mint korábban említettem, szerintem a PP **se* névmás, éppúgy mint mai votj és zürj folytatói, személyes és mutató névmás is volt egyszerre. Elképzelhetőnek tartom, hogy ennek megfelelően kétféle Acc. alakja volt, személyes névmásként PP **seje* 'öt', mutató névmásként PP **sejes/sejez* 'azt', és személyes névmásként több esete nem is volt, szükség esetén a főnévi ragokkal ellátott mutató névmási alakokat használták. Majd a votjokban a személyes névmási accusativus általánosult, a zürjénben pedig a mutató névmási. Ezzel egyidejűleg a zürj *sije* – *sijes* pár első tagját nominativusként kezdték használni. Ezt az tette lehetővé, hogy az a *sijes*-hez képest kétségtelenül jelöletlen volt és ugyanakkor két szótagú, mint a harmadik személyű paradigma összes többi tagja. Ami a *j* elemet illeti, az lehetett eredeti névmásképző, de lehetett PP hiátustöltő is. Ez a magyarázat megold néhány problémát (pl. miért van a zürj nominativusban hosszabb alak), de továbbra sem világos a szóvégi -a és a több nyelvjárásban is jelentkező -da elem eredete.

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az őspermiben a **se* névmásnak ugyanúgy megvolt mindkét (személyes és mutató névmási) funkciója, mint a mai permi nyelvekben. Ez azt jelenti, hogy szófaji státusa ugyanúgy eldönthetetlen (homonímia vagy kettős szófajúság), mint mai folytatóié. A névmásnak átmenetileg két többes számú alakja volt, egy szabályos (**sejas*) és egy szabálytalan (**na*), amelyek között az őspermiben funkciómegoszlás történt. A votjokban csak a szabályos alak folytatója maradt meg, a zürjénben azonban a kettősség megőrződött, vagy analogikusan újra kialakult.

2. Mindkét permi nyelvben elterjedtek az ún. névmási határozószók (felsorolásukat l. az itt következő táblázatokban). Az idetartozó szavak szinte kivétel nélkül névmástő + esetrag kapcsolatából keletkeztek. Egy részük egyértelműen szegmentálható, többségük azonban asszimilációs, újraragozási vagy fonetikai változások miatt már csak kisebb mértékben transzparens. Éppen emiatt szinkrón szempontból ezeket önálló lexémáknak tekintik, és a mai votják és zürjén szótárakban külön szócikkekben szerepelnek. Nyelvtörténeti szempontból azért figyelemre méltók, mert jól illusztrálják a névmástő és a rag összeolvadásának különböző típusait. A névmási határozószók kérdő és mutató névmásokból keletkeztek.

Kérdő értelmű névmási határozószók:

votják	zürjén	PP	
<i>kīti</i>	<i>kīti, kīt</i>	<i>kīti</i>	'hol, merre, mely úton'
<i>kītīn</i>	<i>kītēn, kēn, kēni</i>	<i>kītīn/kītēn</i>	'hol'
<i>kītīs</i>	<i>kītīs, kīs</i>	<i>kītīs</i>	'honnan'
<i>kītīsen</i>	<i>kītīsañ, kīsañ</i>	<i>kītīsañ/?kītīsen</i>	'honnan, mely irányból'
<i>kīččī</i>	<i>kīčče</i>	<i>kīččī/kīčče</i>	'hová'
<i>kīččoż</i>	<i>kīččeż</i>	<i>kīččeż</i>	'meddig'
<i>ku</i>	<i>kor, kodīr, PO kudər</i>	<i>ko (dīr)</i>	'mikor'
<i>kīži, kīj,</i> (dial.) <i>kījī</i>	<i>kīži, kīj, I, UD kuž,</i> PO <i>kūž</i>	<i>kuž(i)</i>	'hogyan'

Ezek a szavak az UR *ku-/ko-* 'wer, welcher, ?was' névmástöből keletkeztek az őspirmiben. A helyhatározói funkciójú alakok végén a megfelelő főnévi esetrag (inessivus, elativus, illativus, transitivus, terminativus, egressivus) áll. A névmástő ezekben egy *-t-* elemmel bővült. A *votj otīn* 'ott' *-t-*jéről az UEW (332) azt írja, hogy megőrzött ősi locativusrag. Véleményem szerint a *-t-*s tövek a transitivusból terjedtek el. A tárgyalt formák keletkezésekor az esetragok már -VC(VC) alakúak voltak, és a hiátus elkerülésére a transitivus *-t-*je volt a legalkalmasabb. Feltevésemet alátámasztja, hogy mindkét permi nyelvben vannak később keletkezett határozószók, amelyek töve a transitivus- vagy illativusragos alak, pl. *votj kīti-ož, kīččī-ož* 'meddig', *kīti-ti* 'hol, min végig', *kīti-jaz, kīččī-jaz* 'hová', *kīti-iš* 'honnan', zürj PO *ūti-tən* 'dort', *ūti-ti* 'jenen Weg', *ūtiččə* 'dorthin', *ūtiččəž* 'bis dorthin' stb. A PP *kīččī/kīčče* *-čč-*je asszimiláció eredménye (*-t-+č-*). A *-č-* ősi lativusrag (< UR *-čz*), a szóvégi magánhangzó pedig a korábban lekopott *-k* lativusrag szerepét vette át. Ebben az alakban tehát két lativusrag van. Ez az alak szolgált azután a PP *kīččež* alapjául, megtoldva a terminativus ragjával. Megemlítendő, hogy a *-č-* lativusrag és a terminativusrag végső soron azonos eredetű. A zürj rövidebb alakok másodlagos, ún. allegroformák.

Az időhatározói kérdőszó eredetileg összetett szó lehetett: névmástő + *dīr* 'idő'. Ez aztán a zürjénben lerövidült, a votjában pedig elvesztette második komponensét. Ezt az tette lehetővé, hogy a puszta névmástőnek más funkciója nem volt (vö. Rédei 1962: 200).

A PP *kuž* szót a KESK EP *kuñčz* alakból származtatja, hivatkozva olyan rokon nyelvi megfelelőkre, mint a cseremis *kuže* 'wie', magyar *hogy*. Valószínűbb azonban, hogy az említett szavak azonos eredetű töből és képzőből az egyes nyelvek különletében keletkeztek. A Kövesi (1965: 402 kk.) a képzőt

FU -*ńs*-re vezeti vissza. Szerinte tehát a -*ź*- az eredeti és az affrikáta másodlagos. Ez a vélemény nem fogadható el, mivel a mai alakok egyértelműen PP affrikátára utalnak, tehát az előzmény *-*ńć*- lehetett. (A TESz szerint ez lehetett a m. -gy előzménye is.) Az is lehetséges, hogy a -*ź* azonos eredetű a terminativusraggal, tehát az UR -*ć*z lativusragból származik. Ez a feltevés azt is megmagyarázná, hogy miért kapcsolódott a terminativusrag az illativushoz: a zavaró homonímia elkerülésére. A módhatározói kérdőszó végmagánhangzója vagy lativusrag, vagy analogikus hang.

Ugyanebből a névmástöbblől képződött a PP *kod* 'melyik' és *kuće* 'milyen' kérdő névmás. A magánhangzó-megfelelésekben mutatkozó szabálytalanságot az UEW (191) a **ku*- és a **ko*- névmástövek összekeveredésével magyarázza.

A mutató névmásból képzett határozószók – mint látható – a kérdő névmásból képzettekkel teljesen analóg módon alakultak. Felsorolásukhoz ezért csak szükség esetén fűzök kommentárt.

votják	zürjén	PP	
<i>tati</i>	<i>tati, tat</i>	<i>tati</i>	'itt, ezen az úton'
<i>tatiŋ</i>	<i>tateŋ, tan, tani</i>	<i>tatiŋ/taten</i>	'itt'
<i>tatiś</i>	<i>tatiś, taś</i>	<i>tatiś</i>	'innen'
<i>tatiśen</i>	<i>tatiśań, taśań</i>	<i>tatiśań/tatiśen</i>	'innen (kezdve)'
<i>taćći</i>	<i>taćće</i>	<i>taćći/taćće</i>	'ide'
<i>taććiŋ</i>	<i>taććeŋ</i>	<i>taććeŋ</i>	'idáig, eddig'
<i>taźi, taź</i>	<i>taźi, taź</i>	<i>taź(i)</i>	'így'

Ezek a mai permi nyelvekben is használatos PP *ta* 'ez' közelre mutató névmásból keletkeztek.

votják (dial.)	zürjén	PP	
?	<i>seti, set</i>	<i>seti</i>	'ott, azon a helyen'
<i>soŋiŋ</i>	<i>seteŋ, sen, seni</i>	<i>seten/setiŋ</i>	'ott'
?	<i>setiś, seś</i>	<i>setiś</i>	'onnan'
<i>soŋiśen</i>	<i>setiśań</i>	<i>setiśań/setiśen</i>	'onnan (kezdve)'
<i>soćći</i>	<i>sećće, sećće, sećći</i>	<i>sećće/sećći</i>	'oda'
<i>soććiŋ</i>	<i>seććeŋ</i>	<i>seććeŋ</i>	'odáig, addig'

<i>sož</i>	<i>sižī, siž</i>	<i>sež(i)</i>	'úgy'
<i>soku, sokū,</i> <i>sokj, sok</i>	<i>seki, sek</i>	<i>sek/?se-ko</i>	'akkor'

A távolra mutató névmási határozószók a PP *se* többől keletkeztek a fent leírt módon. Ugyanez a tő van meg a PP *se* 'ő, az' (> votj *so*, zürj *sije, sī-*) személyes és mutató, valamint a PP *seče* 'olyan' (> votj *sīče*, zürj *sečem*) mutató névmásban. A votjákban a paradigma hiányos, és az itt látható alakok csak egy-két nyelvjárásban vannak meg. Kivételt képez az egész nyelvterületen elterjedt *soku* szó. A PP *sek* 'akkor' feltehetőleg a korai őspermiben keletkezett összetett szó: *se* + *ko* (l. fent). Az összetétel megszilárdulása után a szóvégi magánhangzó illabiálissá és zártabbá vált (az őspermiben nem állhattak labiális magánhangzók az első szótagnál hátrább), illetve lekopott. A votj *soku* *u*-ja másodlagos, a *ku* kérdőszó analógiájára keletkezett.

votják	PO	PP	
<i>oti, o'ī</i>	(<i>ūtiti</i>)	<i>otī/ōti</i>	'ott (végig)'
<i>otīn</i>	(<i>ūtiten</i>)	<i>otīn/ōtīn</i>	'ott'
<i>otīš</i>	<i>ūtīš</i>	<i>otīš/ōtīš</i>	'onnan'
<i>otīšen</i>	<i>ūtīšan</i>	<i>otīšen/ōtīšan</i>	'onnan kezdve'
<i>oččj</i>	(<i>ūtīččθ</i>)	<i>oččj/ōččj</i>	'oda'
(<i>oččjož</i>)	(<i>ūtīččθž</i>)	?	'addig'
<i>oži, ož</i>		<i>?oži</i>	'úgy'

Ez a csoport bizonyos értelemben az előzőnek fordítottja: ezek az alakok a votjákban az egész nyelvterületen és az irodalmi nyelvben is használatosak, a zürjénben azonban csak a periférikus PO nyelvjárásban (ha a PO szavak egyáltalán idetartoznak). A zárójelbe tett szavak másodlagos, újraragozott alakok, amelyek nem származnak közvetlenül a PP-ből. A PP terminativusragos alak ezért nem rekonstruálható. A votj *o-* tövet az UEW (332) az UR *o ~ u* 'jener, -e, -es' névmástövből származtatja, ?-lel idevonva a zürj Ud. *ata* 'íme, siehe' szó feltett *a-* tövét. A zürj tő idetartozásának súlyos hangtani akadályja van (az **o*-ból a zürjénben nem lehetett *a*), az *a-* valószínűleg onomatopoetikus eredetű partikula. A votj *o*-nak **e-* előzménye is lehetne. Ebben az esetben a ma csak a zürjénben jelentkező *e-* névmástövel (erről l. később) és előzményével lenne összekapcsolható. Ez az elképzelés már korábban is felmerült (l. UEW i.h.). Hangtani akadályja nincs, ellene szól viszont, hogy a votj *o-* távolra, a zürj *e-* közelre mutat. A PO alakok viszont könnyebben magyarázhatók **e* előzményből

(**e* > **ö* > *ü*), mint **o*-ból. Ez utóbbi esetben vagy **o* > **ö* (? visszacsapás) > *ü*, vagy **o* > **u* > *ü* (? palatalizáció az *i* hatására) lehetett a változás útja. Mindkét fejlődési sor bonyolultabb és nehezebben magyarázható, mint a korábban említett.

A zürjénben mutató névmásokban és mutató névmási határozószókban igen elterjedt egy *e*- elem, pl. *etaje* '(íme) ez', *etaten* '(íme) itt', *etacçe* '(íme) ide', *etat(i)* '(íme) ezen a helyen (végig)', *etaž(i)* '(íme) így', *etačem* '(íme) ilyen', *esije* 'az', *esten* '(íme) ott', *etiš(añ)* 'onnan, attól a helytől', *esti* 'ott, azon a helyen (végig)', *esiž(i)* 'úgy, így', *esčem* '(íme) olyan' stb. Ezek a szavak az *e*-tő és a közelre mutató *ta*-, illetve a távolra mutató *se*-, *si*- névmástő megfelelő alakjának összekapcsolásával keletkeztek. Az *e*- szerepe a konkrét rámutató jelentésárnyalat kifejezése. Ugyanez az *e*-tő jelentkezik a zürjén nyelvjárási Lu, Le *eži*, PO *iži* 'so, auf solche Weise', Lu *eti* 'daran (z. B. festhalten), hier vorbei (fahren)', Lu *ečem*, PO *ečem* 'ein solcher, solch ein, so ein' szavakban. A zürj *e*-tővel az UEW (67) a votj (dial.) *iče*, *äče*, *öče* 'solcher (wie jener)' szó tövét egyezteteti és mindkettőt az UR *e* 'dieser, -e, -es' mutató névmásból származtatja. A származtatás kifogástalan, feltűnő azonban a *tő* használatában a két permi nyelv között mutatkozó kiegyensúlyozatlanság, hiszen a votjában csak egyetlen, nem is nagyon elterjedt szóban maradt meg.

A PP-re feltehető egy ötödik mutató névmási *tő* is, a távolra mutató PP *to*- (< UR *to* 'jener'). A votjában ez is ritka, csak összetett szavakban és elhomályosult képzésekben fordul elő: *tupal* 'a folyón túli vidék' (*pal* 'vidék, oldal, irány'), *tuala* 'neulich, heutzutage, heute, dieses Jahr, gegenwärtig', *tue* 'in diesem Sommer, zur Zeit, dieses Jahr, jetzt, heutzutage, heute', *tolon* 'gestern'. A zürjénben valamivel gyakoribbak a vele alakult szavak, pl. (dial.) *tj* 'jener', *tjn*, *tjten*, *tjten* 'da, dort', *tjti* 'jenen Weg', *tjtiš* 'von dort', *tjčće*, *tjčče* 'dorthin', *terjt* 'gestern abend' (*rjt* 'Abend'), *tēn* 'neulich, unlängst, PO gestern', *telun*, *tenlun*, SO *tolun* 'gestern', *tēnži*, PO *tuñži* 'neulich', ózürj *tu* 'jener'. Sem az UEW, sem az ESK nem tesz említést róluk, de jelentésük alapján idetartozhatnak az alábbi PO határozószók is: *tetən* 'dort', *teti* 'jenen Weg', *tetiš(añ)* 'von dort', *tečče* 'dorthin', *teččež* 'bis dorthin'. Ha az itt említett szavak valóban mind összetartoznak, akkor fel kell tennünk, hogy a **to*- magánhangzója (esetleg már az őspermiben) két irányba fejlődött, egyrészt az általános tendenciának megfelelő irányba: **o* > *u* > *i*, másrészt az ellenkező irányba (visszacsapás): **o* > **ö* (> *e*) > *e*. A második változási sor szokatlan, de nem példa nélküli.

Az UEW (527) a votj *to*- és zürj *tē*- kezdetű alakokat az UR *tä/te/ti* 'dieser' névmásból származtatja. Ez hangtanilag lehetséges, de jelentésitanilag nem meggyőző, mert a permi nyelvek – úgy látszik – következetesen megkülönböztetik a közelre és a távolra mutató szavakat, ezek keveredése tehát – feltehetőleg – az őspermiben sem fordult elő.

Az UEW (505) ?-lel, de kommentár nélkül a FU *ta* 'der hier, dieser da' névből származtatja a zürj *to* 'da!', *siehe da!*, *totaj* 'da!', *siehe da!* (nahe)', PO *tútaj* 'siehe dort (ferner)' és a SO *tólun* 'gestern' szavakat. Ez utóbbi szerintem biztosan nem tartozik ide (Az UEW ugyanezt a szót közli a **to* folytatói között is), a többiek pedig gond nélkül származtathatók lennének az UR *to* többől is.

Transzparencia szempontjából a táblázatokban bemutatott és több-kevesebb biztonsággal az őspemire is rekonstruálható névmási határozószók öt típusba sorolhatók. A tipizálás alapjául a névmási *tő* és a határozói funkciót hordozó rag alaki és funkcionális elkülöníthetősége szolgált. Vagyis, hogy előfordulnak-e másutt is a vizsgált elemek azonos funkcióban.

(1) A legtranszparensabb csoportot a votj, zürj *ta-ti* (< PP *ta-ti*) alkotja. Itt a névmástő mindkét nyelvben önállóan is használható: *ta* 'ez', a rag pedig meg-egyezik a névszóragozás transitivusragjával.

(2) A következő csoportba is transitivusragos alakok tartoznak, ezeknél a névmástő önállóan nem használatos, de más, analóg formák alapján egyértelműen azonosítható. Ide tartozik a votj, zürj *kj-ti* (< PP *kj-ti*)⁵ és a zürj *se-ti* (< PP *se-ti*)⁶, továbbá a votj *o-ti* (PP *o-ti*).

(3) A harmadik csoportban ugyanazok a névmástövek jelennek meg változatlan formában, mint az első kettőben, a *tő* és a rag közé azonban betoldódik egy *-t-* koaffixum, amely – mint említettem – véleményem szerint a transitivusragos alakból került át ide. Vagyis az itt tárgyalt alakok tulajdonképpen továbbragozással keletkeztek. Ide tartoznak a négy névmástő inessivus-, elativus- és egressivusragos alakjai, pl. votj *ta-t-ijn*, zürj *ta-t-en* (PP *ta-t-ijn/ta-t-en*), votj *ta-t-ijš*, zürj *ta-t-iš* (PP *ta-t-ijš*) stb.

(4) Ebben a csoportban (ide tartoznak az illativus- és terminativusragos alakok) a mai permi nyelvekben és az őspemiben is a *tő* és a rag között egy *-čč-* koaffixum elemezhető ki, amely azonban az őspermi kor korábbi szakaszában keletkezhetett a *-t-* koaffixummal ellátott alakból továbbragozással. Tehát pl. votj *taččj*, zürj *taččę* (PP *taččj/taččę* < *ta-t-čč-j/e*). A *č* – mint említettem – eredetileg lativusrag lehetett, amelyből a permi terminativusrag is származik.

(5) Az eddig tárgyalt négy csoporttól eltérő sajátosságokat mutat az ötödik, amelybe az idő-, illetve a módhatározói alakokat soroltam. Az időhatározói kérdőszó már az őspemiben teljesen lexikalizálódhatott, hiszen a névmástő magánhangzója is eltér az azonos többől képzett többi kérdőszóétól. Ráadásul a votj *ku* < PP *ko* *tő* végén semmilyen esetrag nem mutatható ki. Elvileg korábban állhatott ugyan a szó végén egy nyomtalanul eltűnt *k* lativusrag, de erre semmilyen

⁵ Az UEW-ben (191) közölt adatok alapján nagyon valószínű, hogy a **ku-/ko-* névmástő már az uráli alapnyelvben is csak toldalékolt formában fordult elő.

⁶ A végmagánhangzójukat veszített zürjén alakváltozatok már egyértelműen lexikalizálódtak.

bizonyíték nincs.⁷ Valószínűbb, hogy ez a kérdőszó a *dj̥r* 'idő' szóval alakult összetétel, amely azután a két nyelv különéletében megrövidült, illetve elvesztette második komponensét. Az időhatározói mutatószó a távolra mutató névmás és a kérdőszó összetételéből keletkezett: *se + ko*⁸.

A módhatározói alakok töve minden esetben jól azonosítható, de a végződésről még nyelvtörténeti elemzéssel sem dönthetjük el, hogy eredetileg képző volt-e, vagy rag. Sőt mint láttuk, olyan elképzelés is van, hogy ezek az alakok egy korábbi alapnyelvben keletkeztek. Ha ez a feltevés esetleg nem is helytálló, és a módhatározói alakok valamikor az ősspermi kor folyamán keletkeztek, az általunk rekonstruált permi alapnyelvben⁹ már mindenképpen lexikalizálódott alakokként léteztek.

Elemzésünk tehát azt mutatja, hogy a PP-ben az (1) típusba sorolt szó még a névmástő ragozott alakjának tekinthető, az (5) típusban tárgyalt alakok pedig már teljesen lexikalizálódtak, vagyis önálló szavakká váltak. A (2), (3) és (4) típusban szereplő szavak pedig a lexikalizálódás különböző fokozatait mutatják, vagyis esetükben nem dönthető el egyértelműen, hogy melyik kategóriába tartoznak. Elemzésünk tehát a prototípus-elmélet keretében illeszkedik be.

A lexikalizálódás a két permi nyelv különéletében tovább folytatódott, első-sorban a zürjénben, ahol a szóvégi magánhangzó lekopása, illetve bizonyos szó-belseji hangok kiesése számottevően csökkentette az alakok transzparenciáját. Hiszen nyilvánvaló, hogy a *kij̥š* alak *-j̥š* eleme egyértelműen azonosítható az elativusraggal, de a *kj̥š* alak *-š* eleméről ezt már nem állíthatjuk. Ugyanígy a *tati* alak *-ti* eleme azonosítható a transitivusraggal, de a *tat* alak *-t* eleme nem. A votjákban ritkább ez a jelenség, az időhatározói kérdőszó második eleme, illetve a mód- és időhatározói alakok végmagánhangzója tűnt, vagy tűnhetett el. Ugyanakkor táblázataimban számos olyan alak van, amelyik egyáltalán nem változott az ősspermi kor vége óta eltelt több mint ezer év alatt. Ez a két jelenség ismét megerősíti azt a triviális, de eléggé nem hangsúlyozható ellentmondást, hogy egyrészt minden nyelv folyamatosan változik, másrészt minden nyelvben érvényesül a megőrző tendencia, vagyis egyes nyelvi elemek évezredek alatt sem változnak egy szemernyi sem.

⁷ Vö. mégis a magyar *ha* analógiáját.

⁸ Nem világos, hogy a votj *soku* 'akkor' második eleme kapcsolatban áll-e az időhatározói ige-név azonos alakú képzőjével (pl. *m̥j̥n̥i-ku* 'menéskor, amikor ment').

⁹ A mai votják és zürjén alapján rekonstruálható permi alapnyelv (PP) a legalább 2500 évig tartó ősspermi korszak utolsó néhány évszázadának a nyelve.

Rövidítések

dial = nyelvjárási
 EP = előpermi (a PP-t megelőző alapnyelvek összefoglaló elnevezése)
 FP = finn-permi alapnyelv
 FU = finnugor alapnyelv
 I = a zürjén nyelv izsmai nyelvjárása
 Le = a zürjén nyelv letkai nyelvjárása
 Lu = a zürjén nyelv luzai nyelvjárása
 PO = a zürjén nyelv keleti permják nyelvjárása
 PP = permi alapnyelv
 SO = a zürjén nyelv felső-sziszolai nyelvjárása
 UD = a zürjén nyelv udorai nyelvjárása
 UR = uráli alapnyelv
 votj = votják
 zürj = zürjén

Irodalom

- Bubrich, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1949), Грамматика литературного коми языка. Изд. Ленинградского Университета.
 Bereczki Gábor (2002), A cseremisz nyelv történeti alaktana. University of Debrecen.
 A. Kövesi Magda (1965), A permi nyelvek ősi képzői. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Rédei (Radanovics) Károly (1962), Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Rédei Károly (1999), A finnugor személyes névmások történetéhez. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.), Ugor Műhely 1997. szeptember 17–19. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 95–109.
 Szerebrennyikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1963), Историческая морфология пермских языков. Наука, Москва.
 Uotila, T. E. (1936) Zur Deklination der Personalpronomina in den permischen Sprachen. NyK 50: 464–476.

A manysi cselekvésnevek szófaji kérdései

This paper focusses on the verbal and nominal properties of Mansi nomina actionis. The possible approaches to this class are briefly outlined, then the derivation of these words and the relation between them and verbal nouns. Then we go through the verbal and nominal properties of the nomina actionis and come to the conclusion that nominal and verbal properties are simultaneously present in their semantic as well as morphological features.

1. Bevezetés – A cselekvésnevek vizsgálatának megközelítési módjai

Írásomban a manysi cselekvésnevek szófaji kérdéseivel foglalkozom. A cselekvésnevek a nominalizáció során létrejövő névszók egyik csoportját alkotják. A nominalizáció terminus azt a folyamatot jelenti, amikor valamilyen prototipikus igei csoport, akár egy teljes mondat (beleértve az alanyt is), akár egy igei frázis (az alany kihagyásával) főnévi csoporttá változik. A nominalizáció során létrejövő főneveket két nagy csoportra oszthatjuk. Az első csoportba tartoznak a cselekvésnevek, melyek az ige által jelölt cselekvést vagy állapotot nevezik meg, a második csoportba pedig azok a főnevek, amelyek valamelyik argumentumot jelölik. A két csoport között az a különbség, hogy az első csoportba tartozó főnevek megőrzik a képzésük alapjául szolgáló igék bizonyos tulajdonságait, míg a második csoportba tartozók szintaktikailag tipikusan úgy viselkednek, mint más főnevek, és csak morfológiai, valamint (gyakran kiszámíthatatlan és sajátos) szemantikai kapcsolatban állnak az alapigével (Comrie – Thompson 1985: 349).

A cselekvésnevek egyik legáltalánosabban elfogadott definíciója Comrie nevéhez fűződik, e szerint a cselekvésnevek igéből képzett, cselekvést vagy folyamatot jelentő főnevek, melyek a nem képzett főnevekhez hasonlóan ragozhatók, és ugyanúgy felvehetnek előljárószókat vagy névutókat, valamint meg lehetős produktivitást mutatnak (vö. Comrie 1976: 178). Koptjevskaja-Tamm (1993), aki hetven nyelvben vizsgálta a nominalizációs frázisokat, elfogadta ezt a definíciót, azonban néhány problémára is felhívta a figyelmet vele kapcsolatban. (Például a 'meglehetős produktivás' kifejezés bizonytalan voltára, illetve arra, hogy nehéz megállapítani, hogy egy adott nyelvben a cselekvésnevek valóban ugyanolyan módon vehetnek-e fel névutókat és előljárószókat, mint a nem képzett főnevek.) Ezenkívül további, a cselekvésnevekre jellemző megkülönböztető vonásokat is említ: a cselekvésnevek ugyanúgy tisztán ese-

ményekre referálnak, mint az igék, azoktól eltérően azonban úgy, hogy az eseményeknek nevet adnak. A cselekvésnevek tehát egyesítik az igék és a főnevek szemantikai és diskurzusjegyeit, valamint morfológiájukban is kombinálódnak az igei és névszói vonások, és az egyes nyelvek az igei vagy a névszói szóosztályhoz közelebb állókként kezelik őket (Koptjevskaja-Tamm 1993: 6).

A generatív grammatika a deverbális főnévi fejű főnévi csoportokat kezdetben transzformációk eredményének tekintette (vö. Lees 1960). Chomsky (1970) lexikalista hipotézise szerint azonban a cselekvésnevek önálló egységként szerepelnek a lexikonban. E felfogás szerint az igék és a megfelelő képzett névszók inkább lexikálisan kapcsolódnak össze, mint szintaktikailag. Az igék és a belőlük képzett névszók ugyanazokkal a szintaktikai tulajdonságokkal rendelkeznek, vagyis argumentumaik ugyanazokat a pozíciókat töltik be, és csupán ezen argumentumok formai realizációja különbözik, attól függően, hogy a predikátum ige vagy főnév. Jackendoff (1977) az X'-elmélet keretében írott munkájában, melynek alapjául az angol nyelv szolgált, egy igétlenítő szabályséma működésének eredményeként értelmezi a nominalizációkat.

A lexikális-funkcionális grammatika lexikai folyamatnak tekinti az igei predikátumok nominalizálását az olyan nyelvekben, mint a magyar és az angol, mivel a névszó tisztán különböző funkciókat oszt ki a bemenetéül szolgáló igei predikátumból származó direkt argumentumainak. Az angol nominalizációk leg részletesebb elemzését Rappaport (1983; idézi Laczkó 1997: 426) adta az LFG keretében. Az ő állítása szerint az igék és a belőlük képzett névszók inkább annak alapján kapcsolhatók össze, hogy ugyanazzal az argumentumstruktúrával rendelkeznek, és nem annak alapján, hogy ugyanabba a szintaktikai struktúrába illeszthetők be (vö. Laczkó 1997: 426).

A cselekvésnevek vizsgálatának másik megközelítési módja tulajdonságaik tipológiai jellegű vizsgálata, mely Comrie (1976), Comrie – Thompson (1985) és Koptjevskaja-Tamm (1993) nevéhez fűződik. Comrie (1976) és Comrie – Thompson (1985) szerint a különböző nyelvek cselekvésneves szerkezeteit csoportosíthatjuk aszerint, hogy belső szerkezetük milyen mértékben felel meg a nem-képzett névszói frázisok belső szerkezetének, és milyen mértékben a finit igés mondatokénak. Ez a fajta osztályozás egy kontinuumhoz vezet a mondat-szerű és az NP-szerű cselekvésneves szerkezetek között (Comrie 1976: 200). Koptjevskaja-Tamm (1993) hetven nyelvben vizsgálta a nominalizációs frázisokat, főleg azok belső szintaxisára fókuszálva, és létrehozva ennek alapján a cselekvésneves szerkezeteknek egyfajta tipológiai osztályozását. Véleménye szerint a különböző nyelvek cselekvésneves szerkezetei valóban egy skálán helyezhetők el „mondatszerűségük” (sentence-likeness) és „NP-szerűségük” (NP-likeness) mértéke szerint, ennek a skálának azonban vannak fix pontjai a cselekvésneves szerkezetek jól meghatározható típusainak megfelelően, ahová a

különböző nyelvek nominalizációs frázisai csoportosulnak (Koptjevskaja-Tamm 1993: 60).

Koptjevskaja-Tamm a cselekvésneves szerkezetek osztályozását három szintaktikai eszköz, mégpedig a bővítmények jelölése, a fej jelölése és a szórend segítségével végezte el, és ezek alapján a különböző nyelvek nominalizációs frázisait hét csoportba sorolja (Koptjevskaja-Tamm 1993: 60–61).

2. A cselekvésnevek képzése a manysiban

A manysiban a leggyakoribb olyan képzők, melyek cselekvésnevek képzésére is szolgálnak, a következők (Riese 2001a, Munkácsi – Kálmán 1986):

- l *sūmil*¹ 'ugrás' < *sūmi* 'ugrik'
- mal/-mil *jōŋχmil* 'körülvarrás, szegély' < *jōŋχi* 'körüljár; fordul; forog'
- mat LM *jutmat* 'körülvarrás, szegélyezés' < LM *junti* 'varr'
- ŋ *kašij* 'suttogás' < *kašyi* 'suttog'
- p LM *ñōtəp* 'segítség, támogatás' < *ñōti* 'segít'
- pī *worətpi* 'veszekedés' < *worəti* 'erőszakoskodik, kényszerít'
- psa/-psi *urupsa* 'várás, várakozás' < *ūri* 'vár'
- s *pūwəs* 'légáramlat, lég-/levegőáramlás' < *pūwi* 'fűj'
- spi *mul'aspi* 'versengés' < *mul'i* 'legyőz, nyer'
- tul *mastul* 'felöltöztetés, felöltözés, öltözködés' < *masi* 'felölt (ruhát)'

A deverbális névszóképzőkkel képzett cselekvésnevek nagyon gyakran lexikalizálódnak, pl.: *pantil* 'tető, fedél' < *panti* 'fed', K *sotəŋ* 'bűvölet' < *sāti* 'bűvöl, ígéz', *χāχmil* 'emelkedés, lejtő, hágó' < *χāŋχi* 'felmegy, felemelkedik'. E lexikalizálódott alakok mellett azonban számos olyan, deverbális képzővel képzett cselekvésnevet találunk, melyek megőrizték eredeti jelentésüket, s valóban nomen actionisként használatosak, pl.: *χujəs* 'fekvés' < *χuji* 'fekszik'; *vāŋkil* 'csúszás, mászás' < *vāŋki* 'mászik, hason csúszik'.

2.1. Cselekvésnevek és igenevek

A fent említett deverbális nomenképzőkkel képzett főnevek mellett *-n*, *-m*, és *-im(a)* képzős deverbális névszók is betölthetik a manysiban a cselekvésnevek szerepét. A *-n* a folyamatos melléknévi igenév, a *-m* a befejezett melléknévi igenév, az *-im(a)* pedig a határozói igenév képzője. Igenevekkel vagy cselekvésnevekkel van-e itt tehát dolgunk?

¹ A jelölés nélküli példák az északi nyelvjárásból származnak, mely az irodalmi nyelv alapja.

A participiumok és a cselekvésnevek elméletileg jól elkülöníthetők egymástól, hiszen a participiumok elsődleges funkciója az, hogy egy főnév jelzőjeként funkcionáljanak egy főnévi csoportban, a cselekvésnevek ezzel szemben a névszói csoport fejét alkotják. Ennek ellenére nagyon sok nyelv nem tesz különbséget e között a két szótípus között. A nominalizációkat általában, és különösen a cselekvésneveket gyakran alkalmazzák a nyelvek vonatkozó mellékmondatok létrehozására. Az altáji nyelvekben például a vonatkozó mellékmondatok alapját bizonyos nem-finit igealakok alkotják, melyeket participiumoknak neveznek. Ezek többsége szerepelhet cselekvésneves szerkezetek fejeként is. Az ilyen cselekvésnevek pedig funkcionálhatnak bővítményként vagy határozói mellékmondatként is. Ezekben a nyelvekben a grammatikák megkülönböztetnek participiumokat és 'tisztá' cselekvésneveket, melyeknek sosem lehet jelzői funkciójuk (vö. Koptjevskaja-Tamm 1993: 42–43).

A manysiban is bizonyos átfedés látszik az ige- (a két participium és a gerundium) és a cselekvésnevek között, itt is jellegzetesen a fent említett szóalakokat találjuk vonatkozó, időhatározói mellékmondatokat helyettesítő szerkezetekben. A nyelvtanokban általában nem különítik el egymástól az ige- és a cselekvésneveket, az ige- bemutatásánál olvashatunk a különböző ige- szerkezetekről és az ige- által betöltött különféle funkciókról, így a nomen actionis szerepről is.

Szabó Dezső (1904) szerint azok a „példák, ahol a személyragozott igenév jelző gyanánt járul egy időt jelentő névszóhoz, alkalmat adhattak arra, hogy a -*nē* képzős igenév nomen actionis-sá fejlődjék. A *jūle joχtnēn porāt* »visszaérkezésed idején«-féle mondasókból az igenév könnyen önállósá lehetett s a főnév minden szerepét betöltve az esetragokat is felvehette” (Szabó 1904: 48). Az -*m* képzős igenév főnévi alkalmazásainál „kétféle esetet kell megkülönböztetnünk: 1. Az igenév esetlegesen valamelyik alakjában főnévi szerepet tölt be a mondatban (mindig nomen actionis), a nélkül, hogy más alakban és más esetben főnévként szerepelne. A nyelvérzékre nézve ezek talán nem is annyira névszók, hanem inkább cselekvésszók idői vonatkozással” (Szabó 1904: 55–56). Lássunk erre egy példát:

- (1) pōl-ēm tow tōl-ma-tā sujtī
 fagy-PASTPART ág eltörik-PASTPART-PXSG3 hallatszik
 'a fagyos gallynak töredezése hallik' (VNGy III: 97)

Az -*im*, -*imē* képzős igenévről így ír Szabó: „Vagy főnévnek, vagy jelző ige- névnek foghatjuk fel az -*im* igenevet azon esetekben, midőn egy helyet vagy időt jelentő szót határoz meg: 1. az ige transitív, az igenév szenvedő: *tārätimēn porāt* lebecsáztatásod idején (...). Néha az -*im* képzős név nomen actionis. A transitív

igéknél ekkor is pass. jelentésű: *porän xotal' ti totimät sujti* úgy hallod, hogy tutajod valahová elhordódott” (Szabó 1904: 59).

- (2) kit jiw ölt-ém porä-n xotal' ti tot-imä-t
 két fa told-PASTPART tutaj-PXSG2 valahová ím visz-GER-PXSG3
 sujti
 hallatszik
 'Két fából összerótt tutajod úgy hallik, hogy valahová elrepült (elhordódott).' (VNGy II: 143)

Sz. Kispál (1966) szerint az *-n* képzős igenév nomen actionisként való használata másodlagos, az igenév állítmányi funkciójából fejlődött úgy, hogy „a nyelvtani alakban eleve benne rejlő határozatlanságot külön igével ('látszik', 'hallatszik') kifejezték, s utólag az igenévi állítmány mögé vetették” (Sz. Kispál 1966: 177). Így az igenév „állapotjelző állítmányból a látvány, ill. a vélekedés bizonytalanságát utólag kiemelő ige alanyává vált” (i.m.: 178). Ezt láthatjuk a következő példában:

- (3) Pulij-Out nőtné pänt-ä mir-ä xalt ta
 Obdorszk csinos sógor-PXSG3 nép-PXSG3 közt ím
 ji-nä-t nāŋki
 jön-PRESPART-PXSG3 látszik
 'Obdorszki nyalka (tetszetes) sógor jön ím, népe között, [az] látszik.' (VNGy IV: 141)

Az *-m* képzős igenév nomen actionisi használata elég ritka, s ez másodlagosan keletkezett az állítmányi szerepből (Sz. Kispál 1966: 263). Nézzünk erre is egy példát:

- (4) lūwiŋ tujt-ä kart'-āwi-nél tū juw ta
 lovas szán-PXSG3 udvar=kapu-ABL oda be ím
 šält-m-ä nāŋki
 belép-PASTPART-PXSG3 látszik
 'az látszik, hogy lovas úri szánja az udvar kapuján át ím oda ment be' (VNGy IV: 329)

A határozói igenév képzője az északi és a tavdai nyelvjárásban *-im(a)*, a többi nyelvjárásban ez az igenév alakilag egybeesett az *-m* képzős igenévvel, mely az *-im(a)* képzős igenév mondattani szerepét is átvette ezekben a nyelvjárásokban (Sz. Kispál 1966: 195). Az *-im(a)* képzős igenév nomen actionisként csak az északi nyelvjárásban fordul elő elenyésző számban, s az igenév főnévi szerepben

való használata valószínűleg az *-m* képzős igenév megfelelő használatának analógiájára keletkezett, pl.:

- (5) *jiw vortij tow aumiŋiś jōmäs-imä-t sujti*
 fa kemény ág fájdalmasan lép-GER-PXSG3 hallatszik
 'a ... fának kemény ága felett „fájdalmasan” lépdelenek, úgy hallik’
 (VNGy III: 273–4) (vö.: i.m.: 332).

Rombandeeva (1973) megemlíti, hogy ha az *-n* képzős participiumhoz Px kapcsolódik, akkor a participium főnevesül, főnévként viselkedik:

- (6) *āmp-əm xort-nē-te sujti*
 kutyá-PXSG1 ugat-PRESPART-PXSG3 hallatszik
 'слышу лай собаки, букв. лаяние (его) моей собаки слышится'
 ('kutyaugatást hallok, lit. a kutyám ugatása hallatszik')
 (Rombandeeva 1973: 146).

Valamint, hogy Px-eket felvéve a participiumok tárgyiasított cselekvést fejeznek ki, névutókkal kapcsolódnak, mint az átlagos főnevek, és helyjelölő esetragokat is felvehetnek. Pl.:

- (7) *am kūšaj-əm joχta-nē-tē-nəl pilē-γəm*
 én gazda-PXSG1 jön-PRESPART-PXSG3-ABL fél-VXSG1
 'я боюсь приезда своего хозяина' ('félek a gazdám érkezésétől')
- (8) *naŋ joχtu-mə-n šāytə-s*
 te jön-PASTPART-PXSG2 örül-PAST.VXSG3
 'он(а) обрадовался (ась) твоему приезду' ('megörült az érkezé-
 sednek')
- (9) *naŋ joχtu-mə-n jujipālt, ōl-nē-w*
 te jön-PRESPART-PXSG2 után él-PRESPART-PXPL1
 kās-iy jēmt-əs
 vidámság-TRL válik-PAST.VXSG3
 'после вашего приезда, жить стало веселее' ('érkezésed után
 vidámmá vált az életünk') (Rombandeeva 1973: 146–147).

Riese (2001b) szintén leírja, hogy a non-finit igealakokhoz gyakran kapcsolódnak birtokos személyragok, esetragok és névutók, valamint azt, hogy mivel ezek az alakok gyakran beágyazott mondatok megfelelői, ezért megtarthatják saját argumentumaikat, vagyis a tárgyat és a határozókat (Riese 2001b: 65).

A manysiról írott szakirodalomban tehát nem különítik el élesen az igeneveket és a cselekvésneveket egymástól. Ennek alapján a manysi is olyan nyelvnek látszik, amelyben átfedés tapasztalható az igenevek és a cselekvésnevek között. Ugyanakkor mondatbeli szerepük alapján elkülöníthetjük a két kategóriát, hiszen – mint arra már utaltam – más és más szintaktikai szerepet töltenek be: az igenevek tipikusan jelzők (participiumok) vagy állapot-, illetve módhatározók (gerundium), míg a cselekvésnevek főnévi pozícióban állnak egy névszói csoport fejeként.

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy a manysi cselekvésnevek milyen igei és milyen névszói tulajdonságokkal rendelkeznek.

2.2. Igei tulajdonságok

2.2.1. Idő kifejezése

A manysi cselekvésnevek önmagukban nem képesek időviszonyokat kifejezni, de kifejezhetnek relatív időt, az ige idővonatkozásának köszönhetően:

- (11) ēlāl' kēt-nè-m-t tārā amki
előre küld-PRESPART-PXSG1-LOC azonnal én.magam
nē-lili-m vī-lēm
nő=lélek-PXSG1 vesz-VXSG1.DET
'Ha a távolba küldenek, iziben magam veszem el női lelkemet.'
(VNGy IV: 76)
- (12) kank-én-nè mōlāl kwon ojmēlt-imè-n-tè
báty-PXSG2-LAT minap ki kergēt-GER-PXSG2-LOC
akw' ōln-pāl-él at maj-wä-s-én
egy pénz=fél-INST nem ad-PASS-PAST-VXSG2
'Midőn bátyád a minap kikérgetett, kiüzött, egy fél pénzt sem adott neked.'
(VNGy IV: 327)
- (13) am kēriŋ nāl joli-pālnè saka ti patiyl-im-ēm sujtī
én vas nyíl alá nagyon ím esik-GER-PXSG1 érződik
'én vas nyíl alá való estemet ím nagyon érzem' (VNGy II: 149)

- (14) ti χulij Tayit vit-ānl χotēm χuʔt-nē
 ez halas Szoszva víz-PXPL3 valahogyan hagy-PRESPART
 akw'-mūs at vāy-ānl
 teljesen nem tud-VXPL3.DET
 'Ezen táplálékos Szoszva vizüket hogy miképp hagyták oda, éppen-
 séggel nem tudják [t.i. úgy rohannak].' (VNGy IV: 30)

A (11) és (12) példában a cselekvésnév a mondat igéjében megjelölt cselekvéssel egyidejű cselekvést fejez ki, a (13) és (14) példában pedig ahhoz képest előidejű cselekvést jelöl. A példák alapján elmondható, hogy mind a folyamatos, mind pedig a befejezett melléknévi igenév kifejezhet a mondat igéjével egyidejű, illetve ahhoz képest előidejű cselekvést is.

2.2.2. Az igenem kifejezése

A manysiban megkülönböztetünk aktív és passzív igeragozást. A feldolgozott anyagban nem találtam példát passzív ragozású ige nominalizálására. Feltehetően ilyen alakok nem is léteznek, ugyanis más módon fejezik ki a nominalizált alakok passzív értelmét. Szabó (1904) írja, hogy a tranzitív igékből képzett *-im* deverbális névszók nomen actionisként is mindig szenvedő értelműek (Szabó 1904: 59). Sz. Kispál (1966) szintén említi az *-im* képzős alakokról, hogy a „tárgyas, ill. tárgyasként használt ige származéka alanyként szenvedő jelentésű, tehát mintha szándékos volna alkalmazása az igenem szempontjából közömbös *m*-igenévvvel szemben” (Sz. Kispál 1966: 332).

- (15) porā-n χotal' ti tot-imā-t sujti
 tutaj-PXSG2 valahová ím visz-GER-PXSG3 hallatszik
 'úgy hallod, hogy tutajod valahová elhordódott' (VNGy III: 143)

2.2.3. Az igei argumentumok megőrzése

A különböző nyelvek cselekvésneveinek általános tulajdonsága, hogy megőrzik az ige argumentumkeretét. Általában jellemző a cselekvésnevekre az is, hogy a nem alanyi és nem direkt tárgyi bővítményeik az eredeti ige által megkövetelt esetükben jelennek meg mellettük (Comrie – Thompson 1985: 370). Ez igaz a manysira is.

2.2.3.1. Alany és direkt tárgy

A manysiban az intranszítív, egyargumentumú igét tartalmazó mondat alanya a nominalizált szerkezetben a cselekvésnév előtt jelenik meg, és a cselekvésnév végén Px utalhat rá:

- (16) akw-mat-ērtñ ḡāp ji-ne kāsala-s-t
egyszercsak csónak jön-PRESPART észrevesz-PAST.VXPL3
'Egyszercsak észrevették, hogy csónak közeledik.' (CV: 75)
- (17) jūl'e joḡt-nē-n porä-t ti pormäs-anēm
vissza jön-PRESPART-PXSG2 idő-LOC ez holmi-PXSG1
tärä ul totä-l-n!
tovább ne visz-VXSG2.DET
'Midőn visszajössz; ezeket a holmijaimat ne vidd tovább!' (VNGy I: 7)

A tranzitív igét tartalmazó mondatban az alany általában nem jelenik meg, csak Vx és/vagy Px utalhat rá, a tárgy pedig megjelenhet a cselekvésnév előtt jelöletlenül, vagy Px utalhat rá a cselekvésnéven.²

Az alanyra csak a cselekvésnéven lévő Px utal, a tárgy jelöletlen:

- (18) l'ōḡx kis-ne-m sis
út keres-PRESPART-PXSG1 idején
'Miközben az utat kerestem.' (CV: 62)

A Px a tárgyon utal az alanyra, a tárgy jelöletlen:

- (19) ti ḡulij Tayit vit-änl ḡotēm ḡul't-nē
ez halas Szoszva víz-PXPL3 valahogyan hagy-PRESPART
akw'-mūs at vāy-änl
teljesen nem tud-VXPL3.DET
'Ezen táplálékos Szoszva vizüket hogy miképp hagyták oda, éppen-séggel nem tudják [t.i. úgy rohannak].' (VNGy IV: 30)

A cselekvésnéven lévő Px a tárgyra utal, az eredeti ige alanya nem jelenik meg:

- (20) ḡosä minē-s, man vāt'i minē-s,
soká megy-PAST.VXSG3 vagy rövid.ideig megy-PAST.VXSG3
akw'-mat-ērt juil nāwal-na-tä ti sujti.
egyszercsak hátulról üldöz-PRESPART-PXSG3 ím hallatszik
'Hosszú ideig ment, vagy rövid ideig ment, egyszer csak ím hallik, hogy hátulról üldözik.' (VNGy II: 96)

² Az északi manysiban nincs akkuzatívuszi esettag.

A (16)–(17) példák alapján azt mondhatjuk, hogy az intranszitiv igés mondat alanya a cselekvésnévvel birtokos szerkezetet alkot. Ezt Sz. Kispál (1966) is megerősíti: ha az *-n* képzős deverbális névszó alanyként fordul elő, „csaknem mindig van alanyi bővítménye (személynévmási alany esetén ezt néha csak személyrag képviseli), mely – ha az igenevet nomen actionisnak vesszük – személyragos igenévvel kapcsolatban alanyi birtokos jelzőnek fogható föl” (Sz. Kispál 1966: 178) (l. még i. m.: 261, 263).

Kissé problémásabb annak a megítélése, hogy mi történik a tranzitív igés mondat tárgyával a nominalizált szerkezetben. A (20) példában a cselekvésnév megjelenő Px birtokviszonyra utal az eredeti tárgy ('öt') és a cselekvésnév ('üldözés') között: 'az ő üldözése' ~ 'az, hogy őt üldözik'. Ennek alapján tehát azt mondhatnánk, hogy az eredeti ige tárgya is birtokos szerkezetet alkot a cselekvésnévvel, mint az intranszitiv igés mondat alanya.

A (18) példa azonban már nem ilyen egyértelmű. Az ige eredeti tárgya a cselekvésnév előtt jelenik meg, jelöletlenül. Csakhogy mivel – mint azt korábban már említettem – az északi manysiban nincs akkuzatívuszi esetrag, a tárgy mindig jelöletlen. Kérdés tehát, hogyan értelmezzük ezt a szerkezetet: 'utat keresés(em)' vagy 'útnak a keresése'? Tárgyas vagy birtokos viszony? (Hasonlóan kétféleképpen értelmezhető a magyar *könyvolvasás* 'könyvet olvasás', illetve '(a) könyvnek az olvasása'.)

Ha tárgyas viszonyként értékeljük, akkor a manysi a „Possessiv-Accusativ” típusba sorolható Koptjevskaja-Tamm osztályozásában, vagyis az intranszitiv igés mondat alanya (S) és a tranzitív igés mondat alanya (A) is birtokosi pozícióba kerül a cselekvésnév mellett, a tranzitív igés mondat direkt tárgya (P) pedig megőrzi eredeti jelöltségét (azaz a jelöletlen akkuzatívuszt).

Ha birtokos viszonyként, akkor pedig a nominális típuson belül a dupla-possessiv altípusba sorolható, vagyis S, A és P is birtokosi pozícióba kerül.

Úgy tűnik tehát, hogy a manysizhoz hasonló nyelvek, melyekben nincs sem akkuzatívuszi, sem genitívuszi esetrag, nem helyezhetők el egyértelműen a Koptjevskaja-Tamm-féle skálán.

2.2.3.2. Határozói bővítmények

A magyarban az igei alaptag által megkívt bővítményt módosítónak kell alakítanunk, ha az a cselekvésnév előtt jelenik meg a nominalizált szerkezetben. Ez történhet például a *való* melléknévi igenévvel (*a Péterrel való beszélgetés*), vagy az *-i* melléknévképzővel, ha a határozói vonzat határozószó vagy névutós főnév (*a délutáni/ebéd utáni veszekedés*). De megjelenhet a határozói bővítmény a cselekvésnév mögött is, változatlanul (*a kiabálás a lépcsőházban [sokáig tartott]*) (vö. É. Kiss – Kiefer – Siptár 1998: 77).

A manyisiban a határozói esetben lévő igevonzatok megelőzik a cselekvésnevet, mint ahogy az eredeti igét is, és nincs olyan morféma, amely melléknévvé alakítaná őket.

- (21) mēn ɣoti kwol-nè šált-nè-mēn vā'-èn
mi-DU valahol ház-LAT belép-PRESPART-PXDU1 lát-SG2
'amely házba bennünket betérni látsz' (VNGy IV: 329)
- (22) ɣōtél ɣansāp ɣansān naɣir-él ūnttè-nā-t
nap díszű díszes nyereg-INST helyez-PRESPART-PXSG3
palitél
hosszával
'napdíszítésű díszes nyereggel mialatt fölszereli (ráhelyez)' (VNGy IV: 148)

2.3. Főnévi tulajdonságok

A manyisi cselekvésnevek a főnevekre jellemző szintaktikai szerepet tölthetnek be a mondatban, vagyis állhatnak alanyként, direkt és indirekt tárgyként és határozóként. Ugyancsak főnevekre jellemző tulajdonságuk, hogy felvehetik az összes főnévi esetragot és állhatnak névutókkal egy frázisban.

Lássunk néhány példát:

Lokatívusz rag: l. a (11) mondatot.

Insztrumentálisz raggal:

- (23) ńawriŋ lūw jomès vānt-s-él ākw pā
gyermeki ló jó vezet-VN-INST anyóka partra
vāntta-wè
fölvezet-PASS.VXSG3
'Csikó-ló szép vezetése módjára vezetik föl az anyókát.' (VNGY. IV: 212)

Névutóval:

- (24) Okruy tǎrmǎl ol-né mir-n Eremej Danilovič
kerület fölött van-PRESTPART nép-LAT E.D.
janǎtl-awe saw janiy obšestvennyj
dicsér-PASS.VXSG3 sok nagy társadalmi
rūpata var-nē-te māyəs
munka csinál-PRESPART-Px3Sg miatt
'A kerületben élő nép Eremej Danilovičot az általa végzett sok társadalmi munkáért dicséri.'³ (Luima Seripos 1989. március 25.)

2.3.1. A számjelölés és a határozottság

A cselekvésnevek általában nem többesíthetők a különböző nyelvekben. Laczkó szerint azért, mert „az igék természetüknél fogva megszámlálhatatlanok, és a 'komplex esemény' jelentésű főnevek az angolban és a magyarban egyebek között ezt a tulajdonságukat is öröklik” (Laczkó 2000: 330). Ez igaz a manysi cselekvésnevekre is.

A manysiban a főnév határozottságát a 3. (ritkábban a 2.) személyű birtokos személyjellel fejezzük ki. Ezen kívül úgy tűnik, bizonyos, névelőszerűen viselkedő elemek szintén alkalmasak a főnevek determinálására.

Az általam vizsgált példák alapján úgy tűnik, hogy a manysi cselekvésnevek a 3. személyű birtokos személyjellel szintén határozottá tehetők. A birtokos személyjel – mint már említettem – általában az *-n*, *-m*, és *-ima* képzős cselekvésneveken jelenik meg, és többnyire az eredeti ige alanyára utal. Bizonyos esetekben azonban elképzelhető, hogy a Px feladata nem, vagy nem csak az, hogy az eredeti alanyt jelölje, hanem a deverbális névszó determinálása. Főleg akkor látszik ez lehetségesnek, amikor az alanyra utaló személyes névmás nincs jelen a nominalizált szerkezetben, hanem csak a Px:

- (25) nǎl-ǎ li-m-ǎ jui-pǎlt űlmé-n
nyíl-PXSG3 lő-PASTPART-PXSG3 után álom-LAT
joxtu-wè-s
jön-PASS-VXSG3
'Miután nyílat/(?)a nyílat kilőtte, álom jött reá.' (VNGy I: 7)

³ Saját fordítás.

2.3.2. Jelzői vagy módhatározói bővítmény?

A manysiban a cselekvésnevek jelzővel bővíthetők, és nem módhatározókkal, ez a tulajdonságuk tehát a főnévi jelleget erősíti⁴:

(26) KL	törä	pun-əm	šou āŋk	tārūt'ən
	kendő	rak-PASTPART	sok asszony	nehéz
	ūnlə-s	tan ūnl-ət, tārūtən	χuj-és	tan χuj-ət
	ül-VN	ők ül-VXPL3	nehéz fekszik-VN	ők-PL fekszik-VXPL3
	'A kendőjüket föltett sok asszonyka, – nehéz üléssel ülnek ők, nehéz fekvéssel fekszenek ők.' (VNGy III: 482–483)			

3. Összegzés

A manysi cselekvésnevekre is jellemző tehát, hogy szemantikai és morfológiai jegyeikben keverednek a névszói és az igei tulajdonságok. Az igei tulajdonságok közül a cselekvésnevek megőrzik az ige argumentumkeretét, mégpedig úgy, hogy a nem alanyi és nem direkt tárgyi bővítmények az ige által megkövetelt esetükben jelennek meg a cselekvésnév mellett. Az igeidő és az igenem kifejezésére viszont önállóan már képtelenek, ez tehát a névszói vonásokat erősíti. Ugyanígy névszói tulajdonság a jelzővel való bővíthetőség (módhatározó helyett) és a determinálhatóság, mely utóbbi bizonyos mértékben jellemző lehet a manysi cselekvésnevekre. A névszókhoz közelíti a cselekvésneveket az is, hogy a főnevekre jellemző szintaktikai szerepet tölthetnek be a mondatban, és hogy felvehetik az összes főnévi esetragot, valamint állhatnak névutókkal egy frázisban. A többesíthetőség viszont nem jellemző rájuk, valószínűleg ez is a képességük alapjául szolgáló igétől örökölt tulajdonság.

Rövidítések

K	kondai nyelvjárás
LM	közép-lozvai nyelvjárás
ABL	ablatívusz
DET	determinált ragozás
DU	duális

⁴ Habár fontos megjegyezni, hogy a manysiban gyakran elég nagy átfedést mutat a határozók és a jelzők kategóriája, vö. pl. *jomas* 'jó; jól'. A (26) példában azonban a -ŋ melléknévképző egyértelművé teszi, hogy jelzői bővítményről van szó.

GER	gerundium
INST	insztrumentális
LAT	latívusz
LOC	lokatívusz
PASS	passzívum
PASTPART	befejezett melléknévi igenév
PL	többes szám
PP	névutó
PRESPART	folyamatos melléknévi igenév
PX	birtokos személyrag
SG	egyes szám
TRL	transzlatívusz
VN	cselekvésnév-képző
VX	igei személyrag

Irodalom

- Chomsky, Noam (1970), Remarks on nominalization. In: Jacobs, Roderick – Rosenbaum, Peter (eds.), *Readings in English Transformational Grammar*. Ginn and co. Waltham, Massachusetts. 184–221.
- Comrie, Bernard (1976), The syntax of action nominals: A cross-language study. *Lingua* 40: 177–201.
- Comrie, Bernard – Thompson, Sandra Annear (1985), Lexical nominalization. In: Shopen, Timothy (ed.), *Language Typology and Syntactic Description III*. Cambridge University Press, Cambridge. 349–398.
- CV = Kálmán (1975)
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (1998), *Új Magyar Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 72–98.
- Givón, Talmi (1990), *Syntax. A Functional-Typological Introduction Volume II*. John Benjamin Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.
- Jackendoff, Ray (1977), *X'-Syntax. A Study of Phrase Structure*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Kálmán Béla (1975), *Chrestomathia Vogulica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria (1993), *Nominalizations*. Routledge, London – New-York.
- Laczko, Tibor (1997), Action nominalization and the possessor function within Hungarian and English noun phrases. *ALH* 44: 413–475.
- Laczko Tibor (2000), Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 293–409.
- Lees, Robert B. (1960), *The Grammar of English Nominalizations*. The Hague: Mouton.
- Luima Seripos [Лумма Серипос] (1989. 03. 25.), Ханты-Мансийский Автономый Округ – Югра газета. Ханты-Мансийск.

- Munkácsi Bernát (1892–1896), *Vogul Népköltési Gyűjtemény I–IV*. MTA, Budapest.
- Munkácsi Bernát – Kálmán Béla (1986), *Wogulisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Riese, Timothy (2001a), *Historische Nominalderivation des Wogulischen*. *Studia Uralica* 10. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden. 60–125.
- Riese, Timothy (2001b), *Vogul. Languages of the World/Materials* 158. Lincom Europa, Muenchen.
- Rombandeeva, Evdokia Ivanovna [Ромбандеева, Евдокия Ивановна] (1973), *Мансийский (вогульский) язык*. Издательство «Наука», Москва. 65–79.
- Szabó Dezső (1904), *A vogul szóképzés*. *NyK* 34: 417–443.
- Sz. Kispál Magdolna (1966), *A vogul igenév mondattana*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VNGY = Munkácsi Bernát (1892–1896)

A norma kiválasztásáról a serkáli irodalmi nyelv kapcsán

Khanty is often mentioned as an example of a language being dialectally extremely divided. The fact that for this language not less than six standards were created during the 20th century is often explained as a consequence of the above mentioned speciality. Having a look at the history of these standards (Obdorsk, Kazym, Šuryškary, Middle-Ob, Surgut, Vach), however, reveals that they did not function at the same time, they'd rather be considered to be consecutive / sequential attempts. The question rises at this point whether the individual standards were really intended to the denominative dialects. The following paper deals with the literary standard based on the so called Middle-Ob dialects, which was thought to be able to link the Northern dialects with the Southern ones. The Šerkaly standard cannot be linked with one certain dialect, but it has absolutely Northern features (belonging to different subdialects) mixed with a Southern speciality, which modifies its sounding so much that it becomes intolerable to Northern speakers. Consequently, the standard in question can be considered to be neither Northern nor Šerkaly, but the least a Middle-Ob standard.

1. Bevezetés

Az alábbi áttekintésben¹ arra keresem a választ, hogy az 1940-es évektől a hanti nyelv számára létrehozott írásbeliségek közül az úgynevezett serkáli irodalmi nyelv mennyiben volt alkalmas arra, hogy a norma szerepét betöltse. A serkáli irodalmi nyelv az 1960-as évekig létezett, és a másik három északi hanti irodalmi nyelvhez (obdorszki, suriskári, kazimi) képest ez idő alatt meglepően nagy mennyiségű könyv, főként tankönyv és propagandairodalom jelent meg ezen a nyelven.²

Az uráli nyelvcsaládba tartozó hanti (régőbbi elnevezéssel osztják) nyelvet Nyugat-Szibériában beszélik. A legutóbbi népszámlálás szerint (2002) mintegy 27 000-en vallják magukat hantinak, de alig 50% beszéli anyanyelvét. Mivel már családi nyelvként is visszaszorulóban van, veszélyeztetett nyelvnek számít. Jó néhány nyelvjárás, köztük a tárgyalt irodalmi nyelv alapjául szolgáló serkáli, mára gyakorlatilag kihalt, legfeljebb néhány idős ember ismeri még, akik a

¹ Köszönöm névtelen lektoraim pontosításait, észrevételeit.

² Szakdolgozatában Schmidt Éva összegyűjtötte, hogy a 19. század végétől a 20. század 70-es éveig milyen kiadványok jelentek meg hanti nyelven (Schmidt 2006: 97–101).

hétköznapokban azonban az orosz használgják, mivel az asszimiláció a déli területeken évtizedekkel korábban felerősödött. Noha ma már a serkáli irodalmi nyelv is a múlté, tanulságai érdekesek lehetnek, mert a hanti irodalmi nyelv kérdése máig nem jutott nyugvópontra. Napjainkban a legtöbb kiadvány kazimi nyelven jelenik meg, mellette az északi nyelvjáráscsoportból még a berjozovi nyelvjárások vannak versenyben (mindkét csoport számára adnak ki újságot), bár súlyuk nem vethető össze a kazimiéval, mely utóbbi nem ritkán normatívnak igyekszik deklarálni magát.

A serkáli nyelvjárás az északi dialektusokhoz tartozik, amelyeket számos hangtani, morfológiai és szókincsbéli hasonlóság kapcsol össze. Legrövidebb jellemzése minden bizonnyal úgy hangoznék: alapjában véve északi hanti dialektus az ún. *t*-zést leszámítva, vagyis az uráli **s*, **š* és **l* folytatásaként – a déli hanti nyelvjárások megfelelő hangjaihoz hasonlóan – nem *l*-féle hangot, hanem *t*-t találunk (ez nem vonatkozik a kakuminális *l*-ekre OKT 103–104). Nem átmeneti dialektus tehát, mint pl. a nyizjami, amely döntően északi vonásai mellett pl. jelöletlen múlt idejével a déli csoporthoz kötődik. A déli nyelvjárások grammatikája (nem beszélve a szókincsről) több lényeges ponton eltér az északitól, pl. a névszói esetrendszer több tagú, a személyes névmások ragozása is másképp történik, a múlt idő nem *s* jelű, mint az északiban, a tárgyas ragozásban megkülönböztetik a kettes és a többes számú tárgyat, stb.

A serkáli jellemzéséhez még hozzátartozik néhány hangtani vonás, amely az északi dialektusoktól elválasztja. Nem kevés serkáli szó különbözik az északibb nyelvjárások megfelelő, mássalhangzóra végződő szavaitól abban, hogy *a*-ra végződik. A szóvégi és szóbelseji északi *w*-nek bizonyos feltételek mellett (részletesen OKT 75) *ɣ* felel meg a serkáliban.

Schmidt Éva jellemzését a serkáli nyelvjárásról az alábbiakban foglalhatjuk össze:³ (a) a serkáli dialektusban nincsen olyan hang, amit a többi dialektus beszélői ne tudnának kiejteni, (b) a más nyelvjárást beszélők a serkálit nem tartják szépnek a *t* gyakori előfordulása miatt, (c) mivel e nyelvjárás morfológiailag differenciáltabb, az irodalmi nyelv kritériumainak jobban megfelel, mint más északi dialektusok, (d) a kazimiaiak ugyan értik a serkáli nyelvjárást, de elsajátítani nem tudják (Schmidt 2006: 31–32).

Nem érdektelen sorra venni, hogy melyik irodalmi nyelvet melyik évben hozták létre: az obdorszkit 1930-ban (azonban nem volt hosszú életű), a kazimit 1933-ban, a serkálit 1940-ben (bár az első tankönyv csak 1945-ben jelent meg), a suriskarit pedig 1955-ben. A serkáli irodalmi nyelv bevezetésétől kb. 20 éven át nem jelentek meg kazimi kiadványok (ÉOK 109–110). Fontos hozzátenni,

³ Az oroszországi / szovjetunióbeli finnugrisztikában a közép-obi terminus használatos, amely a serkálira és a nyizjamira utal.

hogy a serkáli nyelvjárást 1940-ben azért tették meg az irodalmi nyelv alapjául, mert a kazimi nyelvjárás sajátos fonémakészlete miatt nem vált be (Steinitz 1950: 23–24).

Az irodalmi nyelvek létrehozása nem ment egyszerűen, tanácskozások, értekezletek szolgálták a konszenzus létrejöttét. Sok elhivatott szakember dolgozott a norma (itt: a megfelelőnek tartott nyelvjárás) kiválasztásán, és a nyelvtervezési folyamat következő állomásain. Ezek közül megvalósult a grafizáció, grammatikáció és a lexikáció, és az említett kiadványok megjelentetésével az elterjesztés is elkezdődött.⁴ Azt az elképzelést, hogy az osztjákság irodalmi nyelvének a közép-obi nyelvjárások szolgáljanak alapul, már 1952-ben elhibázottnak tartották, mivel a szurguti és a vahi beszélők alig értették (F. Mészáros 1963: 380).

A serkáli irodalmi nyelvről Schmidt Éva a következőket írja: (a) a serkáli nyelvтанát többször is megírták, (b) használatának szabályai kialakultak, (c) nyelvészeti megfontolások miatt esett erre a dialektusra a választás, (d) közvetítő szerepet szántak neki a (t-ző) délebbi nyelvjárások felé. Összefoglalását azzal zárja, hogy ezen irodalmi nyelv megalkotói nem vették figyelembe azt az idegenkedést, ami a többi nyelvjárás beszélői részéről megnyilvánult a serkálival szemben (Schmidt 2006: 32).

2. A serkáli irodalmi nyelv jellemzői

Mivel a serkálit deklarálta közvetítésre tervezték az északi és a déli dialektusok között, joggal gondolhatnánk, hogy a serkáli irodalmi nyelv felmutatja a serkáli nyelvjárás délre mutató sajátosságait. Ez azonban csak részben igaz.

A serkáli nyelvjárási és a serkáli irodalmi nyelvi alakok közti főbb különbségeket a mássalhangzó milyensége, illetve bizonyos magánhangzók megléte/nemléte, ill. pozíciója okozza. A továbbiakban főként a mássalhangzók eltéréseire hivatkozom. Ennek leginkább az az oka, hogy a vizsgált korszak cirill írása nem utal a magánhangzók hosszú/rövid, illetve teljes/redukált mivoltára, és abban amúgy is kisebb különbségek figyelhetők meg. A serkálira jellemző szóvégi *ə* és az északiasabb szóvégi *i* vizsgálatát a cirill írásmód egy sajátossága miatt mellőzöm, ti. az и és ы (mely utóbbi a *ə* megfelelője a szóbanforgó írásmódban) közötti választást az határozza meg, hogy az előző mássalhangzó palatalizált-e vagy sem. Így hangértéke legalábbis talányosnak mondható. Ha e szövegek írói és fordítói szóvégi *i* jelölésére alkalmazták e két betűt, akkor sem

⁴ A fenti fogalmakat az ismert haugeni értelemben használom, legutóbb összefoglalta Sándor (2008).

tudhatjuk, hogy a korabeli serkáli anyanyelvű olvasók, főként a kisiskolások, hogyan ejtették.

Az áttekintett kiadványok az 1940-es évek második feléből származnak, fontos szempont volt kiválasztásukkor, hogy a legfontosabb fordító- és szerző-egyénségek (Хватай-Муха, Алачев, Константинов, Терёшкин, Хатанзеев) szövegei képviselve legyenek. Az irodalmi nyelvi alakokat (a LitKaz mintájára) LitŠ rövidítés jelöli, a nyelvjárások rövidítése az osztjakológiában megszokottak szerint történik. Az adatokat a DEWOS-ból a déli nyelvjárásoktól az obdorszkiig idézem.

1. Jellemző, hogy a serkáliban *ə*-ra végződő szavak az irodalmi nyelvben elvesztik a tövégi magánhangzójukat.

(1) LitŠ *ням* – Irt (DN KoP Kr stb.) *ńātə*, Ni *ńūtə*, Š *ńātə*, Kaz *ńāl*, Sy *ńāl*, O *ńil* '4' (Ljubarskaja 1948: 37 – DEWOS 1048).

(2) LitŠ *ун* – Ni Š *unə*, Kaz *won*, *un*, (...) Reg. *on*, *un* 'nagy' (Hvataj-Muha 1946: 101 – DEWOS 110).⁵

2. A serkáli szóbelsei és szóvégi *γ*-k helyén mindig az északi nyelvjárásokra jellemző *w* jelenik meg:

(3) LitŠ *невым* – KoP Kr Ts Š *peγəm*-, Ni Kaz Sy O *pewəm*- 'kihül, megfagy' (DEWOS 1115).

(4) LitŠ *хивый* – Ni Š *χīγəj*-, Kaz *χīwemə*- 'kiált, bömböl (Ni Š), felkiált (Kaz)' (Čarušin 1949: 16 – DEWOS 456).

(5) LitŠ *тыве мохе* 'ide-oda' – KoP Kr Ts *təγ*, Koš *təγ*, Š *tīγ*, Kaz *līw*, O *ti*, *tij* 'ide' (Čarušin 1949: 18 – DEWOS 1391).

(6) LitŠ *мыт* – Irt *təγ*, Ni Š *tīγ*, Kaz *līw*, Sy *līj*, *luw* 'ők (Pl.)' (DEWOS 735).

(7) LitŠ *мыт* – KoP Kr Sog Ts *təγ*, Tš *təγ*, Ni Š *tīγ*, Kaz *līw*, Sy *līj*, *lūw*, Mu *lūw*, *lūwət*, O *luw* 'farok' (Hvataj-Muha 1946: 123 – DEWOS 727).

A példákat lehetne szaporítani – l. még (19). Az eljárás következetesnek tűnik az áttekintett művek alapján, a serkáliban nem ritkán előforduló *γ* helyett mindig *w* szerepel. Ez azonban mennyiségileg és minőségileg is több apró különbségnél: a serkáli irodalmi nyelv megalkotói, illetve a szerzők és fordítók – bár valószínűleg nem ezzel a szándékkal – egyszersmind felszámolták a serkáli nyelvjárás egyik fonémáját.⁶

⁵ Az egyik műben *-ə*-ra végződő alakot is találtam (Ljubarskaja 1948: 5), de a *-ə* nélküli gyakoribb.

⁶ Csepregi Márta egy beszélgetésben arra hívta fel a figyelmemet, hogy a *γ* labializálódása (illetve a *w* velarizálódása) az egész obi-ugor nyelvterületen megfigyelhető, így e kérdés komolyabb vizsgálatokat igényel. A *γ* hang *w*-ként (cirill *в*-ként) történő jelölésében pedig esetleg szerepet

Végezetül a $\gamma \sim w$ interdialektális megfelelések felsorolásakor nyílik mód annak illusztrálására is, hogy a megfelelő formák kiválasztását bonyolíthatja az izoglosszák esetenkénti kiszámíthatatlansága. A következő példákból lemérhető, hogy távolról sem mindig a serkáli a határ a γ és a w képviselte között. A (8)-ban a délebbinek minősülő Ni szóban w -t találunk, a (9)-ben pedig még a Koš adatban sem γ van:

- (8) LitŠ *навѣѣт* – KoP Kr *pəγət*-, Ts *peγət*-, Š *paγət*-, Ni Kaz Sy *pawət*-, O *pəγət*- '(el)ejt, hullat, ledob' (Čarušin 1949: 20 – DEWOS 1132).
 (9) LitŠ *тавырт* – DN Fil KoP Kr Sog Ts Tš *təγərt*, Koš *təwərt*, Ni *tawərt*, Š *taγər*' Kaz *lawərt*, Sy *laγər*' 'nehéz' (Čarušin 1949: 20 – DEWOS 742).

3. Néhány szóban más vagy egyszerre több eltérés is felfedezhető a serkáli nyelvjárási formától. A (10)-ben elhagyják a mássalhangzó-kapcsolat γ elemét, a (11)-ben a magánhangzó és a szóvégi mássalhangzó is különbözik a nyelvjárási alakétól, a (12)-ben pedig a mássalhangzó „északiasítása” mellett a szótagokon is változtattak:

- (10) LitŠ *нуты* – DN KoP Kr Sog Ts *pəγta*, DN Ts (ritka) *pəγət*, Koš *pəwta*, Ni Š *přyta*, ŠTeb *přwta*, Kaz Sy *přtī*, O *puti* 'fekete' (Hvataj-Muha 1946: 126 – DEWOS 1135).
 (11) LitŠ *мѣѣ* – Irt (Koš kivételével) *məγ*, Koš *məw*, Ni Š *mřγ*, Kaz *mřw*, O *muw* 'föld, vidék' (Čarušin 1949: 21 – DEWOS 898).
 (12) LitŠ *нѣѣт* – Irt (DN KoP Kr stb.) *nřta*, Keu *nřyta*, Ni (Karj.) *nřwta*, (St.) *nřwta*, Š *nřwta*, Kaz (Karj.) *nřwə* (St.) *nřjə*, Sy *nřjə*, O *nřjə* 'nyolc' (Ljubarskaja 1948: 38, Čarušin 1949: 14 – DEWOS 1048).

4. Érdekes példái a módosításnak azok a szavak, amelyek eltérnek a serkáli nyelvjárásokban adatoltaktól, de az északibbakkal sem egyeznek: valódi hibrid alakok keletkeztek. Az északiaiktól eltérnek abban, hogy azok *l*-féle hangja helyett a serkálira jellemző *t*-t találjuk, de magánhangzójuk miatt a serkáliakkal sem egyezne – azaz a szerző vagy (legtöbbször) a fordító valamilyen okból figyelmen kívül hagyta, hogy miképpen hangzik az adott szó – ezáltal keletkezett egy jóval távolibb nyelvjárásban vagy sehol nem létező alak (lásd még a 6. példát):

- (13) LitŠ *тын* – Irt *tin*, Ni Š Mul *ten*, Kaz *lřn*, *lřn*, O *lřn* 'ők (Du.)' (Čarušin 1949: 15 – DEWOS 735).

játszhat az is, hogy a réshang jelölésére szívesebben választottak egy másik réshangot jelölő betűt, mint a zárhang jelölésére használatos g-t (cirill r-t).

- (14) LitŠ *пыва (nellyk)* – Ts *pəyāj*, Ni Š *pīya*, Kaz *pūwa*, Ahl. *pīya-*, *pua-bal* (Ljubarskaja 1948: 37 – DEWOS 1118).

Arról természetesen nem lehet nyilatkozni, hogy a különös, hibrid alakok tájékoztatásból eredtek, szándékolt északiasítás volt a céljuk, esetleg megmagyarázhatók pl. egy mechanikus *l – t* cserével.

Jó példa az északi, illetve átmeneti nyelvjárások alakjainak változatosságára, egyszersmind egy jónak mondható kompromisszumra az 'új' jelentésű melléknév irodalmi alakja, ahol az első szótagi magánhangzó a déltől északra haladó nyelvjárási sorban szinte felváltva *ä* vagy *ī*:

- (15) LitŠ *ūumna* (-a: CxLat) – Irt (DN KoP Kr stb.) *jətəp*, Ni *jītəp*, Š *jātəp*, Kaz *jīləp*, Sy *jäləp*, O *jiləp* 'új' (XM 1946: 126 – DEWOS 357).

5. Az esetek kisebb részében a serkáli helyett kimondottan a kazimi nyelvjárásra jellemző adatot találunk.

A következő példában a kazimi minden szomszédos nyelvjárásában redukált *ǣ*-t találunk az összetétel előtagjában (és az egész hanti nyelvterületen annak megfelelő hangot) – a kazimiban azonban *ī* van. A korabeli serkáli kiadványokban is *ī*-vel (cirill *u*) szerepel:

- (16) LitŠ *суськырек* – Ni Š *šūs-kürek*, Kaz *šīs-kürek*, O *šús-kurek* 'tyúk, kakas' (Čarušin 1949: 16 – DEWOS 1544).

A locativus ragja ugyancsak nem a serkáliban megszokott formájában (-*na*) fordul elő az irodalmi szövegekben:

- (17) LitŠ *-ны* – Kr *-nə*, Ni *-na*, Š *-na*, Kaz *-ən*, *-ni*, Sy *(ə)n*, O (Lat-Dat-Loc) *-na* CxLoc (Honti 1984: 133–139).

Ez a rag, mint ismeretes, igen sok szerepet betölt és sűrűn előfordul a szövegekben (locativusi szerepe mellett előfordulhat mikor? kérdésre felelő általános helyhatározóként, eszközhatározóként, társhatározóként, valamint passzív mondatokban jelölhet agenst, illetve bizonyos cselekvő és szenvedő mondatokban tárgyat is (Schmidt 2008: 36), így a kazimias hangzású rag állandó zavaró eltérést jelent a szövegekben).

A 'hoz/-hez/-höz' jelentésű névutó ennél jóval ritkább a szövegekben – de ugyancsak nem serkáli alakban jelentkezik:

- (18) LitŠ *xocu* – Š Sy *χōša*, Kaz *χōši*, O *χōšā* (Ljubarskaja 1948: 44 – DEWOS 579).

A képzők között is találunk módosított példákat, az alábbi nagyító-pejoratív képző esetében:

- (19) LitŠ *укииуиуи* – Š *šyγə*, Kaz *šīwi*, Sy *šiki*, Páp **šiki*, (Reg *-šike-*) (Sauer 1967: 208).

6. A serkáli irodalmi nyelvben az ún. *t*-zés az a sajátság, amelyet alapján véve meghagytak, vagyis ritkán találunk *l*-féle hangot serkáli *t* helyén. Az *s*-töví igék toldalékolásában (a példában a jelen idő jele szerepel, amely önmagában egy-szersmind a VxSg3-t jelöli a jelen időben) azonban tapasztalható eltérés: *l* (*l*) járulhat hozzá, mintha *t*-töví lenne:

- (20) LitŠ *омысл* vs. Š *oməsət* 'ül' (Čarušin 1949: 14, Steinitz 1950: 99).

A következő példában az *ś*-re végződő névszóhoz járuló PxSg3 a várható *t* helyett fordul elő *l*-(*l*)-lel:

- (21) LitŠ *хосьлны* '-hoz' (Čarušin 1949: 14).

7. Fontos szólni a legfontosabb olyan serkáli vonásokról is, amelyek változatlanul maradtak, noha az északibb (ill. kazimi) dialektusokhoz való közelítés jegyében módosíthatták volna ezeket is.

Megmaradt a már említett, a serkálira oly jellemző *t*-zés, a 6. pontban említett kisebb eltérésekkel. Nem igazították a kazimi és berjozovi mintához az igék főnévi igenévi formáját sem:

- (22) LitŠ *-ma* – Dél *-ta*, Ni Š *-ta*, Kaz Ber *-tī*, O *-ta* (*-tī*) (Honti 1984: 55).

Az északi nyelvjárásokban a labiális magánhangzók előtti *w* megléte vagy hiánya bonyolult képet mutat (OKT 58–65). Erősen leegyszerűsítve úgy foglalhatnánk össze, hogy a kazimi nyelvjárás tér el markánsan a többi északitól e szókezdő *w*-k meglétével (OKT 60), ugyanis ebben a dialektusban valamennyi labiális magánhangzó előtt áll(hat), míg a többi északi nyelvjárás csak néhány magánhangzó előtt engedi meg. A serkáli irodalmi szövegekben e szókezdő *w*-k előfordulása olyan képet mutat, amelyet a nyizjami, serkáli és berjozovi nyelvjárások.

3. Összegzés

A dialektológiai áttekintés arra utal, hogy az ún. serkáli/közép-obi irodalmi nyelv nem tudta betölteni a többi nyelvjárás felé a közvetítő szerepet. Gyakorlatilag az északibb nyelvjárások és a serkáli közti kompromisszumnak tekinthető.

A fent felsorolt módosítások olyan változatot eredményeztek, amely számos serkáli sajtóság rovására északias vonásokkal rendelkezett. A serkáli (és a még délebbi változatok) beszélői felől nézve sok és gyakran előforduló eltérésről van szó, és egy fonémával egyszerűbb lett a mássalhangzó-rendszer. Az északibb nyelvjárásuk ugyan kevesebb eltérést észlelhettek, de az ő anyanyelvjárásuk mássalhangzó-rendszere is szegényebb lett egy fonémával (az *l*-féle hangok zöme helyén *t* szerepel bennük). Analógiaképpen megpróbálhatunk elképzelni egy olyan magyar nyelvváltozatot, amelyben megszűnik minden *l* hang, és helyettük *t*-t kell ejteni – azonban az *l* hang megterheltsége a magyarban nem fogható ahhoz, amennyi szerephez jut a hanti nyelvtenban (időjel, a tárgyas igeragoknak és a birtokos személyjeleknek is sűrűn alkotóeleme). A probléma azért különösen érdekes, mert elméletileg a beszélők könnyebben elfogadnak olyan normát, amelyben le kell mondaniuk bizonyos kontrasztokról, mint olyat, melyben újakat kell elsajátítaniuk (Comrie 1981: 25, vö. Schmidt Éva ellentétes tartalmú tapasztalatával a bevezetőben). Akár szerepelt ez a szempont a serkáli irodalmi nyelv tervezésekor, akár nem, ezt a megfigyelést legalábbis a fonémák megterheltségével, de feltehetőleg sok mással összefüggésben is árnyalni szükséges.

Korántsem úgy kell tehát elkönyvelnünk a hanti írásbeliség hőskorát, hogy akkortájt a dialektálisan erősen tagolt hanti nyelv számára elegendő vagy éppen sok irodalmi nyelvet hoztak létre (vö. Comrie 1981: 24). A hat hanti (4 északi és 2 keleti) irodalmi nyelv messze nem párhuzamosan létezett, inkább időben erősen széthúzódó kísérletek voltak – némelyikük valószínűleg az egész, illetőleg csaknem az egész hanti nyelvterület számára. E gyanút alátámasztani látszik az, hogy a „serkáli irodalmi nyelven” megjelent kiadványokban azt sem tüntették fel, milyen nyelvjárásuk, ill. mely irodalmi nyelven íródtak a bennük szereplő szövegek, az író neve és a cím alatt általában ez áll: „Ханты ясынга ... ханшыс” (‘Hanti nyelvre ... fordította.’). Nyilvánvalóan nem ez az egyetlen tényezője annak, hogy a hanti írásbeliség lényegében nem tudott gyökeret verni, de dialektológiai szempontból úgy tűnik, 1940 és 1960 között a kiadványok a hanti beszélők legnagyobb része számára használhatatlan nyelven jelentek meg. A serkáli irodalmi nyelvvel kapcsolatban még az is kérdés (és most már feltehetőleg az is marad), hogy ha az északibb és keletibb dialektusok számára nem is lehetett vonzó, legalább a serkáli anyanyelvűek számára elfogadható volt-e.

A nyelvpolitikai feldolgozáshoz természetesen a megfelelő oroszországi dokumentumok, tervek és határozatok áttekintésére volna szükség.

Irodalom

- Comrie, Bernard (1981), *The Languages of the Soviet Union*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Čarušin, E. I. (1949), [Чарушин, Е. И.] (1949), Потрыт. Ханты ясынга В. С. Алачев ханшыс. Учпедгиз, Ленинград.
- ÉOK = Sz. Kispál – F. Mészáros (1970).
- Honti László (1984), *Chrestomathia Ostiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László (1999), *Az obi-ugor konszonantizmus története*. SUA Supplementum. Szeged.
- Hvataj-Muha, K. F. [Хватай-Муха, К. Ф.] (1946), Букварь пригготовительна класс пата. Учпедгиз, Ленинград.
- Kassil, L. [Кассиль, Л.] (1946), Нанг зашитникан. Ханты ясанга Н. Константинов ханшыс. Учпедгиз, Ленинград.
- Ljubarskaja, A. I. [Любарская, А. И.] (1948), Нанг тухыстан. Учпедгиз, Ленинград.
- F. Mészáros Henrietta (1963), *Az osztják irodalmi nyelvről*. NyK 65: 376–384.
- OKT = Honti 1999.
- Puškin, A. S. [Пушкин, А. С.] (1948), Хут ветты хо па хутые отынгни моньсь. Ханты ясанга П. Е. Хатанзеев ханшыс. Учпедгиз, Ленинград.
- K. Sal Éva (1957), *Manysi és chanti nyelvű kiadványok*. NyK 59: 230–233.
- Sándor Klára (2008), *Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés*.
http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/humfold/szocling/Sandor_K/corvina.htm
- Sauer, Gert (1967), *Die Nominalbildung im Ostjakischen*. FUST 5. Akademie Verlag, Berlin.
- Schmidt Éva (2006), *A nyelvfejlődés és a nyelvújítás tükröződése a közép-obi és a kazimi osztják irodalmi nyelvben*. In: Sipos Mária (szerk.), *Nyelv, nyelvjárás, írásbeliség, irodalom*. Schmidt Éva Könyvtár 2. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 11–111.
- Schmidt Éva (2008), *Északi osztják nyelvtani jegyzet (serkáli nyelvjárás)*. In: Fejes László (szerk.), *Északi osztják chrestomathia*. Schmidt Éva Könyvtár 3. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Sz. Kispál Magdolna – F. Mészáros Henrietta (1970), *Északi osztják kresztomátia*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Steinitz, Wolfgang (1950), *Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis*. Otto Harrasowitz, Leipzig.

FORRÓ ORSOLYA

Vannak-e asszociációs hangváltozások? A hangváltozás-tipológia kérdése a magyar nyelvtörténeti szakirodalomban

The paper discusses the problem of classifying sound changes, focusing on the comprehensive works of Hungarian diachronic linguistics. The author analyses the definitions of frequently used categories such as *regular*, *sporadic* and *context-dependent* changes, paying special attention to 'associative' sound changes, a category frequently mentioned (and never critically assessed) in the Hungarian literature. The author demonstrates that there are significant (so far unmentioned) differences between typologies used by various authors. Careful analysis also explores that none of these classifications are indisputable because categories have been defined and used inconsistently, which has resulted in incoherent typologies.

„Bár nyelvtörténetünk talán egyetlen területe sincs annyira feltárva és kimunkálva – mind a változások rendszerét és fő irányait, mind pedig a finomabb részleteket tekintve –, mint a magyar hangtörténet, mégis elhamarkodott dolog volna úgy ítélnünk, hogy e diszciplínában már semmi további tennivalónk nem akad.”

E. Abaffy Erzsébet (1974: 430)

Jelen vizsgálat középpontjában a magyar nyelvtörténeti munkákban (legalábbis az utóbbi száz év szakirodalmában) megjelenő hangváltozás-típusok állnak – közelebbről az asszociációs vagy asszociatív változások¹ kategóriája és viszonya a hangváltozások más típusaihoz, a tendenciaszerű, helyzeti és szórványos változásokhoz. A következő kérdéseket fogom részletesebben kifejteni:

(i) A hangváltozások típusai – köztük az asszociációs változások – nincsenek megfelelően definiálva, egymáshoz való viszonyuk nem tisztázott; ebből kifo-

¹ Az egyszerűség kedvéért én az elterjedtebb asszociációs terminust használom.

Nyelvtudományi Közlemények 105. 279–293.

lyólag a magyar nyelvtörténeti szakirodalom hangváltozás-tipológiai inkoherensek.²

(ii) A magyar hangtörténeti szakirodalomban az asszociációs változások kategóriájának – amely az utóbbi ötven évben szinte mindegyik, a hangváltozás-típusokat akárcsak említő szerzőnél megjelenik – központi szerepe van a tipológia inkoherenciájában. Így vagy el kell vetnünk azt a feltételezést, hogy asszociációs változások voltak, ill. vannak, vagy másképpen, körültekintőbben meghatározunk a hangváltozások típusait.

(iii) A hazai szakirodalomban általában egyetértés van a tekintetben, hogy az asszociációs változások tágabb kategóriáját a hasonulások (asszimilációk), elhasonulások (disszimilációk) és hangátvetések (metatézisek) alkotják. Emellett egyes tipológiákban ezen a csoporton belül említik az egyszerejtéseket (hapológiai) és az analógiás változásokat is. Az egyes szerzők által felvázolt tipológiák között azonban valójában jelentős különbségek vannak abban, hogy hol helyezik el az asszociációs változásokat a hangváltozások rendszerében, azaz milyen kategóriával állítják azt szembe. Mivel azonban ezekre a különbségekre nem szoktak utalni, úgy tűnik, mintha mindenki ugyanazt értené asszociációs változások alatt. A nyelvtörténet legújabb hazai szintézise, a tankönyvként és kézikönyvként széles körben használt Magyar nyelvtörténet (Kiss – Pusztai 2003) hangtörténeti fejezetében (Abaffy 2003) tárgyalt asszociációs vs. tendenciaszerű szembenálláson kívül (l. 1.) hagyománya van az asszociációs vs. helyzeti (l. 2.) oppozíciónak is.³ Tisztázatlan ezenkívül az asszociációs és szórványos változások viszonya is (l. 3.). Ezek az eltérések azt (is) mutatják, hogy az asszociációs változások látszólag hasznos és egyértelmű kategóriájának helye valójában igen nehezen jelölhető ki a változások rendszerében.

(iv) A hangváltozás-típusok megközelítésében a magyar hangtörténet legutóbbi szintézisét (Abaffy 2003) felülmúlja Bárczi (1967) három és fél évtizeddel korábbi munkája. Ez nem egy, hanem több szembenálláson alapul. (Egy „ideális”, a vizsgált jelenségek komplexitását tükröző, azt feltáró tipológia csak ilyen lehet.) Abaffy munkája ebben a vonatkozásban ehhez képest inkább visszalépést jelent.

Mielőtt ezen kérdések részletesebb ismertetésébe kezdenék, szükséges kitérni arra, hogy kell-e, illetve hasznos-e a jelenségek típusokba sorolásával foglalkoznunk; miért tartom fontosnak a hangváltozások tipológiáját csakúgy, mint minden tipológiát, amely a természeti és emberi világ jelenségeit kategóriákba

² Vizsgálatom középpontjában a magyar nyelvtörténeti szakirodalomban megjelenő hangváltozás-típusok állnak – ez azonban természetesen nem azt jelenti, hogy problémák csak a hazai szakirodalomban tárhatók fel (l. pl. Cser 2002: 10, 26).

³ Ez utóbbi szintén előfordul a Magyar nyelvtörténet c. kötetben, igaz, nem a hangtörténeti, hanem a bevezető fejezetben (Kiss 2003).

sorolja. Nem mindenki ért ugyanis egyet abban, hogy ilyen jellegű vizsgálatokra és erőfeszítésekre feltétlenül szükség van. Azt én is elismerem, hogy a hangváltozások kategorizálása a nyelvtörténeti munkáknak nem alapvető, elsődleges célja, és nem is feltétlenül szükséges, hogy azzá váljon. Amiért azonban a kérdés nem teljesen irreleváns, amiért megérdemli a célzott és kitüntetett figyelmet, az az, hogy a kategorizálás – véleményem szerint legalábbis – a szintézisteremtés igényéből fakad, és egyben a szintézisteremtés egyik módja is. A koherens, adekvát tipológiákban megjelennek a jelenségek rendszerében meglévő fontos distinkciók és összefüggések, miközben mindebből kirajzolódik maga a teljes rendszer. (A megfelelő tipológiák elméleti és gyakorlati jelentőségét remekül példázzák az egészségestől, ill. átlagostól eltérő állapotokat meghatározó és egymástól elkülönítő diagnosztikus rendszerek.) Nem véletlen tehát, és nem egyszerű kényszerességből fakad, hogy az összefoglaló jellegű nyelvtörténeti munkák szerzői – nem csak a hazaiak és nem csak a régebbiek – többnyire kitérnek a változások típusaira.

1. Az asszociációs és a tendenciaszerű változások

Bárczi (1954/1958) és Abaffy (2003) szerint a hangváltozások két alapvető csoportját a tendenciaszerű és asszociációs változások alkotják.

Tendenciaszerű egy hangváltozás, „ha egy hang azonos fonetikai helyzetben, azonos térben és időben az eseteknek jelentékeny részében azonos módon változik meg” (Abaffy 2003: 109); ezek időnként az esetek száz százalékában, vagyis minden, az adott hangot adott helyzetben tartalmazó lexikai egységben érvényesülnek.⁴ A tendenciaszerű változásokat vagy hangváltozási tendenciákat szabályos hangváltozásoknak is nevezik.

Az asszociációs változások során „csupán az történik, hogy egy-egy szóban a szó egyik hangja módosítja a szó másik hangjának ejtését” (Abaffy 2003: 109).⁵

⁴ Abaffy szerint a „maradéktalanul, kivételek nélkül érvényesülő hangváltozást nevezzük hangtörvénynek” (109). Ezzel szemben Bárczi már fél évszázaddal korábban is csak mellesleg jegyezte meg, hogy a tendenciákat régebben hangtörvényeknek hívták (1953: 61). A terminológiai különbség szemléleti váltást takar: a *tendencia* terminust Bárczi kezdte használni az újgrammatikus hangtörvény-fogalomtól való elhatárolódás kifejezésére. Már csak azért sem célszerű hangtörvényről beszélni ’kivétel nélküli tendencia’ értelemben, mert az egyetlen jelenség, amelynek nevében a hagyomány megtartotta a *törvény* terminust, a *Horger-törvény* (vagy *kénnyiltszótagos tendencia*) a magyar nyelvtörténet egyetlen korszakában és területén sem volt kivétel nélküli.

⁵ Máshol: „az a jelenség, amikor egy szón belül egy hang úgy hat a másikra, hogy az ennek a hatásnak a következtében megváltozik” (110).

Az „asszociációs (tehát a hangkörnyezettől függő) változás” (111) megfogalmazás pedig azt teszi egyértelművé, hogy a szerző az asszociációs változásokat a környezetfüggő (kombinatorikus, kondicionált) változásokkal azonosítja.⁶ A fenti két idézet alapján az asszociációs változásoknak a következő jellemzőket tulajdoníthatjuk:

- (1) Az asszociációs változások hatóköre korlátozott (egy-egy szó).
- (2) Az asszociációs változások környezetfüggők: csak bizonyos környezet(ek)ben mennek végbe.
- (3) Az asszociációs változást a környezetet alkotó szegmentumok bizonyos tulajdonságai motiválják (vagyis „hangok egymásra hatásával” magyarázhatók).

Bárczi az asszociációs változásokat mint „képzettársulási zavaron alapuló” hangváltozásokat határozza meg több művében is.⁷ Ez a definíció meglehetősen elterjedt a magyar szakirodalomban (pl. Vértess O. 1956, Benkő 1957, Bárczi 1967, Abaffy 1976). A ma már kicsit nehezen értelmezhető „képzettársulás” vagy asszociáció a fonémikus formát alkotó szegmentumok egymásra hatását jelenthette, azaz körülbelül azt, amit Abaffy így fogalmazott meg: „a szó egyik hangja módosítja a szó másik hangjának ejtését” (Abaffy 2003: 109). Bárczi (1958: 8) és Benkő (1957) – Abaffytól eltérően – az asszociációs változások egyik típusának tartja az analógiát is, mivel az csakúgy, mint a többi asszociációs változás, „a működő hangváltozásoktól független vagy velük ellentétes változatokat” hoz létre (Bárczi 1958: 10).

A Bárczi által megadott példa (*öreg > örög*) jól illusztrálja, milyen egy „tipikus” asszociációs változás: csak néhány elemre korlátozódik, vagyis nem gyakori (1); és nem független a szegmentum szóban elfoglalt helyzetétől (2), ill. a többi szegmentumtól (3). Vizsgáljuk meg, hogy ezek az állítások mindig igazak-e azokra a jelenségekre, amelyeket Abaffy asszociációs változásokként tárgyal, tehát az asszociációs változások típusaira: a hasonulásokra, elhasonulásokra és hangátvetésekre; illetve hogy csak az asszociációs változásokra

⁶ Máshol: „A labializációt asszociációs változásként a hangkörnyezet indítja el” (602).

⁷ Hogy világosabb legyen, mit érthettek a ma már kicsit nehezen értelmezhető „képzettársulás” alatt, idézem Bárczi meghatározását: „A szó kimondása pillanatában a maga egészében jelenik meg a tudatban, tehát minden mozgás- és hangkép egyidejűleg; a kiejtés során azonban ez az egyidejűség kereszteződik egymásutániséggel, amennyiben az egyes hangok emlékképei sorjában kerülnek a tudat gyűjtőpontjába, de közben a tudat egész mezejében az egész szó emlékképe is jelen van. Ha a képzettársulásban valami zavar áll be, a sorrend felborulhat (az egész hangképsorból, mely a tudat mezejében jelen van, más hang kerül a tudat gyűjtőpontjába, mint amely soron volna), s ennek következtében egyik hang képe befolyásolhatja a másikat, magához hasonlóbbá teheti, vagy ha hasonló volt, megmásihatja, illetőleg két hangkép fel is cserélődhetik” (1953: 66).

igazak-e, azaz valóban van-e egyértelmű, tényleges oppozíció az asszociációs és tendenciaszerű változások között.

A hasonulások között találunk olyanokat, amelyek hatóköre viszonylag széles: Abaffy például *tendenciaszerű hasonulásként* tárgyal több ómagyar kori jelenséget (pl. a *-val/-vel* rag hasonulásának megjelenését, p. 311). Ugyancsak a tendenciaszerű jelenségek között kapott helyet a magánhangzók *hasonulások nyúlása* (333). Bárczi hangsúlyozza azt, hogy a két kategória közötti határ nem éles: „Egyes asszociációs változások bizonyos fonetikai helyzetekben olyan gyakran lépnek föl, hogy tendenciaszerűvé válnak” (1958: 10): ilyen például szerinte az intervokális *dl > ll* hasonulás (1958: 166), de a *hC_{nasális}* kapcsolatokat érintő hangátvetések (*konyha, lomha, enyh* stb.) és bizonyos elhasonulások is (10). Az Abaffy által asszociációs változásokként tárgyalt hangváltozástípusok (hasonulás, elhasonulás, metatézis) mindegyikén belül találunk tehát olyan jelenségeket, amelyek széles hatókörűek, vagyis *tendenciaszerűeknek* minősíthetők. Ez azt jelenti, hogy nem minden asszociációs változásra igaz az (1) kritérium.

Másrészről a tendenciaszerű változások közül többre igaz (2) és (3): bizonyos környezetben mennek végbe, amely környezet egyértelmű fonetikai oka is a változásnak. Abaffy például a következőt írja az ősmagyar kori zöngétlen zárhangok zöngésülésével kapcsolatban: „A változást feltehetően az erősen zöngés környezet indította el” (117). Ugyanígy bizonyos helyzetekre korlátozódó, a környezet által motivált hasonulásként is jellemezhető a *β* és *γ* szóvégi, magánhangzó utáni vokalizálódása – és a sort még nyilván folytathatnánk. A környezettől való függés lehetősége egyébként a tendenciák definíciójának is eleme: az „azonos környezetben azonos módon” való változás arra utal, hogy a tendenciaszerű változások is környezethez lehetnek – és nagyon gyakran vannak is – kötve. (Köztudott, hogy a hangváltozások döntő többsége helyzetfüggő.) Egyébként Abaffy a középmagyar kori, magánhangzokat érintő tendenciaszerű változások között tárgyal is olyanokat, amelyekről ő maga megemlíti, hogy asszociatív okuk van, vagyis a hangkörnyezet hatására mennek végbe (603, 605).

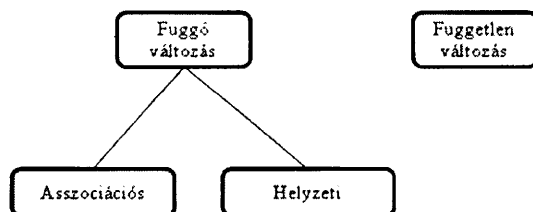
A következő táblázatban azt foglaljuk össze, hogy az asszociációs változások fenti három jellemzője mennyiben érvényes a tendenciaszerű, és mennyiben az asszociációs változásokra.

	tendenciaszerű	asszociációs
széles hatókör (1)	+	+ / –
környezetfüggés (2)	+ / –	+
környezet hatása (3)	+ / –	+

A hangváltozások asszociációsakra és tendenciaszerűekre való felosztása tehát problematikus. Az, hogy a tendenciaszerű változások mindig gyakoriak, az asszociációsaknál pedig mindig találunk olyan környezetet, amely fonetikailag motivál egy változást, természetesen nem tekinthető valódi szembenállásnak, hiszen nincs olyan tulajdonság, amelyiknek értéke egyik esetben mindig +, másik esetben mindig – lenne. Számítalan ilyen ál-szembenállást létrehozhatunk, ezeknek azonban nincs értelmük. Valódi szembenállás van például a helyzetfüggő–helyzetfüggetlen (környezet szerepe mindig + vagy –) és szabályos–szórványos (+ vagy – gyakori) változások között (l. 4.); a tendenciaszerűek és asszociációsak között azonban nincs ilyen.

2. Az asszociációs és a helyzeti változások

A Benkő (1957: 12)⁸ és Bárczi (1967) által vázolt hangváltozás-tipológiákban nem az imént kritizált asszociációs–tendenciaszerű szembenállás jelenik meg: az asszociációs változások ellenpólusát a helyzeti változások alkotják. A két kategória pedig a függő vagy kombinatorikus változások alcsoportjait képezi, amely a független vagy spontán változásokkal áll szemben, tehát:

A két kategória kapcsolatát illetően Benkő megjegyzi: „az asszociatív és a helyzeti változások elkülönítése persze nem lehet merev, mivel e két változástípus több ponton érintkezik egymással”; zárójelben Bárczi is utal ilyesmire: „persze e [helyzeti] változás előidézésében a környező magánhangzók asszociatív, zöngésítő hatásának is része van” (99). Azt kell tehát megvizsgálnunk, hogy a két kategória egyértelmű szétválasztásának lehetetlensége a jelenségek komplexitásából fakad, vagy inkább abból, hogy – a tendenciaszerű–asszo-

⁸ Benkő csak futólag, néhány sor erejéig foglalkozik a kérdéssel: csak a függő változásokat, azon belül pedig a helyzetieket és az asszociatívakat határozza meg röviden, Bárczihoz nagyon hasonlóan.

ciációs dichotómiához hasonlóan – a kategóriák közötti szembenállás csupán látszólagos.

A független változások „minden más nyelvi elemtől, a kérdéses hang fonetikai helyzetétől is függetlenek” (Bárczi 1967: 98). A függő változások explicit meghatározása hiányzik, Bárczi (és Benkő is) csak annak csoportjait, a helyzeti és asszociációs változásokat definiálja. A helyzeti változás „függ a kérdéses hang fonetikai helyzetétől” (Bárczi 1967: 99); Benkő meghatározása kicsit többet állít: „a kérdéses hang fonetikai helyzetéből adódó fonetikai okok hozzák létre”.⁹ Az asszociációs változás pedig pedig „képzettársítási tények függvénye”, „keletkezését a képzettársításban beállott zavarnak köszönheti (hasonulás, elhasonulás, hangátvetés stb.)” (Bárczi 1967: 99).

A helyzeti–asszociációs dichotómia alapja tehát – az idézett definíciókból kiindulva – egyrészt a helyzethez kötöttség (kondicionáltság), másrészt a hangok egymásra hatása. Valódi szembenállás ismét csak akkor lehetne, ha a kondicionáltság sosem (vagy csak nagyon ritkán) járna szegmentumok egymásra hatásával, és fordítva: amely változásban hangok egymásra hatásának szerepét feltételezzük, annak soha (vagy csak kivételes esetekben) kellene bizonyos környezetre korlátozódnia. Márpedig ez természetesen nem így van: az a szegmentum, amely hat egy másikra, maga a „környezet”, illetve „helyzet”, amelyre a változás korlátozódik – hiszen az ő hatása nélkül, tehát más környezetben a változás nem történik meg. A hasonulások esetében például a környezet mindig adott a hasonulást kiváltó, „kevésbé hasonló” szegmentum, vagyis a helyzet, ugyanez igaz az elhasonulások esetében is (hiszen szintén mindig adott az elhasonulást kiváltó hasonló szegmentum, vagyis a helyzet). Az asszociációs változások tehát mindig helyzethez kötöttek. Azt pedig, hogy a helyzeti változások esetében a környezet, amelyben végbemegy, ne hatna motiváló, indukáló tényezőként, szintén nem lehet kizárni; Benkő állítja is, hogy „a kérdéses hang fonetikai helyzetéből adódó fonetikai okok hozzák létre” (kiemelés tőlem).

A függő vagy kombinatorikus változások kategóriájának egyébként – részben legalábbis – van megfelelője az angol nyelvű történeti munkákban. A kategóriát jelölő terminusok alapján a „rokonság” erősen valószínűsíthető: a *'környezetfüggő' (context-dependent)* vagy kondicionált (*conditioned*), régebben kombinatorikusnak (*combinatory*) nevezett hangváltozásokon azonban olyan változásokat szokás érteni, amelyek csak bizonyos környezet(ek)ben előforduló hangokat érintenek, azaz *per definitionem* „helyzetiek”. Mindez szintén a függő változások kettéosztásának szükségességét – sőt lehet-

⁹ A két meghatározás közötti különbség annyi, hogy Benkő explicit módon állítja, hogy a *helyzet* nem csupán passzív környezet, hanem a változás indukálásában is szerepet játszik.

ségességét – kérdőjelezi meg; úgy tűnik, nem sok értelme van annak, hogy a függő változásokon belül helyzetiekről beszéljünk.

Mivel – ahogy már említettem – a függő változásokat sem Bárczi, sem Benkő nem határozta meg, kérdéses marad, pontosan mit értettek rajtuk. Némi támpontul szolgálhat a független változások definíciója: „más nyelvi elemtől, a kérdéses hang fonetikai helyzetétől is függetlenek” (Bárczi 1967: 98) (kiemelés tőlem). Itt ismét igaz az, hogy a független változások angol megfelelői – a ’kondicionálatlan’ (*unconditioned*) vagy ’környezetfüggetlen’ (*context-free*) vagy ’spontán’ (*spontaneous*) változások – csak a hangtani környezettől független változásokra utalnak, „más nyelvi elemektől” függetlenekre nem.¹⁰ A független változások idézett definíciója alapján feltételezhetjük, hogy Bárczi a függő változásokat úgy értelmezte, mint amelyek nem függetlenek a hang fonetikai környezetétől, illetve más nyelvi elemektől. Az a tény, hogy Bárczi és Benkő az asszociációs (tehát függő) változások közé sorolta az analógiát is, egybevág ezzel a talán kissé erőltetettnek tűnő magyarázattal: az analógiára igaz ugyanis az, hogy más nyelvi elemekkel való kapcsolat is közrejátszik a változásban. A *mé* > *méh* (analógiás) változásban például egyrészt azoknak a toldalékolt alakoknak van szerepük, amelyekben az intervokális helyzetű *h* megjelenik (*méhek*, *méhes*, *méhecske* stb.), másrészt pedig azoknak a szabályos töveknek, amelyek szóvégi *h*-ja nemcsak toldalékok előtt, intervokálisan, hanem mindig megjelenik (*doh*, *APEH*, *potroh* stb.).

Az asszociációs változások függő változásokon belüli elhelyezését és szembeállítását a helyzeti változásokkal tehát szintén nem tartom megalapozottnak. A táblázatból jól látszik, hogy a kategóriák közötti szembenállás semmivel sem stabilabb, mint az előző pontban vizsgált tendenciaszerű–asszociációs dichotómia:

	helyzeti	asszociációs
(2) környezetfüggetlenség	+	+
(3) környezet hatása	+ vagy + / –	+

Van egyébként olyan szerző is, aki – Bárczihoz (1967) és Benkőhöz hasonlóan – nem a tendenciaszerű–asszociációs, hanem a független–függő dichotómiát alkalmazza, azonban – Bárczitól és Benkőtől eltérően – a függő változások

¹⁰ Kiss Jenő pedig azt a változást nevezi függetlennek, amely „más nyelvi elemektől függetlenül megy végbe” (2003: 55). Míg Bárczi definíciójában szerepel a hangkörnyezet, addig Kiss Jenőében már egyáltalán nem – explicit említés nélkül pedig nem egyértelmű, hogy a függő–független változások megkülönböztetésének alapja a változás helyzetfüggősége (bizonyos hangtani helyzet(ek)re való korlátozódása), illetve helyzetfüggetlensége.

kategóriáját nem osztja fel az imént kritizált módon helyzeti és asszociációs változásokra. Kiss Jenő a Magyar nyelvtörténet bevezető fejezetében a következőképpen határozza meg a függő változásokat: „képzettársítási zavar, tehát így vagy úgy érintkező másik nyelvi elem(ek) az oka(i)” (Kiss 2003: 55). Láttuk, hogy a képzettársítási zavarra való hivatkozással az asszociációs változásokat szokták meghatározni – Kiss Jenő tehát tulajdonképpen egyenlőségjelet tesz a függő és az asszociációs változások közé. Ez érvelésünket annyiban támasztja alá, hogy az asszociációs változások azonosíthatóságát állítja – igaz, implicit módon – mind a függő változásokkal, mind pedig az azon belül mások által elkülönített helyzetiekkel.

Felmerül a kérdés: az asszociációs változásoknak tartott hasonulások, elhasonulások és hangátvetések (esetleg egyszerejtések, analógiás változások) esetében van-e csak szerepe a környezetnek? Amennyiben igen, az asszociációs változások meghatározásával kapcsolatos problémánk azonnal megoldódna. Sajnos azonban a helyzet nem ennyire egyszerű: a tövéghangzók ómagyar kori redukciója például nem fér bele az asszociációs változások csoportjainak tartott egyik kategóriába sem, márpedig helyzethez kötöttsége (sőt a hangsúlytalan helyzet, tehát a környezet szerepe a változásban, vagyis a redukcióban) szintén egyértelmű. A kiesésekre és betoldásokra általában jellemző az, hogy környezethez kötöttek, mégsem jellemezhetők hasonulásként stb. Ezen a ponton két lehetőség merül fel: vagy elvetjük ígéretesnek látszó feltevésünket az asszociációs és a függő változások azonosságáról, vagy kitágítjuk az asszociációs = függő változások kategóriáját, és a hagyománytól eltérően nem csak az asszimilációs, disszimilációs jelenségeket és metatéziseket (esetleg hapológiaiakat és az analógiát) értjük rajta, hanem minden, meghatározott fonetikai környezet(ek)re korlátozódó változást.

3. A szórványos és az asszociációs változások viszonya

A szórványos és asszociációs változások kapcsolata – bár iménti fejtegetéseink tárgyától eltérően nem a magyar hangtörténeti szakirodalomban explicit módon megjelenő dichotómiáról van szó – szintén figyelmet érdemel. Először is, mert a Magyar nyelvtörténet hangtörténeti fejezeteiben Abaffy meglehetősen következetlenül tárgyalja azokat a jelenségeket, amelyeket szórványosnak vagy asszociációsnak minősít – ennek említését pedig azért tartom fontosnak, mert jelenleg ez az az összefoglaló mű, amelyet elsősorban használnak szakmabeliek és laikusok egyaránt, így a félreérthető vagy problematikus részek korrekciója különös jelentőséggel bír. Másrészt Bárczi különböző munkáiban különböző-

képpen kezeli ugyanazt a kérdést, az asszociációs és a szórványos hangváltozások közötti kapcsolatot.

Abaffy a hangváltozások típusainak ismertetésekor nem említi a szórványos változásokat, azonban később több alkalommal tárgyal szórványosnak minősített jelenségeket. Ezek elhelyezése azonban nem egységes. Egy helyütt például az „Egyéb tendenciaszerű változások”-on belül ismerteti a szórványos palatalizációt és affrikálódást (119), az ómagyar kori, mássalhangzókat érintő hangváltozások között azonban „Asszociációs változások”-ként tárgyal *tendenciaszerű* és *szórványos* hasonulásokat is (311). Abaffy tehát nem foglal egyértelműen állást a tendenciaszerű, asszociációs és szórványos változások kapcsolatát illetően.

Bárczi sem teljesen következetes az asszociációs és szórványos változások viszonyának meghatározásában. A Bevezetésben (1953) a hangváltozásokat tendenciákra és szórványosakra osztja fel. A szórványos változások „nem általánosak, csak néhány, esetleg egyetlen esetre szorítkoznak”; jellemzőjük, hogy esetükben „egy szó hangképének egyes elemei hatnak módosítólag egymásra. Az ok tehát asszociációs, társulások zavarokban rejlik” (66). A szórványos változásokat ismertető fejezet további részében az asszociációs változásokról ír; említi ezek főbb típusait, a hasonulást, elhasonulást (ennek al csoportjaként a haplológiát) és a metatézist. Bárczi tehát itt egyetlen kategóriaként kezeli a szórványos és az asszociációs hangváltozásokat.

A Magyar hangtörténetben (1954/1958) egyrészt a már ismertetett asszociációs–tendenciaszerű szembenállást adja meg; a középmagyar kori, mássalhangzókat érintő jelenségeket azonban nem eszerint ismerteti, hanem a Bevezetéshez hasonlóan – tendenciaszerűekként és szórványosakként jellemezve őket (az 1958-as kiadásban két újabb kategória, a páros mássalhangzó-változások és a hanghelyettesítések is helyet kapnak, ennek azonban gondolatmenetünk szempontjából nincs különösebb jelentősége).¹¹ A Bevezetéstől eltérően azonban itt a szórványos változásoknak csak egyik alcsoportját képezik az asszociációs változások. Amennyiben feltételezzük, hogy a tendenciaszerű–szórványos (1953), illetve tendenciaszerű–asszociációs (1954/1958) dichotómiákon Bárczi tulajdonképpen ugyanazt értette, csak éppen kétféle terminust használt ugyanannak a kategóriának a jelölésére, akkor sem

¹¹ Bárczi szerint a szórványos hangváltozások közé tartozik „számos olyan jelenség, mely ritkán erősödik határozott, általános jellegű tendenciává, de mégis föltétlenül figyelmet érdemel” (162). Az első pillantásra nyilvánvaló ellentmondás – mitől szórványos egy olyan változás, ami tendenciaszerűvé szélesedik – úgy oldható fel, ha feltételezzük: Bárczi itt (a *Bevezetés*ben írottakhoz hasonlóan) szórványos változásokon nemcsak azokat érti, amelyek kevés elemet érintenek, hanem azokat is, amelyek „képzettársítási okokra” vezethetők vissza. Azok ugyanis – ahogyan már korábban megállapítottuk – lehetnek széles hatókörűek is.

tudjuk feloldani azt az ellentmondást, ami az 'asszociációs = szórványos' megközelítés, ill. a legutóbb idézett megoldás – az az asszociációs változások szórványosakon belül, annak alcsoportjaként történő tárgyalása között van.¹² Itt csak az ellentmondásra szeretném felhívni a figyelmet – az 1. pontban ugyanis már mindkét felfogás tarthatatlanságát bizonyítottuk: mivel az asszociációs tartott változások akár széles, akár szűk hatókörűek lehetnek, a teljes csoport nem minősíthető szórványosnak, akár ugyanazt a kategóriát értjük rajta, akár csak annak egy alcsoportját.

Bárczi 1967-es munkájában ugyanezt a kérdést máshogyan közelíti meg. Korábbi kísérleteitől eltérően több, egymástól függetlenül kezelt szempontot figyelembe véve kategorizálja a hangváltozásokat. Ezek közül az egyik a változás gyakorisága, amelynek alapján tendenciaszerű és szórványos hangváltozások különböztethetők meg. Itt azonban – az előbb ismertetett, korábbi meghatározástól eltérően – a szórványos változások nem minősülnek egyben asszociációsak is. Az asszociációs változások helye ugyanis ebben a rendszerben a függő változásokon belül van kijelölve (1. a 2. pontot). Az a változás szórványos vagy sporadikus tehát, amely szűk hatókörű; csak bizonyos szavakban megy végbe, és szép számmal (nem csak néhány kivételes esetben) maradnak olyan szavak, amelyek hasonló helyzetben lévő, ugyanolyan minőségű hangját érintetlenül hagyja. Annak, hogy Abaffy mégcsak nem is említette a szabályos és szórványos változások magától értetődőnek tűnő dichotómiáját, hanem egy számos ponton támadható ál-oppozíciót alapul véve tárgyalta a magyar hangtörténeti jelenségeket, valószínűleg az volt az oka, hogy ebben a vonatkozásban Bárczi korábbi, e tekintetben kevésbé következetes munkáira támaszkodott.

4. Összegzés

A hangváltozások típusainak tárgyalásában tehát Bárczi (1967) meggyőzőbb, mint a legújabb nyelvtörténeti kézikönyv, amelyben Abaffy explicit módon tendenciaszerűként vagy asszociációs-ként jellemzi a hangváltozásokat. Bárczi két szempontot is említ, amelynek alapján a hangváltozások típusokba sorolhatók. A változás hatóköre alapján tendenciaszerű/széles hatókörű/szabályos és szűk hatókörű/szórványos/sporadikus

¹² Ráadásul Bárczi jónéhány szórványos, de nem-asszociációs jelenséget felsorol (többek között ilyennek tartja a *d' > gy*, *t > ty* palatalizációt és a *sz > c* affrikálódást); a közép-magyar szórványos változások kategóriája tehát sokkal tágabb, mint a közép-magyar asszociációs változásoké.

változások különböztethetők meg. Az asszociációs változások tehát azért nem alkothatnak opozíciót a széles hatókörű tendenciákkal, és azért nem lehetnek azonosak a szórványosakkal sem, mert nem állíthatjuk róluk egyértelműen, hogy mindegyikük szabályos vagy mindegyikük szórványos lenne. Az egyes hasonulások, elhasonulások stb. tehát jellemezhetők + vagy – széles hatókörüként, a teljes asszociációs csoport azonban – ha ragaszkodunk ahhoz, hogy van ilyen – természetesen nem. A másik szempont szerint a hangváltozások lehetnek függők (kombinatorikusak) és függetlenek (spontának). Abaffy több helyütt (l. l.), ill. Kiss Jenő (2003) is a függő változásokkal azonosítja az asszociációsakat; ez azonban a hasonulások, elhasonulások stb., ill. a független változások szembenállását implikálja. Ez pedig egyrészt azért problematikus, mert a függő változások köre jóval tágabb, mint az általában asszociációsaknak nevezett változásoké, másrészt azért, mert a nem-asszociációsaknak tekintett változások – például a *B* és a *V* kiesése – nem sorolhatók egyértelműen a független változások közé.

Bárczi (1967 és Benkő 1957) megközelítését annyiban bíráltam csak, amennyiben a függő változásokon belül elkülöníti a helyzetieket és az asszociációsakat – ez a distinkció ugyanis nem megalapozott (l. 2.).

Az asszociációs változások kategóriájának eddigi meghatározásai tehát egyrészt nem egységesek, másrészt – alapos elemzéssel – mindegyik megközelítés támadható, azaz egyáltalán nem egyértelmű, mit is kellene értenünk asszociációs változáson. Úgy tűnik, asszociációs jellegűnek azokat a változásokat tekintik, amelyek hasonulások, elhasonulások, hangátvetések vagy haplológiaiak (esetleg analógiák); a hangváltozástípust tehát elsősorban az alcsoportjai határozzák meg. Azt, hogy az alcsoportoknak valóban van szerepük az asszociációs változások határainak kijelölésében, jól illusztrálják a következő definíciók: „képzettársítási oka van a változásnak (hasonulás, elhasonulás, analógia stb.)” (Benkő 1957: 12); „képzettársulási zavarokon alapuló hangváltozások [...] (hasonulás, elhasonulás, hangátvetés, továbbá analógia)” (Bárczi 1958: 8). Meggyőződésem, hogy az általam elemzett problémák azért maradtak rejtve, mert az alcsoportok egyértelműnek látszóan meghatározták, mit is kellene értenünk asszociációs változáson.

A címben feltett kérdésre – hogy vannak-e asszociációs változások – a válaszom tehát ez: az utóbbi néhány évtized magyar hangtörténeti szakirodalma alapján akár azt is mondhatjuk, asszociációs változások abban az értelemben, ahogyan eddig beszéltek róluk, nincsenek (az angol nyelvű szakirodalomból pedig – tudomásom szerint – teljesen hiányzik ez a kategória). Ez azonban nem fel-tétlenül jelenti azt, hogy ne határozhatnánk meg más módon – amennyiben ragaszkodunk ahhoz, hogy ez az elterjedt fogalom továbbra is a nyelvtörténeti hagyomány része maradjon. A hagyomány alapjául szolgáló, legkorábbi leírások

véleményem szerint sokkal egyértelműbben határozták meg ezt a kategóriát. A „képzettársítási zavarokon” alapuló hangváltozások asszociatívnak, ill. asszociációsnak nevezése, valamint ennek a kategóriának szembeállításása más kategóriákkal (előbb a tendenciákkal, később a helyzeti változásokkal) valószínűleg Bárczi nevéhez köthető, a „képzettársuláson, illetve képzetvegyülésen” alapuló változások leírása azonban Bárczi hivatkozott műveinél jóval korábbi. Horger (1914) részletesen foglalkozik az ilyen jellegű változásokkal, ő azonban csak a képzettársítási okokra, vagyis hangok egymásra gyakorolt hatására visszavezethető vagy nem visszavezethető változások között tesz különbséget; azt nem állítja, hogy a képzettársítási okokkal rendelkező, későbbi asszociációs változások szembenállnának a tendenciákkal, a helyzeti vagy más változásokkal. Az asszociációs változásokat tehát értelmezhetjük úgy, mint a lexémát alkotó szegmentumok minősége (más terminusokkal: jegyei, dallamtartalma) által motivált változásokat; ebben az esetben azonban mindenképpen függetlenül kell kezelnünk a hatókörtől (szabályos–szórványos) és a hangtani helyzet szerepétől (fügő–független) abban az értelemben, hogy egyiknek az alcsoportját sem képezik, és egyiknek sem feleltethetők meg teljesen. Összefüggés az egyes csoportok (pontosabban a hangváltozások különféle szempontokon alapuló csoportjai) között természetesen van: az ilyen értelemben vett asszociációs változások helyzetfüggők – de hangsúlyozni kell, hogy nem minden helyzetfüggő változás asszociációs. A helyzetet ugyanis nemcsak szegmentumok, hanem pl. hangsúlypozíciók is alkothatják: márpedig a hangsúlyos szótag valamely szegmentumát érintő változásban nem feltétlenül van szerepük a szóban található többi szegmentumnak, legalábbis azok minőségének.

Amennyiben tehát az asszociációs változásokat úgy határozzuk meg, mint a változás környezetét alkotó szegmentumok minősége által motivált – vagyis „hangok egymásra hatásával” magyarázható – változást, ennek valóban alcsoportjait képeznék a hasonulások, elhasonulások, hangátvetések és haplológiaiak. Nem tartozna azonban ide a korábban (l. Benkő 1957, Bárczi 1958) asszociációs természetűnek tartott analógia, az analógiás változásban ugyanis – a többi, mindegyik szerző által ide sorolt változástípustól eltérően – nem kizárólag hangok, hanem szótári egységek közötti kapcsolatok is közrejátszanak (l. a már említett *mé* > *méh* változást). És bár az ilyen jellegű kapcsolatokat legalább annyira indokolt lenne *asszociáció*nak nevezni, mint a szegmentumok közötti kapcsolatokat, a kétféle változás (mivel kiváltó okaik más nyelvi szinteken keresendők) mindenképpen külön kezelendő – akkor is, ha az analógiás, illetve a hangtani jellegű asszociációs változások közös tulajdonsága, hogy mindegyik értini a lexémák fonémikus szerkezetét.

Amennyiben az asszociációs változásokat úgy határozzuk meg, mint a lexémát alkotó többi szegmentum minősége által motivált változástípust, tágul azok-

nak a változásoknak a köre, amelyeket asszociációként jellemezhetünk. A *kiesések* és *betoldások* például sohasem függetlenek a környezettől, legalábbis a környezetet alkotó szegmentumok mássalhangzós vagy magánhangzós jellegétől (pl. kétnyíltszótagos tendencia, hiátustöltés, mássalhangzó-torlódások feloldása stb.).

Mindez azonban nem javaslat, csupán problémafelvetés. Azt szerettem volna illusztrálni, hogy – akár ragaszkodunk, akár nem ahhoz, hogy továbbra is asszociációs változásokként tárgyaljuk a hasonlásokat, elhasonulásokat, hangátvéteket és megszerejtéseket – a magyar fonémarendszer történetéről összegyűlt hatalmas tudásanyag valóban koherenssé szervezéséhez még további erőfeszítésekre van szükség. Az asszociációs változások történetének vizsgálatával arra próbáltam rávilágítani, hogy a jelenségek pontos ismeretén alapuló, a jelenségeket rendszerként, rendszerben látó és láttató hangváltozástipológia korántsem kész – egyébként nemcsak az asszociációs változások tekintetében. Nem egyértelmű például, hogy mit értünk hangváltozáson (egy fonéma tipikus variánsának kisebb mértékű fonetikai módosulását, a fonémarendszer nagyobb mértékű, mennyiségi változását, egy adott lexéma fonémikus szerkezetének módosulását stb.)¹³; hányféle jelenséget takar a hasonulás meglehetősen tág kategóriája (nyilvánvaló lényegi különbségek vannak például a többalakú toldalékok megjelenése és a szintén hasonulásként tárgyalt zöngésedések között), illetve hogy hogyan viszonyulnak egymáshoz a szinkrón és diakrón hasonulásos jelenségek – tagabban pedig a hangtan szinkrón és diakrón megközelítése. Ezen alapvető, rendkívül összetett problémák mélyreható elemzésére jelen tanulmányban nem vállalkozhattam. Elsődleges célom csupán annyi volt, hogy feltárjam egy eddig meg nem kérdőjelezett hangváltozástípus meghatározása körüli problémákat – ezáltal rávilágítsak arra, hogy az általánosan elfogadott, a tudományterület méltán nagy tekintélynek örvendő művelői által kidolgozott és évtizedek óta használt fogalmak a magyar hangtörténetben is rejtene még problémákat. Ami azt jelenti, hogy Abaffy Erzsébet mottóul választott sorai – több mint negyven év elteltével – változatlanul aktuálisak: a magyar hangváltozások vizsgálata korántsem tekinthető lezártnak.

¹³ Természetesen megtehetjük, hogy mindezeket a *hangváltozás* tágabb kategóriáján mint gyűjtőfogalmon belül tartjuk számon, azonban akkor is feltétlenül szükséges explicitté tenni az ezen kategóriák közötti különbségeket. Míg az asszociációs változások kategóriájának kialakítása véleményem szerint nem volt egyértelműen indokolt, ahogyan fenntartása sem az, addig a hangváltozások igencsak tág körén belül fontos jelenségtípusok elkülönítésére van szükség ahhoz, hogy tipológiánk valóban használható, a rendszer (jelen esetben a változások rendszerének) koherenciáját tükröző, átlátható tipológiává válhasson.

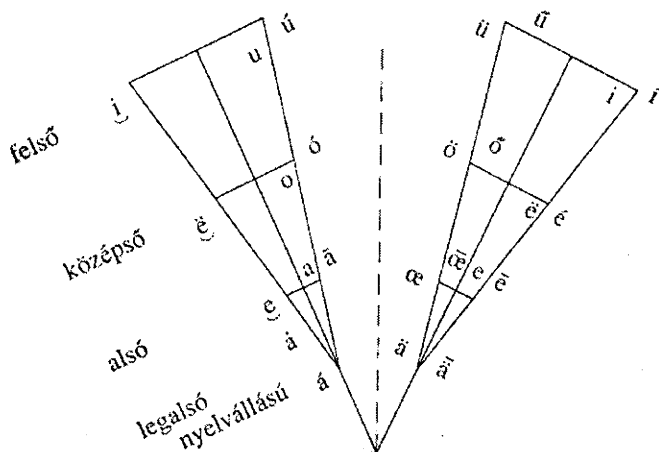
Irodalom

- Abaffy Erzsébet (1974), Szóvégrendszerünk az őś- és ómagyar korban. MNy 430–440.
- Abaffy Erzsébet (2003), Hangtörténet. In: Kiss – Pusztai (szerk.), 106–128, 301–353, 596–609, 710–718.
- Bárczi Géza (1953), Bevezetés a nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza (1954), Magyar hangtörténet. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza (1958), Magyar hangtörténet. 2., bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza (1967), Hangtörténet. In: Bárczi – Benkő – Berrár, 95–180.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán (1967), A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (1957), Magyar nyelvjárástörténet. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Cser András (2002), A zörejhangok gyengülési és erősödési folyamatainak tipológiája és modellezése. PPKE – BTK, Piliscsaba.
- Horger Antal (1914), A nyelvtudomány alapelvei. Kókai Lajos, Budapest.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) (2003), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő (2003), Általános kérdések. In: Kiss – Pusztai (szerk.), 11–68.
- Vértes O. András (1956), Asszociációs változások lélektani magyarázatához. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.), Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Akusztikai fonetikai adatok értelmezésének csapdái

This paper is concerned with the difficulties in interpreting acoustic phonetic data. It is argued that in the classification of Hungarian vowels the assumption of a separate medial place of articulation is unwarranted and results simply from an illusion inherent in the visual representation of acoustic data. Such a classification is physiologically untenable.

Fonetikai atlaszában a magyar hangrendszert érintő problémákat taglalva a hangrendszer ábrázolására egyezményesen használt hagyományos magánhangzó-háromszöggel kapcsolatban (1. ábra) Bolla Kálmán a többi között ezt írja: „Minthogy csak palatális és veláris képzésű hangok megkülönböztetésére alkalmas, nem tükrözi, hogy a magyar hangrendszer [ë ë: y y:] hangjai nem tiszta palatális képzésűek, hanem mediális irányba tolódnak el” (1995: 16).

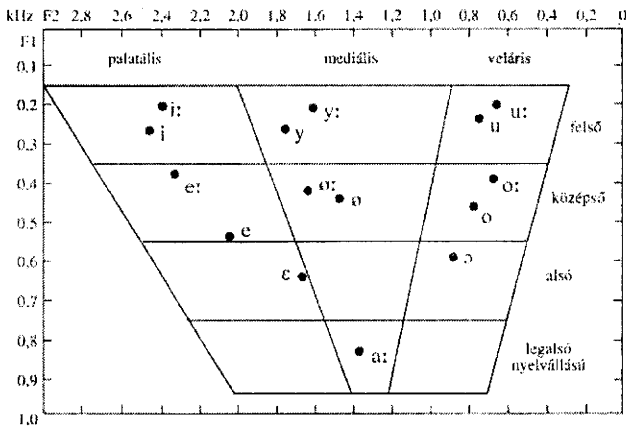

1. ábra

A magánhangzók képzési jegyeinek hagyományos ábrázolása

Rendszerábrázolásra és nyelvközi összevetésekre alkalmasabbnak tartja a Nem-

zetközi Fonetikai Társaság (IPA/APhI) javaslata nyomán elterjedt trapézformát, amely – mint mondja – „egzaktabb viszonyításokat tesz lehetővé a hangrendszer képzési jegyek szerinti ábrázolására” (1995: 17). Ezt a vélekedését tükrözi az atlasz 211. oldalán közzétett trapezoid ábrázolás (2. ábra), amely a magánhangzók minőségéért felelős akusztikai összetevők, nevezetesen a szájüregnek az alsó állkapocs mozgatásával változtatható nyíltságát szemléltető első formáns (F1) és a képzési csatorna hosszanti irányú változását (rövidülését, nyúlását) szemléltető második formáns (F2) által alkotott koordináta-rendszerben a magánhangzók F1 és F2 értékeik szerint kapnak helyet, hasonlóan a földrajzi hosszúsági és szélességi fokot felhasználó helyzetmeghatározáshoz (az eljárást részletesen és történeti alakulásában ismerteti Clarc – Yallop 1990: 240–243). Ebben az akusztikai alapú ábrázolásban – amelyhez Bolla hozzárendeli az artikulációs sítot – a fentebb említett labiális magánhangzók, sőt még az [a:] is, mediális minősítést kapnak.

2. ábra

A magánhangzók elrendeződése az F1 és F2 koordináta-rendszerben

Az utóbbi hang besorolását illetően Bolla Kálmán nincs egyedül a magyar hangtani szakirodalomban. Nádasdy Ádám és Siptár Péter ugyancsak közbülső (centrális) helyzetűnek ábrázolják az /a:/ fonémát (1994: 44), s kimondják róla, hogy ez a besorolás jól belesimul a magyar magánhangzók elülső/nem elülső jegyek mentén történő fonológiai osztályozásába. Ezért – teszük hozzá – „az egyszerűség kedvéért a »nem-elülsőt« »hátsónak« is nevezhetjük” (1994: 46), azaz belátják, hogy az /a:/ mediálisként való számon tartása semmi újat nem ad

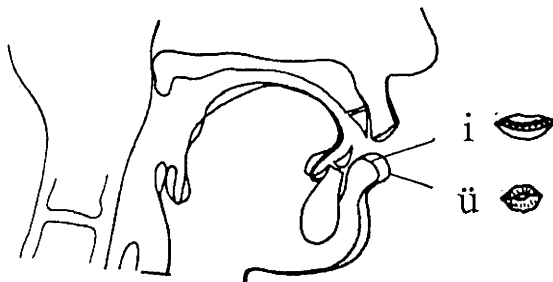
hozzá a jellemzéshez (vö. 1. táblázat). Belátásukat a Magyar Fonetikai Atlasz röntgenogramja alátámasztja (lásd 1995: 125, az /a:/ ábrája).

	elülső				közbülső		hátsó		(elöltség)
	réses		kerek		réses		kerek		(kerekség)
	röv.	ho.	röv.	ho.	röv.	ho.	röv.	ho.	(hosszúság)
felső (zárt)	i	í	ü	ű			u	ú	
felső-középső (félzárt)		é	ö	ő			o	ó	
alsó-középső (félnyílt)	e						a		
alsó (nyílt)						á			
(nyelvállás)									

1. táblázat

A magánhangzók képzési tulajdonságai

Ami pedig a szóban forgó labiális magánhangzókat illeti, ha egymásra csúsztatjuk a képzésükről Bolla által készített röntgenfelvételek képét (1995: 126–127), azt látjuk, hogy nincs értékelhető különbség a palatális–illabiális és a palatális–labiális hangpárok képzéshelye között. Az *i* és az *ü* vonatkozásában ezt mutatja a 3. ábra.

3. ábra

Az *i* és az *ü* elkülönítésében az ajkaknak van elkülönítő szerepe

Akkor hát miről van szó? Arról, hogy a szerző rosszul értelmezte az akusztikai adatokból kibontakozó képet. Az a vizuális eltérés ugyanis, amely az akusztikai adatok alapján kialakított magánhangzó-ábrázolásban szemlélhető, s amely első látásra azt sugallja a szemlélőnek, hogy a palatális–labiális magánhangzók hátrább, a mediális területen képződnek, abból adódik, hogy esetükben az ajkak előretüremkedése megnyújtja a rezonátorteret, következésképpen süllyeszti az F2 értékét anélkül, hogy a nyelv helyzete bármit is változott volna.

Fentiek alapján nem indokolt tehát a magyar magánhangzók osztályozásában MEDIÁLIS képzéshelyet számon tartani, mivel a vele kapcsolatos vélekedés nem más, mint az akusztikai adatok vizuális megjelenítéséből adódó érzékszalódás. A besorolás fiziológiai szinten nem igazolható.

Irodalom

- Bolla Kálmán (1995), Magyar fonetikai atlasz. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Clarc, John – Colin Yallop (1990), An introduction to phonetics and phonology. Basil Blackwell, Oxford.
- Nádasdy Ádám – Siptár Péter (1994), A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 273-392.

A *mi Jánossal* exkluzív és inkluzív olvasatáról¹

Expressions involving a comitative adverbial and a plural pronoun as its host DP (eg. *we with John*) are ambiguous in Hungarian. In the exclusive reading the comitative is added to the reference of the pronoun, thus at least three persons are involved in the event. In the inclusive reading the referent of the comitative is not added to the referent of the pronoun but included in it. In this case *we with John* refers to only two persons: John and me. The purpose of this work is to examine the distributional differences between the two readings in detail on the one hand, and determine their syntactic structure on the other. I show that in case of the exclusive reading, DP-adjunction is a viable alternative to the more widely accepted vP-adjunction theory. As far as the inclusive interpretation is concerned, I argue that the comitative functions as an appositive modifier of the pronoun.

1. Bevezetés

A magyarban a társhatározókkal kapcsolatos talán legérdekesebb jelenség az, hogy ha a társhatározó egy többes számú névmás kísérőjét (társát) jelöli, akkor a mondat kétértelmű:

- (1) (Mi) Jánossal megmáztuk a Kékestetőt.

(1) exkluzív olvasatában *János* jelölete hozzáadódik a *mi* által jelölt halmazhoz, így a cselekvésben legalább három ember vett részt: mi és János. Ezzel szemben az inkluzív olvasatban Jánost a *mi* által jelölt halmaz részének tekintjük, vagyis csak két ember mászta meg a Kékestetőt: én és János. Ez utóbbi értelmezési lehetőséget először Simonyi írta le A magyar határozók c. munkájában (Simonyi 1892: 363): „A *vel*-es mondatokban többször találkozunk azzal az érdekes jelenséggel, illetőleg incongruentiával, hogy az ige többesszámú, noha az alany magában nem, csak a *vel*-es fogalommal együtt tesz többséget. Pl. *Az Miska herczeg mind ő fiaival megfélemlenek.* ÉrdyC. 395. [...] maga az alany is többes

¹ A dolgozat a TS 49873 sz. OTKA projektum keretében készült.

Ezúton is szeretnék köszönetet mondani a cikk megírásához nyújtott szakmai segítségéért É. Kiss Katalinnak. Köszönettel tartozom továbbá Bartos Hubának és Masha Vassilievának a kéziratához fűzött értékes megjegyzéseikért, kollegáimnak UIT CASTL-ben a 4.1-ben felsorolt nyelvek adatainak megbeszéléséért, illetve lektoromnak hasznos észrevételeiért.

alakot vehet föl, ha személyes névmás; pl. a helyett, hogy én a társammal itt maradtunk: »Mi a társammal itt maradtunk rabságban helyett« Mik: TLev. 77. lev. (mintegy: mi ketten, t. i. én a társammal itt maradtunk.)”

Az inkluzív olvasat – egyre gyarapodó (főként orosz, cseh és lengyel adatokra alapuló) nemzetközi szakirodalma ellenére – a magyarban mindeztidáig nem képezte részletes vizsgálódások tárgyát. Leíró nyelvtanainkban (Klemm 1928, Tompa 1962, Keszler 2000, Keszler – Lengyel 2002, A. Jászó 2004) még csak említés szintjén sem szerepel, és az újabb generatív kutatásokat összefoglaló munkákban (Kiefer 2003, É. Kiss – Kiefer – Siptár 2003, Kiefer 2006) sem kapott figyelmet.

A magyarra foglalkozó generatív irodalomban Den Dikken (2001) és Rákosi (2006) megemlíti a csak két emberre vonatkozó olvasat lehetőségét, ez azonban mindkét esetben pusztán mellékszál, s ennél fogva sem részletes leírást, sem részletes elemzést nem adnak. Az inkluzív olvasattal foglalkozó egyetlen elemzés Robert Hetzrontól származik, 1973-ból.

Azt azonban még Hetzron sem figyeli meg, hogy bizonyos mondatnani műveletek eredményeképpen az (1) típusú mondatok kétértelmősége megszűnik, azaz az inkluzív vagy az exkluzív olvasat eltűnik. A következő fejezetben a két olvasat disztribúcióját vizsgáljuk meg. A 3. részben az exkluzív olvasat szerkezetéről lesz szó. Végül a 4. pontban az inkluzív olvasat szintaxisa kerül tárgyalásra.

2. Az exkluzív és inkluzív olvasat disztribúciója

Mind az exkluzív, mind az inkluzív olvasat lehetséges abban az esetben, ha a társhatározó kérdőszói pozícióban (2) vagy fókuszban van (3), illetve az *X-szel* helyett az *X-szel együtt* kifejezést használjuk (4):

- (2) Kivel írástok a cikket?
- (3) [FOC JÁNOSSAL] néztük meg a filmet.
- (4) Jánossal együtt sütöttünk egy kenyeret.

Csak exkluzív olvasata van a mondatnak, amikor a névmás kérdő kifejezés (5), vonatkozó mellékmondat ékelődik be a névmás és a társhatározó közé (6), a társhatározó referenciával nem rendelkező főnév (7), a társhatározó nem *-val/-vel*, hanem *-stul/-stül* ragos (8), továbbá ha az *X-szel* kifejezést úgy parafrázáljuk, hogy *X segítségével* vagy *X társaságában* (9).

- (5) Kik írták Jánossal a cikket?

- (6) Mi, akik még sohasem voltunk külföldön, Jánossal holnap Norvégiába utazunk².
- (7) Ti bármelyik kollegával jó csapatot alkottok.
- (8) (Ti) [FOC GYERKESTÜL] érkeztek.
- (9) a. Jánossal sütöttünk egy kenyeret.
b. János társaságában sütöttünk egy kenyeret.
c. János segítségével sütöttünk egy kenyeret.

Végül csak az inkluzív olvasat elérhető, ha a névmás és a társhatározó együttesen mozog fókuszba (10).

- (10) [FOC CSAK MI JÁNOSSAL] mentünk el Norvégiába.

A két olvasat disztribúcióját az 1. táblázat foglalja össze.

	exkluzív olvasat	inkluzív olvasat
a névmás kérdőszómozgatása	✓	×
a névmás és a társhatározó fókuszálható együtt	×	✓
vonatközi mellékmondat közbeékelődése	✓	×
a társhatározó lehet nem-referenciális	✓	×
<i>X-szel együtt</i> parafrázis	✓	✓
<i>X társaságában</i> parafrázis	✓	×
<i>X segítségével</i> parafrázis	✓	×
a társhatározó lehet <i>-stul/-stül</i> ragos	✓	×

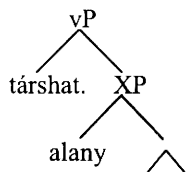
1. táblázat

3. A társhatározó az exkluzív olvasatban

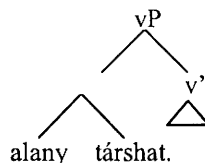
A társhatározót az exkluzív olvasatban minden kutató adjunktumnak tekinti (opcionális és nem befolyásolja a személy-egyeztetést az igén). Az adjunkció pontos helye azonban viták tárgyát képezi: Ionin – Matushansky (2003) a DP-adjunkció mellett érvel; Skrabalova (2003) és Vassilieva – Larson (2005) viszont vP-adjunkciónak elemzik a társhatározót. A két szerkezet (11)-ben látható. A társhatározó mindkét esetben az alanyt módosítja.

² (6)-ban a közbeékelődő összetevőt korlátozó és nem korlátozó mellékmondatként is lehet érteni; mindkét esetben csak az exkluzív értelmezés lehetséges.

(11) a. vP-adjunkció

b. DP- adjunkció

A két elemzés közül a vP-adjunkció az időben korábbi és az általánosan elfogadott nézet. Az esetek többségében magától értetődőnek tekintik, a DP-adjunkció lehetősége fel sem merül.

Ionin és Matushansky (2003) szerint a társhatározók minden esetben DP-adjunktumok, még argumentum-szerepben is. Elméletük mellett több érvet is felsorakoztatnak. Az első, hogy társhatározó nemcsak az alanyt, hanem például a tárgyat (illetve az oroszban az indirekt tárgyat és a birtokos szerkezetet) is módosíthatja:

(13) Láttam Katit Jánossal.

Az érvelés szerint a társhatározót egy vP-n belüli meghatározott helyen kell generálni ahhoz, hogy tudja az alanyt módosítani. Nem tisztázott viszont, hogy ebből a pozícióból hogyan tudna a vP-ben az alanytól alacsonyabban levő összetevőket módosítani. (Egy vP-adjunktum különböző helyeken történő beillesztésének lehetőségét az elmélet megbonyolításának tekintik.)

Szintén a DP-adjunkció mellett szól az, hogy a társhatározó bizonyos esetekben kötelező eleme a mondatnak.

(14) a. Kati összeütközött *(Jánossal).

b. Kati megismertette Jánost *(Marival).

A kollektív predikátumok, mint az *összeütközik* vagy a *megismertet*, szisztematikus kettősséget mutatnak: egy meghatározott argumentumuk vagy többes számú, vagy társhatározóval módosított kell, hogy legyen (*Kati és János összeütköztek* versus 14a). A DP-adjunkcióval elkerülhetővé válik, hogy az ilyen igéket mindkét lehetőségre meg kelljen jelölni a lexikonban. Elég annyit mondani, hogy a kollektív predikátumok szemantikailag többes számú argumentumot kívánnak, és az argumentumhoz csatolt társhatározó hozzájárulhat a szám értékének kiszámításához.

Az angol társhatározói argumentumok viselkedése szintén a DP-adjunkciós elemzést támasztja alá. Az angolban bizonyos PP-k, mint például az *on the table* ('az asztalon') a predikátum tulajdonságaitól függően argumentumok és adjunktumok is lehetnek. Ezek a PP-k argumentumként mindig ugyanazt a théta-

szerepet viselik (az *on the table* például mindig helyhatározó). Az argumentum szerepű társhatározók ezzel szemben nem önálló jogon kapnak théta-szerepet, hanem mindig az általuk módosított DP théta-szerepét viselik (15). Mindez úgy magyarázható legegyszerűbben, ha a DP és a társhatározó egy konstituenst alkotnak, és a théta-szerepet ez az összetevő kapja.

- (15) a. Livingston met with Stanley.
 L. találkozik.PAST COM S.
 'Livingston találkozott Stanley-vel.'

(Ionin – Matuskansky 2003, 35a. példamondat)

- b. Nobel mixed nitroglycerine with a neutral substance.
 N. kever-PAST nitroglicerín COM PART semleges anyag
 'Nobel a nitroglicerint összekeverte egy semleges anyaggal.'

(Ionin – Matuskansky 2003, 35b. példamondat)

Bár a második és a harmadik érv nem releváns (1) exkluzív olvasatára nézve, az első érv tényleges problémát jelent a vP-adjunkció számára.

Ami az empirikus predikciókat illeti, mindkét elemzés alapján grammatikusnak várjuk azokat a mondatokat, amelyekben a társhatározó összetevőt alkot a vP-vel (mint az alábbi angol példákban):

- (16) a. John went to the cinema with Mary, and Peter did, too.
 b. John wanted to go to the cinema with Mary, and go to the cinema with Mary, he did.

(16) egyenesen következik a vP-adjunkciós elemzésből, de a DP-adjunkció elméletben is levezethető, ha az alany a társhatározót hátrahagyva kimozog a vP-ből.

A két elemzés közötti választás tehát azon múlik, meg tudjuk-e mutatni, hogy a társhatározó összetevőt alkot a névmással. A magyarban az egyik legmegbízhatóbb összetevős teszt a fókuszba történő mozgatás. Mint azt (10)-ben már láttuk, az együtt fókuszált „névmás + társhatározó” stringnek csak inkluzív olvasata van, így ez a teszt nem erősíti meg a DP-adjunkciót.

- (10) [FOC CSAK MI JÁNOSSAL] mentünk el Norvégiába.

(17)-ben azonban a társhatározó részt vesz az anafora kötésében. Ennek a ténynek nincs kézenfekvő magyarázata a vP-adjunkciós megközelítésben.

- (17) a. (Mi_i) Jánossal_k összetörtük magunkat *_{i/i+k}.
 b. *(Mi_i) Jánossal_k összetörtük magát_k.

4. A társhatározó az inkluzív olvasatban

4.1 Összehasonlítás más nyelvekkel

A „többes számú névmás + társhatározó” stringnek a magyaron kívül még nagyon sok nyelvben van inkluzív olvasata. Az európai nyelvek közül találtam példákat a bolgárban, a csehben, az észtben, a finnben, a franciában, az izlandiban, a katalánban, a lapp északi nyelvjárásában, a lengyelben, a lettben, az oroszban, a spanyol argentin, costa ricai és chilei változataiban és a törökben; a de a csak két emberes értelmezés lehetősége megtalálható afroázsiai, ausztrál, ausztronéziai, mája, niger-kongói, nilo-szaharai, szíu nyelvekben és az új-guineai pápua nagy nyelvtörzs nyelveiben is (teljesebb listáért l. Vassilieva – Larson 2005-öt).

Schwartz (1988) megfigyelte, hogy az inkluzív olvasat egyes nyelvekben kevesebb környezetben fordulhat elő, mint másokban. Az egyik megszorítás a névmás mondatbeli szerepével kapcsolatos: nem ritka, hogy egy nyelv csak alanyi pozícióban engedélyezi a csak két emberes olvasatot és tárgyként vagy más funkcióban csak a legalább három emberes értelmezést teszi lehetővé (ilyen például az *ewe* és a *tera*). Schwartz szerint ez a megszorítás a magyarban is él. Ez az állítás téves, hiszen az inkluzív olvasat a magyarban tárgyi és obliquusi komplementumban is elérhető.³

(18) a. Láttál minket Jánossal?

b. Adok nektek Jánossal egy-egy almát.

Az inkluzív olvasat meglétére, illetve hiányára a személyes névmás személye is hatással lehet. A tagalogban például csak első vagy második személyű névmásokkal lehetséges az inkluzív olvasat, harmadik személyűekkel nem. Ezzel szemben a hawaii-ban, a terában és a bariban a névmás személye nincs hatással az értelmezésre. A magyarban mindhárom személyben elérhető az inkluzív olvasat, s így az utóbbi csoportba tartozik (bár kétségtelenül vannak olyan beszélők, akiknek (19c) jelöltebb a másik két mondatnál).

(19) a. Láttál minket a feleséggel?

b. Láttalak titeket a feleségeddel.

³ Inherens esetű névmás és névutós kifejezés esetén viszont általában nincs sem inkluzív, sem exkluzív olvasat. A hangsúly itt az ‘általában’-on van. Egyéni variáció mutatkozik abban, hogy a beszélők elfogadják-e az inkluzív olvasatot inherens esetekkel, és ha igen, akkor pontosan melyekkel. A jólformáltnak tartott mondatok exkluzív olvasatát viszont konzisztensen jelöltebbnek vagy egyenesen agrammatikusnak ítélik. A névmás esete és az olvasatok megléte ill. hiánya közötti kapcsolat pontos feltérképezése további kutatást igényel.

c. (?) Láttam őket a feleségével.

Az adott nyelvtől függően a predikátum megválasztása szintén befolyásolhatja a mondat elfogadhatóságát. Ha egy nyelvben megvan a csak két emberes olvasat lehetősége, akkor a mozgást vagy valamilyen kölcsönös tevékenységet kifejező igék mindig együttjárhatnak ezzel az értelmezéssel. A állapotot kifejező, kötelezően disztributív predikátumok azonban bizonyos nyelvekben, így például a hausában, blokkolják az inkluzív olvasatot. A magyarban ugyan a kötelezően disztributív predikátumok együtt járhatnak a csak két emberes olvasattal, de a mozgást kifejező vagy reciprok predikátumoknál kevésbé természetesek.

(20) a. ? Jánossal magasak vagyunk.

b. Mi Jánossal utáljuk a sárgarépa-főzeléket.

Végül érdemes megemlíteni, hogy Schwartz szerint a magyar nem engedi meg az inkluzív olvasatot abban az esetben, ha a névmás többes szám első személyű, a társhatározó pedig egyes szám második személyű. Az adatok azonban ellentmondanak ennek a megállapításnak: (21a) éppen olyan jólformált, mint (21b).

(21) a. (*Mi) veled mindig jókat sétáltunk.

b. Vele sosem sétáltunk a parton.

4.2 A szerkezet

Az inkluzív olvasatban a névmás és a társhatározó közötti szintaktikai viszonyak háromféle elemzése található a szakirodalomban: adjunkció (Schwartz 1988, Aissen 1989, Skrabalova 2003, Ionin és Matushansky 2003), konjunkció (Dyła 1988, Dyła és Feldmann 2003, Vassilieva 2005), illetve komplementáció (Feldmann 2002, Vassilieva és Larson 2005).

A csak két emberre vonatkozó olvasatban azonban a társhatározót nemcsak szintaktikai helye, hanem szemantikai szerepe felől is meg lehet közelíteni. William A. Ladusaw már 1989-ben felvetette, hogy a társhatározó a névmás appozitív módosítójaként funkcionál. Figyeljük meg, hogy tulajdonképpen Simonyi is ugyanezt mondja A magyar határozókban, még ha nem is fogalmazza meg ilyen pontosan: „»Mi a társammal itt maradtunk rabságban helyetted« [...] (mintegy: mi ketten, t. i. én a társammal itt maradtunk)” (363).

Ebben a fejezetben megmutatom, hogy a magyarban az appozitív elemzéssel szemben sem a konjunkciós, sem a komplementációs, sem az egyszerű adjunk-

ciós elemzés nem magyarázza meg az inkluzív olvasat valamennyi szintaktikai és szemantikai tulajdonságát.

4.2.1 Néhány problémás javaslat

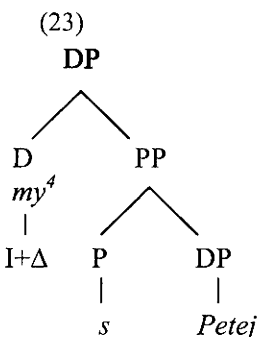
Dyła (1988) és Dyła – Feldman (2003) az inkluzív olvasatot kötőszó nélküli konjunkciónak elemzik a lengyelben. A magyarban azonban akár a kötőszói fejnek, akár a második koordinált tag esetjelölőjének tekintjük a *-val/-vel*-t, a koordinációs elemzés nem működik. Nem világos ugyanis, hogy ha többes számú névmás melletti társhatározó esetén létrejöhet a koordináció, akkor ugyanez miért nem történhet meg akkor, ha a névmás egyes számú:

- (22) *Te Jánossal elutaztok. (vö. Te és János elutaztok, illetve *Te és János elutazol.)

(22) csak *Te Jánossal elutazol* formában lenne grammatikus, ez viszont nem koordináció, hanem egyszerű adjunkció.

Vassilieva és Larson (2005) elemzésében az oroszban a társhatározó a D kategóriájú névmás komplementuma (l. 22 és 23).

- (22) my s Petej
 we.NOM with Peter.INSTR
 'Péter és én'

(23) valójában legalább három, egymástól független(ül cáfolható) állítást takar: 1) a névmásnak nincs belső szerkezete, vagyis a szám- és személyjegyeket

⁴ Vassilieva és Larson (2005) szerint a többes számú névmások tartalmaznak egy változót (23-ban Δ-val jelölve), ami körülbelül azt jelenti, hogy „mások”. A többes számú névmásokat a nekik személyben megfelelő egyes számú névmásból vezetik le Δ hozzáadásával. Így a *mi* jelentése „én plusz mások”, a *ti* jelentése „te plusz mások”, az *ők* jelentése pedig „ő plusz mások”.

struktúrálatlan jegyköteggként hozza magával a lexikonból 2) a névmás D fej⁵ és 3) a társhatározó a névmás komplementuma.

Bár a névmás egyetlen D-ből álló DP-ként való kezelése meglehetősen elfogadott, a hangalak beillesztése közvetlenül D-be problémákat vet fel. Amennyiben úgy reprezentáljuk a névmásokat, hogy a D alatti funkcionális projekciók és N jelen vannak a szintaxisban, akkor egy tucatnyi terminális elem hangalak nélkül marad. Ez a funkcionális projekciókban nem szokatlan dolog (l. például a C elemet főmondatokban), a lexikális terminálisoknál viszont, mint amilyen N is, nem elliptikus szövegkörnyezetben legalábbis meglepő.

Másfelől ha a névmásokat úgy reprezentáljuk, hogy a D alatti funkcionális projekciók és N nincsenek a szerkezetben, akkor a DP furcsa kivételt képez a kiterjesztett frázisok között. Sehol nem találkozunk például önmagában, a lexikális ige nélkül álló *v*-vel: a kiterjesztett *vP* mindig a *V*-ből nő ki és az igei csoport egyetlen kötelező eleme a *V*. (A kiterjesztett *aP*, *pP* és a mondat is analóg módon viselkednek.) Ha a DP nem így működik, akkor a szintaxisban egy nem várt, motiválatlan aszimmetria lép fel.

A fenti problémák egyike sem jelentkezik, ha a névmások reprezentációjában jelen vannak a D alatti funkcionális projekciók és N, de a *mi/ti/ők* nem pusztán a D, hanem N-től D-ig az összes terminális spell-out-ja (l. Williams 2003 'spanning vocabulary'-je). Ebben a felfogásban ha a társhatározó a névmás komplementuma, akkor N-komplementum kell, hogy legyen. Ez ellen viszont két erős érv is felhozható. Az egyik, hogy a főnévi fejek nem vihetik magukkal a fókusz pozícióba a vonzatukat (22a), a névmás és a társhatározó viszont fókuszálható együtt (ráadásul ilyenkor az exkluzív olvasat nem is lehetséges).

(22) a. ***[CSAK A BIZALOM JÁNOSBAN]** rendült meg.

b. **[CSAK A BIZALOM]** rendült meg Jánosban.

(23) **[_{FOC} CSAK MI JÁNOSSAL]** mentünk el Norvégiába.

A másik ellenérv az, hogy a „névmás + társhatározó” egységgel szemben egy főnévi fejet és a vonzatát tartalmazó összetevő nem jelenhet meg a *még ... is* kifejezés kipontozott részén (az utóbbi esetben a fejnek mindig hátra kell hagynia a vonzatot).

(23) a. ***Még a bizalom Jánosban is megrendült.**

b. **Még a bizalom is megrendült Jánosban.**

⁵ Bartos (1999) meggyőzően érvel amellett, hogy a magyarban csak a harmadik személyű névmás D kategóriájú, az első és a második személyű névmások a Num fejben kerülnek beillesztésre. Mivel ez nem változtat Vassilieva – Larsson (2005) érvelésének gondolatmenetén, a továbbiakban az egyszerűség kedvéért a névmásokat egységesen D kategóriájúaknak tekintem.

(24) Még mi a férjemmel is elhittük, amit mondott.

Végül az egyszerű adjunkciós elemzés azért zárható ki, mert egyáltalán nem derül ki belőle, hogyan következik a szerkezetből a hozzá társított szemantika: az adjunktumok denotációját más esetekben nem értjük az általuk módosított főnév denotációjának.

Érdeemes még megemlíteni, hogy a magyar tények érdekes adalékkal szolgálnak egy több nyelvben megfigyelt tendencia magyarázatához. A spanyol chilei változatában, a csehben, a lengyelben és az oroszban is megfigyelték, hogy a társhatározó kérdőszómozgatása esetén eltűnik a csak kétemberes olvasat. Ionin – Matushansky (2003) ezt a jelenséget az oroszban az információs struktúrával hozza kapcsolatba. Az elemzés arra épít, hogy a) a névmások ismert információ hordoznak és b) a kérdőszószavak [spec, FocP]-be mozognak. Az érvelés szerint az inkluzív olvasatban a társhatározót a névmás részének értjük, s ezért a társhatározó [spec, FocP]-be történő mozgatása konfliktust okozna az információs struktúrában.

Vassilieva (2005) azonban rámutat, hogy az oroszban lehetséges a társhatározó kérdőszómozgatása akkor, ha a társhatározó referense már be van vezetve a társalgási univerzumba ('contextually salient', 100). Vassilieva javaslata szerint ebben az esetben a társhatározónak nincs [+ fókusz] jegye; a mozgatás [spec, CP]-be történik a [+ wh] jegy ellenőrzése céljából.

Tegyük fel, hogy Ionin és Matushansky elemzése jó úton jár, és az információs struktúra okolható a csak kétemberes olvasat hiányáért. Ekkor azt várjuk, hogy ha egy nyelvben többféle mozgatásnál is [spec, FocP] a lánc feje, akkor tekintet nélkül a mozgatás típusára, egyik mozgatás esetén sem lehet előrevinni önmagában a társhatározót a kétemberes olvasat megtartása mellett. Ez a predikció nem teljesül, mert mint ahogy az alább megismételt (3) példában már láttuk, a társhatározó kontrasztív foku-szálásakor megmarad a mondat kétértelműsége. (Vegyük észre, hogy ebben az esetben nem alkalmazható Vassilieva javaslata: a társhatározón nincs [+ wh] jegy, a [+ fókusz] jegy pedig megkerülhetetlen.)

(3) [_{Foc} JÁNOSSAL] néztük meg a filmet.

Feltételezve, hogy az információs struktúra működése univerzális, (3) jólformáltsága az orosz, lengyel, cseh stb. adatok magyarázatának újragondolását teszi szükségessé.

4.2.2 A tulajdonságok magyarázata

Először is azonosítsuk az inkluzív olvasatnak azokat a tulajdonságait, amelyek magyarázata inkább lexikai-szintaktikai, mint pusztán szintaktikai természetű. Két ilyen tulajdonságot is találhatunk: az egyik a társhatározó esetjelölésével, a másik a társhatározó parafrázálási lehetőségeivel kapcsolatos.

A társhatározó a magyarban *-val/-vel* és *-stul/-stül* ragos is lehet, de mint a 2. pontban láttuk, az utóbbi esetben csak az exkluzív olvasatra van lehetőség. Miért nem fér össze az inkluzív olvasat a *-stul/-stül* raggal? A válasz a *-stul/-stül* szelekciós megkötésében rejlik, ez a ragunk ugyanis csak pusztá főnevekhez járul.

(25) (*A/egy) gyerekestül ment nyaralni.

A pusztá főnevek nem referálnak, a nem referenciális társhatározók pedig csak az exkluzív olvasatot engedélyezik (l. a 7-es példamondatot). Vagyis az inkluzív olvasat hiánya a *-stul/-stül* használata esetén levezethető az inkluzív olvasat és a referenciával nem rendelkező társhatározók összeférhetetlenségéből. Bármilyen is okozza az utóbbi jelenséget, az egyben megmagyarázza (7) rosszul formáltságát is.

Ami a társhatározó körülírási lehetőségeit illeti, azt láttuk, hogy bár a *János-sal* mellett a *Jánossal együtt*, a *János társaságában* és a *János segítségével* is használatos, csak a *Jánossal együtt* esetén marad meg a mondat kétértelműsége. Annak, hogy a csak két emberes olvasat nem járhat együtt a *János társaságában* és a *János segítségével* parafrázisokkal, egyszerű magyarázata van. A névmások olyan halmazokra utalnak, amelyeknek minden eleme [+élő] és legalább egy elemük [+ember] jegyű⁶. Mivel az inkluzív olvasatban a társhatározó denotációja a névmás denotációjának valódi részhalmazát képezi, természetesen a társhatározóra is vonatkozik a [+élő] megszorítás. A *János társaságában* és a *János segítségével* kifejezések denotációja nem felel meg ennek a követelménynek, s ezért csak az exkluzív olvasat lehetséges. Ugyanez a probléma nem áll fent a *Jánossal együtt* esetében, hiszen ez körülbelül ugyanazt jelenti, mint a *Jánossal*.

Ha most visszatekintünk az 1. számú táblázatra, akkor láthatjuk, hogy négy tulajdonság maradt, melyek mentén különbözik a két olvasat. A névmás kérdőszómozgatása, vonatkozási mellékmondat közbeékelődése és nem-referáló társhatározó esetén csak a legalább háromemberes, a névmás és a társhatározó együttes fókuszálásakor pedig csak a kétemberes olvasat lehetséges. Ezeket a különbségeket a szintaxisból kell levezetni. Magyarázatukhoz mindössze egy hipotézis szükséges: az, hogy az inkluzív olvasatban a társhatározó a névmás appozitív módosítója.

⁶ Hogy a névmás által jelölt halmaz nem minden elemének kell rendelkeznie a [+ember] jeggyel, az jól látszik abból, hogy az alábbi mondatnak van inkluzív olvasata (utalhat csak rám és a kutyamra):

(i) *A kutyammal elmentünk vadászni.*

A névmás kérdőszómozgatásánál érvelhetnénk a következőképpen. Az appozitív módosítóval ellátott fejet nem lehet kimozgatni a fejet és a módosítót tartalmazó összetevőből (26a). Mivel a csak kétemberes olvasatban a társhatározó pontosan ilyen módosító, a névmás kérdőszómozgatásakor az olvasat hiányát várjuk. Ez azonban nem a teljes történet. (26b)-ben a névmás és a társhatározó együtt mozog, (26c)-ben pedig mindkettő *in situ* helyzetben van, mégsem jó egyik mondat sem. A probléma tehát nem maga az extrakció, hanem az, hogy a kérdőszavakhoz nem lehet nem-megszorító mellékmondatot kapcsolni. Ez okozza azt, hogy (5)-ben eltűnik az inkluzív olvasat.

(5) Kik írták Jánossal a cikket? (legalább három ember)

- (26) a. *Ki írta a barátom a cikket?
 b. *Ki a barátom írta a cikket?
 c. *Ki látott kit, a barátomat?

Az appozíciós elemzéssel az is egyszerű magyarázatot nyer, hogy a névmás és a társhatározó közé ékelődő vonatkozói mellékmondat miért nem engedi meg a csak kétemberes olvasatot. Az appozitív módosítókra az a leíró általánosítás érvényes, hogy ha egy fejhez két ilyen is csatlakozik, de csak az egyiket vezeti be vonatkozó névmás, akkor a vonatkozó névmást nem tartalmazó módosító kerül közelebb a fejhez (27). Mivel a társhatározót soha nem előzi meg vonatkozó névmás, azt várjuk (és azt is tapasztaljuk), hogy a vonatkozó névmással bevezetett mellékmondatok mindig a társhatározó után állnak (6).

(6) Mi, akik még sohasem voltunk külföldön, Jánossal holnap Norvégiába utazunk. (legalább három ember)

- (27) a. János, a barátom, aki még sose volt külföldön, tegnap nyert egy kététhes nyaralást.
 b. *János, aki még sose volt külföldön, a barátom, tegnap nyert egy kététhes nyaralást.

A nem referáló társhatározók szintén az appozíció miatt nem járnak együtt az inkluzív olvasattal: nem megnevező kifejezések nem szoktak appozitív módosító szerepben állni.

(7) Ti bármelyik kollegával jó csapatot alkottok. (legalább három ember)

Térjünk rá végül a fókuszot tartalmazó mondatokra. Az inkluzív olvasatban a társhatározó vitán felül összetevőt alkot a névmással, így nem lepődünk meg azon, hogy az együttes fókuszálás lehetséges a csak kétemberes értelmezésben. Figyeljük meg azonban, hogy (10)-ben a legalább három emberes olvasat hiánya nem

szolgál érvvel a vP-adjunkció mellett. A posztnominális főnévi módosítók közül ugyanis csak az appozitív elemeket lehet együtt fókuszálni a fejjel (28), a többi módosítót a közös fókuszáláshoz prenominális kifejezéssé kell alakítani (29). Így az exkluzív olvasatot nem lehet levezetni sem vP-, sem a DP-adjunkciós elméletben.

- (10) [FOC CSAK MI JÁNOSSEL] mentünk el Norvégiába. (csak két ember)
- (28) a. [FOC CSAK JÁNOS, A BARÁTOM] ment el Norvégiába.
- b. *[CSAK A KÖNYV A POLCON] lett poros.
- (29) [Csak a polcon levő könyv] lett poros.

5. Összefoglalás

Dolgozatomban a többes számú névmást és társhatározót tartalmazó mondatok kétértelműségét vizsgáltam. Rámutattam hat tulajdonságra, melyek mentén az inkluzív és az exkluzív olvasat eltérnek egymástól. Ebből öt esetben csak a legalább háromtagú és egy esetben csak a kétagú olvasat lehetséges. Megállapítottam, hogy az exkluzív olvasatban a névmás részt vesz az anaforák kötésében, s ebből arra következtettem, hogy a társhatározó konstituenst alkot a névmással. Végül amellet érveltem, hogy az inkluzív olvasat tulajdonságait egy olyan elemzéssel lehet a legjobban megragadni, amelyben a társhatározó a névmás appozitív módosítója.

Irodalom

- A. Jászó Anna (2004), *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest.
- Bartos Huba (1999), *A magyar inflexiós jelenségek szintaktikai háttere*. PhD disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Camacho, Jose (2000), Structural restrictions of comitative coordination. *Linguistic Inquiry* 31: 366–375.
- den Dikken, Marcel – Anikó Lipták – Zsófia Zvolenszky (2001), On inclusive reference anaphora: new perspectives from Hungarian. In: Megerdoodian Karine – Leora Anne Bar-el (eds.), *WCCFL 20 Proceedings*. Cascadia Press, Somerville MA. 137–149.
- Dyła, Stefan (1988), Quasi-comitative coordination in Polish. *Linguistics* 26: 383–414.
- Dyła, Stefan – Anna Feldman (2003), On comitative constructions in Polish and Russian. In: Zybatow, Gerhild – Uwe Junghanns – Luka Szucsich – Dorothee

- Fehrmann – Roland Meyer (eds.), *Proceedings of the 5th European Conference on Formal Description of Slavic Languages*. Leipzig, November 26–28, 2003.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (2003³), *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest
- Feldman, Anna (2002), Comitative and plural pronoun constructions. In: Yehuda N. Falk (ed), *IATL 17, Proceedings of the 17th Annual Meeting of the Israel Association of Theoretical Linguistics* (held at the Hebrew University, Jerusalem, Israel, June 11–12, 2001).
- Hetzron, Robert (1973), Conjoining and comitativization in Hungarian: a study in rule ordering. *Foundations of Language* 10: 493–507.
- Ionin, Tania – Ora Matushansky (2003), DPs with a twist: a unified analysis of Russian comitatives. In: Wayles Browne – Ji-Yung Kim – Barbara H. Partee – Robert A. Rothstein (eds.), *Annual Workshop on Formal Approaches to Slavic Linguistics: the Amherst Meeting 2002*, Michigan Slavic Publications. 255–274.
- Ladusaw, William A. (1989), Group reference and the plural pronoun construction. In: *Papers on the Plural Pronoun Construction and Comitative Coordination*. Syntax Research Center, University of Santa Cruz. 1–7.
- Keszler Borbála (2000), *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keszler Borbála – Lengyel Klára (2002), *Kis magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) (1992), *Strukturális magyar nyelvtan*. 1. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Klemm Antal (1928), *Magyar történeti mondattan*. In: *A magyar nyelvtudomány kézikönyve II*. 6. MTA, Budapest.
- Moravcsik, Edith (2003), A semantic analysis of associative plurals. *Studies in Language* 27: 469–503.
- Rákosi, György (2006), *Dative Experiencer Predicates in Hungarian*. PhD disszertáció, University of Utrecht. LOT, Utrecht.
- Schwartz, Linda (1988), Asymmetric feature distribution in pronominal ' coordinations'. In: Barlow, Michael – Charles A. Ferguson (eds.), *Agreement in Natural Language*. CSLI, Stanford University. 237–249.
- Skrabalova, Hana (2003), Comitative constructions in Czech. In Kosta Peter – Blaszcak Joanna – Frasek Jens – Geist Ljudmila – Zygis Marzena (eds.), *Investigations Into Formal Slavic Linguistics. Contributions of the Fourth European Conference on Formal Description of Slavic Languages. Part II*. Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien. 685–696.
- Simonyi Zsigmond (1892), *A magyar határozók II*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Tompai József (1962), *A mai magyar nyelv rendszere I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vassilieva, Maria (2005), *Associative and pronominal plurality*. Ph.D. disszertáció, SUNY Stony Brook.
- Vassilieva, Masha – Richard K. Larson (2005), The semantics of the Plural Pronoun Construction. *Natural Language Semantics* 13: 101–124.
- Williams, Edwin (2003), *Representation theory*. MIT Press, Cambridge MA.

VITAFÓRUM

SZÉPE JUDIT

Rövidzárlat és kisiklások a nyelvi realizáció szintjei között

Huszár Ágnes: A gondolattól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbotlások tükrében.

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2005. 154 o.

Legkésőbb Jakobson óta tudjuk, hogy a nyelv működésfolyamatai a leglátványosabban „tévesztésekben” érhetők tetten. Tévesztések, vagyis olyan nyelvi alakulatok, amelyek eltérnek a nyelvi rendszer működése alapján jósolható formációktól, úgy jönnek létre, hogy a nyelvi rendszer működése során, az egyén aktuális nyelvhasználatában, a rendszeralkalmazásban műveleti hibák lépnek fel. A tévesztések jelen vannak az élőbeszédben, a patológikus nyelvhasználatban, forrásai lehetnek a nyelvi humornak, továbbá indítópontjai vagy indikátorai bizonyos történeti változásoknak, illetőleg a nyelvelsajátítás egyes szakaszainak. A hibás formációk a grammatika különféle elemzési szintjein, illetőleg dimenzióiban értelmezhetők.

Ha elfogadjuk, hogy a tévesztések hitelesen tükrözik a nyelv(ek) univerzálé típusú jellemzőit, illetve nyelvi folyamatok univerzális stratégiáit, akkor a tévesztést tartalmazó közlésfolyamatok vizsgálata olyan rendszerösszefüggéseknek és kognitív folyamatoknak a feltárását jelentheti, amelyek a tévesztésekben ható kompenzációs műveletek általánosan érvényesülő nyelvi eljárásainak felelnek meg.

A produkcióban mutakozó devianciák iránti tudományos érdeklődés nem mai keletű. Európában már az újgrammatikus Hermann Paul történeti elemzéseiben is felbukkan az a hipotézis, hogy a történeti változások és a szinkrón folyamatokban jelenlévő rendszersértések közös művelet eredményei lehetnek (Paul 1880). Sőt ugyanebben az időszakban született a nyelvbotláskutatás atyjának tekintett Meringernek – aki maga is a kor jeles indogermanistája volt – az első, s mindeddig a világ legnagyobb méretű, ún. on-line (vagyis megfigyelésen alapuló és papír-ceruza módszerrel rögzített, bővebben l. később) ép nyelvi devianciakorpusza, amely összesen mintegy 8800 beszéd-, írás- és olvasásbeli tévesztést tartalmaz német nyelven. (A különféle nyelvek azóta gyűjtött nyelvbotlaskorpuszait átlagosan 4000 adat teszi ki.)

Nyelvtudományi Közlemények 104. 312–342.

Minden alkalmazott, illetőleg határtudomány szemléletét alapvetően meghatározza az érintett tudományszakoknak az adott korszakban működő kutatási paradigmája. Ennek megfelelően Meringer nyelvbottlásfelfogása az újgrammatikusok elméleti keretébe, a történeti hangváltozások univerzális rendszerszerűségének tételezésébe illeszkedik. Ez végső soron közös – mai terminussal élve – kognitív meghatározottságokra vezeti vissza a történeti változásokat, a szinkron változatokat és nyelvhasználatbeli devianciákat, másfelől a gyermeknyelv elsajátításának lépéseit. Ennek a felfogásnak egyes elemei a következő paradigmának, a strukturalizmusnak a nézeteiben is továbbélnek. Gondoljunk csak például Jakobson tételére a nyelvelsajátítás és az afázias leépülés tükörszimmetriájáról (1941). A strukturalista rendszerszemlélet erőteljes hatása abban is megnyilvánul, hogy a devianciakutatás még az 1970-es években, vagyis a generatív paradigma felfelé ívelő, de már nem annyira korai korszakában is elsősorban az egyes rendszerszintek szerinti struktúravizsgálatokból állt (vö. Garrett 1980). A feldolgozási kérdések, azután a produkció egyes folyamatainak modellálási törekvései majd csak a kognitív megközelítés térhódításával kerülnek előtérbe. A két korszak közti átvezetést a mentális lexikon kutatása jelentette. Ez az irányzat egyfelől a lexikon szerkezetét, másfelől a tartalmához való hozzáférési folyamatokat kezdte feltárni (vö. pl. Dell 1984, 1986, 1990).

Az első korszakaiban erőteljesen angolközpontú generatív elmélet idején létrejött nyelvbottlaskorpuszok vizsgálata olyan következtetésekhez vezetett, amelyek közül nem egyet – hasonlóan az univerzális grammatika egyes tételeihez – később eltérő szerkezetű nyelvekből gyűjtött adatok és összefüggések cáfoltak. Ez nem véletlen, hiszen a generatív paradigma élettörténetében nem ez volt az első túlgeneralizálás. A szinte csupán indoeurópai nyelvek vizsgálata alapján felállított alanyprominencia elvének egyetemessége csak az 1980-as években, a topikprominens nyelvek (mint például a magyar) „felfedezése” nyomán dőlt meg. Az 1990-es években számos nyelvre létrejöttek nyelvbottlaskorpuszok és azok elemzései, amelyek sorra módosították, de legalábbis árnyalták az angol anyagra alapozott megállapításokat.

Ahogy a magyar nyelv leírása (morfo)szintaktikai szempontból erősen hozzájárult az elvek és paraméterek átalakulásához az univerzális grammatikában, úgy várhatóan a nyelvbottlások a magyarban szintén nem lesznek érdektelenek a produkciós folyamatok modellálásában. Így igen örömdetes, régen várt, hiánypótló és tudományos előrelépést ígérő eseménynek tekinthetjük, hogy 2005 folyamán két olyan kötet is napvilágot látott, amely nyelvbottlaskorpusz építéséről számol be. A Beszédkutatás sorozatban megjelent „»Nyelvbottlás«-korpusz, tanulmányok” című kötet többek között tartalmazza a Gósy Mária által 2001 óta gyűjtött megakadáskorpusz bemutatását, továbbá adatainak típusok szerinti előrendezését (Gósy 2004). Huszár Ágnes munkája pedig a szerző által

1997-től on-line módszerrel gyűjtött, mintegy négyezer adatot tartalmazó nyelvbotláskorpusz hibaelemzésére épített monográfia, ugyancsak típusok szerint osztályozott adatokból felépített mutatóval.

0. Huszár Ágnes több mint húsz éve foglalkozik a beszédstratégiák műveleteivel, és mintegy tíz éve publikálja elemzéseinek eredményeit a nyelvbotlások vonatkozásában elméleti és módszertani kérdésekben. Foglalkozott többek között a versengési elvek működésével, a nyelvtani nem elhelyezkedésével a mentális lexikonban, a helycserén alapuló tévesztésekkel, valamint a freudi elszólásokkal, illetőleg a nyelvbotlástipizálás szempontjaival és nehézségeivel. A szerző mindjárt könyve bevezető fejezetének elején indokolja, miért is jelennek meg ritkábban a nyelvi produkciót, illetve a produkció devianciáit létrehozó folyamatokról elemzések, mint a feldolgozásról. Ha a folyamatokat a megfigyelő előtt rejtve maradó „fekete doboz”-nak tekintjük, akkor „a beszédértésnél e fekete doboznak mind az *inputját*, mind az *outputját* befolyásolni tudjuk [...]” (11). A beszédprodukciónál azonban „olyan fekete dobozzal van dolgunk, ahol az *input* maga is bizonytalan [...], szinte megvalósíthatatlanul nehéz feladatnak látszott a külső megfigyelő számára hozzáférhetetlen kiindulóponton elkezdődő, nagyrészt automatizálódott folyamatok vizsgálata” (11–12). S ha a produkciót megelőző folyamatok nem vagy igen nehezen vizsgálhatók, csak a produkált közlemény, a nyelvi output elemezhető. A közlemény által tartalmazott hibák elemzése következtetéseket enged meg az őket létrehozó folyamatok, áttételesen pedig a normál folyamatok működésére vonatkozóan. Ez nagyon is kézenfekvő, hiszen „A hibaelemzés alapfeltevése az, hogy egy folyamat zavarai ugyanazoknak a rendszerszerű mechanizmusoknak vannak alávetve, amelyek a zavartalan lefolyást biztosítják” (12). Ez akkor is érvényes hipotézis, ha „ugyanakkor szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy [...] számos nyelvi adat többféle kiváltó okra vezethető vissza” (12).

A kötet tíz, egymással organikus kapcsolatban álló részre tagolódik. A bevezető fejezet után a nyelvbotlás fogalmának meghatározására, a nyelvbotlás osztályozási lehetőségeinek sorra vételére és a gyűjtés módszereire kerül sor. Olvashatunk a nyelvbotláshoz hasonló, azokkal rokon, illetve azoktól lényegük szerint eltérő jelenségekről. Megismerkedhetünk a nyelvbotláskutatás történetének jeles képviselőivel és a nyelvbotláskutatás mai helyzetével. Külön részletes alfejezetek tartalmazzák a legkurrensebb megközelítés, a kognitív irányzat modelljeit, különös tekintettel a mentális lexikon szerkezetének és hozzáféréseinek kérdéseire. A nyelvbotlásokról szóló fejezet bemutatja az eltérő fogalmi és nyelvi szinteken zajló művelési hibákat, egy lehetséges tipológiába rendezve a zavarba ejtő számosságú adatfeliséget. A szerző saját, kísérleten alapuló elemzését az imponálóan széles körű felhasznált irodalom jegyzéke követi. A kötetet a szerző nyelvbotláskorpuszából válogatott mutató zárja.

1. „A nyelvbtlás” című fejezet (15–40) a definiálás és az osztályozás problémáit mutatja be. A szerző saját definíciójának megfogalmazásánál felmerül egy igen fontos, ám ritkán hangsúlyozott, szociolingvisztikai kritérium: a beszélő idiolektusához való viszonyítás. A *tolarencia* 'tolerancia' akkor nyelvbtlás, ha a szót a beszélő mentális lexikonja a standard alaknak megfelelően tartalmazza, de nem az, ha a beszélő a téves formában interiorizálta a szót. Az elkülönítés próbája pedig az érintett beszélő jólformáltsági ítélete az elhangzott változatra vonatkozóan. A definíció másik – közismertebb – pillére a szándéktalanság, amely a művészi, humoros, nyelvi játékbeli deviáns adatokat zárja ki a nyelvbtlások közül, noha ezeknek is igen gyakran nyelvbtlás-műveletek az ihletői. Mindkét kritérium kognitív, vagyis a devianciát létrehozó folyamat szempontjából elkülönítő erejű. A standardhoz képest deviáns, de az idiolektusnak megfelelő alakot a tévesztést nem tartalmazó alakokat létrehozó folyamat eredményezi, míg a btlás lényege szerint művelti hiba. A szándékosan létrehozott deviancia szintén nem a folyamat „üzemzavara” (16), hanem a mentális lexikonban vagy a szabályok közötti célzott keresés eredménye.

A szakirodalom bemutatott nyelvbtlás-tipológiai a tévesztésekben részt vevő elemek, másrészt nyelvi szintek, továbbá szekvenciaszervezési műveletek szerint próbálnak meg rendet vágni a gazdag és változatos adatrengetegben. Ám a kategóriák olykor túl általánosak, máskor pedig saját szempontjaikkal – rosszabb esetben magukkal az adatokkal – kerülnek összeütközésbe. A tévesztéseket a *célelem-nyelvbtlás-hibaforrás* kategóriákkal leíró értelmezés nem veszi tekintetbe, hogy a hiba forrására vonatkozóan – a ritmikai okokra visszavezethető szekvenciaszervezési folyamatok kivételével – a valódi törlések esetében (tehát a biztosan nem téves lexématalálás eredményeként létrejött alakoknál) még hipotézis sem fogalmazható meg. A Stemberger (1985)-féle leíró jellegű tipizálást illetően pedig meg kell jegyeznünk, hogy a strukturalizmus óta (Saussure 1967, majd Martinet 1973) sem a szemantika, sem a pragmatika, sem a fonetika nem tekinthető nyelvi szintnek.¹ (Akkor sem, ha a téveszt-

¹ Az elemekből és az elemek összerendezési szabályaiból álló nyelvi szintek elemei a realizált közlések tagolásából adódó, azonos kritériumok szerint jellemezhető szerkezeti elemek absztrakciói. Rendelkezhetnek olyan tulajdonságokkal, amelyekkel a realizált alakok nem: lehetnek aluspecifikáltak (mint például a többalakú toldalékok) vagy fonológiaiag üresek, vagyis szegmentális alakokkal nem rendelkezők (mint a nagy PRO, például a főnévi igenév anyanya). Valamely elem vagy szabály kizárólag egyetlen nyelvi szinthez rendelhető hozzá. Valamely alsóbb nyelvi szint absztrakt elemein végbemenő rendezési szabályok egy következő, magasabb nyelvi szint absztrakt elemeit eredményezik. A fonetika azért nem nyelvi szint, mert magát a realizációt írja le, nem pedig absztrakt entitásokat. A szemantika pedig azért zárható ki a nyelvi szintek közül, mert nem szerkezetet absztrahál, következésképp absztrakt egységeinek összerendezése sem eredményezi egy következő nyelvi szint szerkezeti elemét. A szemantika inkább dimenziónak tekinthető, amely több (de nem mindegyik) nyelvi szinthez is hozzárendelhető, vö. szójelentés, mondat-

tések érintik a szemantikai összetevőjegyeket, pl. *A tetején magyar zászló füstölög* 'lobog'). A hibázás lehetséges irányait felsoroló osztályozás mintái pedig összehangolatlanok. Az anticipáció kategóriája csak az AB – BA mintát, a perszeverációé pedig csak az AB – AA mintát tünteti fel (17), miközben az utóbbi is megvalósulhat ismétlés nélküli csere, illetőleg az előbbi is ismétlés formájában (19). Kérdéses továbbá az is, hogy az anticipáció AB – BA mintázata miért is nem a „komplex” hibázási irány kategóriájába tartozó metatézisnek tekintendő.

Am a terminuskákakon való csomókeresésnél fontosabb, hogy világosan lássunk néhány valódi nehézséget a botlások által érintett nyelvi egységek kezelése tekintetében. A nyelvbotláskutatás szakirodalmában nem mindig különül el világosan a fonetikai és a fonológiai (vagy megkülönböztető) jegy fogalma. Az előbbi a beszédhangok adott, univerzális szempontok szerinti artikulációs–akusztikai–percepcióis jellemzőire utal, az utóbbi pedig ezek közül azokra, amelyekkel az egyedi nyelvben minimális párokat, vagyis jelmegkülönböztető szerepű szegmentumokat (klasszikus terminussal – a mai ún. fonológiákból ki-seprűzött – fonémákat) lehet elkülöníteni. A nyelvbotlás-szakirodalom évtizedeken át a tévesztés által érintett legkisebb nyelvi egységnek a beszédhangot, s – Fromkin kivételével (vö. pl. Fromkin 1971, 1997) – nem összetevőit, a fonetikai jegyeket tekintette. Most ne ássunk a mélyére annak a problémának, amelyet Huszár Ágnes maga is felvet az érintett alfejezetben, nevezetesen, hogy a standard/dialektális/idioktális normától nem fonológiai, csupán fonetikai megkülönböztető jegyben eltérő beszédhangváltozat, az allofón mennyiben képes deviáns alakot létrehozni (18). Nincs az a fonetikus, aki spontán beszéd műszeres elemzésekor ne találkozott volna valamely szegmentum olyan aktuális megvalósulásával, amely több akusztikai paraméterben tért el a standardtól, mint ahányban megegyezett vele, miközben a percepció (akár az elemző kihegyezett percepciója) a kontextusban mindebből mit sem vett észre. De annyi bizonyos, hogy észrevétlen allofónikus eltérésekre nem kifizetődő hipotézist építeni. Annál is kevésbé, hiszen a keresett legkisebb egység, amelyet a nyelvbotlás érint, *nyelvi* egység. Márpedig a beszédhangokat alkotó fonetikai jegyek, valamint az allofónok nem a nyelv, hanem a fizikai megvalósítás, az artikuláció motoros folyamatainak tartozékai.

Nagyobb gond viszont a következő. Az adatok azt mutatják, hogy a tévesztések (és nemcsak az ép spontán beszédbeliek, hanem a patológiások is) igenis érintik a jegyeket. Természetesen nem a fonetikai, hanem a megkülönböztető

jelentés. A pragmatika két tekintetben sem nyelvi szint: egyfelől a realizáció bizonyos aspektusait írja le, másfelől pedig nem absztrahálhatók általa szerkezeti elemek és összerendezési szabályok. Kategóriákat létrehozó művelete – hasonlóképpen, mint a fonetikában – nem az absztrakció, hanem az általánosítás.

jegyekről van szó. A nyelvbottlások *egyén* 'edény', *tyérd* 'térgy' (a *térd* szó nyelvjárási alakja) vagy az afáziás *táffító* 'távfütés', *összponkort* 'összkomfort' adatokban az a közös, hogy a tévesztés által érintett szegmentumoknak mindösszesen egy-egy jegye „cserélt helyet” egymással. Ugyanez a folyamat mutatható ki azoknál az ismétléses bottlásoknál, amelyeknél a tévesztett szegmentum egyetlen megkülönböztető jegyben tér el ismételt mintától. Ilyen pl. a [...] *hogy jól összevessen a Hegedűs Attilával* 'összevesszen', vagy a *főkhagymás, füstölt* 'fokhagymás' alak. Ha kiindulásként elfogadjuk a jegyek érintettségét, a Berg-féle osztályozásnak mindjárt nincs szüksége arra a kényelmetlen eljárásra, hogy a *Sowdetunion* 'Sowietunion' tévesztésben a *d*-t kontextusban nem szereplő elemnek legyen kénytelen tekinteni (21). Azért nem, mert a *d* képzéshelye megegyezik – többek között – az összetett szóalak következő lexémájában lévő ugyanolyan szekvenciális és szótagpozícióban helyet foglaló *n* képzéshelyével. Ez pedig vizsgálataim szerint (Szépe 2006) az egyik leggyakoribb jegyterjedési típus – lehet, hogy nem csak a magyarban.

A megkülönböztető jegyek érintettsége cáfolja azt a felfogást is, amely szerint „csak maga a beszédhang fejt ki előfeszítő hatást. [...] Nincs [...] előfeszítő hatása még több jegy előzetes meglétének sem” (17). S bár a beszédhangot alkotó fonetikai jegyekről van szó, valójában megkülönböztető jegyekre kell gondolnunk. Ez a felfogás azt hirdeti, hogy az adott nyelvben minimális párt alkotó szegmentumok egyik tagja nem gyakorol előfeszítő hatást a másikra: „a *b*-re csak a *b* gyakorol előfeszítő hatást, a *tőle* csak egy jegyben, a zöngésségben különböző *p* már nem (Roelofs 1999)” (17). A következő, saját gyűjtésemből származó magyar példában ez mégis megtörténik: *gyűjti az abla... alapanyagot a következő diplomához* 'alapanyagot'. A *diploma* szóalakban megjelenő *pl* más-salhangzó-kapcsolat zöngétlen *p*-jének anticipált előfeszítő hatása mutatható ki a zöngés *b*-nek az *alapanyagot* szóalak első szótagi kódájába való betoldásában. A művelet pedig éppen a zöngésség tekintetében eltérő szerkezetismétlést eredményez. Összefoglalva: az, hogy „a szakmai konszenzus a beszédhangot [itt: szegmentumot, fonémát] tekinti a minimális nyelvi egységnek” (17), távolról sem zárja ki, hogy az őket alkotó megkülönböztető jegyek ne lehetnének önállóan érintve a szekvenciaszervezés devianciáiban.

Ugyancsak csínján kell bánnunk azzal a – szintén a jegyekkel operáló – elképzeléssel, amely az affrikáták önálló mássalhangzói státusát a nyelvbottlás adatainak független bizonyítékaival kívánja igazolni: „[...] míg más komplex szegmentumok, pl. az *sk* nyelvbottlásokban helyet cserélhetnek, az affrikáták elemeivel ez soha nem fordul elől (Törkenczy 1994: 288)” (17). Először is, elő-

fordul: gyermeknyelvben, afáziában (pl. *bozda* 'bodza', *lándacs*² 'lándzsa' (Sebestyén Tar 2006: 77) *tusva* 'csukva'; *a doszent* 'a docens').³ Nyelvbottlásokban pedig a szekvencia által tartalmazott virtuális affrikáta-összetevők affrikátává épülhetnek össze (pl. *dzsarázs* 'darázs'; *csetvér* 'testvér'). Aztán pedig, ha az affrikáták azt mutatják, hogy szétválhatnak összetevőikre, akkor erősen meginog a *ty*, *gy* zárhang természetét hirdető elképzelés, ugyanis ezek is szétválhatnak (pl. afáziás *ha[dj]on... hadott* 'hagyott', SLI-os gyermeknyelvi *hattuj* 'hatyú').⁴

A pozicionális hibák közül két elem helycseréjének egyik típusa a spoonerizmus. Az átrendező művelettel „két egymást követő szó kezdő hangzója cserél helyet, úgy, hogy új, értelmes szavak keletkeznek”. Nem egy kutató „kétkelkedik a spoonerizmus spontán létrejöttében, tudatos szójátékoknak tartja őket” (19).

² A szóalakot záró szegmentum zöngétlenítése jellemző művelete mind az ép, mind a patológikus devianciafolyamatoknak.

³ Az onset pozícióra előírt affrikátákat felbontó művelet az egyik komponenst elmozgathatja, a másik pedig az affrikáta eredeti helyén marad. Az elmozgatott elem valamelyik legközelebbi kódában fog pozicionálódni, előremozgásnál ugyanannak a szótagnak a kódjában, hátramoszásnál pedig az előző szótag kódjában (Szépe 2002).

⁴ Az affrikátafelbontás műveletét illetően felmerülhet az affrikátaösszetevők időbeli additívitásának kérdése. Egy időtartammal rendelkező alakzat akkor additív, ha azt időben egymásba nem nyúló komponensekre bontva a komponensek időtartamának összege egyenlő a felbontott alakzat időtartamával. Ez azonban – mai nyelven szólva – nem életszerű. Azt kellene ugyanis feltételeznünk, hogy az építő egységek két „fél fonémát” képviselnek. Ilyen fogalmat azonban természetesen egyetlen rendszer sem ismer. Komolyabbra fordítva a szót: az affrikáta additívitásának hipotézise azt jósolja, hogy a felbontás eredményeképp (legalábbis) a réshangként realizálódó komponensnek az időtartamértéke nem érheti el a neki megfelelő (nem felbontott) réshang időtartamértékét. Ez az elvárás két ponton tekinthető indokolatlannak: 1. Bármely jegy- vagy elem(át)rendezési művelet a realizációt megelőző művelet(i) hiba), amely legkésőbb az előhívott posztlexikális fonológiai reprezentációt érinti. (A művelet realizáció-előttiséget a megkülönböztető jegyek anticipációja bizonyítja a legékebben.) Az alapalak azonban az időtartamot minőségileg (rövid/hosszú), nem pedig mennyiségileg jellemzi. Így a mérőszámmal és mértékegységgel meghatározható időtartamérték mindig az implementáció része. Következésképp, ha egy téves művelet sor valamely komponenst szegmentummá épít, annak realizált alakja időtartamértékében nem kell, hogy különbözzön a hibátlan művelet sor által létrehozott szegmentum realizált alakjának időtartamértékétől. Ha két szegmentum egy-egy megkülönböztető jegye egy téves művelettel egymás pozíciójába kerül, más-más szegmentumot hoz létre, annak időtartamértéke a „helycserét” követően létrejövő szegmentuménak fog megfelelni az implementáció során. 2. Az implementáció során létrejövő időtartam-érték, bár határok között, mégis relatív. Így időtartamok összevetésénél az affrikátabontás eredményezte réshang időtartamértékét ugyanannak a közlőnek a nem műveleti hiba folytán létrejött réshangjával szükséges összevetni. A réshang időtartamának csökkentése azonban a percepció számára kategóriaváltást okozna (Vicsi 1981), így azonosíthatatlanná válna a bontási művelet. Éppen az, hogy a komponensek felismerhetők a realizációban, bizonyítékul szolgál a felbontás hipotézise számára. A probléma felvetését ezúton köszönöm e tanulmány szíves anonim lektorának.

Természetesen tudatosan is előállíthatók ilyen alakok, ám a szóalakkezdő szegmentumok cseréje nem ritka semelyik tévesztéstípusban sem. Ez pedig Szende Tamás Globális Programozás elméletével (Szende 1992, 1997) magyarázható. Nyelvbottlások adatokon végrehajtott elemzés (Szépe 2005) azt mutatta, hogy ismétlés típusú nyelvbottlásműveletek végbemehetnek egyes jegyeken is és szegmentumon, vagyis teljes jegyfeltöltésen is. Az egyes jegyek terjedése az egyik pozícióról a másikkra egy kiemelt pozíció felől egy kevésbé kiemelt pozíció irányában (pl. *nyelsbottlás* 'nyelvbottlás') és fordítva is (pl. *uszonyat* 'iszonyat', *eloszlász* 'eloszlás') megtörténhet. Sőt két, azonos kiemeltségű pozíció között is (pl. *Per Münt meséi* 'Per Gynt meséi'). Az átrendező művelet, vagyis a csere az azonos vagy közel azonos mértékben kiemelt pozíciók között ezzel szemben csak teljes jegyfeltöltések, vagyis teljes szegmentumok helycseréjét hajthatja végre. Azonos kiemeltségű onsetek közötti átpozicionálásra a *szágd vebre* 'vágd zsebre' lehet példa, kis mértékű kiemeltségbeli eltérésű onsetek közötti helycserére pedig a *fűtkúró* 'kűtfúró' vagy a *csinálók garadaluska levest* 'csinálók daragaluska levest'. Ugyanígy viszonyban álló nukleusok és kódák együttes cseréjét a *magánsőszfőrdéi* 'magánsőrfőzdei' példa illusztrálja. A nagy kiemeltségi különbségű pozíciók között viszont lehetséges csupán egyetlen jegy cseréje, ami nem eredményezi teljes szegmentumok cseréjét, pl. a dentalveoláris és posztalveoláris képzéshelyjegyek cseréje a *szaccsolok* 'saccolok' esetében.

Annak a megállapítása, hogy az azonos kiemeltségű onsetek közötti csere jegycsere avagy teljes jegynyalábok cseréje, a magyarban számos esetben nem könnyű vagy nem is lehetséges. Ugyanis számos olyan szegmentumpár létezik, amelynek tagjai között csupán egyetlen megkülönböztető jegynyi a különbség, pl. *kép-gép*, *vár-bár*, *láp-lát*, *sár-szár*. Ezekben a szóalakokban ennek az egyetlen jegynek a cseréje a teljes szegmentum cseréjét eredményezi. Erre is példa volt a *garadaluska* 'daragaluska' szóalak.

Vannak azonban olyan esetek is, amelyekben egyetlen jegy cseréje nem jár egyben a két szegmentum cseréjével (erre láttuk példaként a *szaccsolok* 'saccolok' szóalakot). Nem lehet véletlen, hogy a vizsgált devianciakorpuszok nem tartalmaznak egyetlen olyan esetet sem, amelyben az azonos mértékben erősen prominens pozíciók között (tehát két szóalakkezdő-, vagy két szóalakzáró vagy két morfémahatármenti pozíció között) teljes szegmentumcserét nem eredményező jegycsere történt volna. Ez pedig – legalább is ezen a téren – lehetővé tesz a tévesztések fonológiai szerkezetére vonatkozó jóslást. Így már belátható, hogy az 'egy korsó borsodi' többszöri előfordulású tévesztés csak *egy borsó korsodi* tévesztésként, teljes jegycserével mehetett végbe, s nem valósulhatott meg az *egy porsó gorsodi* vagy az *egy gorsó porsodi* alak.

Kétség sem fér hozzá, hogy nemcsak szándékolt keresés, hanem véletlen tévesztés is eredményezheti, ha az ilyen típusú cserék létező szóalakokat hoznak

létre. A [nem##ta:l##sele]⁵ 'nem száll tele' spoonerizmus saját, tizenhét éves koromban egyértelműen szándéktalanul produkált nyelvbtlásom volt. A kezdeten elkülönülő szópárok szótári kategóriáiból akár a statisztikai valószínűsége is kiszámítható annak, hogy tagjaiból véletlen szókezdetcseré értelmes szóalakokat eredményez.

Egy következő, a kötet szakirodalmi áttekintésében bemutatott osztályozási szempont a hibaforrás és a célelem távolsága (20). Több vizsgálat utal arra, hogy a nyelvbtlások döntő többsége azonos szintagmán belül jön létre (saját felmérésem is a vizsgált anyagnak mindössze 3,2%-ában mutatott ki szintagmán kívüli tévesztéseket, vö. Szépe 2006). A szóalak és a szintagma egyedi nyelvek szerinti eltérése azonban besorolási problémákat vet fel. „Ennek az osztályozásnak a gyengéje az, hogy túlságosan kötődik egy bizonyos nyelv helyesírási konvenciójához. Így pl. a magyar *vízimalom* vagy a német *Wassermühle* belsejében létrejövő nyelvbtlás szóalakon belülinek minősül, ezzel szemben a vele azonos jelentésű és hasonló felépítésű angol *water mill* már szintagmán belülinek” (20). Véleményem szerint mégsem akkora a baj. Az, hogy egy nyelvi alakulatot szóalaknak vagy szintagmának minősítünk, nem csak, sőt talán egyáltalán nem is helyesírási kérdés (a fenti példában az angol kifejezés mindegyik tagja lehet főhangsúlyos, a németben ugyanaz a két összetételi tag viszont nem). Az írásbeliséggel nem rendelkező nyelvek esetében is megtehető a besorolás. Bármely nyelvben, amelyre érvényes az elkülönítés, világos fonológiai, morfológiai és/vagy szintaktikai kritériumai vannak a besorolásnak. A magyarban például szintén a hangsúlyviszonyok alapján lehetséges: míg a szóalakban (szélső, kritikus esetében, az összetett szóban) csak az előtag (a bővítmény) kaphat szóhangsúlyt (pl. *'kékharisnya*), addig a szintagmában mind az alaptag, mind a bővítmény kaphat (*'kék 'harisnya*). Ha a szóalakban és a szintagmában előforduló tévesztések természete valóban eltér, a szintaktikai besorolás nem fogja befolyásolni az eredményeket.

„Szokásos még a távolságot szótagszámban mérni (Nooteboom 1969/1973). Ennek a mechanikus számításnak is vannak kritikussai. Legfőbb érvük, hogy a nyelvbtlásokban nem minden szótag vesz részt egyenlő eséllyel”, hiszen „[a] hangsúlyos és a szóalakkezdő szótag [...] sokkal jobban érintve vannak a nyelvbtlásokban, mint mások” (20). A kérdésről a vita még folyik. Nincs kizárva azonban, hogy a két osztályozási szempont együttes alkalmazása megnyugtató eredményt adhat. Figyeljük meg: a tévesztésnek a morfémán, szóalakon, szintagmán belüli létrejöttét szem előtt tartó osztályozás szerkezeti szempontú, míg a szótagok távolsága szekvenciaszervezési kérdés. Saját vizsgálataim szerint min-

⁵ Az adat IPA-jelekkel való átírását a hosszú mássalhangzónak a szóhatáron kötelezően létrejövő posztlexikális rövidülése indokolja.

den szerkezetismétlő és -átrendező művelet létrehozta nyelvbötlésre igaz, hogy a leginkább érintett pozíció a szomszédos szóalakok azonos, főként azonosan prominens szótagja. Ezekben a pozíciókban mintegy kétszer annyi előfordulás regisztrálható, mint az összes többiben (Szépe 2006).

Berg háromdimenziós rasztere (21) megint az érintett nyelvi elem besorolási nehézségét veti fel. A fonémakapcsolat és a fonémasor egybeeshet a szótaggal, a szótag a morfémaival, a morféma pedig az egyszerű szóval. Ráadásul talán nincs is szükség ezeknek a fonológiai szintű szekvenciáknak az alkalmazására. Nemcsak azért, mert a fonémakapcsolat és a fonémasor aligha tekinthető nyelvi elemnek, hanem mert talán megkockáztatható egy másik lehetőség is. Ha megnézzük a szerkezetismétlésben, illetőleg -átrendezésben az érintett szegmentumok szekvenciális pozícióját, igen ritka, hogy ne legyen közöttük szótagpozíciók szerinti érintettség: legalább 90%-ban azonos szótagpozíciók érintettek (Szépe 2006).

Ha a különféle nyelvekből nyert adatok értelmezése lehet is tudományos viták tárgya, abban nincs nézeteltérés a szakirodalomban, hogy nyelvbötlésadatokra megfigyeléssel (gyűjtéssel) és kísérlettel lehet szert tenni. A kötet metodológiai alfejezete részletesen bemutatja az alkalmazott módszereket, azok előnyeit, hátrányait, valamint megbízhatóságukat. A gyűjtés abban tér el a kísérlettől, hogy az előbbi számba veszi a spontán módon, vagyis a vizsgáló beavatkozása nélkül létrejött adatokat, az utóbbi pedig arra törekszik, hogy feladathelyzetben, „a körülmények szisztematikus megváltoztatása” révén provokáljon adatokat. Ez utóbbiak legfőbb előnye az ellenőrizhetőség, továbbá az, hogy „a való életben nagyon ritkán előforduló nyelvi adatok is létrehozhatók” (27). A gyűjtés ezzel szemben minél nagyobb korpusz előállítására törekszik, amelyből statisztikai számításokkal típusokat, előfordulási gyakoriságokat és egyéb empirikus mutatókat lehet feltárni. Ezek alapján pedig hipotézisek fogalmazhatók meg – lehetségesen egy következő vizsgálati fázis, az ellenőrzött kísérlet számára.

A korábban már említett két gyűjtési eljárás, a gyakoribb *on-line* és a ritkább *off-line* módszer eltérő előnyökkel és relevanciával bír. Az előbbi előnye, hogy „az adatállományba kerülhetnek olyan, az élőbeszédben ritkán előforduló, de a beszédprodukció lefolyásának módja szempontjából roppant tanulságos nyelvbötlések, mint pl. a szóösszeolvadások” (25). Relevanciája pedig az előfordulás típusaira vonatkozik. Az *off-line* korpuszok előnye az eredménynek a méréstől való függetlensége, relevanciája pedig „szövegbeli előfordulási gyakoriságról” (26) ad számot. Vagyis „mindhárom korpuszgyűjtési módnak [...] megvan tehát a létjogosultsága, a belőlük levonható következtetések azonban a mentális lexikon működésének más-más szegmensére vetnek fényt” (29).

A nyelvbötléskutatások egyik legizgalmasabb és legnagyobb hozamot ígérő kérdése a jósolhatóság. Ezt az aspektust mutatja be a „Megjósolhatók-e a nyelv-

botlások?” című alfejezet (29–32), amely a nyelvbotlások lexikonbeli és fonológiai meghatározottságait elemzi, mint például a gyakorisági hatást. Ha predikciókat tudunk megfogalmazni arra vonatkozóan, hogy milyen tévesztések és milyen körülmények között mehetnek vagy éppen nem mehetnek végbe, akkor azokhoz a műveletekhez is közelebb jutunk, amelyek a rendszer szabályos működését teszik ki. Már a 20. század első évtizedeitől kezdve megfogalmazódtak a tévesztések szabályszerűségeire, sőt törvényeire vonatkozó szakirodalmi állítások. Ezekre érdemes azonban bár illő tisztelettel, mégis némi megfontolással tekinteni. Az a tény, hogy még a legnagyobb nevekhez fűződő megállapításokat is mind Huszár Ágnes korpusza, mind a szakirodalom más nyelvbotlásadatainak sora cáfolja, arra int, hogy a heurisztikus összefüggések feltárása még várat magára. Wundt hipotézise 1911-ből, amely „igazolódott az utóbbi száz év kutatásai során”, s amely szerint „a nyelvbotlás kizárólag csak az adott nyelven elfogadható beszédhang-szekvenciát [...] hoz létre” (29), ha el is fogadjuk, megkíván egy fonotaktikai/szekvenciaszervezési megszorítást. Azt, hogy a szegmentumok milyen szekvenciái elfogadhatók egy adott nyelvben, erőteljesen befolyásolják az elfoglalt pozíciók és a tagolási határok. Vannak olyan hangkapcsolatok, amelyek például a magyarban a szóalak elején nem jól formáltak, a szóalak végén viszont igen, pl. a *ng* vagy a *pj*. Sőt a szóalakot zárók között is vannak olyanok, amelyek vagy csak morfémahatár által tagoltan jól formáltak (*pj*), vagy csak monomorfemikus szóalak végén (*ng*). A szóalak határain túl pedig szinte minden megtörténhet. Az „elfogadható beszédsszekvencia” túlságosan tág kategória, hiszen nem zárja ki a posztlexikális, illetőleg a szekvenciaszervezési folyamatokat a jólformáltsági ítéletekből. Például az *álsmos* 'álmós' vagy a *harcminc* 'harminc' háromelemű mássalhangzó-kapcsolatai (*lsm*, *rcm*) beszédsszekvenciában jól formáltak (*ott á[l(:)##[##m]os*, ill. *ha[rts##m]indig lesz*), de egyetlen morfémán belül már nem. Míg az *a[kt##l]óg a falon* szekvencia jól formált, a *szerencs[e[k#tl]enség* nem, éppen azért, mert másutt vannak tagolási határaik. A kötet korpuszmutatvány részében izolált közlésként szereplő *ngú* 'gnú' és *fszinksz* 'szfinksz' alakok (152) rosszul formált onsetjükkel pedig egyenesen cáfolják a wundti hipotézist. Wells első nyelvbotlástörvénye 1951-ből („nyelvbotlás csak az adott nyelv fonémarendszerével összeegyeztethető beszédhangot hozhat létre” (29)) ugyancsak finomabb megfogalmazást kíván. Az anyanyelvi beszélő fonémahallása és kontextuális hangrestaurációs tevékenysége jóvoltából még azt a beszédhangot is anyanyelve valamely fonémájaként kategorizálja, amely műszeres vizsgálattal kimutathatóan kevesebb jegyben közös a várható allofónnal, mint ahányban eltér, sőt ugyanezt megteszi akár egy nem beszédhang természetű hanggal is (Warren – Warren 1970).

Egy másik fonotaktikai szabály, a magánhangzó-harmónia, illetőleg -illeszkedés működése a magyar nyelvbotlásadatok egy különösen érdekes kérdésköre.

Huszár Ágnes elemzései kimutatták, hogy „a nyelvbtlás következményeként létrejött fogalom (*non-word*) nem sérti meg a magánhangzó-harmóniát, sőt esetleg létre is hozza” (31). Példaként bemutatja a *düblör*, *dublör* 'dublör' nyelvbtlásadatokat. Utal továbbá afáziasoknál, valamint a gyermeknyelvben megfigyelt hasonló jelenségekre. Ezt a fontos megállapítást talán nem felesleges kiegészíteni a következővel. A devianciakutatás régi mítosza, hogy a műveleti hibák nem érintik az adott nyelv fonotaktikai szabályait. A mássalhangzó-kapcsolatokra vonatkozókról már esett szó. Ami a magánhangzó-harmóniát, illetőleg -illeszkedést illeti, szintén érdekes lehet a szélesebb perspektívájú megfogalmazás. Mindenekelőtt a gyűjtött adatok alapján tudomásul kell vennünk, hogy mind a jegyillesztés, mind annak megsértése kétségtávolan létező folyamata a nyelvi devianciáknak. Az egymásnak látszólag ellentmondó jelenségeket akkor tudjuk kielégítően értelmezni, ha megtaláljuk közös irányító elvüket, amelyből mindkét adattípus levezethető.

A magánhangzók előlségét és kerektségét szabályozó elvek két tartományban működnek: harmóniáról akkor beszélünk, ha monomorfemikus lexémában egyeznek meg az előlségi jegyek, illeszkedésről pedig akkor, ha a tőmagánhangzó(k) előlségi és kerekégi jegyei – meghatározott szabályok szerint – ráterjednek az alulspecifikáltnak tekintett toldalék magánhangzójára (vö. Nádasdy – Siptár 1994). A devianciák a két tartományban azonban – látszólag – nem azonos módon működnek. Monomorfemikus lexémán belül a deviancia-műveletek valóban nem zárkoznak el a jegykülönbségek elsimitása elől, főképp ha hátul képzett, valamint elől képzett ajakkerekítéses (ún. harmonikus) magánhangzó kerül közös törmorfémába, mint a *dublör*, vagy a *büró* szavak esetében. Azt, hogy ilyenkor az előlség melyik értéke kerül ki győztesen a versenyből, számos tényező befolyásolhatja, mint például a szekvenciában elfoglalt pozíció, a hangsúlyosság vagy a kontextus (vö. Szépe 2006). Az *öt dublör következik* szekvencia inkább válik nyelvbtlásban *öt düblör következik-ké*, mint *öt dublör következik-ké*.

Az illeszkedési devianciák ettől eltérően, többmorfémás szóalakokon működnek, továbbá nem elsimitják, hanem létrehozzák a jegykülönbségeket tő- és toldalékmorféma között, például *hajszínező sampon*, *örökra odavan*. Ám ez a művelet is – csakúgy, mint a harmóniát létrehozó devianciák – jegykiterjesztés. Ezekben az esetekben a toldalék alulspecifikált magánhangzójának – a standard alaktól eltérően – nem az öt megelőző tő, hanem a következő szóalak ad értéket. A *szégyellhatod magadat* tévesztésben pedig azt érhetjük tetten, amint a jegyterjesztő művelet a következő szóalak felől kiindulva, jobbról balra végiggördül a megelőző szóalak teljes toldalékmorféma-állományán. Sőt a devianciák jegyterjedését nem szükségképpen állítja meg a tő és a toldalék közti határ sem. Az *A Tűzföldön tartózkodó pártelnök* nyelvbtlásban a következő szóalak hátul kép-

zettsége a megelőző szóalak toldalékjára, azután az azt megelőző tömorfémára terjed. A jegyterjedésnek itt terjedelmi okok miatt részletesen nem tárgyalható további olyan típusait látjuk viszont a nyelvbtlásokban, illetőleg az afáziás, valamint a gyermeknyelvi adatokban, mint a nyelvválásfok jegyének illesztése, vagy a tőmagánhangzónak a képzéshely szerinti specifikálása a toldalék-magánhangzó vagy másik szóalak párhuzamos szótagi magánhangzója által (Szépe 2000, 2006, Sebestyén Tar 2006).

Azt láttuk, hogy a magánhangzókra előírt illesztési szabályokat ugyanaz a művelet sérti meg, mint ami létrehozza vagy továbbviszi: a jegyterjedés. A deviáns alakokban azonban a jegyterjedés vagy áthágja azokat a korlátozásokat, amelyeket számára a fonotaktikai szabályozás előír, vagy megváltozik a művelet iránya. Mindkét viselkedés hátterében a nyelv változást indukáló működésfolyamatainak jellemző stratégiái állnak: az összetevők vagy a szabályok homogenizálása. A jegyterjedés az összetevőket teszi egyneművé, az illeszkedés irányának megfordítása pedig a magyar mássalhangzókra vonatkozó, kiterjedt hasonlási-illeszkedési műveletrendszer jobbról balra tartó hatásirányában való felsorakozás a fonotaktikai szabályrendszert homogenizálja. Az egyneműsítés pedig végső soron információsútkítés, amennyiben a létrejött deviáns alak (a realizáció) kevesebb eltérő összetevővel rendelkezik, mint lexikonbeli reprezentációja (bővebben l. Szende 1992, 1997).

„A tipizálás nehézségei” című alfejezet (33–36) a nyelvi adatok feldolgozásának egyik legkényesebb kérdését, az osztályozás, a típusokba rendezés elveit és módszertanát tárgyalja. Az alapkérdés régtől fogva ismert: mely osztályozás tekinthető elméletfüggetlennek? Egyáltalán lehetséges-e elméletfüggetlen osztályozás? A szakirodalom legfőbb nyelvbtlás-tipológiai (Meringer, Fromkin, Berg) Huszár Ágnes két kutatásmetodológiai problémához való viszonyukban értékeli. Az első problémakör a kutatási folyamat induktív–deduktív szakaszainak összefonódása, elkülöníthetőségének nehézsége, a második pedig az ún. inherens leíró kategóriák elméletfüggetlenségének kérdéses volta. A szerző szükségképpen mindegyik vizsgált tipológia esetében kimutatja az adatok és a csoportosítás kölcsönös egymásra hatásának problémáját. Ennek feloldására bővebb kifejtés nélkül az intuícóra alapuló tipológiát ajánlja.

Az elméletfüggetlenségre törekvő leíró kategóriák tekintetében a szerző különbségeket mutat ki a vizsgált tipológiák között. Míg Meringer kategóriáit erősebben, Fromkinéit kevésbé elméletfüggőnek értékeli, Bergről viszont megállapítja, hogy „Eleget tesz az elmélettől független tipizálás igényének: minden egyes adat leíró kategóriák alá sorolódik. Az elméletfüggő magyarázó kategóriák külön dimenzióba tartoznak” (36). Megjegyzendő azonban, hogy a kötetben részletesen is ismertetett, bergi háromdimenziós raszter (21–22) elméletfüggetlennek tekintett leíró kategóriái közé tartoznak olyanok is, mint a „fonéma” vagy

a „fonémamegkülönböztető jegy”, amelyeknek elméletfüggetlensége mellett – főleg az újabb fonológiai koncepciók tükrében – elkelt volna néhány érv. A bergi magyarázó kategóriák közé tartozó „anticipáció”, „perszeveráció” és társai pedig valójában csupán jelenségeket írnak le, de semmit nem mondanak arról, miért is lépnek fel azok, vagyis nincs magyarázó adekvátságuk. Nem is mondhatnak, hiszen ezeknek a folyamatoknak igen sokféle kiváltó okuk lehet, mint pl. a szekvenciában szereplő szótagszerkezetek vagy a szintaktikai viszonyok. Az sem egyértelmű továbbá, hogy a leíró kategóriába sorolt „kiesés”-hez képest mennyiben tekinthető magyarázatnak a „kioltódás”, amely nem más, mint „[e]gy elem kiesése az elemsorból” (10. lábjegyzet).

Huszár Ágnes a Meringer-tipológia egyik kategóriájának, a „disszimiláció”-nak elemzése során egy különösen érdekes és éles problémára irányítja az olvasó figyelmét. Ez a saussure-i szinkrón vs. diakrón dichotómia megjelenése óta megosztja az elméleti nyelvészek táborát. Ez pedig a szinkrón rendszerek összefüggéseinek diakrón érvekkel történő verifikálása. „Egy nyelvtörténeti kategória bevezetése egy leíró szempontot érvényesítő kategóriarendszerbe nem indokolt” (35) – írja a szerző a meringeri kategória kritikájaként. A meringeri disszimiláció – amely diakrón terminusként a gyengülést, illetőleg annak végpontját, a törlést foglalja magában – szinkrón kategóriaként valóban túl tágnak tűnik, hiszen egybemossa a nyelvbotlásokban bizonyos helyettesítések és a törlés műveletét. Ez azonban pusztán az adott kategória definiálásának aktuális problémája. Ugyanakkor a terminus rávilágít egy összefüggésre. Bizonyos szegmentumok a nyelvbotlásokban közös kategória alá tartoznak. Jellemző rájuk az egy bizonyos irányban történő helyettesítés, illetőleg a törlés. A művelet végeredménye, a realizáció tekintetében a disszimiláció kategóriája valóban nem releváns, ám a realizáció hátterében álló műveletek tekintetében nagyon is fontos összefüggést foglal magában: egy szegmentumcsoportra jellemző devianciatípusok korrelációját.

A nagyobb horderejű kérdés azonban az, hogy kerül a csizma az asztalra, vagyis folyamatkategória egy állapotmodellbe. Érvelhetünk azzal, hogy a magyarázó adekvátságú modellek, illetőleg az azokat alkotó teoretikus terminusok, kategóriák, összefüggések annál inkább ellenőrzöttek, minél több eltérő terület empirikus bizonyítéka verifikálta őket (Pap 1970). Vagyis ha egy diakrón összefüggés valamely szinkrón elemzésben is megállja a helyét, akkor erősebben remélhetjük, hogy az összefüggés hiteles. Például egy állapotmodell a magyar nyelvről a következőképp bánt el azzal a jelenséggel, hogy vannak lexikai egységek, amelyeknek bár tömagánhangzójuk felső nyelvvállású, ajakréses, elől képzett (*új, nyíl, sír, híd* stb.), mégis hátul képzett toldalékot kívánnak. Az érintett lexikai egységek között szinkrón aspektusból semmiféle kapcsolat vagy szabályszerűség nem mutatható ki. Így a leíró grammatika egyet tehet: az érintett

elemeket „megjelöli” a lexikonban, tehát lényegében kivétellistát állít össze. Ez ugyan minden modellnek szíve joga, ám minél kevesebb lista és minél több összefüggés alkot egy modellt, annál nagyobb a heurisztikus értéke, hiszen annál nagyobb prediktív erővel bír. A diakrón „veláris *i*” kategória magyarázó elvként pontosan ezt teszi: összefüggést állít fel a lista tagjai között, illetőleg elkülöníti azokat a listába nem tartozó elemektől.

De ennél talán még izgalmasabb annak a szükségszerűségnek a kérdése, hogy a szinkrón rendszereknek nemcsak állapotuk van, hanem léteznek folyamatai is. Természetesen nemcsak abban az újgrammatikus, egyben saussure-i értelemben, hogy minden szinkrón nyelvallapot egy történeti folyamat idői metszete. Az egyidejűségben ugyancsak tetten érhetők a változások, mégpedig változatok formájában. A változatok azonban olyan szinkrón jelenségek, amelyekről csak egymást kizáró szabályokkal lehet számot adni, ráadásul komoly kalamajkákat okoznak a nyelv gazdaságosságának elve tekintetében is. Lévéen mindez nem összeegyeztethető a szinkrónia alapelveivel, a leírás kénytelen eltekinteni tőle. Folyamatokat pedig magának a szinkrón rendszernek a működésében is találhatunk. Például a nyelvelsajátítás végeredménye egy szinkrón rendszer, kiépülése azonban kognitív, univerzális és nyelvspecifikus műveletek sorozata, amelyek a szinkrón rendszerben nem, de ahhoz való viszonyában elemezhető jelenségeket eredményeznek. A torzítások, vagyis a lenizációs folyamatok és a népetimológiák, azután a nyelvi devianciák, mint a nyelvi humor vagy az ép nyelvi és a patológikus eredetű tévesztések, vagy az atipikus nyelvelsajátítás is a szinkrón rendszerhez való viszonyukban határozhatók meg. Vagyis bármely, rendszerszabály megszegésével előállt nyelvi alakulathoz két leírás rendelhető (vö. Szende 1992, 1997), a rendszernek megfelelő alak és a rendszernek meg nem felelő, realizált alak. Ez utóbbihoz úgy jut el a leírás, hogy számot ad azokról a műveletekről, amelyek végeredményeként a realizált forma el fog térni a rendszer által előírttól. Tehát a leírásban éppen az adhat számot a deviáns jelenségekről, ami a rendszernek megfelelő alak és a deviáns formáció között történik. Ez pedig mindig egy átalakító folyamat, amelynek műveletei levezethetők a szinkrón rendszerből. A szinkrón leírást érintő folyamatok képlete mindig ugyanaz: két állapot (az előírt és a nem annak megfelelően realizált) és közöttük művelet(ek).

„Az önkorrekción” című alfejezet (38–40) a nyelvbtlások önmagunk általi javításáról szóló vizsgálatok eredményeit mutatja be. Bár a kérdés már az 1960-as évektől megjelenik a szakirodalomban, „A korrigálás folyamatának működése [...] azóta sem nyerte el a beszédprodukción-kutatásban az őt megillető figyelmet” (38). A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a korrigálás elemzése ugyanúgy elméletfüggő, mint magának a tévesztésnek az értelmezése, hiszen létrejöttüket egyaránt a beszédprodukcións modellek különféle szintjeihez kötik. Különösen

érdekes eredmény, hogy „viszonylag ritka eset az, amikor az után korrigál valaki, hogy hallotta saját hibás beszédprodukciónak” (40). Annak megfigyeltése, hogy az önkorrekciónak miért pont abban a pillanatban következik be, amikor, még várat magára. Egyelőre az esetek tipizálásánál és százalékos számbavételénél tartanak a kutatások.

2. „A nyelvbottlással hasonló jelenségek” című fejezet (41–45) azokat a tévesztéseket és egyes megakadásjelenségeket tárgyalja, amelyek megjelenésükben vagy műveleti folyamataikban bizonyos mértékig közös jellemzőket mutatnak a nyelvbottlásokkal. Ilyen például „az ún. »nyelvemen van« jelenség (tip of the tongue, TOT phenomenon)”, amely „a mentális lexikonban való sikertelen keresés következménye” (41). Abban tér el a nyelvbottlástól, hogy „míg a nyelvbottlás esetében két vagy több nyelvi elem hat egymásra, a »nyelvemen van« jelenség esetében egy nyelvi elem keresése marad teljesen vagy részlegesen sikertelen” (41). A sikertelenség érintheti akár a hangalakot, akár a jelentést, és lehet teljes vagy részleges. A lexikai egységhez való hozzáférés több szinten zajló műveleteiről szóló hipotézisek ellenőrzésének lényeges összetevői azok a vizsgálati eredmények, amelyek bizonyították, hogy a »nyelvemen van« jelenség során a beszélők a prominens pozícióban lévő (elsősorban a kezdő) szegmentumot, a szótagszámot, sőt a szóalak morfológiai felépítését is fel tudják idézni (a magyarra vö. pl. Gósy 1999, 2001, Szende – Szépe 2006). Egy másik tévesztéstípus a kézi és gépi »elírás«, amely „a sokféle, alapelvekben eltérő írásrendszer [...] strukturális és funkcionális különbözőségei miatt [...] a nyelvbottlásoknál kevésbé mutatnak fel univerzális jegyeket” (42). A szerző az általa tárgyalt, a latin betűs írásrendszerekben mutatkozó tévesztéseket egységesen a produkció hibájának minősíti azzal a lényeges különbséggel, hogy „a grafémák a sorrendi felcserélésben egyenlő eséllyel vesznek részt, szemben a beszédhangokkal [...] a nyelvbottlás eredménye mindig kimondható [...], az elírás nem feltétlenül az” (43). Az elírás abban is eltér a hangzó tévesztéstől, hogy „írás esetében a beszéd fonológiai tervezési szakasza helyén egy analóg tervezési szakasz működik” (43). De még itt is van eltérés a kézi és a gépi hibázások között. „A két írásmód között alapvető különbség, hogy míg a grafémajegyek [...] a kézírásban releváns egységnek számítanak, a gépirásban nem” (43). A gépiráskor történő leggyakoribb tévesztések a felcserélések, a félreütések és a kihagyások. A szakirodalom ezeket a hibákat meglehetősen mechanikusan értelmezi: az egyik kéz végzi el a másikkal előírt mozgólát, melléüt vagy túl gyengén üti le a billentyűt. Elgondolkodtató az a megállapítás is, hogy „[a]z sem jelent számottevő különbséget, hogy az illető nézi-e billentyűket, vagy »vakon ír«” (43). Ha valaki saját gondolatait gépeli vagy diktálás után ír, az állítás kétségkívül megállja a helyét. Más a helyzet azonban a másolással. Hivatásos gépirók ugyanis nem úgy másolnak, mint az amatőrök,

vagyis hogy elolvasnak egy hosszabb-rövidebb szekvenciát, majd azt legépelik, hanem betűről betűre követik a másolandó szöveget. (Ez teszi lehetővé, hogy idegen nyelven is szinte ugyanolyan gyorsan tudjanak írni, mint anyanyelven.) Még ha anyanyelvükön írnak, akkor is eltarthat egy ideig, amíg a betűzésben eljutnak a szöfelismerési küszöb, továbbá az egy betűre való fixálásnál a látás perceptuális területe nem terjed ki több mint jobbra 15, balra pedig 3–4 karakterre (Eysenck – Keane 1997: 324). Vagyis a hivatásos gépirók másolási tevékenységében a szekvencia mint a tévesztést motiváló kontextus sokkal kisebb mértékben játszhat szerepet, mint az amatőröknél. Például az *a csúshódító alpinisták szervezte hegymászó-iskola* 'csúshódító' hiba, amelyet amatőr gépiró követett el, a hangzó nyelvbtlások szekvenciaszervezési devianciáinak egyik jellegzetes típusát, a prominens pozíció által kiváltott összetevőismétlést mutatja. Az érintett elemek közötti távolság miatt betűnkénti olvasással ez aligha jöhetett volna létre, nem beszélve a több elemű betűkapcsolat hatásáról.

A fejezet egyik leginkább gondolatébresztő aleggysége a kevéssé felderített (nem diszlexiás) félreolvasásokat tárgyalja, amely abban tér el mind a nyelvbtlástól, mind az elírástól, hogy „a percepció zavara” (45). Ezért is igen érdekes megfigyelni, hogy a média professzionális hírolvasóinak tévesztéseiben ugyanazok a devianciaművelet-típusok mutatkoznak, mint a nyelvbtlásokban, valamint más ép és patológikus tévesztésekben. Nézzünk néhány példát a főbb típusokra: (a) összetevő-homogenizálás: *valószínűségsszámítások, elméleti területek* 'valószínűségsszámítás' (morféma nagyságrend), *Queen [merid3] College* 'Queen Mary College' (szótag nagyságrend), *záróértéke körül morog a budapesti értéktőzsde indexe* 'mozog' (szegmentum és szótag nagyságrend), *torok... törökországi* 'törökországi', *a Voyager űrszonda* 'űrszonda' (fonológiai megkülönböztető jegy nagyságrend); (b) összetevő-átrendezés: *kréziganát* 'kézigránát' (szótagszerkezet nagyságrend) *Alamabá...*, *Alabamában* 'Alabamában' (fonológiai megkülönböztető jegy nagyságrend); (c) tagolási határ megerősítése: *a fők téma Szaddam Husszein elfogása* 'fő' (források: magyarországi, nem kereskedelmi rádió- és televízió-csatornák). Mindez arra enged következtetni, hogy számos produkciós és percepciós (nem szemantikai) tévesztés ugyanazokra, de legalábbis hasonló alapelvű műveletekre vezethető vissza.

3. „A téma kutatásának története” című fejezet (46–69) a 19. századtól napjainkig tekinti át a nyelvbtlás kutatásának történetét. Külön, részletes alfejezetet szentel a mai koncepciókat is megalapozó kognitív előzményeknek, a beszéd-produkció kognitív szemléletű kutatásának. Szembesíti a két fő irányzatot, a moduláris és párhuzamos feldolgozású modelleket, valamint bemutat egy más típusú, ún. szociális modellt is.

Az első alfejezetekben a szerző részletesen ismerteti az európai nyelvbtlás-kutatás atyjának tekintett, darwini szemléletű, újgrammatikus Meringer koncepció-

cióját és tipológiáját. Ez annál is inkább indokolt, mert „ez szolgált a későbbi csoportosítások kiinduló alapjául” (47). A tipológia a szokásos nyelvtörténeti változástipológiát követi: mennyiségi és minőségi változásokat különít el, ezt keresztezi az érintett elem mozgása vagy helyben maradása. Bár terminológiája más, világosan látta a szóalakok szegmentumpozíciói közti prominencia-eltéréseket, amelyek számos folyamatszabály kiváltói. Míg Meringer szegmentum nagyságrendben elemzi és értelmezi a tévesztéseket, követője, Wundt felismeri, hogy a tévesztési műveletek nem korlátozódnak a szegmentumokra, hanem érinthetnek „egész hangcsoportokat, sőt szavakat is” (48). Ez utóbbi esetében ő beszél először az asszociáció jelentőségéről. Felismeri az anticipáció elsőbbiségét a perszeverációval szemben, valamint a szemantikai tényező fontosságát is a nyelvbottlásokban. Freud elszóláskonceptiója külön alfejezetet tesz ki, amelyben Huszár Ágnes nemcsak részletesen bemutatja a freudi, „a verbalitáshoz köthető téves cselekvések” háttérében munkálkodó, az asszociációkon is túlmutató lelki motívumokat (49), továbbá viszonyukat az ösztön-én-hez, hanem felhívja a figyelmet Goethének egy csaknem 80 évvel korábbi munkájára, amely mintegy előrevetíti a freudi koncepciót. A mind Meringernél, mind Freudnál kibontható „versengés” kisebb és nagyobb intenzitású elemek, illetve ösztön-én és tudatos én megnyilatkozása között pedig már előrevetítik a jóval később, kognitív irányzat „versengési hipotézis”-ét (51).

Ezt követik a kognitív paradigma beszédproduktív modelljei. A fő váltást a korábbi kutatásokhoz képest Huszár Ágnes abban látja, hogy a fonetikai realizáció helyett a hangsúly immár „az azt megelőző tervezési szakasz(ok)ra esik” (51). Döntő szemléleti változásként értékeli azt is, hogy a korábbi nézetekkel szemben a beszédproduktív és a beszédértést „több szakaszból álló folyamat”-ként tekintik (51). Eleinte a két legfőbb szakasz, a tervezés és a kivitelezés különült el a kognitív modellekben (Stemberger 1985), de a további kutatások évtizedei során minden pszicholingvisztikai modell többlépcsősé vált.

Az új modellek két fő elképzelés köré csoportosulnak, a moduláris és a párhuzamos feldolgozás elméletei köré. A moduláris szemléletű koncepciók közül Huszár Ágnes Fromkin, Stemberger, Garrett, Shattuck-Hufnagel és a kétségkívül legnagyobb hatású Levelt modelljét mutatja be. Legfőbb közös jellemzőjük, hogy „a beszéd folyamat különböző részeit egymástól viszonylag független modulok tevékenységeként szemléltetik” (52–53). A modulok azáltal tudták értelmezni az emberi verbális tevékenység hihetetlen sebességét, hogy a feldolgozás során kizárólag eredményeik voltak elérhetők egymás számára, és csupán egy irányban. Akárcsak az elemek elrendeződését, a feldolgozásukat is lineáris rendűnek tekintették. A feldolgozás során „a mindenkori felső modul kimenete szolgál a következő modul bemeneteként” (53). Ezeknek a modelleknek a legfőbb hátránya az volt, hogy nem vagy csak igen kevésbé tudtak számot adni a

beszédtevékenységben igen gyakori kontextuális hatásokról és a visszacsatolásokról. Kétségtelen, hogy a nyelvbtlásadatok maguk is alátámasztják a keresési és hozzáférési műveletek bizonyos mértékű elkülönülését, de a kontextuális hatások és a javítások erősen cáfolták a modellek teljes autonómiáját.

Ahogy Huszár Ágnes is felhívja rá a figyelmet, a beszédtevékenység modellálásának kialakulásában oly nagy szerepet játszó korai generatív tanok módszertani mentalizmusa igen erősen tartja magát a nyelvhasználat folyamatainak kutatásában. A hetvenes években mindenképp (Fromkin 1971), de még a nyolcvanas években is szinte általánosan elfogadott kiindulás az, hogy az elmélet fogalmai mentális realitással rendelkeznek. Garrett (1976, 1980, 1988) elméletében a produkció főbb szakaszait képviselő különféle szintek, a processzorok egyértelműen megfeleltethetők a korai generatív grammatikai modell komponenseinek. Központi egységei, a funkcionális és pozicionális szintekre oszló Szintaktikai Processzor a mondszerkezet mély-, illetőleg felszíni szerkezetét létrehozó egységei a beszédprodukciós folyamatnak (szintaktikai generáló komponens), amelyek közül a Szemantikai Processzor a funkcionális szinthez, vagyis a mélyszerkezethez rendel szemantikai értelmezést lexikai és alapvető grammatikai viszonyok formájában, a Fonetikai Processzor pedig hangtani értelmezést a pozicionális szinten létrejövő felszíni szerkezethez (értelmező komponensek).

Levelt (1989) beszédprodukció-modelljét konceptuális tervező és átalakító, illetőleg artikulációs tervező szakaszok teszik ki, a közlés fogalmi tartalmát szervező makrotervezéssel és a közlés logikai–propozicionális rendezését kialakító mikrostervezéssel, másfelől a szemantikai tartalom szintaktikai, majd fonológiai–fonetikai formába való kódolásával. Ebben a modellben is világos a generatív grammatikával való párhuzam. A makro- és a mikrotervezés szintaktikai határmoduljaiban a standard generatív szintaktikai komponens bázis-, továbbá transzformációs szabályainak megfelelő mentális folyamatok működése, a szélső modulokban pedig a szemantikai–fogalmi, valamint a fonológiai komponens funkciói vannak képviselve.

Az egyes moduláris modellek a nyelvbtlások más és más típusait használják fel független bizonyítékokként, illetőleg más és más nyelvbtlásokat tudnak értelmezni. Az, hogy még a legfőbb típusok sem találják meg minden esetben pontos helyüket a modellben, arra utal, hogy a moduláris modellek exhaustivitása a beszédprodukció terén nem kielégítő. Ennek következményeképp, továbbá annak felismerése nyomán, hogy a prominens (szóalak- és morféma-kezdő, illetőleg -záró) pozíciók eltérően viselkednek, mint a szó-, illetőleg morféma-belsejiek (Stemberger 1985, Rumelhart–McClelland 1982) a beszédprodukció szigorúan szeriális moduláris modelljeinek 1980-as évekbeli utódai már magukba engedtek némi egyidejű feldolgozási lehetőséget is. Ez először

nem jelent többet, mint kétirányú szerialitást, de már ennyi is kezelhetővé tette a visszacsatolás hatásait, a korrekciót, sőt újabb nyelvbottlástípusok modellálását. Ezekből az előzményekből bontakoznak ki a párhuzamos feldolgozású, interaktív modellek. Ezek a modellek a beszédfeldolgozás rendkívüli gyorsaságát a feldolgozó szintek párhuzamos vagy csaknem párhuzamos, egymással kooperációban folyó működésének tulajdonítják, szemben a szerkezetközpontú moduláris hipotézisekkel. Az utóbbiak ugyanis az önálló, egymástól független működésű feldolgozó egységek eredményeinek összegzését egy külön állomásra teszik. A konnekcionista modellek bizonyos mértékig integrálják az előbbieket: azonos idejű, párhuzamos feldolgozást végző egységek hálózatát teszik fel az eredményeket integráló szakasz nélkül. Az egyidejű feldolgozás folyamatos információcseréje a feldolgozó szintek között elegánsan értelmez számos nyelvbottlástípust az ún. „átbeszélés” műveletével (61). Az átbeszélés lényege az, hogy a teljes feldolgozórendszer közös összetevőkkel (jegyekkel) dolgozik, s a feldolgozott egység az elemek sajátos mintázatát alkotja. Ha ugyanakkor egy másik feldolgozott egység is használja ugyanezeket a jegyeket, akkor a két minta átfedésbe kerül.

A kognitív irányzat beszédproduktions modelljei közül talán az aktiváció-terjedéses modellek aratták a leginkább átütő sikert, elsősorban átfogó érvényességű tanuláselméleti megalapozásuk okán. Két fő kategóriájuk, a deklaratív és a procedurális tudás minden rendszertípusú tanulási folyamatban és végeredményben jelen van. Huszár Ágnes a Dell-féle modell alapján mutatja be az aktiváció-terjedéses beszédproduktions koncepcióját, „mert ennek feltételezett működését támasztja alá a leggondosabban kidolgozott kísérlet sor” (63). Hasonlóan a párhuzamos feldolgozású modellekhez, itt is eltérő nyelvi szinteken történik a beszédtervezés, és a szintek sajátos módon együtt is működnek. Másfelől pedig a teljes hálózat közös összetevő-állományból dolgozik. Az információ előhívása, feldolgozása azonos időben történik azon a módon, hogy például egy adott fonológiai jegy aktiválja (vagyis lehetséges feldolgozási eredményként készenlétbe állítja) az összes, őt tartalmazó szegmentumot, az összes ilyen szegmentum az összes, őt tartalmazó morfémát stb. A feldolgozás előrehaladtával szűkül a lehetséges megoldások köre, vagyis a feleslegessé váló aktivációk kioltódnak.

A fejezettrészt Huszár Ágnes a moduláris és a párhuzamos feldolgozású modellek összehasonlító elemzésével zárja, megfogalmazván azok heurisztikus értékét és kritikáját is. Azután további két, kisebb hatású beszédproduktions modell típust is bemutat. A szociális modellek legfőbb újdonsága, hogy a generatív szemlélet magányos beszélőjének (akinek egyetlen tevékenysége a beszéd) elvétől élesen eltér az a mozzanat, hogy figyelembe veszi a beszéd cselekvés jellegű, valamint társas aspektusait. A Herrmann-féle rendszerszabályozó modell éppen ezt helyezi koncepciója központjába, vagyis a kommunikációs helyzet és

az együttműködés hatását a közlésre.

4. „A beszédprodukciónak folyamata a konceptustól a hangzó beszédig” (70–82) című fejezet a beszédprodukciónak biológiai alapjait, valamint ezek kutatási eljárásait, a különféle képalkotó és neurofiziológiai eljárásokat veszi sorra, majd a beszédprodukciónak során történő agyi tevékenységről mutat be kutatási eredményeket nem hallgatva el, hogy „Sem holnap, sem holnapután, de talán még sokkal hosszabb idő után sem fogjuk tudni pontosan, »hogyan működik az agy«, a működés mesterséges utánzásától, modellálásától pedig még távolabb vagyunk” (70). Részletesen kidolgozott alfejezetek tárgyalják a mentális lexikon felépítésének legelfogadottabb modelljét, egyenként végigvezetve az olvasót a szerkezet minden egyes szintjén.

A nem neurolingvisztikával foglalkozó szakember számára talán a legérdekesebb annak, az agykutatás utóbbi évtizedeinek hatására szinte közhellyé váló ismeretnek az árnyalása, hogy a beszédprodukciónak abszolút domináns agyterülete a bal féltéke. Noha már vagy fél évszázada vannak kutatási eredmények arról, hogy a jobb féltéke, sőt egyes, kéreg alatti területek is meghatározó szerepet játszanak a nyelvi tevékenységben, ezek funkciójának pontosabb feltérképezése már a 21. század eredménye. Úgy tűnik, a neurológiai kutatások alátámasztják a beszédprodukciónak modellek legfőbb kategóriáinak heurisztikus értékét: „Más agyterülethez tartoznak a szótárhoz kapcsolódó reprezentációs és a grammatikai modul. »A lexikon a deklaratív memóriarendszernek a része, amely a temporális-parietális/mediális agyterületnek [...] a működéséhez kötött, viszont a nyelvtani szabályokat a frontális területekhez [...] és a basalis ganglionokhoz kapcsolódó procedurális memóriarendszer működteti»” (72). A mentális lexikon terén már finomabb distinkciók is felvethetők, mint például: „a cselekvést és a tárgyakat jelentő szavak előhívása az agyban más-más neurológiai rendszereket érint” (72), az elhelyezkedés pedig „nem grammatikailag [...], hanem szemantikailag vezérelt” (72). A szó szemantikai–szintaktikai jegyei és a hangalakja valószínűleg szintén nem azonos helyen tárolódnak.

A beszédprodukciónak szerepet játszó egyik fő ismeretrendszert, a deklaratív jellegű mentális lexikont három emlékezeti mechanizmushoz kötik a kutatások: „a szavak jelentését leképező fogalmi reprezentációk szintjét, a szó szintaktikai tulajdonságait tartalmazó lemmaszintet, és a szóalakok szintjét, ahol a szavak fonológiai és morfológiai információi raktározódnak [...] Mentális lexikonnak e három szint struktúráltan kódolt információinak összességét nevezzük” (73). Alapjául egy „általános szemantikai–konceptuális rendszer” (73) szolgál, amelynek alapegysége a konceptus. A konceptusok pedig „végső soron az emberi észlelést, érzékelést, gondolkodást jellemzik” (73). A konceptus szintjét a jól bevált csomóponthálózattal szokás ábrázolni. Ez pedig azt törekszik modellálni, hogy „[a] mentális lexikonon belül az elemek sok, egymástól különböző

asszociációs pályán állnak egymással kölcsönös felidézhetőségi kapcsolatban” (74). A kölcsönös felidézhetőség maga is bonyolult rendszer: „a mentális lexikon konnekciós hálózatként működik, ahol egy-egy csomópont aktiválása vele kapcsolatban álló sok más csomópontot is »felébreszt«; még [...] látszólag távoli asszociációs kapcsolatban levő elemek is kölcsönösen aktiválják egymást” (74). A beszédprodukciónak vezető út első szakasza a konceptuális lexikonban van, s csak kis mértékben nyelvi jellegű. A második szakasz már teljesen nyelvi, sőt egyedi nyelvi, s időben is elkülönül benne a lexikai egység előhívásának szemantikai-szintaktikai, illetőleg fonológiai aspektusa. Az előbbi a *lemma*, az utóbbit a *lexéma* terminussal illetik, s a két egység előhívása között mintegy „40 msec-nyi idő telik el” (75). A következő szakaszban a morfológiai és fonológiai elemek elfoglalják helyüket a közlés tervezett linearitásában, illetőleg megtörténnek a szintaktikai-morfológiai-fonológiai egyeztetések, valamint végbemennek a posztlexikális szabályok. Az utolsó szakasz a közlés hangzó implementációja.

5. „A tervezési szintek üzemzavarai: a nyelvbontások” című fejezet (83–109) a mentális lexikon modelljének egyes szakaszaihoz köti a tévesztéseket. Sorra veszi a lemmák, majd a lexémák előhívásai zavaraihoz adódó nyelvbontásokat, illetőleg a sorbarendezés téves műveleteit. Ez utóbbi két szakasz üzemzavarainak egyfajta tipológiáját is megadja, külön figyelmet fordítva a tagmondat határain belül és az azon kívül létrejövő tévesztések megkülönböztetésére. Kétségtelenül ez a kötetnek az olvasót leginkább magával ragadó része. A szigorú rendszerezésbe organikusan illeszkedő, a szerző saját gyűjtéséből származó, igen találó példák invenciózus értelmezései, létrejöttük megfigyelései teszik a fejezetet ellenállhatatlanul izgalmassá, az olvasó pedig örömmel feledkezik bele a titkok feltárásának kalandjaiba. Érdemes figyelni a részletekre.

Ha a lemma előhívása során történik tévesztés, akkor szemantikai vagy szerkezeti anomáliák bukkanhatnak fel a közlésben. Bár maga a lemma modalitás-független kategória, a tévesztés nyelvi megnyilvánulása jellegzetes szemantikai kapcsolatot mutat a célszó és a téves alak között: szinonímia, antonímia, metonímia vagy alá-/fölérendeltségi viszonyban állhatnak. Ezek a kategóriák lényegében az emberi ismeretrendszer asszociatív hálózatának kapcsolattípusaira utalnak. Vannak egymással univerzálisan, kultúrafüggetlen vagy éppen idioszinkratikusan kapcsolatban álló elemei vagy csomópontjai a hálózatnak. Huszár Ágnes-től azt is megtudhatjuk, hogy „a mentális lexikonban való keresés szempontjából a lexikográfiában használt szinonima- és antonimakategóriáknál jóval tágabb körűt kell alkalmaznunk” (84). Például míg a lexikográfiában a szinonimák összes denotatív jegyének meg kell egyezniük, addig a beszédtévesztésekben elegendő annyi, hogy a szándékozott és a realizált alaknak egy vagy több közös szemantikai jegye legyen. Ez leíró szempontból elegendő is, de a példák

elemzésénél mindig az derül ki, hogy ha nem is maguknak az érintett elemeknek, de a konceptuális kontextusuknak biztosan több mint egy közös jegyük van. Antonim viszonyban pedig azok a cél és realizált téves alakok állnak, „amelyek egy vagy több egymással összeegyeztethetetlen szemantikai jegyet tartalmaznak” (85). Felmerül azonban a kérdés, miért épp az antonímia elnevezés fejezi ki leghatékonyabban a nyelvbontásban érintett alakok közti viszonyt? A szemantika három olyan viszonyt is ismer, amelyre jellemzők az összeegyeztethetetlen szemantikai jegyek: az antonímián kívül ilyen az inkompatibilitás és az ellentmondás. Ezek más és más „kizáró” viszonyt fejeznek ki. Két szó jelentése között akkor áll fenn inkompatibilitás, ha az őket tartalmazó kijelentések közül az egyikből következik a másik tagadása, s ez a viszony nem fordítható meg. Azaz a másik tagadásából nem következik az egyik állítása, pl. *Ez macska*. → *Ez nem kutya*. *Ez nem kutya*. ↗ *Ez macska*. Az ellentmondás esetében két kifejezés jelentése egy fogalmi mezőn belül teljesen kizárja egymást, így az egyikből következik a másik tagadása, és a következtetés meg is fordítható, pl. *János beteg*. → *János nem egészséges*. *János nem egészséges*. → *János beteg*. Az antonímia is ellentétet fejez ki, de az ellentét nem kizáró. Bár az egyikből következik a másik tagadása, ám a két kifejezés nem fedi le teljesen az őket tartalmazó fogalmi mezőt, hanem közöttük létezik egy semleges zóna, ezért a másik kifejezés tagadásából már nem kizárólag az első állítása következhet. Például *A kávém hideg* → *A kávém nem meleg*. *A kávém nem meleg* ↗ *A kávém hideg*, hiszen a *kávém* lehet *langyos* is, vagyis hőmérséklete elhelyezkedhet a fogalmi mezőnek a *hideg* és a *meleg* tartomány közötti részén is (Kiefer 2000). Ha viszont Huszár Ágnes tágabb szinonímia és antonímia kategóriáival dolgozunk, a kettő olykor akár elkülöníthetlenné is válhat. Például a *kutya* és a *macska* közös, illetőleg összeegyeztethetetlen szemantikai jegyeik alapján lehetnek akár szinonimák, akár antonimák. De ugyanez igaz a *meleg* és a *hideg* kifejezésekre is, sőt ad abszurdum az *egészséges* vs. *beteg*, *élő* vs. *halott* párokra is. Mindegyikükre egyaránt igaz, hogy legalább egy közös és legalább egy egymást kizáró szemantikai jegyük van.

„A lemmakereséssel egy időben töltődik fel a lemmához tartozó szintaktikai keret is” (85). „Nyelvbontáskorpuszok tanúsága alapján (is) [...] valószínű, hogy” a szerkezet tervezése „egy tagmondatnyi egységre terjed ki” (86). Ennek megfelelően a nyelvbontások és kiváltó kontextusuk, illetőleg egy nyelvbontás által érintett két elem általában azonos tagmondatban foglal helyet. Ám ha közleményünket több tagmondatosra tervezzük, és köztük vannak egyeztetendő vagy megismétlendő összetevők is, akkor ezeknek „a folyamat végéig meg kell őrződniük a memóriánkban”. Ezek a megőrződött elemek „indukálhatnak tagmondathatáron túlnyúló hatású nyelvbontásokat” (86). A lemmakeresés szerkezeti tévesztéseinek közös művelete az, hogy két érintett szerkezetből egyaránt

„megjelennek elemek a megvalósulás során” (86). A sikertelen lemmakeresés speciális esetei az ún. freudi elszólások. Bár beszélhetünk akár freudi–jungii elszólásról is, hiszen nemcsak ösztönlényünkől eredő gonoszságaink és félelmeink, hanem vágyaink is megnyilvánulhatnak bennük, ahogy erről a következő nyelvbottlás ékesen tanúskodik: *Társaságban egy nőnek előbb mindig egy férfit kell kívánni* ’kínálni’ – mondotta a fiatal ara, aki süteményes tálcával a kezében először vőlegényéhez, a társaság egyetlen férfitagjához fordult.

„A lemma megtalálását követi a lexémakeresés. A lexéma a szó hangzó alakjának terve, információegyüttes a szó morféma- és szótagstruktúrájáról, hangsúlyviszonyairól, a benne szereplő beszédhangokról és azok sorrendjéről” (89). Ha a közlő csak néhány formai összetevőjét találja meg a lexémának, de egyetlen szóalakot sem sikerül aktiválnia, akkor áll fenn a „nyelvemen van” jelenség. Ha sikerül ugyan valamely lexéma aktiválása, ám az „hangzásában hasonló, jelentésében eltérő” szóalakként bukkan a felszínre, akkor történik nyelvbottlás. Az, hogy jelentésükben mennyire térnek el, változó lehet. Olykor tartozhatnak akár közös szemantikai mezőbe is, mint a *restaurálni a párbeszédet* a *rekonstruálni a párbeszédet* helyett (Gósy 2001: 132). Igen fontos megállapítása ennek a fejezetnek, hogy a nyelvbottlások hatással lehetnek a nyelv rendszerének változására. Ha egy bizonyos tévesztés „egyre több ember beszédében válik egyre gyakoribbá, [...] ez normaváltást jelez” (89). Érdemes itt megjegyezni mindazonáltal azt is, hogy ugyanez a mechanizmus nem mindenkor nyelvbottlás háttérű, vö. pl. a homofónikus attrakció esetét a *szolid* ’mértéktartó’ jelentésében a *szelíd* szemantikai jegyeinek ráértésével (köszönöm Szende Tamás szíves személyes közlését).

A fejezet külön egységként tárgyalja két speciális előfordulását a lexémakeresési tévesztéseknek, a kétnyelvűség nyelvbottlásait és a tulajdonnevek felidézési nehézségeit. Az előbbi vonatkozásában az derül ki, hogy „a hasonló hangzású, de különböző nyelvekhez tartozó lexémák sem tárolódnak »külön fiókban«, hanem kölcsönösen felidéz(het)ik egymást” (90).

„A tulajdonnevek a főneveken belül sajátos csoportot alkotnak” (91). Ezzel összhangban áll az a neurolingvisztikai megállapítás, hogy míg a köznevek a bal agyféltekében, a tulajdonnevek a jobb féltekében rögzülnek, kivéve saját nevünket, amely szintén baloldalt lokalizálható. Szemantikai szempontból pedig a tulajdonneveket utalási módjuk különíti el a köznevektől. A tulajdonneveknek bár van néhány szemantikai jegyük, nincs denotátumuk, így viszonyuk a referenseikhez nem is történhet denotáción keresztül, hiszen a referenshez nagyjából olyan denotatív jegyeik is tartoznak, amely a tulajdonnévhez nem. Így „A személyek nevének megjegyzésekor nehézséget okoz a név hangalakjának és a referált külső megjelenésének összekapcsolása” (92). A felidézésben pedig az okoz nehézséget, hogy míg „a köznevek esetében a vizuális reprezen-

táció a konceptuális reprezentációhoz több láncszemen keresztül is kapcsolódik, személynevek esetében csak az ún. »személyazonossági csomópont« szolgál a kapcsolat létrehozására. Az egyszeres kapcsolat szükségszerűen törekenyebb, mint a többszörös» (92). A tulajdonnevek téves felidézése mind a lemma-, mind a lexémakeresési fázisban megtörténhet. Az előbbi olyan tulajdonnevek esetében szokott előfordulni, amelyek köznévi eredetűek, így lehet pl. a *Széles* családnévből *Keskeny* (93). Úgy tűnik, a tulajdonneveknek a mentális lexikonban való elhelyezése komoly küzdelem a köznevekkel való kapcsolaton alapuló csoportosításért. A nem köznévi eredetű tulajdonnevek valamilyen szűkebb vagy tágabb szemantikai mezőbe próbálnak rendeződni. Ezért idézzük fel az egyik amerikai elnök neve helyett a másikat, vagy egy folyó nevéből (szintén tulajdonnév!) származó személynevet a másik folyó nevéből származó személynév helyett. Ha pedig a tulajdonnév keresése a lexéma szintjén halad téves irányban, akkor hangzásában hasonló név lesz az eredmény, mint *Hofmann* helyett *Hoffer* (93). Sőt vannak olyan tulajdonnév-előhívások is, amelyek egyszerre mutatnak tévesztést a lemma és a lexéma szintjén, mint pl. a *Juhász* vagy a *Halász* a *Huszár* helyett (94).

A lemma- és a lexémakeresés közös hibája természetesen köznevek esetében is előfordul, és szóalakvegyülések, kontaminációk formájában felszíneződik. A tévesztésben érintett elemek gyakrabban hasonló, ritkábban erősen eltérő jelentésűek. Ezek a lemma szintjén egyszerre aktiválódnak, majd a lexéma szintjén kontaminálódnak, pl. *alulspecifikált* + *specifikálatlan* → *alulspecifikálatlan*. Hasonlóan működik a jelenség a szóalak nagyságrendjét meghaladó közlés-egységekben is: *lehúzod a rolót* + *leteszed a lantot* → *lehúzod a lantot*.

Ha valaki úgy tudja, hogy a türelem idegen szóval *tolarencia*, és közléseiben így is használja, továbbá az alakot jól formálnak tekinti, akkor téveszt ugyan, de nem követ el nyelvbortlást. Ha valaki véletlenül így ejti, de ezt az alakot nem tekinti jól formálnak, akkor nyelvbortlást követ el. Ezeknek a jelenségeknek a közös neve: malapropizmusok. Olyan téves lexémaelőhívások, „amelyek hangalakjukban nagyon hasonlítanak a kimondani szándékozott szóra, de referenciális-szemantikai kapcsolatban nem állnak vele” (94). Sőt, a nyelvbortlások malapropizmusoknál a téves realizáció mindig létező szó (pl. *hermeneutikusan elzárták* 'hermetikusan'), míg a tévesen elsajátított változat lehet nem-szó is (pl. *dekkolázs* 'dekoltázs'). Továbbá: a nyelvbortlások malapropizmusban a célszó és a téves alak soha „nem léphet fel azonos szövegkörnyezetben”, mint pl. a *denotáció* és a *detonáció*. A hangalakbeli hasonlóság és a gyakoriság erős befolyásoló tényezője a nyelvbortlások malapropizmusok létrejöttének. Ha egy nyelv lexikonjában egy szónak több, fonológiai felépítésében hasonló „társa” van, mint pl. *invital*, *indukál*, *indikál*, *implikál*, *inspirál* (ezt nevezzük sűrű szomszédságnak), ráadásul gyakori előfordulása is, akkor kevésbé védett a

malapropizmussal szemben, mint a kevesebb hasonló társsal rendelkező gyakoriak. Mivel a sok hasonló társsal rendelkező ritka előfordulásuk ugyancsak sérülékenyebbek, úgy látszik, a malapropizmus létrejöttében meghatározó tényező a szomszédság sűrűsége.

A lexikai keresési folyamat legkisebb egységre kiterjedő állomása a szóalak egyes szegmentumainak megtalálása. Természetesen itt is előfordulnak tévesztések. „Az adatok többségének kialakulására [...] fonetikai alapú magyarázat látszik adekvátnak” (99). Az ilyen adatok értelmezésére Huszár Ágnes a Globális Programozás Elvét (*GPP*, Szende 1997) ajánlja. Fenntartja azonban a lehetőségét az olyan típusú szegmentális tévesztéseknek is, „melynek során a hangzó környezet által közvetlenül nem motivált beszédhang váltja fel az elemsorban a szándékozottat” (98). Saját adatgyűjtéseim és vizsgálataim ép és patológikus nyelvbottlások terén azt mutatják, hogy ha olykor nem is deríthető ki, pontosan mi motiválta a helyettesítést (például a közlő elhallgat, mielőtt a motiváció elhangzana vagy önkorrekciót hajt végre), de az ép nyelvi közlések tévesztései között valójában nincsenek motiválatlan hanghelyettesítések, amelyek pedig kontextusukkal együtt rendelkezésre állnak, minden esetben levezethetők a kontextusból. Kizárólag a patológikus (afáziás) közlésekre jellemzők a kontextusfüggő helyettesítések mellett a kontextusfüggetlenek is (Szépe 2003). A szerző által hozott példák is könnyen értelmezhetők a *GPP*-vel: a *jegbank* 'jegybank' tévesztésben a szóalakzáró prominens pozíció jegyei (akár az összes jegye, hiszen a zöngésségi hasonulás majd elvégzi a zöngésítést) terjednek rá a hiányos jegyfeltöltésű, kevésbé prominens szó belseji morfémahatár-pozícióra. Az erősebb prominenciahely jegyfeltöltésének ráterjedése a gyengébb prominenciahelyre igen gyakori jelenség mind az ép, mind a patológikus eredetű tévesztésekben (Szépe 2005). A *Rózsadomb* 'Rózsadomb' kétszeresen is motivált tévesztés. Egyfelől a prominensebb pozícióban lévő, szó belseji morfémakezdő *d* képzésmódja ráterjed a kevésbé prominens, szó belseji pozícióra, másfelől pedig – és ez talán még erősebb hatású – a következő szótag (amely egyben a következő morféma, sőt az összetett szóalak következő lexikai egysége) onsetjének képzésmódjegye terjed rá a megelőző szótag onsetjére. A *demokrácia* 'demokrácia' az előbbi műveletek kombinációját mutatja: a szóalak utolsó, onset pozíciójú mássalhangzójának képzésmódjegye a kiemelt prominenciapozícióban lévő szókezdő mássalhangzó megfelelő jegyét ismétli, amely egybeesik a szóalak összes (mind az azonos, mind az eltérő képzéshelyű) mássalhangzójának zár képzésmódjával is.

„A sorbarendezés zavarai” című alfejezet (99–109) azt a műveletszakaszt mutatja be, amely a megtalált lexémaösszetevők lineáris rendezéséért, pontosabban annak hibáért felelős. „A lemma- és a lexémakeresési szakaszok után a kiválasztott elemek a munkamemóriába kerülnek. [...] Ez a terepe a szándékolt közlés előkészítésének is”. Itt „alakul ki a végleges sorrend, itt történik meg a

grammatikai – számban, személyben, grammatikai nemben megvalósuló – egyeztetés. [...] Ebben a szakaszban a következő hibák fordulhatnak elő: egy elem kiesik vagy – a nyelvi környezet által nem motivált módon – betoldódik, elemek helyet cserélnek” (99). Ezek a zavarok a leggyakrabban a tagmondat határain belül jelennek meg, és erősen kontextusfüggők. A téves sorbarendezés iránya szerint a nyelvbtlások típusokba sorolhatók. Az alfejezet következő részei ezeket a típusokat definiálják és illusztrálják példákkal. A kiesés és a betoldás közti egyik legérdekesebb különbség, hogy míg a kiesés érintheti bármelyik nyelvi szint elemét (tő- és toldalékmorfémát, illetőleg szegmentumot), addig a betoldás csak a toldalékmorfémákra és a szegmentumokra terjed ki. A helycserék közös sajátossága, hogy „egy előkészített elem nem a szándékozott helyen hangzik el” (102). Mindegyik nyelvi szint elemeit érinthetik. „A hibázás irányát tekintve [...] lehetnek előre hatóak (anticipációk) és hátra hatóak (perszeverációk)” (102). Ép felnőttek által produkált közlésekben az anticipációs tévesztések gyakoribbak, mint a perszeverációsok, míg a gyermeknyelvben, főleg a fonológiai elsajátítás korai szakaszaiban, valamint a patológikus beszédben a perszeverációk száma szignifikánsan megnő. Általános gyakorisági összefüggés, hogy „Ha az összes hiba száma alacsony, dominálnak az anticipációs hibák [...], ha viszont magas, magasabb a perszeverációs [...] hibák aránya is” (106). „A helycsere harmadik formája akkor jön létre, amikor az [...] előkészített elemek a munkamemóriában helyet cserélnek, az egyik a szándékozottnál előbb, a másik a szándékozottnál később, egymás helyén jelennek meg” (104). A helycserében is érintve lehet mindegyik nyelvi szint eleme, sőt a fonológiai disztinktív jegyek is, de előfordulási arányuk jellegzetesen eltér. Vizsgálataim szerint messze kiemelkedik a szegmentumok cseréjének aránya (Szépe 2006).

Az eddig tárgyalt jelenségek működési területe nem terjed túl a tagmondat határain. „Könnyen belátható azonban, hogy a munkamemória működése nem korlátozódhat az egy tagmondaton belüli elemek sorbarendezésére. Összetett mondat esetén tárolnia kell az előző tagmondat bizonyos elemeit, hiszen csak így lehetséges a korreferencia biztosítása” (106).

A tagmondat határait átlépő nyelvbtlások jóval ritkábbak, mint a tagmondat határain belül előfordulók. Huszár Ágnes két jellegzetes típusukat azonosította a magyarban, és írta le működésüket munkájában: a mondatátszövődést, valamint a negáció hiányát/felesleges megjelenését. A mondatátszövődés a magyarban létező szintaktikai művelet. Am kizárólag alárendelt tagmondatból kerülhet elem főmondatba, kizárólag jobbról balra, szigorúan az ige elé. Ha ezeket a korlátozásokat megszegi a beszédprodukció, akkor a mondatátszövődés nyelvbtlást eredményez. Például a *Jánost szeretném, ha jönne* jól formált mondat,

ezzel szemben agrammatikus a következő: **Péterrel akitől a meghívót kapta, az találkozott először.*

A tagadás elmaradása vagy felesleges megjelenése a szakirodalomban általában nincs számon tartva a nyelvbtlások között. Huszár Ágnes kötetében meggyőzően érvel amelle, hogy „a negációs elemek szándéktól, ill. normától eltérő használata esetében is a munkamemória tökéletlen működésével van dolgunk” (108). Azért tekinti ezeket a jelenségeket „egy sorrendi hiba megnyilvánulásának, mert a fölös tagadásnál a negáció átkerült szemantikai jegy formájában a sorrendileg később következő főmondat igéjébe, de mégis megmaradt az előtte levő mellékmondatban is. Az elmaradt negáció esetében a tagadó elem megmaradt a főmondatban, pedig meg kellett volna jelennie a mellékmondatban is” (109).

A monográfiának az irodalomjegyzék, valamint a nyelvbtláskorpusz mutatója előtti, utolsó fejezete a szerzőnek egy saját, magyar anyanyelvűeken elvégzett kísérletét és annak tanulságait mutatja be (110–115). Kísérletének két kiinduló hipotézise a következő volt: 1. a kísérlet során több anticipációs hibával fog találkozni, mint perszeverációssal; 2. a nőknél még nagyobb az anticipációs hibák aránya. Halmozott minőség- és birtokos jelzős szintagmákat állított elő, amelyek azonban nem voltak vizualizálhatók: ezeket kellett a vizsgálati személyeknek az elhangzás után azonnal visszamondaniuk. Az eredmények arról tanúskodnak, hogy „a nyelvbtlások túlnyomó többsége a beszédhangokat érintette” (a szegmentum nagyságrend kiemelkedő érintettségét a nyelvbtlásokban gyűjtés alapú vizsgálat is megerősíti, vö. Szépe 2006). A két hipotézis közül az egyik igazolódott: a nők nyelvbtlásaiban magasabb volt az anticipáció aránya, mint a férfiakéban, viszont „a perszeverációs hibák száma az egész anyagban jóval felülmúlta az anticipációsokét” (112). A szerző lényegesen több nyelvbtlást talált a vizsgált utánmondásokban, mint a szakirodalom hasonló kísérletei. Feltehetően ennek a képi megjeleníthetőség hiánya volt a fő oka.

6. „A felhasznált szakirodalom jegyzékét” (116–125) a „Mutatók egy magyar nyelvű on-line korpuszból” (126–154) című bőséges melléklet követi, amely a szerző által 1997-től, papír–ceruza módszerrel gyűjtött nyelvbtlásadatok egy tekintélyes részét közli. A bemutatás szerkezete kitűnően követhető: a bal oldali oszlop a realizációt, a jobb oldali a szándékozott közlést tartalmazza. A beszédprodukció egymást követő szintjei szerint osztályozott előhívási hibák típusonként is rendezve követik egymást. Az adattár olyan méretű, hogy bár mutatóknak készült, maga is alkalmas arra, hogy segítségével akár hipotéziseket ellenőrizzünk.

*

Összegzőképpen: ennek a munkának szükségképpen nincsenek lezáró határvonalai. Sem mélységben, sem terjedelemben, sem az eszköztár bővítésében. Huszár Ágnes monográfiája nyomán azonban számottevően előrejutottunk. Biztosak lehetünk benne, hogy további kutatásai egyre tágítani fogják elméleti eredményeinek perspektíváját mind a nyelv mint rendszer működésének megismerésében, mind pedig abban, hogy jobban belelássunk abba, hogy – Baudouin de Courtenay kifejezésével – „mi van a lélekben”.

Irodalom

- Dell, Gary S. (1984), Representation of serial order in speech: Evidence from the repeated phoneme effect in speech errors. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 10: 222–233.
- Dell, Gary S. (1986), A spreading-activation theory of retrieval in sentence production. *Psychological Review* 93: 283–321.
- Dell, Gary S. (1990), Effects of frequency and vocabulary. Type on phonological speech errors. *Language and Cognitive Processes* 564: 357–352.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. (1997), *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Fromkin, Victoria A. (1971), The non-anomalous nature of anomalous utterances. *Lg* 47: 27–52.
- Fromkin, Victoria A. (1997), Some thoughts about the brain/mind/language Interface. *Lingua* 100: 3–27. [Magyarul: Gondolatok az agy, az elme és a nyelv közti kapcsolatokról. In: Bánréti Zoltán (szerk.) (1999), *Nyelvi struktúrák és az agy. Neurolingvisztikai tanulmányok*. Corvina, Budapest. 59–90.]
- Garrett, Merrill F. (1976), Syntactic processes in sentence production. In: Wales, Roger J. – Edward C. T. Walker (eds.), *New approaches to language mechanisms*. North-Holland, Amsterdam, 231–256.
- Garrett, Merrill F. (1980), Levels of processing in sentence production. In: Butterworth, Brian (ed.), *Language production I*. Academic Press, New York, 177–220. [Magyarul: A feldolgozási szintek a mondatprodukcióban. In: Pléh Csaba (szerk.) (1989), *A beszédmegértés és a beszédprodukció pszichológiája*. Tankönyvkiadó, Budapest, 275–322.]
- Garrett, Merrill F. (1988), Processes in language production. In: Newmeyer, Frederick J. (ed.), *Linguistics: The Cambridge survey: Vol. 3. Language: Psychological and biological aspects*. Cambridge University Press, Cambridge UK, 69–96.
- Gósy Mária (1999), *Pszicholingvisztika*. Corvina, Budapest.
- Gósy Mária (2001), A lexikális előhívás problémája. In: Gósy Mária (szerk.), *Beszéd-kutatás 2001*. MTA Nyelvtudomány Intézet, Budapest. 126–142.

- Gósy Mária (2004), „Nyelvbtlás”-korpusz, tanulmányok. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Jakobson, Roman (1941), *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*. Almqvist och Wiksell, Upsala.
- Kiefer Ferenc (2000), *Jelentélmélet*. Corvina, Budapest.
- Levelt, William J. M. (1989), *Speaking. From intention to articulation*. MIT Press, Cambridge MA.
- Martinet, André (1973), A nyelv kettős tagolódása. In: Szépe György (szerk.), *A nyelvtudomány ma. Szemelvények korunk nyelvészetéből*. Gondolat, Budapest, 39–52.
- Nádasdy Ádám – Siptár Péter (1994), A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 42–182.
- Nooteboom, Sieb G. (1963/1973), The tongue slips in patterns. In: Fromkin, Victoria (ed.) (1973), *Speech errors as linguistic evidence*. *Janua Linguarum* 77. Mouton, The Hague.
- Pap Mária (1970), Vissza a nyelvészethez! *ÁNYT* VII: 207–228.
- Paul, Hermann (1880), *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Niemeyer, Halle.
- Rumelhart, David E. – James L. McClelland (1982), An interactive activation model of context effect in letter perception. Part 2. The contextual enhancement effect and some tests and extensions of the model. *Psychological Review* 89: 60–94.
- Roelofs, Ardi (1999), Phonological segments and features as planning units in speech production. *Language and Cognitive Processes* 14: 173–200.
- Saussure, Ferdinand de (1967): *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat, Budapest.
- Sebestyén Tar Éva (2006), A 3–6 éves kori fonológiai fejlődés kronológiai mintázata a magyarban. *Open Art*, Budapest.
- Stemberger, Julia P. (1985), *The lexikon in a model of language production*. New York, Garland.
- Szende, Tamás (1992), Phonological representation and lenition processes. *MFF/HPP* 24. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szende Tamás (1997), *Alapalak és lazítási folyamatok*. *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 22. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szende Tamás – Szépe Judit (2006), Szófelidézés elakadásokban. In: Galgóczi László – Vass László (szerk.), *A mondat: kaland*. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára. JGYF Kiadó, Szeged, 360–363.
- Szépe Judit (2000), Fonémikus parafáziák magyar anyanyelvű afáziások közlésfolyamataiban. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Intézetének Kiadványai 2. PPKE BTK, Piliscsaba.
- Szépe Judit (2002), Hangsorépítési stratégiák nyelvbtlásokban és parafáziákban. In: Gósy Mária (szerk.), *Beszédkutatás 2002*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 52–69.
- Szépe Judit (2003), Hipotézisellenőrzés a fonológiában: a Globális Programozás Elvének néhány független bizonyítéka. In: Hunyadi László (szerk.), *Kísérleti fonetika és laboratóriumi fonológia a gyakorlatban*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Nyomda, Debrecen, 181–212.

- Szépe Judit (2005), Beszédtévesztések közös elve afáziásoknál, időskorúaknál és mindennapi nyelvbtlásainkban. *Beszédgyógyítás* 16: 32–74.
- Szépe Judit (2006), Történetek egy lovag botlásairól. In: Cser András (szerk.), *Köszöntő* kötet Szende Tamás tiszteletére. Open Art, Budapest, 77–100.
- Törkenczy Miklós (1994), A szótag. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan II. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 273–392.
- Vicsi Klára (1981), Az időtartam szerepe néhány mássalhangzótípus hallás alapján történő megkülönböztetésében. *Magyar Fonetikai Füzetek* 7: 59–66.
- Warren, Richard M. – Warren, Roslyn P. (1970), Auditory illusions and confusions. *Scientific American* 223: 30–36.

SCHÜTZ ISTVÁN

A múlt nyomasztó öröksége. Gondolatok egy új román monográfiáról

Sala, Marius: De la latină la română [A latintól a románig] Univers Enciclopedic, București. 2006.
2. javított és bővített kiadás, 185 o.

1. Bevezetés

A monográfia szerzője Marius Sala akadémikus, a Román Tudományos Akadémia „Iorgu Iordan – Al. Rosetti” Nyelvtudományi Intézetének igazgatója, a kötet címe De la latină la română [A latintól a románig], az 1998-ban megjelent első kiadás javított és kisebb pótlásokkal bővített változata. A kötet a Román Tudományos Akadémia „Iorgu Iordan – Al. Rosetti” Nyelvtudományi Intézet kezdeményezésére indított A román nyelv című új sorozat első kötete, első kiadása időközben öt nyelven jelent meg, tudomásunk szerint franciául, spanyolul, olaszul, angolul és németül. A francia változatot, melyet alkalmunk volt összevetni a második román kiadással, a román Agenția Națională pentru Știință, Tehnologie și Inovare (Nemzeti Tudományos, Technológiai és Újítási Ügynökség) támogatásával a párizsi Editions l'Harmattan adta ki 1999-ben. A monográfia egyébként 2007 márciusától kezdve 2008. januárig tizenegy folytatásban, kivonatosan, néhány kisebb-nagyobb módosítással, a latin eredetű román szókincs felsorolása nélkül, a román Historia című folyóiratban is megjelent.

Marius Sala 1932-ben született a Bihar megyei Vaskoh (Vașcău) községben. Szakterülete a román filológia és a romanisztika, a Román Tudományos Akadémia tagja és a Nyelvtudományi Intézet igazgatója, ezenkívül tagja a spanyol és az uruguayi akadémiának, valamint a mexikói Kulturális Intézetnek is.

*

A kötet bevezetőjében a szerző hangsúlyozza, hogy a román nyelv történetének bemutatására eddig még sohasem használt módszert választott: a román nyelv fejlődését lépésről lépésre vetette egybe a többi újlatin nyelv fejlődésével. A latinban vagy az újlatin nyelvekben tapasztalható tendenciákból indult ki, mielőtt a külső hatások vizsgálatához fogott volna. Majd ezután az ígéretes bevezetés után a román nyelv genealógiai meghatározására egykori professzorát,

Alexandru Rosettit idézi: „A román nyelv a Római Birodalomnak a romanizált dunai provinciákat felölelő keleti részében (Dáciában, Pannonia déli felében, Dardániában, Felső és Alsó Moesiában) beszélt latin nyelv, amit napjainkig megszokás nélkül használtak attól a pillanattól kezdve, hogy a latin nyelv behatolt ezekbe a provinciákba...” (Rosetti 1964/I: 39 – fordítás: más megjegyzés hiányában a Szerző fordítása).

Ezzel az idézettel Sala már a kezdet kezdetén olvasóinak értésére adja, hogy monográfiájában ő is a román nyelvészek és történészek hagyományos útját járja, azaz kutatásaival és következtetéseivel a dáko-román kontinuitás elméletét kívánja – esetleg újabb érvekkel – alátámasztani. Mindenesetre a bevezetőben aláhúzza, hogy „...a román nyelv mai sajátosságaira a román nép periferiális földrajzi elhelyezkedése ad magyarázatot...” (Sala 2006: 15), hiszen, az újlatin nyelvek területének a peremére kerülve, történelmében hosszú évszázadokra minden kapcsolata megszakadt a testvérnnyelvekkel. A szerző előrebocsátja ugyan, hogy nem áll szándékában *par excellence* tudományos művet írni „idézetekkel és bibliográfiai utalásokkal (...), hanem inkább minél szélesebb közönség számára hozzáférhető, közérthető beszámolót...” (Sala 7), de ez a kijelentése nincs összhangban a kötet terjedelmének több mint 65 százalékát kitevő filológiai fejezetek szinte nyomasztó túlsúlyával. A kötet végén találunk egy „szelektív bibliográfiát” is (összesen 33 utalást, 20 szerzőre, köztük 4 saját és 2 általa szerkesztett műre), de ebben egyetlen külföldi kutatót sem említ meg, és a román szerzők írásából is csupán az 1965 után kiadottak közül ad szemelvényeket, kivéve Ovid Densusianu *Histoire de la langue roumaine* (1901) című örökzöld monográfiáját és Sextil Pușcariu *Etudes de linguistique roumaine* és *Istoria limbii române* Vol. I. *Privire generală* [A román nyelv története I. kötet Általános áttekintés] (Pușcariu 1973) című korábban megjelent köteteit. Két fő forrásmunkájaként Fischer *Latina dunăreană – Întroductură în istoria limbii române* (1985) és a szerzőnk szerkesztésében megjelent *Enciclopedia limbii române* [A román nyelv enciklopédiája] (Sala 1989) című kiadványokat jelöli meg. Érvelései során ugyanakkor többször is hivatkozik, Eutropiustól és Jordanestől (és természetesen Anonymustól) kezdve olyan szerzőkre is, akiknek a nevét más országokban kiadott romanisztikai monográfiákban csak elvétve lehet fellelni.

2. Dáko-román történelemlecke

A román nyelv és etnikum útja természetesen a néhány évszázad alatt világ-birodalommá váló Róma történetével, a latin nyelv diadalútjával indul. Tacitus írásaiból idézi, mekkora vonzerőt gyakorolt a latin nyelv a római légiónok által

leigázott különböző etnikumokra. Így például Julius Caesar diadalmas hadjárata után a galliai kereskedők siettek elsajátítani a latin nyelvet. Sőt „időszámításunk 21. esztendejében Gallia legjelentősebb személyiségeinek a fiai már az Autunban létesített római iskolába jártak...” (Sala 15–16). Ennek következtében anyanyelvük mindinkább háttérbe szorult. A latin nyelv átvételi folyamatának időtartama a római hódítás nyomásától és a helybeli lakosság nyelvének fejlettségétől, kulturális színvonalától függött. „A latin a kultúra nyelve volt – állapítja meg a szerző –, szemben az őslakosság nyelvével, ami a beszélt nyelv szintjén maradt (...) A latin nyelv rendelkezett az írásbeliség előnyével...” „Idővel, nálunk is, mint nyugaton, a latin, a Birodalom nyelvének tekintélyével, a fő érintkezési eszközzé vált az őslakosság nyelvének rovására, amit lassan elhagytak...” (Sala 16).

Dácia őslakosai a dáko-géták, akikről először *géták* néven a Kr. e. 6. század görög szerzői (mindenekelőtt Herodotosz) tesznek említést, és akik az Al-Duna, a Fekete-tenger és a Balkán-hegység közötti területen éltek. Később, Kr. u. az 1. századtól kezdve az idősebb Plinius és Tacitus írásaiban találkozunk *Daciával*, mint a Dunától északra fekvő terület nevével, és ennek lakóival. Burebisztának (más változatban Boirebisztának), majd későbbi utódának, Decebalusnak ugyanis nem volt sem egységes népe, sem központi irányítású országa, hanem mindketten törzsszövetségbe kényszerítették a térség törzszeit, köztük a kelta szkordiszkokat is. A szerző szerint a geták és a dákok dák nyelven, „egyesek szerint trako-dák nyelven” (Sala 17) beszéltek, amely az indo-európai nyelvcsaládhoz tartozott. Sajnos, a szerző nem árulja el, kik azok az „egyesek”, akik a dákok és a geták nyelvét „trako-dák” nyelvnek nevezik (ahogyan azoknak az „egyes szakembereknek” a nevét sem, akik a térség több folyónevét ebből a hibridnyelvből próbálták származtatni). A dák nyelvből, mint ismeretes, mindössze néhány (60) gyógynövény neve maradt fenn (Dioszkoridész Pedaniosznak, Claudius és Nero görög orvosának és Pszeudo-Apuleiosznak a feljegyzésében), több szó hibás vagy vitatott görög átiratban, de ezek közül is a tüzetes vizsgálódás után mindössze 16–20 szóról feltételezhető, hogy valóban dák szó lehet. Vladimir Georgiev bolgár akadémikus, a szófiai Trakológiai Intézet alapítója arra a következtetésre jutott, hogy a dák korántsem valamilyen trák nyelvjárás, hanem önálló indoeurópai nyelv volt, ezt pedig egy általa „felfedezett” kis-ázsiai nyelvvel rokonítja, amit „moesia” nyelvnek nevezett el. (Georgiev 1977) A nyelvtudomány ezt a hipotézisét máig sem fogadta el (Georgiev négy glosszára és egy kétszavas kis-ázsiai feliratra hivatkozva fogalmazta meg azóta feledésbe merült hipotézisét Trakite i tehniyat ezik – Les Thraces et leur langue című monográfiájában.) A trák nyelvemlékeket előtte a szintén bolgár Dimitar Detschew gyűjtötte össze és elemezte (1952, 1957), de eddig csak néhány trák nevet és glosszát sikerült megfejteni. Hogy mennyire

sötétben tapogatózik a kutatás, arra csak egy példa: a híres ezerevői gyűrű görög betűs trák felíratáról eddig több mint egy tucat „megfejtés” készült (maga Georgiev kettőt is adott), de ezek még köszönő viszonyban sincsenek egymással. (Még az sem biztos, hogy a gyűrű – két és fél cm-es átmérőjű! – valóban gyűrű volt-e). Eddig mindössze annyi tekinthető biztos eredménynek, hogy a felíratban kétszer is előfordul a 'király' jelentésű *részosz* trák szó. A kutatók még azt sem tekintik bizonyított ténynek, hogy a dák és a géta ugyanaz a nyelv vagy egymáshoz közel álló nyelvjárás lett volna, hiszen Herodotosz, akire a román kutatók hivatkoznak, történetíró volt, nem pedig dák nyelvjáráskutató. Ezért be kell érünk annyival, hogy a dáko-géta, a géto-dák, a trako-dák és a moeso-dák megannyi fantáziaszülte fogalom, amelyekről még sejteni sem lehet, hogy valamelyiknek egyáltalán van-e valami köze a valósághoz. Jellemző, hogy egy néhány évvel ezelőtt megjelent romanisztikai tankönyvben (Allières 2001) a következő sommás megállapítást olvashatjuk: Ha az illírek, a trákok és a dákok nyelve közül „az első kettő... csak nagyon felületesen és futólag szolgált szubsztrátum-nyelvként a latin számára, a dákok annak a népnak az alapját alkották, amelyik ma románul beszél – de sajnálatos, hogy semmit sem tudunk a nyelvükről, amely, mégis úgy tűnik, indoeurópai volt...” (Allières 2001: 14). Tegyük hozzá, hogy a ránk maradt dák személynévek közül néhányról bebizonyosodott, hogy kelta eredetűek, így többek között Decebalus és Dicinius, görög átíratban Dekainosz főpap neve is. A szkordiszkok, görögösen szkordisztai kelta törzs Al-Duna menti hódításai – feltehetőleg – eljuttatták az ott élő etnikumokhoz is a vasból készült fegyvereket, és miként Julius Caesar korában a görög nyelv és kultúra Rómában, ugyanúgy Decebalus idejében a dákok körében a kelta lett a „divat”. Kelta kardokból több is előkerült a dák *tarabostes* elöljárók sírjából. Itt jegyezzük meg, hogy a görög szerzők csak a kotinok kelta törzséről tesznek említést, akik a vas bányászatára és feldolgozására szakosodtak. Traianus császár győzelme után nem találunk több említést erről a kelta törzsről, viszont a hódítók a Balkánról a bányászatra szakosodott illír pirusztákat telepítették be Dáciába a bányák művelésére. Ugyanakkor a dák sírok leletanyagából arra lehetne következtetni, hogy a vas feldolgozásához is értettek.

Sala megállapítja, hogy „...miként az újlatin nyelvek más területein, a trako-dákok betelepedése előtt itt is laktak más etnikumok is, de ezeket a trako-dákok asszimilálták...” Egyes szakemberek ezektől az indo-iráni etnikumoktól próbálták származtatni a Duna, (románul Dunărea), a Dnyeszter (románul Nistru), a Prut és az Olt nevét, amiket mások dák eredetűeknek magyaráznak (nincs kizárva, hogy mindkét félnek igaza van, amennyiben a trako-dákok átvették a szkíta neveket, majd ezek a nevek a latin közvetítésével jutottak el a jelenkorba...)” (Sala 18). A dák nyelvről egyébként vajmi kevés ismeretünk van, teszi hozzá, mindössze néhány szó görög vagy latin átíratban, mert dák

nyelvemlékek nem maradtak fenn. A szerző a francia nyelv történetéből az 5–6. század folyamán a mai Franciaország területére bevándorolt bretonok (kelta etnikum) nyelvét említi meg, mint a gallok nyelvének az unokatestvérét, amelyiknek a segítségével a kutatók megpróbálták fényt deríteni a bretonnal rokon gall nyelvre, a francia nyelv szubsztrátumára. A román esetében a kutatók az albán nyelvvel próbálkoztak, amit a román nyelv unokatestvérének tekintenek. Az albán nyelvet ugyanis a kutatók többsége (*sic!*) a trák egyenes leszármazottjának véli, szemben az illír eredetet valló kisebbséggel (?). „... Miközben a dákok elsajátították a latin nyelvet, ez utóbbi bizonyos változásokon ment át, és ezáltal kezdett eltérni a Római Birodalom más provinciáiban beszélt latin nyelvtől. (Sala 18) (Ezt a latin nyelvet a szerző Fischer említett (1985) művére hivatkozva, ettől kezdve csak *dunai latinként* említi!) A rómaiak által leigázott és a latint elfogadó lakosság nyelvéből a latinba átvett és megőrzött elemek összessége képezi az újlatin nyelvek szubsztrátumát. A román nyelv esetében a szubsztrátum a trako-dák...”

Sala tehát először a görög auktorok által említett gétákat azonosítja a dákokkal, aztán a geto-dákokat hirtelen – minden magyarázat nélkül! – trako-dákoknak nevezi, és ezekről a trako-dákoktól származtatja az albánokat is, mint a románok „unokatestvéreit”! Később kifejezetten Grigore Brâncuș román „trako-dakológusra” hivatkozik, aki, felhagyva Iosif I. Russu román epigráfus önkényes szószármaztatásaival (lásd Fehér foltok a Balkánon c. monográfiánk első részét – Schütz 2002), a tudományos követelményeknek megfelelő tárgyilagossággal látott hozzá az albán és a román közös szókincsének elemzéséhez, de többségükben elfogadott etimológiáiról kijelentette, hogy ezeket a szavakat „a dáciai latin nyelvű kolónusok vették át a nyelvi szubsztrátumból és adták át később a maguk latin szókincsével együtt az őslakosoknak” (Brâncuș 1983: 186). A képet még zavarosabbá teszi a népvándorlás korabeli etnikumok szerepének sommás összefoglalása. A szerző megállapítja hogy a román nép kialakulásának időszakában „kapcsolatba került a korábbi Dácia provinciában vagy a szomszéd területeken található etnikumokkal” (Sala 19). Ezek közül nem mindegyiknek maradtak nyomai a román nyelvben. „Ismeretes a germán etnikumok esete, amelyek jelenlétére a egykori Dácia területén nyilvánvaló bizonyítékok vannak (akár csak arra hivatkozzunk, hogy létezett egy püspökség is, aminek a vezetője, Wulfila, volt az első, aki a Bibliát az egyik germán nyelvre lefordította) (Sala uo.), de a filológusok egyetlen román szónak a gót eredetében sem tudtak megegyezni (a legtöbben csupán a román *nasture* 'gomb' < gót *nastilo* ua. szót fogadják el ilyen eredetűnek). A Dácia kiürítését követő, sokat vitatott évszázadokat érintő fejezet ismertetésénél még részletesebben vissza kell térnünk ennek az időszaknak a

hányatott történetére is, de a szerző számos pontatlanságára és csúsztatására már a monográfia bevezető részében meglepő szemelvényeket találunk.

Nem kapunk konkrétabb, világosabb képet Dácia Traiana provincia romanizálásáról sem. Sala elismeri, hogy Dácia mindössze 165 évig (106–271) volt római provincia, de hozzáteszi, hogy ezen a területen nagyon erőteljes romanizálás ment végbe. Sőt a romanizálás „már Dácia tényleges római elfoglalása előtt megkezdődött, annak eredményeként, hogy meghódítottak néhány határos provinciát (nyugaton Pannoniát, délen és keleten pedig Moesiát), meg hogy a Dunát római folyóvá tették (a római kereskedők már jóval a katonai hódítás előtt behatoltak a Dunától északra eső területekre)...” (Sala 21). M. Licinius Crassus római proconsul Kr. e. 28-ban valóban elfoglalta a mai Dobrudzsát, de érdemes röviden egybevetni mindazt, ami a későbbi Havaselve és Moldva déli területein egyrészt valóban történt, másrészt ezeknek az eseményeknek a román szerzők műveiben található rugalmas értelmezését. Augustus császár délkelet-európai pacifikációs akcióinak során, a Kr. u. első években gyökeres elhatározásra jutott: „Legátusa, Aelius Catus átkelt a Dunán és (...) az oláhországi síkságon kiűritett minden géta oppidát, ugyanakkor a moesia római területre telepítve 50 000 gétát. Ily módon egy tervszerűen elnéptelenített széles övezetet hoztak létre a Birodalom dunai határa előtt, a folyó bal partján (...) Az Al-Duna menti régi géta települések megszűntek.” – írja Radu Vulpe román régész (Vulpe 1976: 151–152). Aztán a régész így folytatja: „Ezzel kezdetét vette a második szakasz ezeknek a területeknek a történetében. Ettől kezdve ki voltak szolgáltatva a római hatalomnak. Ezt a hatalmat a rómaiak kezdetben továbbra is közvetve, a cliens trák királyok révén gyakorolták; majd Kr.u. 45-től kezdve Moesia provincia hadserege vette át, aminek a hatáskörét a Pontus Euxinusig terjesztették ki. Az oláhországi síkságnak az elnéptelenített övezete, amelybe tilos volt az északi dombvidéken meghúzódó gétáknak belépniük, ténylegesen római birtokká vált” (Vulpe uo.). A román régész hozzáfűzi, hogy Moesia parancsnoka, Plautius Silvanus Aelianus számos dák, bastarna és roxolán szarmata törzsfőt térdre kényszerített, „akik a mai Moldova belső részében és az észak-pontuszi sztyeppén éltek. Ezek közül a dunántúliak közül több mint százezer személyt a Dunától délre, Moesia provinciába telepítettek át. Dácia valamennyi keleti, Kárpátokon túli területe, amiket a moesia hadsereg tartott kordában, valamilyen formában engedelmessé tartzott Rómának...” (Vulpe 1976: 152–153). Mint ismeretes, Decebalus 85-ben történt váratlan moesia betörése után Domitianus császár kettéosztotta Moesia tartományt. Ekkor Moesia Inferior kapta a korábbi Ripa Thraciae egész területét a Ciabrus torkolatától a tengerig. Aztán 89-ben Tettius Julianus római hadvezér betört a mai Erdély területére és békekötésre kényszerítette Decebalust. Vasile Pârvan szerint a békekötést követő bőven tíz éves békeidőszakot nem lehet csupán azzal

magyarázni, hogy Decebalus elégedett volt a számára előnyös békefeltételekkel: „Azokra a római fegyveres erőkre is kell gondolnunk, amelyek a környező területeken állomásoztak, mint a Bánság, Olténia, Oláhország, Alsó-Moldova, és amelyek őt szemmel tartották. Elképzelhetetlen, hogy Tettius Julianus 89-ben diadalmaskodó csapatait visszavonták volna a hadműveletek idején elfoglalt valamennyi harci állásukból. Ha a rómaiak elhagytak volna olyan területeket, amelyek a legyőzött fél bekerítését szavatolták, ez olyan súlyos stratégiai hiba lett volna, hogy Domitianus rágalmozói nem mulasztották volna el leleplezni... Ezek a területek bizonyos mértékben már régóta a Birodalomtól függték. De ennek a függőségnek ekkor az állandó katonai megszállás formáját kellett öltenie magára, azaz az annexió formáját” (Pârvan 1926: 116). Radu Vulpe viszont már így írt róla (Vulpe 1976: 154) „ezt a következtetést már Vasile Pârvan is megfogalmazta, legalábbis ami a Bánságot és Olténiát illeti, de kifejezetten nem zárta ki ennek érvényes voltát Oláhországra is.” Aztán a British Museumban lévő 2851. sz. papiruszra és A. S. Hunt brit kutató következtetéseire hivatkozva tényként kezeli az annexiót (Vulpe uo. 154). Ehhez a nyakatekert okoskodáshoz régészeti bizonyíték is kellett. Ezt szolgáltatta Gheorghe Bichir *Cultura carpică [A karp kultúra]* (1973) című több mint 400 oldalas monográfiája, amiben a szerző arra a meglepő következtetésre jutott, hogy a 2. és a 3. század folyamán a Keleti Kárpátok keleti lejtőin és a mai Moldova területén a Dnyeszteren túlra is átnyúló „karp birodalom” volt, amitől „még a hatalmas Róma is rettegett”, de a „történelem mostohasága folytán” (Russu 1995: 85) egyetlen királyának vagy hadvezérének a neve sem maradt fenn. Természetesen Bichir is Jordanest hívja tanúnak, aki a *Geticában* „a háborúban nagyon rátermett népnek” nevezi a karpokat, „akik állandó ellenséges viszonyban voltak a rómaiakkal, és akik veszedelmet jelentettek a rómaiaknak...” (Jordanes *Getica* 91. 25.: „Carpi genus hominum ad bello nimis expeditum qui saepe fuere Romanis infesti...”). Szögezzük le, hogy az Északi-Kárpátokban és a Keleti-Kárpátok külső lejtőjén valóban éltek karpok (az egyik szabad dák törzs tagjainak a neve), akik fosztogató betöréseikkel valóban sok borsot törtek a rómaiak orra alá (de a Kárpátok hegylánca nem tőlük kapta a nevét!). Bichir viszont elfelejti megemlíteni, hogy a karp régészeti anyag vegyes, szarmata és korai germán keveredést mutat, és a leletek között gyakoriak a római provinciákban zsákmányolt római eredetű tárgyak. Nagyobb támadásokra is csak különböző germán és indo-iráni törzsekkel szövetkezve vállalkoztak. Aztán a 3. és a 4. század fordulóján, saját kérésükre, a rómaiak áttelepítették őket Scythia Minor provinciába. Egy nagy birodalmat telepítettek volna át, amelynek a lakossága addig az első világháború előtti Románia (a régi *Regát*) felét népesítette be? És szűk új hazájukban a 4. század karpjai még nem is sejtették, hogy több mint másfél évezreddel később mekkora szerephez jutnak az egész

Balkán ókori történetében! Gottfried Schramm (Schramm 1994), de előtte már Iosif I. Russu (Russu posztumusz kötete 1995) román epigráfus egyenesen tőlük származtatta még az albánokat is! Így vagy úgy, de a kontinuitás védelmezői, miután a Kárpátokon kívül eső, Dácia Trajana provinciánál sokkal nagyobb területeken felfedezték a római tényezőt, most előkerítették a nélkülözhetetlen dák tényezőt is, aminek a segítségével a dáko-román kontinuitás területe kiterjeszthető lett nemcsak Moldovára, hanem Havaselveinek az Olttól keletre eső részére is! És csak egy újabb szűk emberöltőnek kellett eltelnie, hogy Marius Sala már minden külön érvelés és dokumentáció nélkül, magabiztosan értekezhesen „egy kompakt romanizált tömbről”, a „kárpátibalkáni romanitásról, aminek a fő tengelye a Duna volt...” (Sala 30). Mert szerinte: „Miként a Dunától északra, a folyótól délre élő trák lakosságot is romanizálták, hiszen a Balkán félszigetet a Birodalom már sokkal korábban meghódította...” (Sala uo.).

A The Times kiadású európai történelmi atlasz (erről részletesebben később szólnunk) 38. térképdoldala szerint a rómaiak Tráciát (csupán a Jireček-vonaltól délre fekvő területeket) Kr. u. 45-ben foglalták el, az Al-Dunáig terjedő sávot viszont már Kr. e. 29-ben. Tegyük hozzá, hogy itt nem katonai hódításról, hanem eredményes „diplomáciai” akcióról volt szó, amennyiben a *Divide et impera!* elvet a gyakorlatban alkalmazva, Róma az egymással versengő trák törzsek közül mindig a legerősebbet, kezdetben az odrüszokat támogatta, de az egész Trácia annektálására csak Burebiszta (Boirebisztasz) politikai-katonai szövetségének széthullása után kerülhetett sor. A trák törzsek viszont függetlenségüket már Kr. e. a 6. sz. végén elvesztették, amikor Xerxész megtörte ellenállásukat, és a perzsa uralom alól csak 476-ban sikerült felszabadulniuk Térész király vezetésével. A Kr. e. 4. század derekán makedonok, majd kelták (szkordiszkok) uralma alá kerültek, ez utóbbi alól csak Kr. e. 216-ban szabadultak. A trákok körében intenzív romanizálásról legfeljebb a Jireček vonaltól északra lehetett szó, ahol még a 4. században is megvolt a remesianai (ma Bela Palanka) keresztény püspökség.

Az Al-Dunán Domitianus idejében valóban megjelentek a dinogetiai bázis Classis Flavia Moesia hadi- és szállító hajói, de ezek a gabonaszállításán kívül, ugyanúgy, mint a légiók különböző cohorsai, csak járőrözési feladatokat (katonai „razziákat”) láttak el a korábban kiűritett területeken. A hangsúly természetesen a gabona- és más élelmiszerszállításokon volt, mivel a provincia „mezőgazdasági nagyüzemei” még a Dáciában állomásozó két (nem tíz!) légiót sem tudták volna ellátni. Hadrian Daicoviciu román történész sokan megrójják, amiért szerkesztésében olyan tanulmányok is megjelenhettek, amelyekben szárnyukat próbálgató fiatalok „Dáciai urbanizációs folyamatról”, a „dák városok közvilágításáról” írogattak, de Societatea dacică în epoca statului [A dák

társadalom az állam korában] (1981: 23–47) c. terjedelmes tanulmányában, a címben használt kiabálóan anakronisztikus *állam* szó ellenére, feltétlenül dicsérendő az az aprólékos munka, amivel a szerző és csapata az antik világ minden elérhető írott emlékét átböngészte, hogy lehetőleg részletes és hiteles képet rajzoljon a dák társadalomról. És azért is meg kell dicsérnünk, hogy tanulmányában „ebből viszont arra lehet következtetni”, vagy „ennek alapján feltételezhető”, avagy „ezek szerint nyilvánvaló” szavakkal kezdődő mondatok helyett ilyen megállapításokat lehet olvasni: „nem lehet megállapítani”, vagy „kevés adatunk van ahhoz, hogy következtetést vonhassunk le belőlük”, avagy „ezt a kérdést még tovább kell vizsgálni”. Igen, a szerző semmit sem próbál szépíteni, amikor a dák társadalom plebsének a régészeti leletek által is tükrözött nyomorúságos és primitív életkörülményeiről ír.

Ami pedig az Al-Dunát illeti, a folyószakasz csak évszázadokkal később, Justinianus korában vált valóban „római” folyóvá, ekkor még a görög Hiszter vagy Iszter néven (vö. Parisztrion, majd később Paradunavon téma), amikor *Nea Romé* ('Új Róma'), azaz Bizánc hajóhada uralta a folyót a torkolatvidékétől a Vaskapu szorosig. Persze nem ez az első eset ebben a monográfiában, hogy a szerző a *római* jelző használatával megtéveszti azoknak az olvasóinak a zömét, akiknek ezt a művét szánta, hiszen csak a történetész tudja, hogy a bizánci uralkodók és vezető rétegek nemcsak birodalmukat tekintették „Új Rómának”, hanem magukat is rómaiaknak nevezték. (A török hódítók éppen Bizáncnak erről a „latinos” nevére neveztek az elfoglalt balkáni területek nagy részét *Ruméliának*, a keresztényeket pedig *rumiknak* (< a bizánci *romé*, *romi* 'római', illetve a törökök értelmezése szerint 'keresztény' jelentésű szóból).

3. Dácia Traiana romanizálása

A dáciai romanizálás egyik legfontosabb előmozdítója kétségtelenül a megszálló római hadsereg volt, a katonai táborok körül kialakult kereskedőtelepekkel (*cannabae*). Tudjuk, számtalan korabeli feljegyzés maradt róla, hogy Dácia Traiana provinciában az aurelianusi kivonulásig két teljes légió állomásozott. Az is vitathatatlan tény, hogy a római légiók teljes létszáma a császárság korában érte el a 6 000 főt. Vajon milyen forrásból merítette Marius Sala a 60 000 római katonát (azaz nem kevesebb mint tíz légiót), akiket szerinte a hódítást követően nyomban Dáciába vezényeltek (Sala 21)? Ugyanezt a kérdést tehetjük fel a szerzőnek a 2. században a provincia 44 római városáról, majd a később (az aurelianusi kivonulást követő időkből) feltárt „több mint 160 dák faluról” szerzett ismereteivel kapcsolatban is (Sala uo.). Sala monográfiájában

ugyanilyen megmagyarázhatatlan módon nőtt 4–5000-ről 12000 fős befogadó képességűre a sarmisegetuzai amfiteátrum, vagy 2-ről 15-re a dák férfiakból toborzott római katonai egységek száma. Ezzel szemben a szerző fölöslegesnek tartja megemlíteni a pusztító markomann háborukat (167–180), majd ezeket követően a dáciai kolónusok vérbe fojtott lázadását, bár ezek a tragikus események komoly törést okoztak a provincia romanizálásában, nem beszélve arról, hogy a Severus-császárok béke-évtizedeiben beáramló új kolónusok már a Birodalom keleti provinciáiból jöttek és főleg görög meg sémi származásúak voltak. És ne is említsük a romanizálási tényezők közé sorolt „mezőgazdasági nagyüzemeket”, amelyeken a betelepült kolónusok őslakos munkaerőt foglalkoztattak. A gyors és intenzív romanizálás következtében „...Dáciában ugyanolyan városi és falusi élet alakult ki, mint a Birodalom nyugati területein, – írja könyvében Sala – vízvezetékekkel, thermákkal, templomokkal, amfiteátrumokkal... Ez volt a dákok élete is, mert, miként megállapítható, Traianus megszüntetett egy államot, de nem semmisített meg egy népet” (Sala 30). Szemléltetésül Sala Dácia Traianát ebben is a többi római provinciához hasonlítja: „...az őslakosok mindenütt számbeli fölényben voltak, elsajátítva a római életformát és főként a latin nyelvet...” (Sala uo.).

Marius Sala és a dáciai romanizálással foglalkozó más román nyelvészek és történészek szinte kivétel nélkül a többszörösére növelik a provinciában létesült városok számát, és hallgatnak a többi római provinciára jellemző *civitas peregrina* szervezetek (az őslakók megmaradt és önálló vezetésű törzsi közösségeik) dáciai hiányáról. Az urbanizációt minden provinciában a meghódított nép vezető rétege indította el, mert elsőnek vette fel a kapcsolatot a hódítókkal, de a *civitas peregrina* is várossá fejlődhetett. Mivel Dáciában a vezető réteg úgy szólván kipusztult a háborúban, *civitas peregrina* pedig nem létezett, város csak a katonai táborok mellett alakulhatott ki. Erre viszont a Severusok kora előtt nem nyílt lehetőség, mert a katonai alakulatok addig nem mondhattak le a polgári lakosság javára az ellátásukra biztosított *territoriumokról*, azaz földterületekről.

„A döntő tényező a latin nyelv volt – folytatja Sala –, a Birodalom nyelve, szemben a barbárok nyelvével, majd a 3. század után a kereszténység nyelve, szemben a pogányok nyelvével. A kereszténység a 4. sz. derekán terjedt el a Dunától északra élő lakosság körében. A dáciai kereszténység az egyik bizonyítéka annak, hogy ott latinul beszélő lakosság élt” (Sala 23). Aztán néhány oldallal később már arról értesülünk, hogy a gótok az egykori Dácia provincia területén „nagyon valószínűleg romanizált lakosságot találtak, mivel Wulfila személyében egy gótot neveztek ki 341-ben Duna-menti püspököknek, hogy a keresztény lakosságot vezesse...” (Sala 29). A feltehetőleg görög származású gót Wulfilát 341-ben tényleg püspökké szentelte Euszébiosz nikomédeiai püspök, de azzal a feladattal, hogy térítse meg a Bizánci

birodalom északi határára érkezett gótokat. A felszentelő és az újonnan felszentelt püspök is az arianus eretnekséget hirdette, Wulfila görögül, hiszen latinul nem is tudott, a Bibliát görögből fordította gótra, összeállítva a gót ábécét és elkészítve az első germán nyelvű műfordítást. Nyilván nem a romanizált dák keresztények számára...

Sala Dácia gyors és intenzív romanizálásának alátámasztására megemlíti azt a valós tény is, hogy a római provinciában másfél évszázadig tartó római hódoltság után 2 628 felirat került elő, a délkelet-európai római provinciák közül ennél többet csak Dalmáciában (8525) és Pannonia Superior provinciában (3824) találtak. A szerző azonban bölcsen hallgat két zavaró körülményről, és pedig arról, hogy a markomann-háborúk után a feliratok egyre nagyobb száma készült görög nyelven, továbbá arról, hogy ilyen nagy mennyiségű felirat közül mindössze 40 akadt, amelyiken trák eredetű személynév olvasható (akik a feliratot állíttatták, feltehetőleg az Al-Dunától délre fekvő egyik provinciában álltak be valamelyik légióba), dák személynév viszont egyetlen egy sem került elő. (Ezzel a kérdéssel különben Mócsy András is részletesen foglalkozott A római név mint társadalomtörténeti forrás (1985) című művében.)

4. Dácia Traiana provincia kiürítése jót tett a romanizált lakosságnak...

Mint ismeretes, Dácia provincia kiürítéséről (271-ben vagy 273-ban) két római történész, Eutropius és Vopiscus számol be. Az egyik a „rómaiak” kivonásáról, a másik pedig „a teljes lakosság” áttelepítéséről ír, örökzöld vitatémát szolgáltatva a historikusoknak, hogy valójában mi is történt a 3. század végén. Mielőtt ebben a kérdésben állást foglalna, a szerző Sextil Pușcariu román nyelvész egyik gondolatát idézi: „Dácia kiürítése az ottani romanitás javára vált, mert ha Róma fegyveres ellenállást tanúsított volna, a támadók megsemmisítették volna a romanizált lakosságot, ahogyan egy ciklon is keresztülszáguld a túlságosan gyenge gáton, mindent elsöpörve, amit útjában talál. Mivel azonban semmilyen ellenállásba sem ütköztek, a különböző támadók minden irányban szétszéledhettek, már nem voltak képesek akkora erővel lesújtani, ahogyan a tenger hullámai is elenyésznek a nagy kiterjedésű tengerparti fővényen...” (Sala 23). Ezt aztán egy újabb idézet követi, ezúttal Alf Lombard svéd romanistának a tollából (aki 1985-ben franciául írt román történeti alaktant adott ki): „Megállapíthatjuk, hogy sok évszázaddal Dácia elhagyása után, ugyanazokon a területeken egy újlatin nyelven beszélő kompakt lakosság él: ellenkező bizonyítékok előteremtéséig, amelyeket a kontinuitás elméletének ellenfelei képtelenek produkálni, a logika és a jóérzés csak egy következtetést diktálhat: a romanizált lakosság az első évezredben nem tűnt el Dáciából!” (Sala 23–24).

Marius Sala az említett két latin szerző közül főként Eutropiusszal foglalkozik részletesebben, akinek a magatartása megítélése szerint „a rómaiak hivatalos hazafias ideológiájába illeszkedik, amelyik »papíron« egy új provinciát létesített, majd kettőt ugyanazon a néven – Dácia Ripensis és Dácia Mediterranea –, de a Dunától délre” (Sala 24). Továbbá „Eutropius az egyetlen latin szerző, akit háromszor is görögre fordítottak, minek következtében a bizánci szerzők szórványos hivatkozásaikban egészen a középkor végéig ösztönösen Eutropius változatát veszik át (...) Ezt a tendenciózus hagyományt különben más latin forrásokban is megtaláljuk” (Sala uo.). De Eutropiusszal szemben van egy „jó” hagyomány is, amelyik Jordanestől származik. „Ezt olyasvalaki fogalmazta meg – szögezi le Sala –, aki az Al-Duna mentéről származik, tehát jól ismerte a Duna menti területeket, amelyekről sok mindent tudott, feltehetőleg bizonyos szájhagyományokból is. Jordanes rendkívüli érdeklődést tanúsít Moesia iránt, kompetens személyként kiegészíti és kijavítja felhasznált forrásait. Dácia kiürítésének esetében kijavítja Festus szövegét, aki Eutropius szövegét másolta le, kijelentve, hogy »...amikor Aurelianus császár visszarendelte onnan a légiókat, ezeket Moesiába telepítette...«” (Sala 24). Ezek után Sala így folytatja: „Dácia kiürítése nagy horderejű esemény volt a dunai régió életében, amit Jordanesnek, aki erről a tájékról származott, ismernie kellett és meg kellett őriznie az emlékezetében. Ő tehát a hadsereg kivonásáról beszél, ami a római közigazgatást jelenti, más szóval a hivatalos intézményeket...” (Sala 25).

Jordanesre, néhány évvel Sala monográfiája első kiadásának megjelenése után, egy másik román szerző is hivatkozik, mégpedig Lucian Boia (1944–) bukaresti történész professzor România, țară de frontieră a Europei [Románia, ország Európa határán] (2002) című, először angol fordításban megjelent monográfiájában. A professzor már az 1990-es években nagy döbbenetet keltett hazájában *Istorie și mit în conștiința românească* (1997, később magyar – Történelem és mítosz a román tudatban – és angol fordításban is megjelent), továbbá *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune* (1998) [Játék a múlttal. A történelem az igazság és a fikció között] című mítoszromboló monográfiáival. Idézzük Jordanesszel kapcsolatos gondolatait: „A kommunista ideológia munkára fogta a dákokat a nacionalizmus erősödésének időszakában, a 80-as évek táján (amikor nagy pompával ünnepelték meg a Burebista vezetésével alakult első dák állam megalapításának 2050. évfordulóját, kiigazítva a kronológiát, hogy a megemlékezésre sor kerülhessen, mivel lehetetlen pontosan megállapítani, mikor is kezdte uralkodását a dák király) (...) Aktualizálták Nicolaie Densușianu idealista tézisént a latin és a dák nyelv azonosságáról (Traianus híres oszlopának domborművein a római császár t o l m á c s nélkül tárgyal a meghódított dákokkal!). Ezzel kiiktatták a romanizálást, mivel a rómaiak csak Dácia ideiglenes bitorlói voltak (...) Ezzel szemben össze-

hasolíthatatlanul nagyobb hangsúlyt helyeztek a dákok tudományos ismereteire, sőt filozófiai hajlamaira is. Ennek az értelmezésnek az ideális forrása Jordanes, egy 6. századi történétíró, a gótok történetének szerzője. Mivel igyekezett minél előnyösebb megvilágításba helyezni a gótokat, a gétákkal azonosította őket, akiknek aztán ragyogó civilizációt tulajdonított. A dákok, akaratukon kívül, a gótoknak is és a román kommunistáknak is a segítségére siettek...” (Boia 2002: 36).

Jordanesszel kapcsolatban említsük meg, hogy ő az első „barbár” (alán vagy gót) történétíró, akinek latinul írt művei megmaradtak az utókor számára. Életéről csak annyit tudunk, hogy 490 táján született és 560 körül halt meg valahol a Bizánci Birodalom területén. Guthinger Bala, a bizánci hadsereg alán származású parancsnoka mellett ténykedett notáriusként, majd valamelyik balkáni kolostorba vonult, ahol szerzetesként írta történeti műveit. Főműve a *De origine actibusque Getarum* (A géták eredetéről és tetteiről) című kompiláció, amit Cassiodorus (487 k. – 583 k.) római történész 523 és 533 között készült, de elveszett *Libri XII de rebus gestis Gotharum* (XII könyv a gótok viselt dolgairól) című műve alapján, abból bőven idézve, írt meg. Miként az eredeti mű, Jordanes kompilációja is azt a célt szolgálta, hogy a keleti gót arisztokrácia törekvéseinek megfelelően leszerelje a római arisztokráciának a gótokkal szemben tanúsított ellenszenvét, még azon az áron is, hogy teljesen kiszolgáltatja a közrendű gótokat Bizánc kénye-kedvének. Természetesen sem Jordanes, sem mai szerzőnk nem tesz említést a gótoknak arról a kevésbé rokonszenves szokásáról, hogy az elfoglalt területeken a számukra fölösleges lakosságot pénzzé tették, azaz eladták a rabszolgapiacokon, mert a bizánci luxuscikket csak ezzel az *áruval* tudták megfizetni. Hiszen valószínűleg Aurelianus is ettől a keserves rabszolgasorstól akarta megkímélni a kitelepített – időközben már római polgárjogot nyert! – dáciai lakosságot.

A dáciai folyónevek eredetét illetően Sala a már említett Grigore Brâncuș kutatásaira hivatkozva szól a „kései trako-dák nyelv” bizonyos hangtörvényeiről, többek között megemlítve a dák *Alutus* folyónevet, amiből az *a > o* hangtörvény hatására a románban *Olt* lett. Ha Brâncuș valóban megfogalmazott egy ilyen „kései trako-dák” hangtörvényt, akkor mentségére csak a klasszikus mondást lehet felhozni: *Dicitur Homerus caecus fuisse!* Ugyanis az albán–román közös szókincs vizsgálatában ez a román kutató is aláhúzta a román nyelv konzervatív voltát, amennyiben az eredeti *a* hangzót a román megőrizte, az albánban viszont *o* lett belőle (lásd román *mazëre* ’borsó’ < albán *modhull* ’ua.’). Az *Olt* nevének hangtörténetével még egy probléma van. Az Erdélyben letelepülő németek („szászok”) a folyó nevét *Alt* alakban vették át a magyarból, akkor ugyanis a magyarban még megvolt az illabiális *a* hang, amiből már a 12. században *o* lett, és így az Erdélybe beszivárgó románok már csak a magyar *Olt* alakot vehették át

(lásd Gombocz 1928: 269–272). A Sala által felsorolt trako-dák folyónevek között kakuktkojás a havaselvei *Argeș* folyó neve, ami türk eredetű (Baskíriában ma is van ilyen nevű folyó). És hol van az erdélyi Beszterce-Bistrița, a Zsil, a Küküllő-Tárnava, vagy a Szamosba torkolló megannyi patak szláv neve? Kniezsa István e témában írt dolgozatának (1943) etimológiái még ma is helytállóak.

Úgy tűnik, a szerző ösztönösen valamilyen dák nemzetállam létét igyekszik sugalmazni olvasóinak. Ezért intézi el sommásan „beolvasztással” a római hódítás előtti „Dáciában” és az Al-Duna két partján élő keltákat (a szkordiszkokat, az erdélyi *cotinus* bányászokat) és a különböző indo-iráni etnikumokat (szarmatákat, szigunnákat, agathürszöket). Ebben a témában is jelentkezik Sala bizonyítékainak szelektív volta. A gótokról elfelejti megemlíteni, hogy mint jellegzetesen „falusi” etnikum, hagyták elpusztulni a provincia városait, mert nem tudtak mit kezdeni a köépületekkel. Sala viszont azt írja, hogy „a hunok betöréséig Dáciában zavartalanul folytatódott az élet a városokban és a falvakban. (...) A szegény lakosság berendezkedett az elhagyatott nagy épületekbe, az akkori szerény életkörülményekhez igazítva ezeket” (Sala 22). Szerinte a gótok különben is „főként a Kárpátok külső lejtőin” telepedtek le. A gót eredetű szavak hiányát a román nyelvben egyrészt azzal magyarázza, hogy a gótok „dáciai tartozkodása viszonylag rövid volt (mindössze 2–3 évszázad)...” másrészt pedig „a gót nyelv és a román alapját képező latin nyelv közötti intenzív kapcsolat hiányával...” (Sala 29). Összehasonlítás céljából itt is a már említett svéd romanistát idézi, aki hangsúlyozza, hogy a franciaországi baszk nyelvben sem maradt semmi nyoma a francia nyelv kialakulásában adsztrátumként szereplő germán nyelveknek. A gepidák (és az ókori szerzőknél talált *Gepidia* földrajzi fogalom) talán véletlenül maradtak ki Sala monográfiájából, pedig még a 6. században is ők uralták a Szamos és a Maros völgyét, sőt ők mérték megsemmisítő vereséget az atyai jusson hajbakapó Attila-fiakra, arra kényszerítve a maradék hunokat, hogy a Fekete-tengeri északi partvidékére húzódjanak vissza.

A romanizáció pedig tovább folytatódott. „Miként a Dunától északra – ismétli meg a szerző –, a folyótól délre élő trák lakosság is romanizálódott, főleg azért, mert a Római Birodalom már sokkal korábban meghódította és birtokába vette a Balkán-félszigetet. Tehát végbement a szintézis a trákok és a római kolónusok között, aminek eredményeként kompakt romanizált tömb alakult ki, a kárpáti-balkáni romanitás, aminek a fő tengelye a Duna volt” (Sala 30).

Feltehetőleg a bukaresti nagyobb könyvtárakban is fellelhető a londoni Times Books Harper Collins Publishers gondozásában 2001-ben már harmadik kiadásban megjelent *The Times History of Europe* című szemléltető történelmi atlasz, amit az oxfordi, a cambridge-i, az exeteri és az ohioi egyetem, valamint a

londoni King's College professzorai állítottak össze. A földrész legjelentősebb történelmi eseményeit röviden összefoglaló szövegbetétek a magyar Bereznay András ötletesen és célszerűen szemléltető térképeivel közérthetően és világosan mutatják be Európa történetét Kr. e. 900-tól (az első államalakulatok születésétől) egészen 2001-ig. Ennek a különleges atlasznak a 38. oldalán két térkép található, amelyek közül az alsó a Római Birodalom hódításait mutatja be időrendben, más és más színekkel jelölve az adott provinciákat. A fentiekben említett „kompakt tömb” az Al-Dunától északra, előbb összeszűkülő, majd kiszélesedő végű kitüremkedés, ami a történelmi Olténia tartományt, a Bánság délkeleti csücskét és az erdélyi medencét öleli fel a környező hegyekkel. A Duna-Tisza közén, a mai Tiszántúlon, Havaselnén és Moldovában nyoma sem volt a romanizálásnak. A Duna nem fő tengelye, hanem világos (természetes) északi (Pannóniában keleti) határvonal volt, amiből csupán a Dunántúlnál alig nagyobb terület esett a folyam bal partjára. Ami pedig a trákok és az illírek által lakott területet illeti, Sala következetesen megfelel a Jireček-vonalról, amitől délre a romanizálási folyamat teljében is a görög hatás dominált. A latin természetesen a balkáni provinciákban is behatolt az adminisztráció és a hadsereg életébe, de a 6. század végétől romanizálásról bajosan beszélhetünk.

Ezzel szemben Sala monográfiájában a következő mondatot találjuk: „A 6.században Justinianus alatt visszahódítják és megerősítik a Duna bal partján az erődítményeket és ezzel a római uralom ismét eljut a Bánságba és Olténiába” (Sala 23). (Itt természetesen a pontosság kedvéért és minden félreértés kizárása érdekében bizánci uralmat kellett volna említenie.)

5. A szlávok és a szláv nyelv a románok, illetve a román nyelv történetében

A szlávok történetét a román nép kialakulásának korában Sala egyetlen rövid bekezdésben foglalja össze: „A 6–7. században a Dunától északra megjelentek a szlávok. Mivel vonzotta őket Bizánc gazdagsága, a Bizánci Császárság lime-seinek összeomlása után (602) tömegesen hatolnak be a Dunától délre eső területekre. Számos római települést lerombolnak (csupán a tengerparti városok menekülnek meg, amelyeket a bizánci flotta védelmez). Megjelennek a szláv államok. És a 9. századtól kezdve a szláv nyelvű egyház elszlávosítja a romanizált elemet. Ezzel a tömeges invázióval szemben a romanizált lakosság egy része, a mai arumének ősei, a Balkán félsziget közepéről dél felé vándoroltak, és eljutottak a Pindusz-hegységbe, Thesszáliába és Epiruszba. Ily módon annak következtében, hogy a szlávok letelepedtek a Balkán félszigeten, széttöredezett a romanizált nyelvű kompakt tömb, ami valamennyi latin nyelvű

dunai provinciát (Dáciát, Alsó Pannóniát és a két Moesiát) felölelte. Daciában a szlávok száma csökkent a szláv tömeg dél felé irányuló kivándorlásával. Ez oda vezetett, hogy a romanizált őslakosság asszimilálta őket, és ezt a folyamatot egyes nyelvészek „második romanizálásnak” nevezik” (Sala 31).

A szerző tanítómestere, Alexandru Rosetti (1964: 35) a fentieket némi magyarázattal toldja meg: „A szlávoknak ebben az asszimilációs folyamatában a döntő tényező bizonyára a nyelv volt: a szlávok megtanultak románul, mert a román nyelv osztozott a római civilizáció presztízsében, a romanizált lakosság döntő gazdasági szerepében” (Rosetti 1964: III/35).

Sala lakonikus megszövegezésére csak egy elfogadható magyarázatot találhatunk: az olykor újabb ötletekkel alátámasztott, több évtizedes sulykolás következtében más nemzetiségű balkanológusok is kritikátlanul átvették a román érvelést. Szolgáljon itt erre egyetlen szemléltető példa, Emanuele Banfi olasz balkanológus *Storia linguistica del Sud-est Europeo* című monográfiájában egyetlen mondatot szán erre a kérdésre (Banfi 1991: 88): „a 6. században Erdélyben letelepedett szlávokat gyorsan és minden akadály nélkül asszimilálta a román többség.” Mindjárt fűzzük hozzá, hogy Banfi már a következő oldalon ellentmondásba keveredik önmagával, amikor ezeket írja: „...utoljára a dáciai szlávokat olvasztották be: Béla király egyik ismeretlen nevű jegyzője tanúsítja Erdélyben a szlávok jelenlétét is a vlahok mellett.”

Természetesen az Erdélybe beszivárgó szlávok semmilyen „romanizált többséget” sem találtak. Miután Bizánc biztatására a langobárdok és az avarok 568-ban döntő csapást mértek a gepidákra, Erdélyt az avarok szállták meg. Amíg fennállt *Gepidia*, erős gyepűrendszer védte Erdélyt, lehetetlenné téve a szlávok beáramlását. A 6. század második feléig a kelet és észak-kelet felől érkező szláv hullámok csak a Keleti- és a Déli-Kárpátok külső lábánál telepedhettek le, amint azt a legelső szláv régészeti leletek tanúsítják: Moldvában a Suceava-Şipot-i szláv temető, a Kárpátok hajlatánál 1536 sírral, a Sărata-Monteoru-i és a Bucureşti-Ciurel környékén feltárt több szláv temetkezési hely a 6–7. század fordulójáról. Az Erdélyt elfoglaló avarok megszüntették a gyepűrendszert, hiszen az ő „birodalmuk” keleti határa valahol a mai délorosz sztyeppén volt. Ezzel szabad utat engedtek a vándorló szlávoknak, akiket kezdetben, a gepidákkal vállvetve, maguk segítettek át az Al-Dunán a bizánci területekre. Az avarok központja Erdélyben a két *Küküllő*. (A név avar vagy kabar eredetű, a *kēkelēg* ’tüskebokor’ vagy ’kőkény’ jelentésű szóból, aminek tükörfordítása a folyó szláv eredetű román neve: *Târnava*.) Az első biztosan szláv erdélyi régészeti leletek Malomfalva (Podej) falu határában kerültek elő és a 600–630-as évekre datálhatóak. A szláv–avar szimbiózis a 7. század közepétől kezdődött a Küküllők felső folyásánál. Ezek a betelepült szlávok nyomorúságos földművesek voltak, akik még a fazekaskorongot sem ismerték. Avar uraiknak

fát és sőt vágta, gabonával és aprójószággal adóztak. Szimbiózisuk Nagy Károly-Charlemagne frank király diadalmas hadjáratával (795–796) szakadt meg, aki egyszer s mindenkorra véget vetett az avarok hatalmának. A szlávok Erdélyben túlélték az avarokat és a dél-erdélyi bolgár uralmat (9–10. sz.) is, sőt a régészeti leletek tanúsága szerint – főként Erdély északnyugati területein – még megérték a honfoglaló magyarokat is. Az avar–szláv szimbiózist számos közös temető tanúsítja, a több évszázados szláv jelenlétet a sok szláv eredetű toponímiai adat is bizonyítja (többek közt pl. a Szamosba torkolló patakok szláv eredetű neve). Erdélyben nem találunk egyetlen olyan toponímiai adatot sem, ami a romanizált lakosság túlélését bizonyítaná. Ma már sokan megfedkeznek róla, hogy Alexandru Philippide, az első komoly képzettségű román nyelvész, monumentális monográfiájában (1923, 1927) arra a következtetésre jutott, hogy Erdélyben „a romanizált lakosság csak csoda folytán élhette volna túl a hosszú népvándorlás hullámain” (Philippide 1923). Ezért a következtetéseért viszont ellenlábasa, Ovid Densusianu ma is állandóan emlegetett munkájában (Densusianu 1901) „roeslerizmussal” vádolta meg.

Az erdélyi szláv településekről román régészek is nyilatkoztak. A Ligia Bârzu – Stelian Brezeanu szerzőpáros (1991) munkájában megdöbbenésének ad kifejezést a 7. század derekáról származó erdélyi régészeti leletek láttán: „Több évszázados töretlen anyagi fejlődés után a múltba való teljes visszafelé fordulás tapasztalható (...) Minden megváltozik: a lakóhelyek képe, a talált eszközök, sőt még a temetkezési rítus is (...) A korábbi évszázadokból származó régészeti leletekhez képest hamvasztásos sírokat találunk (...) Ez az a pillanat, amikor eltűnnek az ókori hagyományok, amikor a műveltség visszatér történelem előtti formáihoz, így például túlsúlyba kerülnek a kézzel formált agyagtárgyak, amikor eltűnnek a technika és a különböző kézművességek hagyományai” (Bârzu-Brezeanu 1991: 213). Igen, a két román régész megdöbben, mert az ásatások során a dáko-román folyamatosság tárgyi bizonyítékait kereste, de az előkerülő leletek csupán az élet folyamatosságát tanúsították, a dáko-román kultúra ugyanis a 3. sz. végén megszakadt. Vékony Gábor magyar régész (1944–2005), aki a pannóniai és az erdélyi középkor kutatója volt és maga is számos ásatást vezetett, *Dákok, rómaiak, románok* című kis monográfiájában (1989) régészeti leletekkel támasztja alá következtetését, hogy az egykori Dácia Traiana provinciában az évszázadok folyamán h á r o m n é p e s s é g c s e r e következett be. Ezek közül az avar uralom a harmadik etnikai cserét jelentette. (Ezt a monográfiát egyébként 1996-ban angol fordításban kiadta a torontói Mathias Corvinus kiadó és egy-egy példányt küldött belőle az európai tudományos akadémiák könyvtárainak, hogy a kutatók tárgyilagos képet nyerhessenek a trianoni békeszerződéssel Romániához csatolt erdélyi területek középkori történetéről.)

Az intenzív szláv hatás a román nyelvet és etnikumot a Balkán keleti felében érte a bolgár cárság fénykorában, Szimeon uralkodása alatt (893–927). A vlah tereltető pásztorok kiválása az albán–vlah szimbiózisból természetesen már korábban megkezdődött, amikor megindult a vlah pásztortársadalom gazdasági és társadalmi differenciálódása. Feltűnő, hogy Sala meg sem említi Ioan Bogdan, az első jól képzett román szlavista nevét, aki már egy évszázaddal ezelőtt ezeket a szavakat mondta akadémiai székfoglaló beszédében: „A szláv elem olyan nyilvánvaló befolyást gyakorolt nemzeti mivoltunk kialakulására, hogy túlzás nélkül mondhatjuk, hogy szó sem lehet román népről, amíg a 6–10. század folyamán az őshonos román lakosság magába nem szívta a szláv elemeket” (Bogdan 1905: 21). Ez a kutató a szlávokat a román szintézis alkotó elemének tekintette (Bogdan 1894: 17–19 és 25). De Sala sem őt, sem tanítómesterének az írásait nem említi a román nyelvre gyakorolt szláv hatás témakörében. Pedig Alexandru Rosetti fentebb hivatkozott öt kötetes monográfiájában egy teljes kötetet szentelt a román nyelvre gyakorolt szláv hatásnak. Ide kívánczok néhány gondolata, amiket olyan nagy nemzetközi tekintélyek véleményével támasztott alá, mint pl. Franz Miklosich, Petar Skok, Konstantin Jireček: „A román nyelv struktúrájában olyan nem-latin vonásokat is mutat (...), amiket csak a szláv nyelvvel és a két nyelv közötti szoros érintkezéssel lehet magyarázni. A formákra utalunk. Ebben a kategóriában, a román nyelv struktúrájában, a szláv elemek léte feltételezi a két nyelvi rendszer egymás melletti létezését és egymásba való behatolását ugyanannál a beszélőnél: a romanizált nyelvet, illetve a szláv nyelvet beszélőnél; a jelenség pedig a románok és a szlávok szimbiózisával magyarázható egészen addig, amíg az előzők nem asszimilálják az utóbbiakat. Tehát ahhoz, hogy a szláv elemek behatolhassanak a román nyelv nyelvtani szerkezetébe és alapszókincsébe, a két nyelv között sajtáságos természetű kapcsolatoknak kellett lenniük. A fentiekben leírt nyelvészeti jelenséget bilingvizmusnak nevezik.” (Rosetti 1964⁵: III/36). Majd a következő oldalon: „Amikor a 12. században megjelennek a történelem színpadán, a Dunától északra már igen sok román található. Ezt a megnövekedett népességet természetesen az egykori romanizált lakosság alkotta, amihez hozzáadódtak a romanizált szlávok. Tehát a román nyelvre gyakorolt szláv befolyás a szupersztrátum egyik esete: az újonnan érkezettek nyelve rárakodott az ott élő lakosság nyelvére és ennek átadta a jellegzetes vonások egész sorát...” (uo. 37).

Azokat az olvasókat, akik nem ismerik a Balkán és a Keletrómai Birodalom korai középkori történetét, Marius Sala szándékosan vagy akaratlanul, de alaposan félrevezeti az alábbi okfejtésével: „A 6. sz. elején, Justinianus alatt, a Duna bal partján lévő erődítmények visszafoglalásával és megerősítésével a római uralom újra visszatér a Bánságba és Olténiába.” (Sala 23). Majd a következő

bekezdésben ezt írja: „Jegyezzük meg a látszólagos paradoxont: Daciából kivonták a hadsereget és a közigazgatást, azzal a nyilvánvaló következménnyel, hogy az érintett provinciát kiszolgáltatták prédául a barbároknek, másrészt fenntartották a romanitást a Dunától délre, ahol folytatódott a római élet és ahol a szlávok bevándorlása után elszlávosították a romanizált lakosságot.”

Ezzel a két okfejtéssel kapcsolatban két történelmi tényt kell tisztázni. Az egyik Justinianus uralkodása és hódításai, amelyek ugyan valóban a Keletrómai Birodalomhoz fűződtek, de ennek a birodalomnak csak a neve volt *római*. Justinianus hivatalos titulusa ugyan a „rómaiak császára” (baszileusz tón romaión) volt, de Caesareai Procopius örvendezve írja, hogy „a szép görög nyelv már az 5. században visszatért a városokba”. Justinianus nagy építkezéseiről (*Peri ktiszmatón*) és kiváló hadvezérének, Belisszariosznak a diadalmas hadjáratairól (*Peri polemon*) görögül írta az évszázadok során számos nyelvre lefordított könyveit. A romanitás csak a 42. szélességi fok görög városfűzésében élt tovább a romanizált városi menekültek teljes beolvasásáig. Ettől függetlenül a soknemzetiségű bizánci hadsereg alakulataiban még a 6–7. században is lehettek valamilyen romanizált nyelven vagy rossz latinsággal beszélő katonák. Az Al-Duna bal partján fekvő területet a 6. századtól kezdve *Sclavinia* néven említik a különböző krónikákban, de az itt letelepedett szlávoknak is a folyamtól délre eső biztonságosabb területre költözés volt a céljuk. Az Aldunától északra töltött évszázadok szláv emlékét őrzi többek közt a *Zsil* (románul *Jiul*), a *Dâmbovița* és a *Ialomița* folyó neve is. Ettől függetlenül a történelmi Havaselve területe továbbra is a különböző vándorló és portyázó etnikumok átjáróháza maradt. A Déli-Kárpátok, az Olt és az Al-Duna között nem maradt meg (nem is volt!) romanitás. Amikor 1247-ben IV. Béla a Kárpátok hajlatának külső lejtőin (a mai Vrancea területén) jelentős birtokot adományozott a johannita lovagrendnek, az adománylevélben a területet még *Terra Cumanorum* 'Kumánok földje, Kunország' néven említették. A balkáni románság északra vándorlásának (pontosítsunk: az Al-Dunától délre élő vlahok áttelepülésének) időpontját éppen a terület szláv toponímiája segítségével lehet meghatározni *ante quem non* alapon. Ebben a toponímiában ugyanis egyetlen olyan szláv eredetű nevet sem találunk, amiben a szláv nazális színezetű velárisának (ϱ) a 10. sz. előtti román *-um*, *-un* felelne meg: pl. szláv *kϱona* > román *cumpănă* 'vízválasztó', szláv *dϱbrova* > román *dumbravă* 'sarjerdő', 'tölgyes'. Ebből a szláv hangzóból a 10. századra egyszerű nazális lett, ennek a románban *-âm*, *-ân* felelt meg: szláv *kϱogb* > román *crâng*, 'rözsze', szláv *zϱbrb* > román *zâmbrou* 'bölény', miként pl. a *Dâmbovița*, *Glâmboccea* román toponímiai adat is tanúsítja (Reichenkron 1961: 40–54). Természetesen nem zárható ki, hogy a rendkívül mozgékony vlahok kisebb-nagyobb csoportjai már korábban (pl. a Dél-Erdélyt elfoglaló, még pogány bolgárokkal) ne települhettek volna át északra (ne

feledjük, hogy a román *plută* 'tutaj' és *plutaș* 'tutajos' szava is szláv eredetű, ezt pedig a mesterséggel együtt csak a nagy folyó közelében sajátíthatták el!), hiszen ez az a terület, amelyiknek a lakosaira a 11. század első felében Attaleiatesz bizánci krónikáiról a *mixobarbarosz* 'keverék-barbár' etnikai meghatározást először alkalmazta. De nagyobb számú áttelepülésről csak a 10. sz. után lehetett szó, amikor a szerb népköltészetben (vö. szerb *Junačke pesme*) a területet már *Karavlaška* (vö. bizánci görög *Mavrovlahia*) 'Fekete Oláhország' néven említik, még a 14. sz. végén is (ebben *Mirča*t, *karavlaškog vojevod* 'Mircea, a fekete vlahok vajdája' néven szerepel az az Öreg Mircea havaselvei fejedelem, aki 1386–1418 között uralkodott). Erre a besenyők és a kumánok betörésével kapcsolatban még visszatérünk.

6. A román nyelv keletkezésének területe

A szerző előrebocsátja, hogy a latin nyelvet „egy adott pillanatban, az egész Balkán-félszigeten (a görög terület kivételével) ismerték és minden bizonnyal beszélték is. Ha meg akarjuk rajzolni azt a területet, amelyen a román nyelv kialakult, amíg nincs ennek ellentmondó bizonyíték, feltételeznünk kell, hogy ez a terület a Duna bal és jobb partján feküdt...” (Sala 31), ahol a különböző korokban „sűrűbb vagy ritkább góccok léteztek, amelyek kapcsolatban álltak egymással. Ezek a góccok ugyan távolabb voltak egymástól, de ez nem jelentett akadályt egy olyan népnek, mint a mi népünk, amelyik nyilvánvaló mobilitással rendelkezett a transzhumálás eredményeként, hiszen nyájaival évszakonként vándorolt a hegyekről a síkságokra. Tehát a nyelvi újításokat könnyen átadhatták egymásnak” (Sala uo.). Ezt a tényt, pontosabban a balkáni latinság (romanizált etnikum) mozgó kontinuitását már 71 évvel ezelőtt megfogalmazta Tamás Lajos (1936), majd fél évszázaddal később Gottfried Schramm német történész emlékeztetett rá (Schramm 1985–1987), aki már pulzáló, azaz szétváló, majd több új gócot képező vlah csomópontokról ír. Sala kijelenti, hogy a nyelvészeti bizonyítékok alapján „a románok lakta terület nagy kiterjedésű volt. Délen elérte azt a vidéket, ahol megtermett a füge és a gesztenye (...), az északi határvonalra pedig a latin eredetű (?) *păcură* 'pakura' szó utal, ami csak a Dunától északra van meg, ahol olajmezők vannak...” (Sala 32). Itt a „románok lakta terület” anakronisztikus kifejezés, mert a szerző által felvázolt területet a hazát kereső román etnikum legfeljebb bejárta, itt-ott csak néhány hegy- és víznevet hagyva hátra hosszabb ott tartózkodásának emlékeként, másutt kisebb-nagyobb etnikai csoportokat. (Egy ma már teljesen feledésbe merült román szerző, Teodor Filipescu *Coloniile române din Bosnia* [Román telepök Boszniában], 1906) című könyvében még arról számol be, hogy az ő életének

századfordulóján még nem kevesebb, mint 5000 dákoromán családot talált Boszniában és a szomszéd országokban. Jelentősebb településeiket meg is nevezi, és a szöveghez részletes térképmelléklettel is szolgál.) Sala megemlíti a sajátos *făgădui marea cu sarea* román kifejezést is (szó szerint 'megígérni a tengert a sóval', magyar megfelelője: ' eget-földet ígérni'), ami szerint is csak a tengertől távol keletkezhettek, de tüstént hozzáteszi, hogy ez a „tengertől távol” csak a Balkán félsziget észak-nyugati részében lehetett, „ahol a románság területe valahol elérhette az albánlakta részeket” (?) (Sala 33). Ezt a feltevést pontosíthatjuk: a szólás természetesen nem keletkezhettek a sóbányákban gazdag Dácia területén, hanem csak valahol a Balkán félsziget belsejében, a hosszú albán–vlah szimbiózis területén.

A balkáni arumén és meglenorumén nyelvjárásban ugyan tényleg *hik*, illetve *ik* a „füge” neve (a mai románban *smochin*), amit a román nyelvészek a latin *ficus* 'ua.' szóból származtatnak, de megfedkeznek arról, hogy a két déli román nyelvjárást beszélő csoportok a legkorábban csak a 10. sz. második felében költözhetek délre, ahol akkor már legalább négy-ötszáz éve nem beszéltek latinul. Ezért a két nyelv 'füge' jelentésű szava csak az albán azonos jelentésű *fik* szavának az átvétele lehet, hiszen új lakóhelyükön szinte mindenütt albánokkal is kapcsolatba kerültek és kapcsolatban vannak még ma is. Ami a román *păcură* szót illeti, a szerzőnek először be kellene bizonyítania, hogy a géták vagy legalább a szlávok már a középkorban megkezdték volna a mai havaselvei olajmezők kiaknázását. A *pakura* szó ma a nyersolaj lepárlásának végén visszamaradt, kazánfűtésre még alkalmas sűrű massa román neve, amit a 19. sz. első felében még 'kátrány, szurok' és 'kocsikenőcs' jelentésben használtak, és amit a magyar nyelv is átvett. De már a latin fantáziaszülemény (**picula*-) hangsúlyos *pi*- szótagjából eredeztetett román *pă* szótagot sem igazolja semmilyen hangtörvény. A hajdani román etimológusok a *păcură* szót még a román *picură* 'csepereg, szemerkél' szóval (?) rokonították, de sehol, semmilyen feljegyzés sem maradt arról, hogy a történelmi Havaselve területén az ókor végén vagy a középkor elején valahol csepegett és égett volna egy hegy. Az ókorban valóban volt egy „égő hegy” (vagy más források szerint „örökégő kö”), de ez bizonyíthatóan nem a mai román olajmezők területén volt, hanem egy Nymphaeum nevű ókori város mellett, a mai Albániában, a selenicai-kuçovai olajmezőn, ahol a feltevések szerint földrengés következtében a felszínre került bitumen-réteg lobbant lángra egy villámcsapástól és égett még a török hódoltság korában is. Ott egyébként már az ókorban folyt a termelés. Persze nem a kőolajé, hanem az ugyanott található szilárd bitumené. (Feltehetőleg ez volt többek között a bizánci flotta félelmetes görögtüzének, a vizen is égő, elolthatatlan keveréknek az egyik alkotó eleme, amivel a támadó arabok flottáját is megtizedelték.) A román nyugaterdélyi nyelvjárásaiban megvan a *pic* 'csepp', a

pica 'esni, cseppenni', *picătură* 'csepp', *picat* 'esés' szóbokor (ami az albán *pikë* 'csepp', *pikon* 'csepeg', *pikem* 'elesem' szóbokorra, vagy a két nyelv közös hangutánzó *pik-/pic-* szavacskához vezethető vissza), de ez kimaradt Alexandru Ciorănescu etimológiai szótárának román kiadásából (2005). Megtalálható viszont a DEX Dicționarul explicativ al limbii române [A román nyelv értelmező szótára] (Coteanu szerk., 1975) és a Dicționar român–maghiar – Magyar–román szótár (1964. II. köt. 228) c. kiadványokban. Ennek a szóbokornak viszont semmi kapcsolata sincs (és nem is lehet) a *pakura* szóval. Mindenesetre a szerző hasznos információkat találhatott volna, ha a dalmát nyelv eszébe jutott volna. Az A. V. Desznickaja szerkesztésében megjelent *Balcano-Romanica* c. kötet (Leningrád 1987). tanulmányai számos dalmát példával és több figyelemre méltó adalékkal szolgálhatnak a mai romanistáknak és köztük a román nyelvészeknek is. Így pl. a *păcură* szó eredetével kapcsolatban N. A. Suhačev (1987: 61–99) tanulmányában a latin **picula* 'kátrány, szurok' szó származékai közül felsorolja az azonos jelentésű dalmát *pekla*, olasz *pegola*, friuli *peula*, engadini *pievla*, provençal *pegola* szavakat, majd hozzáteszi, hogy a román *păcurar* szó eredeti jelentése a latin *pecorarius* 'birkapásztor' volt és csak később, szóparként (dublet) vette fel a 'kátrány- vagy szurokbányász' jelentést, amiből aztán a kátrány román neve is a ma használt *păcură* hangalakot kapta (1987: 73–74). Megjegyezzük, hogy ugyanakkor a macedorománban és a meglenorománban a 'birkapásztor' jelentésű román *păcurar* szó megfelelője ma is *picular*, *picurar* hangalakban van meg! Tehát a **picula* latin származékszó nem tartozott a keleti latin sajátos szókincséhez! A. V. Desznickaja fent említett kötetében L. P. Sarapova tanulmánya (1987: 145–170) az arumén és a meglenoromén füge és gesztenye szavának eredetével is foglalkozik.

A másik bizonyítékként felsorolt arumén *căstănie* – meglenoromén *căston* 'gesztenye' < latin *castaneum* 'ua.' szót fölösleges is megemlítenünk, hiszen ez is megvan az albánban *gështenjë* alakban, maga a *gesztenye* pedig a visegrádi hegyekben, a Börzsönyben és Zalaiban ugyanúgy megterem, mint a Körösök felső folyása mentén.

A román nyelv születési területe „fokozatos kitágulásának” menetére már szolgáltatunk ékesen szóló példát: hogyan vált az utóbbi évtizedek során Havas-elve (pontosabban a Déli Kárpátok és az Al-Duna közötti síkság) és a történelmi Moldova déli fele romanizált területté, illetve a dáko-román kontinuitás bölcsőjének szerves részévé.

Nem lehet észrevétel nélkül tudomásul venni a szerzőnek azokat a következtetéseit sem, amelyeket a román nyelv születésének hozzávetőleges időpontjával kapcsolatban megfogalmaz. Először is arra hivatkozik, hogy a Római Birodalom kettéválásával a 4. sz. után a latin nyelv elvesztette korábbi egységét,

széttöredezett és fokozatosan a mai újlatin nyelvekké vált. Ha elolvassuk Günter Reichenkron eszmefuttatását és következtetéseit a latin nyelv „egységéről” (Reichenkron 1965) – sajnos a szerzőt tragikus halála megakadályozta abban, hogy négy kötetesre tervezett monumentális művét befejezhesse –, akkor eleve kizártnak kell tartanunk azt a feltevést, hogy egy ókori világbirodalomban, amelyik a legkülönbözőbb etnikumokat olvasztotta egybe hatalmas nyelvi, vallási és kulturális kohójában, az általánosan használt latin nyelv egységes maradhatott. Hiszen a latin nyelv és a római kultúra forrásától egyre távolodó római hódítások nemcsak területi „alegységekre” szabdalták Vergilius és Cicero nyelvét, hanem kialakultak a latin köznyelv „szakmai zsargonjai” is. (A katonalatinnal pl. már különböző tanulmányok is foglalkoztak.) A nyelvi normákat ugyan mindenütt a provinciák nagyobb városai szabták meg, de a császárság korában már a provinciák közigazgatásában is egyre többen dolgoztak olyanok is, akiknek nem a latin volt az anyanyelvük. Egy távolabbi példa: az első albánról, Dyrrakhion – a mai Durrës – város vezetésének egyik albán arkhonjáról (arkhon albanosz) 1044-ben Attaleiatesz bizánci krónikáiról tesz említést (35 évvel korábban, mint azt Marius Sala feltételezi!). És tegyük hozzá, hogy még a modern elektronika világában is mekkora különbségeket fedezhetünk fel pl. az angol nyelvet magas szinten elsajátított, de különböző anyanyelvű és más és más területen élő művelt emberek angol beszédében!

Másik észrevételünk a latin nyelv balkáni „továbbélésére” vonatkozik. Dokumentált tény, hogy a latin nyelvet, legalábbis az Adria keleti partvidékén, még a 8. században is használták, sőt beszélték, tehát nemcsak a birodalom kettéválása, hanem több évszázaddal a Nyugatrómai Birodalom bukása után is. A 6–7. sz. dalmáciai jegyzőkönyvekben még mindig három hivatalos nyelv szerepel: *lenga latina*, *lenga romana* (a dalmát nyelv) és *lenga esclabona* (a szláv nyelv). A latini nigri néven – a görög mavrovlahosz tükörfordítása – ismert nyugat-balkáni pásztorokat és útonállókat még a 12. században is emlegetik az utazók (többek közt az elhíresült tudelai Benjamin). A Balkánon a román pásztortársadalom mozgékonyásával, legalábbis a dalmáciai piacok rendszeres látogatásával, a *brânza*, a helybeliek elnevezése szerint *caseus valachescus*, mindenütt keresett portéka volt. A nyugat-balkáni Durmitor hegyvonulat, a Visitor és a Pirlitor csúcs pedig azt bizonyítja, hogy a vlah transzhumáló pásztorok a Dalmáciára néző hegyekben is hosszabb ideig tanyáztak. Az 5. sz. folyamán az erősödő Bizánci birodalomban a már említett görög városokba a 7. században menekült romanizált városi polgárságon kívül ez a transzhumáló pásztortársadalom, Gottfried Schramm találó elnevezése szerint Pásztorrománia (Schramm 1997: 325), volt valamilyen erősen korrumpált, kis szokíncsű latinság egyetlen képviselője. Törést nem is annyira a Római birodalom kettéválása okozott, sőt még Herakliosz császár (610–641) rendelete sem, aki kötelezővé tette a görög

hivatalos nyelv használatát a birodalom egész területén. A törést sokkal inkább a pogány szláv tömegek beáramlása és letelepedése okozta, mivel évszázadokra lehetetlenné tett bármilyen rendszeres kapcsolatot a keresztény egyház nyugati és keleti fele között. A nyugati latinítással a szinte töretlen kapcsolatot egyedül az Adria keleti partvidéke őrizte meg, és ennek következtében a fejlődés eltérő útjára lépett. A szlávok letelepedéséig viszont ez a latinítás is a keleti latin sajátos vonásait tükrözi. Számos romanista esik abba a hibába, hogy a román nyelvtörténetben nem veszik figyelembe a dalmát nyelv(ek) fejlődésének ezt a korai szakaszát. (Itt többek közt a latin eredetű szavak hangsúlyos szótagjának párhuzamos, de a dalmátban megszakadt fejlődésére gondolunk, pl. latin *terra* 'föld' > dalmát *tiara* 'ua.' > román *țară* 'vidék, ország'.)

Van az albán és a román nyelv szókincsében két közös eredetű latin szó, amelyek abban is eltérnek a nyugati újlatin nyelvek azonos eredetű szavától, hogy gyökeresen megváltozott – többé-kevésbé egyformán! – a jelentésük. Az első – és ez a súlyosabb bizonyíték – a román *pădure* 'erdő' – albán *pyll* 'ua.', mindkettő a latin *paludem* > **padulem* 'mocsár' jeletésű szóra vezethető vissza. A latin szó a dalmát nyelvben is megtalálható *paŭl* alakban, de ez megőrizte a latin szó eredeti 'mocsár' jelentését. Az albán és a román szó szemantikai változását csak azzal lehet magyarázni, hogy olyan etnikumok vették át az árterületeken gyakori ligeterdőket mocsárnak tekintő latinajkúaktól, akiknek a szemében a ligeterdő is erdő volt. Nos ilyen találkozásra csak síkvidéken (és csak a tavaszi-nyári évszakban) kerülhetett sor, ahol az albán és a román pásztorcsoportok már ugyanazon a területen, egymás szomszédságában éltek. A másik szópár a román *femeie* 'nő, asszony' és az albán *fëmijë* 'gyermek', mindkettő a latin *familiam* 'család' szóra vezethető vissza. Bármennyire hihetetlenül hangozzék is, ez a szemantikai változás a két etnikum azonos megélhetési forrására, a legelőváltásos pásztorkodásra utal. Ugyanis a latinul beszélő utazók csak a tavasz végétől az őszi esőzések kezdetéig közlekedhettek az alacsonyabban fekvő területeken (azaz a partvidékről a szárazföld beleseje felé), tehát abban az időszakban, amikor a férfilakosság a nyájakkal már a havasi legelőkön tartózkodott. A latinul érdeklődő utasember *familia?* kérdését tehát a településeken talált asszonyok és leányok, hol gyermek, hol asszony értelműnek vélték. Az albán és a román pásztortársadalom eltérő voltára egy másik latin eredetű szópár hívja fel a figyelmünket: a latin *conventum* 'gyülekezet, gyűlés, tárgyalás, megegyezés' szónak az albánban *kuvend* 'tanácskozás, megbeszélés, megegyezés, gyülekezet, gyűlés, valamilyen vezető testület', a románban viszont *cuvânt* felel meg, de ennek 'szó' a jelentése! Petre Diaconu közlése szerint (Diaconu 1978: 33) a latin *conventum* szót *komenton* hangalakban és 'gyűlés, valamilyen testületi gyülekezet' jelentésben a besenyők is átvették. A szerző Kedrenos Skylitzés bizánci krónikáiról *Historia completa* II, Bonn, 1832. 588.

művére hivatkozik, mint forrásra, de lábjegyzetben hozzáfűzi, hogy az adatra Moravcsik Gyula, *Byzantinoturcica*, II, 1958. 163. c. művében bukkant rá. Pálóczi Horváth András nem tud róla. Mindenesetre a közlés ritka bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a nomád vándor-etnikumok is vettek át kölcsönszavakat új szomszédaiktól, mégpedig latin eredetű szavakat a 10-11. században. Ami az albánt illeti, az ősi idők reminiscenciáit is tartalmazó albán szokásjog (eddig két kötet jelent meg nyomtatásban: Kanuni i Lekë Dukagjinit és Kanuni i Skënderbeut c., hogy csak a legjelentősebb szokásjog-gyűjteményeket említsük) alapján a nemzetségek és a faluközösségek élén álló *kuvedi i pleqve* 'az öregek tanácsa' (vö. ógörög *gerusia*) a római hódítások korára vezethető vissza. A román páasztortársadalom idevágó szokásairól Nicolae Iorga (Iorga 1929) értekezik egy mindmáig csak franciául megjelent érdekes monográfiájában, amit Párizsban élő román barátai adtak ki (1929). Ebben rámutat a középkori balkáni intézmények számos közös vonására, és ír a vlah páasztorközösségekben a vitás ügyekben döntő *jude* funkciójáról is. Az albán szó (és a hozzá kapcsolódó szóbokor) arra enged következtetni, hogy az albán nemzeti társadalom megőrzött valamit az ókori közösségek „demokratikus” hagyományaiból.

A fentiek alapján elfogadhatatlannak tartjuk azt a következtetést, hogy a román nyelv már a 6. században, a többi újlatin nyelv előtt kialakult volna. A lépten-nyomon emlegetett „(re)torna, (re)torna, fratre” figyelmeztetést pedig egyértelműen latinnak kell tekintenünk, nem pedig az első román nyelvemléknek. Csupán annyit bizonyít, hogy pontosan az 587. esztendőben, a bizánci hadsereg egyes alakulatainak katonái egymás közt még beszéltek latinul. Ami a román nyelvészeknek azt a következtetést illeti, hogy a román nyelv éppen korai kialakulása miatt mutat archaikusabb képet, mint a többi újlatin nyelv, mert olyan latin szavak egész sorát őrizte meg, amelyek nincsenek meg a testvéri nyelvekben, illetve azt, hogy a román nyelv a szlávok érkezése előtt kialakult volna, a román kutatóknak át kellene térniük annak a széles és mély hatásnak a tanulmányozására is, amit az albán morfológia gyakorolt az alakulóban lévő románra. A későbbiekben szolgálunk néhány meggyőző példával arra, hogy ilyen elmélyülő kutatások minden fáradságot megérnek. Kiforrott román nyelvről csak a 10. századi széles és mély szláv hatás után beszélhetünk. Vagy talán nem ezt tanúsítják a román nyelvben többek között a túlsúlyban lévő szláv prefixumok és szuffixumok is? A latin eredetű szókincs archaikus voltára az írástudatlan páasztortársadalom korlátozott szókincse, az írástudó papság korai átállása a szláv egyházi nyelvre, és az állami kancelláriákban a 16. századig használt szláv hivatalos nyelv éppen elegendő magyarázattal szolgál.

Mielőtt rátérnénk a monográfia terjedelmének túlnyomó többségét elfoglaló latin lexikális és egyéb elemek ismertetésére, még két észrevétel kívánczik a

szerző következtetéseihez. Sala ugyanis (32) a (dáko)román *aur* 'arany' < latin *aurum* szó megőrzését a dáciai aranybányák léteéhez kapcsolja, mivel ez a latin szó a többi román nyelvjárásból hiányzik. A szerző nem említi meg, hogy a latin szó *ar* (határozott alakban *ari*) alakban és 'arany' jelentésben az albánban is megmaradt (a diftongus redukálódását illetően vö. latin. *laurus* 'babér' > román *laur* 'ua.', albán *lar* 'ua.'). A másik az a semmivel sem alátámasztott feltevés, hogy a Duna folyó román neve – *Dunăre* – „valószínűleg őshonos név” (Sala 27). A témával foglalkozó nyelvészek – Marius Sala kivételével – egyetértének abban, hogy a folyó neve indo-iráni (vö. *danu* 'víz, folyó') eredetű, ezt vették át a szlávok *Dunaj* alakban, tőlük pedig a magyarok. A folyó román neve talán inkább egy **Dunaj-râu* típusú, ma már elmosódott összetétellel ('Duna folyó') magyarázható. Ezzel kapcsolatban érdemes megemlítenünk, hogy az arumén nyelvjárásban a folyó neve *Dunare* (Kiurkčiev 1994: 53), ami a bolgár *Dunav reka* névre is visszavezethető. És végül a hivatkozás Vasile Pârvan régészre, aki szerint a románoknak semmilyen földrajzi fogalomhoz sem kapcsolható *român* neve is azt bizonyítja, hogy „a románok mindenütt jelen voltak a Balkánon” (!?) (Sala 32). A román etnikumnak a középkorban általánosan elterjedt *blakhosz-vlakhosz* (bizánci görög), *vlah* (szláv), *olati* vagy *olaci nostri* (a középkori latin nyelvű magyar oklevelekben), *oláh* (magyar), *Walachei* (német 'Oláhország'), *karavlah* (a balkáni utazók középkori latin nyelvében *Latini nigri*) a kelta *blah-vlah* szóra vezethető vissza, ami viszont 'római' jelentésben volt használatos és csak később vette át a magyarban is dokumentált 'olasz' jelentését. A latin *romanus* szó, mint már említettük, csak az eredetük emlékét megőrző arumének körében maradt meg, Pásztorrománia többi csoportja a szláv tengerben ennek a származásnak a tudatát nem őrizte és nem is őrizhette meg, hiszen nem volt meg hozzá a megfelelő (latin) összehasonlítási alapja sem. Vagy talán a havaselvei fejedelemség címerébe még a 17. században is valamilyen tévedés folytán került volna a magyar koronától való függést is tükröző *Ungrovlachia* országnév? Az *Ardelean(u)*, a *Moldovean(u)* és a *Muntean(u)* családnév mindenesetre sokkal régebbi keletű, mint a *Țara Românească* országnév. (Itt fel kell hívnunk a figyelmet a román historikusok és nyelvészek egyik apró, de sorozatos „csúsztatására” – ami a Román Tudományos Akadémiának a rendszerváltozás után kiadott és nagy vihart kavart nemzeti történelmének első köteteiben igen gyakori: a latin *terra* 'föld' > román *țară* 'ország' szópárban mutatkozó szemantikai változást ügyesen kihasználva, a középkori magyarországi latinoklevelekben gyakori *Terra blachorum*, *Terra olatorum* kifejezést következetesen *Țara românească* 'Román ország' fordításban adják vissza, míg pl. az ugyanazokban a latin szövegekben előforduló *Terra Cumanorum* elnevezést *pământul Cumanilor* (azaz 'Kumánok földje') fordításban közlik. Így aztán természetes, hogy a 12–13. sz. Erdély térképén a román kiadásokban egyre több Román ország jelenik meg.

A nyelv latin eredetét a 17. század folyamán a moldvai krónikások és a tudós Dimitrie Cantemir (1673–1723) moldvai fejedelem fedezte fel. A 18. században még az Erdélyi Iskola vezetői is *Supplex libellus Walachorum sive Dacoromanorum* címet adták (1791-ben!) a császárhoz intézett beadványuknak, azaz népüket ők is oláhoknak vagy dákorómaiaknak nevezték. A dákorómaiból dákoromán, a *romanus* latin szóból pedig *román* csak később lett, nem utolsó sorban éppen a Budai Egyetemi Nyomda hathatós közreműködésével. Csak sajnálni lehet, hogy a környező országokban milyen mélyen hallgatnak ennek a nyomdának az áldásos tevékenységéről, amit anyanyelvükön írt több száz mű kiadásával és terjesztésével a környező etnikumok kultúrájának és nyelvének fejlődéséért, többek közt a román nyelv latin betűs írásának terjesztéséért fejtett ki. Nem csak a szerzőnek, de román és többek között néhány mai szlovák kollegájának is érdemes volna elolvasnia Domokos Sámuel (1994), valamint Käfer István (1977) adatokban bővelkedő kötetét. Az Egyetemi Nyomda érdemeiről (csaknem harmadfél száz román nyelvű könyv, köztük az 1780-ban kiadott, latin betűs román Nagy katekizmus és az ugyancsak latin betűs, 1797-es kiadású ABC sau bucoavnă spre folosul niamului românesc – ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der Nazional-Schulen in dem Königreich Ungarn und in den damit verbundenen Staaten), és 400 éves jubileumáról Romániában megfélekedtek, a szlovákiai Nagyszombat (Trnovo) rendezett jubiláris ünnepségre pedig az 1777-ben Mária Terézia rendeletével Budára telepített Egyetemi Nyomdát meg sem hívta a nacionalista utókor.

A román nyelv általánosan elfogadott hangtörvényei szerint a latin hangsúlytalan *o* hangzójának a románban különben is csak *u* felelhet meg. A balkáni *Durmitor* hegység középkori, vitathatatlanul román eredetű neve sem létezett soha **Dormitor* hangalakban. Egyébként a szabályos *o > u* változást tükrözi a román nép és nyelv mai neve a különböző európai nyelvekben: *roumain* (francia), *rumeno* (olasz), *rumun* (albán), *rumun*, *rumunski* (szerb, de az első szótag *u* hangzóját minden szláv nyelv megőrizte), *Rumäne*, *rumänisch* (német), *roumanós* (görög). Vannak, akik emlékeznek még a Ceaușescu-diplomácia szívós és végül sikeres erőfeszítéseire, hogy az angol kormány változtassa meg a *Rumanian* 'román' angol névszó és a hozzá tartozó szóbokor eredeti angol helyesírását. Ország László Magyar–angol szótárának 1977-es kiadásában az angol szó már *R(o)umanian*, illetve az országnév *R(o)umania* alakban, az Oxford University Press kiadásában 1998-ban megjelent *Albanian–English Dictionary* (Newmark 1998) nagyszótárban pedig már a kért *Romania* változat található.

Nem lehet egyetérteni a szerzőnek azzal a következtetésével sem, hogy mivel a román nyelv szláv jövevényszavainak legrégibb elemei nem tükrözik a román örökölt latin szavaiban végbement változásokat, ezért „nem mondhatjuk azt,

hogy a román nyelv csak az ószlávval való érintkezés után alakult volna ki” (Sala 34).” Ez a vélemény szöges ellentétben áll a legjobban képzett román szlavisták, köztük a már említett Ioan Bogdan (1864–1919) meggyőződésével is.

A román nyelv számos (legalább 2000 vagy ennél is több?) szláv jövevényszava után néhány mondatot megérdemel a románokat (legalábbis a dákorománokat) ért sztyeppeti türk népek, főként a kumán (a magyar nyelvhasználatban kun) nyelv hatása is. Petre Diaconu két monográfiát is szentelt ennek a témának (1970, 1978), de ezek csak franciául jelentek meg, és nem váltottak ki – vagy nem is válthattak ki? – nagyobb visszhangot a román szakmai körökben. Nagyobb „hatása” volt viszont egy addig ismeretlen pap, Ioan Ferent Cumanii și episcopia lor, Blaj, évszám nélkül megjelent monográfiájának, ami 1981-ben a Szent István Társulat gondozásában magyarul is (A kunok és püspökségük) napvilágot látott (Ferenț 1981). A könyvre ugyanis maga Nicolae Iorga reagált, aki a nagy román történész vitathatatlan tekintélyével akarta lehetetlenné tenni a szerzőt és kellemetlen könyvét, többek között azzal az állításával, hogy a kumánok tömeges megtérítését karddal érték el. A valószínűleg csángó származású pap viszont bátran válaszolt a méltatlan kritikára és megvédte művét. Petre Diaconu román turkológus óvakodott belebonyolódni a kumán–vlah szimbiózis kényes kérdéseibe, bár igyekezett bemutatni a kumán nyelv széleskörű hatását a délromániai, főként az olténiai mikrotoponímiában, a kumán eredetű helynevek közül olyanokat is megemlítve, mint Galați, Bârlad, Tecuci, Vaslui városa, a Bărăgan – ennek jelentése ’hőfürgeteg’ –, Burnas síkság, Havaselve két „gabonahombára” stb (Diaconu 1978: 26–34). A kumánok valóban kevés nyomot hagytak a román nyelvben, de jelentős, egyes történészek szerint döntő szerepük volt nemcsak a Bolgár-román cárság megalakulását megelőző harcokban (1185–1187), hanem a havaselvei román fejedelemség megalakulásában is, hiszen a mai hivatalos román történetírás szerint ennek megalapítója, *Bășărab*, a dinasztia-alapító maga is kumán volt, nemcsak a neve (jelentése ’nagy tekintélyű úr’). A kumán nyelv nyomainak kutatását a román nyelvben megnehezíti ugyan a türk és az oszmán-török eredetű szavak és toponímia különválasztása, de a sok származékkal rendelkező román *dușman* ’ellenség’ (Schütz 2002: 167) szón kívül (amely kiszorította a korábbi, szláv eredetű *vrajbă* ’ellenséges viszony’, *vrajbăș* ’ellenség’ stb. szóbokrot) kumán eredetűnek tekinthető például a román *capcană* ’csapda’, *arcan* ’pányva’ szó is. Sala monográfiájának 25 oldalas előzetes észrevételei között 8 sornál többet érdemelt volna legalábbis a kumánok tagadhatatlanul jelentős szerepe a román történelemben, a havaselvei államalakításban. Tavaly a román történészek – közel 30 éves hallgatás után! – leporolták és „újra kinyitották a kumán dossziét”, írja Răzvan Theodorescu akadémikus a román Historia c. folyóirat 2007 augusztusi számában (2007. VII/68. 3–5), amelynek a címlapján a kumán

Tokomerrel végre azonosított legendás Negru Vodă idillikus honfoglalalását „megörökítő” 1866-os nagy olajkép mása látható. A volt miniszter a saját tekintélyével szentesíti a kumánok újrafelfedezését, de cikkének kopfjában, a 9–14. században a Kárpátok és az Al-Duna vidékére áradó idegenek hullámainról szólva, megjegyzi, hogy ezek az „asiatica vulva gentium-ból jött török, mongol és finnugor népek” (uo. 3) voltak. Cikkének befejező mondatában viszont figyelmezteti kollégáit Numa Denis Fustel de Coulanges 19. századi francia pozitivistá történész egyik alapelvére, miszerint „mindig veszélyes összevetészeni a hazafiságot, ami erény, a történelemmel, ami tudomány...” A régen esedékes fordulatot Neagu Djuvara „Thocomerius” – Negru-Vodă. Un voivod de origine cumană la Începuturile Țării Românești (első kiadása 2006) című könyve hozta meg, nagy felhőrdülést váltva ki a román közvéleményben. Jellemző, hogy az akadémikus cikkének Lábjegyzeteiben az olvasók figyelmébe ajánlják – mint legrészletesebb tájékozási forrást – Pritsak Studies in Medieval Eurasian History című munkáját (1981). Az első kiadás évéről hallgatnak a Lábjegyzetek, de a 26 éves késedelemre nincs magyarázat. Talán hozzáfűzhetjük még, hogy a rejtélyes Negru Vodă nevében a ’fekete’ jelentésű előnévre – a türk nevekben oly gyakori *kara* ’fekete’ megfelelőjére – illett volna már korábban is felfigyelni, talán még a „legrészletesebb angol nyelvű tájékozási forrás” negyedszázaddal korábbi reprint kiadása előtt...

7. A román nyelv szókészlete

A monográfia terjedelmének több mint egynegyedét (44 oldalt, 37–81) foglalja el a román nyelv szókincsével foglalkozó fejezet, csaknem ugyanennyit a nyelvtani (fonetika, alaktan, mondat) rész. Az 1940-es évek elején a középiskolai román nyelvkönyvek szerint a román nyelv szókészletének két ötödét tekintették latin, további két ötödét szláv, a fennmaradó egy ötödét pedig vegyes eredetűnek. Akkor még elhangzottak olyan román vélemények is, hogy az újlatin nyelvek közül a románban a legkisebb a latin eredetű szavak száma. Sala a fejezet bevezető részében hozzátételez 2000-re teszi a román (és valamennyi újlatin nyelv) örökölt latin elemeinek számát. A többi összetevő eredetéről és számáról Sala itt sem nyilatkozik. Megközelítőleg 100-ra becsüli azoknak a latin szavaknak a számát, amelyeket csak a román őrzött meg. Ezek közül példaként 30-at sorol fel. Kettő közülük az albánban is megvan: román *creștin* ’keresztény’ – albán (geg nyelvjárás) *i krishtën* ’ua.’, román *împărat* ’császár, uralkodó’ – albán *mbret* ’király’. Sala körülbelül 500-ra teszi azoknak a latin szavaknak a számát, amelyek valamennyi újlatin nyelvben megmaradtak, a román kivételével. Ezekkel kapcsolatban Fischernek a már

említett könyvében megfogalmazott véleményét idézi, aki szerint a latin köznyelvben használt ilyen sok szónak a hiánya a románban ennek „a nyelvnek az egyik sajátossága, de negatív értelemben...” „...elvesztésük viszont strukturálisan nem – csak egyes pontokon – választja el a román nyelvet a többi újlatin nyelvtől...” (Sala 40). Természetesen nem áll szándékunkban végig elemezni a latin eredetű szavakat, amelyek Sala könyvének terjedelméből több mint 40 oldalt foglalnak el (a román nyelv kb. teljes latin eredetű szókincsét), de annyit meg kell jegyeznünk, hogy elég sok bizonytalan eredetű, sőt néhány bizonyítottan más – esetenként albán – eredetű szót is megtalálunk köztük. (Hasznos lett volna megnézni Eqrem Çabej (1982, 1986)) és Shaban Demiraj (1986, 1999, 2004) nemzetközi hírű albanológusok köteteit is – a legjelentősebbeket francia vagy angol nyelvű kivonattal adták ki. A szavaknak fogalomkörökre bontása nem rossz ötlet, de ezt Cătălina Vătăşescu jobban oldotta meg (1997) szótárában, mely a századfordulóig megjelent 19 mű közül a Román Trakológiai Intézet legsikerültebb kiadványának tekinthető.

Sala monografiáját, pontosabban a nyelv latin elemeivel foglalkozó részt elemezve a recenzensben szinte oldalról-oldalra erősödik a gyanú, hogy a szerző minden áron, néha a tudományos objektivitásról is megfeledkezve, igyekszik a lehető legtöbb román szó latin eredetét bebizonyítani. Erre csupán egy szélsőséges példát említünk meg. Könyvének 62. oldalán valóságos felfedezésként közli, hogy a román *talpă* 'talp' és 'talpbőr (pl. cipőtalp)' nem a magyar *talp* szóból származik, hanem eredetét az általa feltételezett latin **talpa* szóban véli megtalálni. Erre a következtetésre a következő gondolatsor vezette: a románban az emberi test valamennyi részének latin eredetű neve van; lehetetlen, hogy egyedül a *talp* neve ne lenne latin eredetű; a latinban kellett lennie egy **talpa* szónak, amit állítólag sikerült megtalálnia egy friuli és egy közelebbről meg nem nevezett francia és „franco-provençali” nyelvjárásban, mégpedig a román *labă* és *pată* jelentéssel. Persze a külföldi olvasó valószínűleg nem ismeri (sőt minden bizonnyal a külföldi szakember sem) ezt a két magyar eredetű román tájszót, amit a Körösök vidékén és a móc nyelvjárás egyes vidékein 'láb', illetve (pejoratív színezettel) 'pata, mancs' értelemben használnak. De ehhez Sala még hozzáteszi, hogy a román *talpă* szó mindenképpen régi a román nyelvben, hiszen 37 különböző jelentése és 40 származéka van (?!). Aztán a *Talp* személynév (!) is előkerült egy 1490-ben kelt suceavai dokumentumban, sőt még a Hurmuzaki román zsoldárban is! Erre az egy szóra Sala egy teljes oldalt (62) elveszteget. Érdekes, hogy a szerző nem fedezte fel a klasszikus latin szókincsében a *talpa* 'vakond' jelentésű szót, pedig ennek a kis állatnak igen fejlett talpa van! Ez a nyakatekert szószármaztatás is rámutat arra a cáfolhatatlan tényre, hogy a nyelvész sem érheti be kutatásaiban a pusztá nyelvi érvekkel, hangtörvényekkel stb., hanem lépten-nyomon, feltétlenül (!) konzultálnia kell különböző rokon-

tudományokkal, így a történelemmel is. A *Talp* személynév rejtélyének megoldását bizonyára elősegítette volna Makkai László Magyar–román közös múlt (1989²) című örökzöld monográfiája (első kiadása 1948-ban jelent meg, de, néhány véletlenül megmaradt példány kivételével, a proletárnemzetköziség jelszavával hamarosan zúzdába küldte a diktatúra. Ennek a műnek Az állami keretek kialakulása c. fejezete (29–44. old.) minden nacionalista elfogultságtól mentes képet rajzol a két román fejedelemség megalakulásáról, többek között a román bojárreteg kettészakadásáról (Havaselvén és Moldovában egyaránt). A Sala által említett suceavai *Talp* – ha egyáltalán létezett – nyilván nem lehetett egyszerű közember. Valószínűleg egy olyan magyar nemesember lehetett, aki a Moldvai fejedelemség (első dokumentált neve még *Kara-Bogdan* volt!) megalapításakor többedmagával hátat fordított a magyar koronának és a suceavai fejedelmi udvarban vált dél-moldvai nagybirtokossá (felemás nevükkel még a 15. század elején is gyakran találkozunk mindkét román fejedelemségben: Ravasz Litovoi, Birovics Koszta, Hasznos Dragomir stb.), Gorzafalvi Domokos például a suceavai fejedelem asztalnoka lett. A magyar nyelv értelmező szótára szerint (ÉrtSz. VI. 461) a *talp* szó egyik régi jelentése 'tutajos' volt, talán ez is lehet egy fogódzó a *Talp* családnév eredetének tisztázásához.

Az emberi testrészeket jelölő, latin eredetű gazdag román szókészlettel kapcsolatban engedjen meg a szerző egy kérdést, ami talán komolytalannak tűnik egy tudományos igényű monográfia ismertetésében. Nem hisszük, hogy Marius Sala az emberi testrészek román nevei közül elfelejtette volna az alapszókincshez tartozó *pizdă* 'vulva, vagina' jelentésű és bizonyítottan szláv eredetű román szót. Hogyan lehetséges, hogy a véres csaták után kikapcsolódást kereső római légiosok, majd a szélrózsa minden irányából érkező telepések éppen az ennek megfelelő szubsztrátum-szót ne vették volna át az elsők között az őslakóktól közel másfél száz egyéb szóval egíütt és adták volna át a maguk latin szókincsével a születő dáko-románoknak?

Meglepő kuriózumokat találunk a közös albán–román szókincs ismertetésében is. Kiderül, több hasonló eredmény között, hogy Sala valamelyik kollégája felfedezte a trako-dák *-uša* képzőt, és ezzel bizonyítható, hogy a *căpușă* 'kullancs' jelentésű román szó nem az albán *këpushë* 'ua.' átvétele, hanem a román szubsztrátum szava: román *cap* 'fej' + *-uša* > *căpușă*. (Sala 80)

Mindenesetre a nem szakember olvasóra zúdított latin eredetű szóáradat még fogalmi körökre bontva is lenyűgöző hatást gyakorol. Ez a hatás ahhoz a sokkhoz mérhető, amelyet Alexandru Cihac 1879-ben megjelent szótárának előszavával okozott, amelyben az összegyűjtött szavak alapján arra a megállapításra jutott, hogy a szótár 5 765 szavából 2 361, azaz a szóanyag 2/5-e szláv eredetű, szemben az 1165 latin eredetű szóval, azaz a teljes szómennyiség 1/5-vel. A döbbenetet hamarosan eloszlatta Bogdan Petriceicu Hașdeu, aki felhívta a

figyelmet a szavak mindennapi „forgalmának” jelentőségére, kiemelve, hogy kizárólag latin eredetű szavakból akár hosszú mondatokat is össze lehet állítani, csupán szláv szavakból viszont lehetetlen. Követői a szavak használatának gyakoriságán kívül rámutattak a szavak szemantikai gazdagságának és a belőlük képezhető szóbokrokra a jelentőségére is. Ezeknek a kritériumoknak az alapján Alexandru Graur tette az első komolyabb lépést, aki *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române* [Kísérlet a román nyelv fő lexikális alapjának összeállítására] (1964) című művében, elhagyva a három említett kritérium közül az elsőt és a maradék kritériumokat megtoldva eggyel, a szavak korának kritériumával. A három kritérium figyelembevételével (a szavak gyakorisága, derivációs képessége és kora) Graur összegyűjtött lexikális anyagában a latin eredetű szavak aránya elérte a 60 %-ot. 1988-ban egy nagyobb kollektíva Marius Sala vezetésével érdekes feladatra vállalkozott: összeállította a *Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice* [Az újlatin nyelvek reprezentatív szótára] című gyűjteményt, amelyben Graur módszerével elkészítették valamennyi újlatin nyelv alapvető szótárát. Minden nyelvből körülbelül 2500 szót vettek figyelembe, de a kritériumok közé visszavették a Graur által mellőzött gyakorisági kritériumot is. Megállapították, hogy a latin eredetű szavak ezekben a nyelvekben kivétel nélkül jelentős szerepet töltenek be, mint a leggyakrabban használt szavak, amelyek gazdag szemantikai töltettel rendelkeznek és szóbokrokot képeznek. Tehát központi helyet foglalnak el az újlatin nyelvi struktúrában, és mindegyik újlatin nyelvben a latin eredetű szavak állnak az első helyen, ezeknek a legnagyobb a súlyuk az adott nyelvek alapszókincsében.

Meg kell jegyeznünk, hogy – legalábbis a román nyelv esetében – ez a százalékosdi valahogyan nincs rendben. Hihető ugyan, hogy főként az 1960-as években bekövetkezett tömeges lakosság-áttelepítések következtében a különböző román táj- és nyelvjárási különbségek ma már elmosódnak, de a nyugat-erdélyi városokba áttelepített moldvai (nincstelen paraszti) tömegek román szókincse a fentiekben említett reprezentatív vagy alapszókincs felét is bajosan ölelte fel. Ugyan melyik román tájegység, nyelvjárás latin eredetű szavait vette fel Sala a román reprezentatív szókincsébe? Talán az alig néhány ezer erdélyi román által használt latin eredetű *lard* ’sózott szalonna’, vagy a régi Regátban ma sem értett, szláv eredetű *clisă* ’szalonna’, avagy a széles körben elterjedt, szintén szláv eredetű (és a magyarba is átvett) *slănină* ’szalonna’ szót? A román nyelv reprezentatív szókincsét alkotó szavak közül hánynak az esetében lehet ilyen kérdést megfogalmazni? Persze merő szónoki kérdés, hiszen a román nyelv vitathatatlan latin eredetét se nem gyengítik, se nem erősítik az ilyen spekulatív megfogalmazások. Miért kell okkal, ok nélkül pápábnak tűnni a pápánál? Már említettük Cătărina Vătăşescu remek összehasonlító szótárát. A teljességre törekvő mű előszavában a szerző szükségesnek tartja, hogy krono-

lógiai sorrendben, itt-ott a saját észrevételeivel kiegészítve, ismertesse a két nyelv latin szókincsével kapcsolatos kutatásokat. „A. V. Desznickaja hipotézise szerint a Római Birodalom bukása után, a tengerpartra leereszkedő illírek asszimilálták Dél-Illyricum részlegesen romanizált őshonos lakosságát. Megjegyezhetjük azt a tényt, hogy a dákok esetében az ellenkező folyamat ment végbe: a római uralom visszahúzódása után a romanizált dákok asszimilálták a Birodalom határain kívül élő szabad dák törzseket.” (Vătăşescu 1997: 1) Miért és hogyan? Egyáltalán milyen „szabad dák törzsekről” ír? És mennyien lehettek a „romanizált dákok”? Vagy talán el kell fogadnunk Alexandru Suceveanu román történész (Sala által is idézett) zavaros és semmivel sem alátámasztható érvelését (Suceveanu 1985: 105–113): „A Dunától északra, illetve az Adria déli partidékén végbement romanizálási folyamat eltérő eredményeit, valamint a szabad dákok és a romanizált dákok közötti, illetve a szabad illírek és a romanizálás útjára lépett illírek közötti kapcsolatok eltérő voltát azzal lehetne magyarázni, hogy az előző esetben a romanizálás behatolt a falvakba, az őslakosok falusi közösségeibe, a második esetben viszont a városokra korlátozódott.” Suceveanu véleménye szerint a városok, „jóllehet romanizálási gócpontok voltak, sokkal kevésbé állnak olyan egységekből, amelyekben kialakul a romanizálási jelenség” Szerinte „nem a város a posztrómai kontinuitás kulcsa (sic!), hanem a romanizálás csak az őslakosok falusi közösségeiben ment végbe, mint Dácia esetében. Így magyarázható olyan területek romanizálása (mint a jelenlegi Havaselve keleti fele, vagy a jelenlegi Moldova), amelyek megszabadultak a közvetlen római ellenőrzéstől...”, idézi Vătăşescu 1997: 1) Ehhez tegyük hozzá a már említett Iancu Fischer észrevételét, miszerint „a romanizálási folyamat tartama és egy őshonos nyelv túlélése nem a római hódítás időpontjától vagy a római megszállás tartamától függ, hanem a kérdéses lakosság érdeklődésétől és hajlandóságától, hogy megtanuljon latinul...” (Fischer 1985: 15). Lám a 20. század 80-as éveiben milyen könnyen meg lehetett oldani a gordiuszi csomót!

Mielőtt a kötet olvasója végre kielégíthetné növekvő kíváncsiságát, hogy vajon milyen százalékarányban szerepelnek a különböző nem latin eredetű szavak a román nyelv szókincsében, előbb el kell olvasnia egy hosszabb eszmeifuttatást a latinból örökölt román szavak szemantikai tartalmáról és ennek változásairól, a nyelvi szinonimákról. Aztán végre jönnek a százalékok! Megtudjuk, hogy a szubsztrátum-szavak közül (értsd: a közös albán–román szókincsből) mindössze 23 került a román nyelv reprezentatív szóállományába, azaz ez utóbbinak pontosan 0,96%-át teszi ki, illetve, ha beszámítjuk a román szókészlet valamennyi ismeretlen eredetű szavát (a Günther Reichenkron jóvoltából megszámolt mintegy másfél ezer szót?!), akkor is csak 3,67%-át, amely nagyjából megfelel a szubsztrátum-szavak arányának a többi újlatin nyelvben. Ebbe a

reprezentatív román szókincsbe mindössze 233 (kb. 8%) szláv eredetű jövevényszó fér bele, ami szintén megfelel a többi újlatin nyelv reprezentatív adsztrátum szókészletének.

A „trako-dák” szubsztrátum-szavakra a továbbiakban nem vesztegetjük a szót. A szerző ebben a kérdésben főként Grigore Brâncuș (Brâncuș 1986), részben pedig Alexandru Ciorănescu (Ciorănescu 2005) következtetéseiire hagyatkozik, monográfiájában ennek a két szerzőnek a hibás érveléseit ismétli meg. Nyomatékosan meg kell jegyeznünk, hogy az albán nyelvnek a születő románra gyakorolt huzamos, mély és széles hatását különben sem az albánból átvett szókincs nagysága határozza meg, hanem a vitathatatlan morfológiai, szintaktikai, frazeológiai stb. hatás (Demiraj 2004).

A szláv jövevényszavak arányát illetően két kérdést kell feltennünk. A szerző azt állítja, hogy a román nyelv reprezentatív szókincsében a szláv eredetű szavak a IV. helyet foglalják el, de nem közli, hogy milyen eredetű szavak állnak a II., illetve a III. helyen. A második kérdés inkább kétkedésből fakad: Sala a latin eredetű szavak túlsúlyát illetően többek közt a román nyelvű *Mi Atyánk* imádság szövegét idézi. De vajon olvasta-e és a szókincs eredetét illetően elemezte-e pl. Gala Galaction remek Biblia-fordítását? És az sem tűnt fel a számvetés során, hogy csupán a különböző mesterségek, egyszerű mezőgazdasági és kézműves szerszámok ma is széles körben használt neve a megjelölt 233 szóból álló reprezentatív szláv szókincsnek mintegy 20 százalékát teszi ki? Tanítómestere, Al. Rosetti idézett művének III. kötetében alapszókincsre és ezen kívül eső szókincsre bontva, fogalomkörönként és alaktani kategóriánként 4–4, majd további nyolc oldalon (Rosetti 57–72) sorolja fel a szláv jövevényszavakat. Igaz, hogy Sala monográfiájának a címe a latintól a románig vezető út bemutatását ígéri, de a szláv jövevényszavak felsorolásával (legalábbis az alapszókincs részletes ismertetésével) a szerző adósa maradt olvasóinak. Vannak esetek, amelyekben a pusztá (olykor semmitmondó) számok vajmi keveset árulnak el az olvasónak, és a kötetben eddig közölt számadatok olykor nem is alaptalan kételyt ébresztenek benne. A matematika más tudomány, de nem absztrakt és nem is „csúsztat”: mindig pontos mennyiségeket, számadatokat jelöl. Minden esetre Sala hiányos, kiragadott statisztikai adatai nem adnak teljes képet a román szókincs összetételéről. Ezért Dimitrie Macrea *Dicționarul limbii române moderne* [A modern román nyelv szótára] című kötetében közölt adatokat ismertetjük (Macrea 1958), Gheorghe Ivănescu közlése alapján (Ivănescu 1980: 26). Ezek ugyan legalább húsz évvel korábbi felmérésre támaszkodnak, de frissebb és teljes adatok hiányában a reális nyelvi megoszlás arányaira ebből is következtethetünk:

latin	20,02%
régi szláv	7,98%
bolgár	1,78%
bolgár-szerb	1,51%
török	3,62%
magyar	2,17%
újjörög	2,37%
francia	38,42%
irodalmi latin	2,39%
olasz	1,72%
német	1,77% stb.

Mielőtt áttérnénk a monográfiában tárgyalt alaktani témákra és a román nyelvet a többi újlatin nyelvtől megkülönböztető sajátos vonásaira, térjünk vissza Sextil Pușcariu román nyelvésznek a szerző által említett megjegyzésére, miszerint a két fejedelemség egyesülése után a románság nyugat felé fordult és kezdetét vette „a román nyelv újraromanizálása” (Sala 101), azaz a latin, az olasz és főleg a francia szavak beáramlása a nem latin eredetű, főként szláv szókincs háttérbe szorítására. A román városi polgár ezt a központilag vezényelt és minden eszközzel támogatott folyamatot egyszerűen csak „frankomániának” nevezte (I. L. Caragiale, a hazánkban is nagyra becsült román vígjátékiró ki is figurázta), a falusi ember pedig hűledezve hallgatta anyanyelvének „kificamítását”. Ebben a korszakban a román nyelv reprezentatív szókincsébe nem kevesebb, mint 193 francia szó jutott be (a reprezentatív szókincs 7,47%-a), és így a francia nyelv a „rangsorban” az V. helyre, közvetlenül a szláv mögé került. Tehát a (foghíjas) végeredmény: örökölt szókincs 30,29 % (I. hely), ha ehhez hozzáadjuk a román szóképzéseket, arányuk 24,68%, akkor összesen 54,97%-ot, a latinból és különböző újlatin nyelvekből átvett szavakkal együtt pedig 75,60%-ot kapunk. A végeredmény „megnyugtató”, de nem árulja el, hogy ezek az arányok milyen szavakból alakultak ki, illetve milyen szavak szorultak ki a reprezentatív- vagy alapszókincsból. Ettől függetlenül teljes mértékben egyetértünk a szerzővel abban, hogy „a különböző lexikális hatások, jóllehet nem kevés érte a román nyelvet, nem befolyásolták számottevően a nyelv örökölt latin alkotó elemét” (Sala 98). A román nyelv latin eredetét és latin jellegét nem kell bizonyítani, és főleg nem kell minden áron bizonygatni. Haralambie Mihăescu (hogy csupán ma is használt *La langue latine dans le Sud-Est de l’Europe* c. művét említsük) és Cătărina Vătășescu (idézett szótárában) ezen a téren maradandó értéket adott a nemzetközi tudománynak. H. Mihăescura a szerző nem hivatkozik, helyette Iancu Fischer 1985-ben megjelent könyvét emlegeti lépten-nyomon. Ez a könyv – sajnos – nem lelhető fel a hazai könyvtárakban, így nem sikerült utánanéznünk, hogy mi újat tud nyújtani nagy

elődjének monográfiájához képest. A kiadás évszáma viszont nem sok jóval kecsegtet, hiszen abban az időszakban jelent meg, amikor a román nyelv- és történelemtudományban az etalont a Párttörténeti Intézet szabta meg. Eddig senki sem gyanította, hogy a kelet-európai latinon kívül (vagy azon belül) egy külön „dunai latin” is létezett, sőt mi több, most már a kelet-európai latinnak még egy újabb „váfaját” is emlegetik, amelyikből állítólag az albán merítette a maga latin eredetű szókincsét. Ide csak egy szemléltető példa kívánczik: az annyit (de úgy látszik mégsem eleget) emlegetett latin *paludem* > **padulem* 'mocsár' > román *pădure* 'erdő', albán *pyll* 'ua.' Tessék elővenni Matteo Bartoli két kötetes *Das Dalmatische* (Bartoli 1906) c. albumát, abban megtaláljuk a latin **padulem* mindkét származékát a dalmát *padul*, illetve *paul* alakban, természetesen mindkettőt 'mocsár' jelentésben. Ugyan milyen két (három?) különböző latinból vette át a maga változatát a román, az albán és a dalmát (pontosabban a két dalmát) nyelv?

8. A román nyelv sajátos vonásairól

Ha valaki arra adja a fejét, hogy valamelyik balkáni nyelv kutatásának szentelje az életét, nem hagyhatja figyelmen kívül a Balkáni Nyelvi Unió fogalmát. Legyen bár fenntartás nélküli híve és vezesse vissza ezeknek a nyelveknek minden sajátos vonását feltételezett közös, konvergens fejlődésükhöz, vagy tagadja magának a nyelvi uniónak a pusztá létét is, és minősítse az egész elméletet „mindig kéznél lévő seprűnek”, amivel kényelmesen szőnyeg alá lehet seprni bármilyen adódó nyelvi problémát, Trubeckojnak és Kristian Sandfeldnek ezt a szülöttét nem kerülheti meg. A fentiekben többször is idézett Vladimir Georgiev a balkáni nyelvekkel kapcsolatban a következő gyakorlati tényt szűrte le: „...az artikulációs bázis nagyon hasonló vagy csaknem azonos: egy bolgár például könnyen tanul meg románul, albánul vagy görögül és ezeket a nyelveket szinte minden idegen akcentus nélkül beszéli” (Georgiev 1977: 5–16). E. Lewy (1942: 55, idézi Banfi 1991: 157) véleménye szerint létezik: „...egy 'balkáni' nyelvi típus, amire naturaliter a balkanizmusok léte jellemző, és ebben a rendszerben ennek a típusnak a fő képviselője az albán ..., az egész balkáni térség döntő fontosságú nyelve (*die entscheidende Sprache*)...” Emanuele Banfi (1991: 115) a legújabb kutatások eredményeit illetően felhívja a figyelmet Klaus Steinke (1996) és Ivan Duridanov (1983) tanulmányaira. És végül hallgassuk meg Eugenio Coseriu véleményét is (1983: 269–279): „...át kell térni a 'tipológiai történelemre’ vagy inkább a nyelvi rendszereket 'tipológiailag magyarázó történetelelemre’: ezt a módszert a délkelet-európai nyelvekre alkalmazva, minden egyes balkáni nyelv diakronikus elemzésével kellene

megállapítani, hogy egy újlatin, szláv, görög stb. típus fokozatosan jutott el egy 'balkáni típushoz': hogy, más szavakkal szólva, valóban beszélhetünk-e vagy sem egy 'balkáni típusról'..."

Az 1940-es évek elején, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Romanisztikai tanszékén Gáldi László – akinek az óráit alkalmunk volt látogatni minden első éves hallgatójának felhívta a figyelmét a tanszék élén korábban álló Carlo Tagliavini olasz professzornak az útmutatására, hogy kutatásaikban sohase feledkezzenek meg erről az alapvető követelményről: albanológia nélkül sohasem szabad a román nyelv történetével foglalkozni..."

Ezeknek a magvas gondolatoknak az előrebocsájtása után megfogalmazhatjuk véleményünket, hogy Marius Sala monográfiájával azt a benyomást kelti a filológiai ismeretekre vágyó hazafiakban és külföldi szimpatizánsokban, mintha a román etnikum és nyelv születésétől kezdve szinte virágos mezőn, dalolva tette volna meg azt a hosszú, kanyargós utat, amelyen egy kis szántóvető-pásztor etnikum Kelet-Európa egyik számottevő nemzetévé nőtte ki magát. A monográfia történeti háttere rendkívül pontatlan és hiányos, szinte lépten-nyomon ugyanazokba a hibákba, következtelenségekbe, téves adatokba, csúsztatásokba vagy torzításokba botlunk. Az elnagyolt történelmi bevezetőből a román nyelv és etnikum fejlődésében jelentős szerepet játszó tények, események sikkadnak el, vagy kapnak olyan szerepet, amit egyáltalán nem tölthetnek be. A szerző céljainak megfelelően (*quod erat demonstrandum!*) egész etnikumokat helyez át a Kárpátokon vagy még a létüket sem említi meg. A nagy sietségben többször még önmagával is ellentmondásba kerül, kényes kérdéseket sommásan elintéz egy „ezzel most (vagy itt) nem foglalkozunk részletesebben” megjegyzéssel (pl. a hátravetett artikus keletkezésével, 117), hogy aztán pontokba szedve foglalja össze a román nyelv sajátos (jellegzetes) vonásait, amelyek megkülönböztetik a többi újlatin nyelvtől. Csupán arról feledkezik meg, hogy éppen ezek a sajátos vonások teszik a román nyelvet sajátosan balkáni újlatin nyelvvé, illetve az albán, a bolgár, a macedón nyelvet sajátosan balkáni indo-európai, illetve sajátosan balkáni szláv nyelvvé. A történelminek szánt bevezetőben követhetlenné válik a megtett több évszázados út, amelyen az Al-Duna és a Száva mente romanizált falusi lakossága szinte mindenét hátrahagyva menekült a hegyek közé az avar-szláv betörések, majd a szláv betelepülők és honkeresők áradata elől. Hányan lehettek? Erre a kérdésre eddig sem adott és a jövőben sem adhat még megközelítő választ sem a történelem. Még kevésbé arra a kérdésre, hogy a menekültek között milyen arányban lehettek Dácia Traianából kivont dákok, az Al-Duna mentén romanizált trákok, a Száva völgyében romanizált illírek (és akkor a Dácia Traiana provinciába áramló kolónusok, az ott letelepedő volt légiós katonák tarka etnikai

összetételét nem is említettük!). És ugyan mekkora lehetett ezeknek az írástudatlan, valamilyen kezdetleges „állami” formációba éppen csak belekóstolt paraszti lakosságnak a szókincse? Létfeltételeihez, életkörülményeinek fenntartásához mekkora latin szókészletre volt feltétlenül szüksége? Decebalus „államának” megsemmisítéséhez elegendő volt két római légió, azaz írd és mondd tizenkétezer fegyveres. Aztán a sok eltúlzott számadat és százalék között Sala meg sem említi a mai román szókészlet ismeretlen eredetű szavainak a számát. A félnomád transzhumáló vlah pásztorok a Balkánon nemcsak albánokkal találkoztak és éltek együtt hosszabb-rövidebb ideig. Kikkel? Milyen szavakat vettek át tőlük? Melyek azok a vitathatatlan toponímiai adatok, amelyek a vándorló vlah etnikum hosszabb-rövidebb ott tartzkodásának a tanújelei? Az Al-Dunától északra a romanizált terület aligha haladta meg a mai Dunántúl méreteit. Moldvában nem volt romanizálás, Moldvában nem is keletkezhetett „dákó-román etnikum”. A történelmi Havaselve az ókortól a 11. századig a legkülönbözőbb eredetű nomád etnikumok portyázási területe volt, dákó-román etnikum itt sem keletkezhetett. A szórványos régészeti leletek legfeljebb azt bizonyítják, hogy az ott lakók a Római Birodalomnak az Al-Dunától délre fekvő provinciáit rendszeresen vagy alkalmasszerűen fosztogatták. Decebalus „birodalma” a Kárpátoktól délre csak a történelmi Olténiára, azaz az Olttól nyugatra eső, az Al-Duna és a Déli Kárpátok hajlata közötti kis területre terjedt ki. Az Al-Duna nem a „romanizált világ tengelye” volt, hanem a Római Birodalom, majd a Bizánci császárság északi határa. A folyó bal partján a rómaiak és a bizánciak idejében is voltak határvédelmi erősségek, megerősített védelmi vonal, rövidebb-hosszabb időre a folyótól északra is érvényesült a római, illetve a bizánci katonai hatalom („razziák”, kitelepítések, büntető expedíciók, átmeneti katonai felvonulási táborok stb.). A román etnogenézisben éppen az az epikusán nagyszerű, hogy egy viszonylag kis magból terebélyesedett ki, alig másfél évezred alatt, a románság hatalmas fája. Éppen ez a román nyelv és etnikum párját ritkító sajátossága! A történelem könyörtelenül kiragadta földjéről, megkapaszkodott a balkáni hegyek között, új és jóindulatú szomszédokra találva, akikkel évszázadokon át élt békés szimbiózisban. Aztán megnövekedve, a gazdasági és a társadalmi differenciálódás útjára lépve fokozatosan kivált az első szimbiózisból, hogy egy gyors felvirágzásnak induló és már államot alapító néphez kösse sorsát és további fejlődését. A szláv (bolgár) és a vlah etnikum szimbiózisa volt a következő lépcső, amiről aztán, tovább gyarapodva, megerősödve és már kialakult újlatin nyelvével a Balkán déli tájainak és az Al-Duna bal partján fekvő területeknek a meghódítására is vállalkozott. Nem kevesebb mint hét évszázadra volt szüksége, hogy a kumánok hathatós támogatásával államot és dinasztiát alapítson.

A délre vándorolt vlah csoportok közül csak az arumének bizonyultak életképeseknek (vagy szerencsésekknek), az északra vándorló nagyobb csoportok viszont a folyó bal partján egy harcos etnikumot, kumánokat (a magyar nyelvhasználatban kunokat) találtak, akiknek a lélekszámát a korabeli írott források alapján már nagyjából fel is becsülhetjük. Ezek a források ötvenezer sátorról (ez kb. 200 000 főnek felelt meg) tudósítanak a mai Moldvában és Havaselvén. A kumánok katonai erejét a legékesebben a lebunioni csata (1091) tanúsítja, amelyben Alexiosz bizánci császár hadai csak a kumánok segítségével tudtak végre megsemmisítő csapást mérni a csaknem egy évszázadon át rettegett besenyőkre. A pápa biztatására 1227-ben Róbert esztergomi érsek Moldvában Bortz Membrok vezérrel együtt tizenötezer kumánt keresztelt meg, ünnepélyes keretek között, Béla trónörökös (*rex iunior*), a későbbi IV. Béla és három megyéspüspök jelenlétében. Sőt a magyar korona hathatós támogatásával a Kárpátok külső hajlatánál (*Terra Cumanorum*) Milkó székhellyel még keresztény püspökség is létesült, a következő években a Milkov folyó partján kun székesegyház és püspöki palota épült. IX. Gergely pápa 1227-ben vagy 1228-ban a belga származású dominikánus Teodorikot nevezte ki az önálló kun egyházmegye első püspökévé. A püspökséget néhány év múlva a mongolok (tatárok) feldúlták, a székesegyházat és Milkov várát (ahol a püspöki rezidencia volt) pedig lerombolták. Ezt abból a levélből tudjuk, amit 1279 végén III. Miklós pápa a magyar apostoli küldötteknek írt: „Milkov várát, amely a tatárok betörésekor a határon állt, régen elpusztították a tatárok. Több mint 40 éve nincs ott sem püspök, sem katolikus lakosság...” (Theodorescu 2007: 5).

A pogány kumánok a 12. század utolsó és a 13. század első éveiben az Al-Duna mentén élő vlahokkal együtt dúlták fel Trákia jelentős részét, majd az egész Macedóniát, 1201-ben Konstantinápoly falai alá értek és a várost csak a halicsi fejedelemnek Kunország ellen indított váratlan támadása mentette meg az ostromtól. A kumánok félelmetes katonai erejének aktív közreműködésével alakulhatott meg a Bolgár-román cárság, de a havaselvei fejedelemség és ennek első dinasztiája is. Az Al-Duna mentén élő kumán hatalmasságok még a középkor vége felé is bele-beleszóltak a bolgár cári trón öröklésébe. Ha ezekhez a tényekhez hozzáadjuk azt a vitathatatlan tényt is, hogy a Havaselvén kialakuló bojár (földesúri) réteg is zömében kumánokból állt, akkor nem kell további érvekkel alátámasztanunk, milyen fontos szerepet játszott a kumán-vlah szimbiózis a román történelemben, mindenekelőtt az államalakításban.

A 13–14. században Erdélyben kialakuló magyar–vlah szimbiózis-ról külön monográfiát lehetne írni (Makkai László említett könyvénel jobbat bajosan), de Marius Sala a történelem talaján bizonytalanul érzi magát. Pedig a magyar–vlah szimbiózis nélkül, az Erdélyben születő román értelmiség egy részének a római katolikus hitre való áttérése nélkül, bajosan beszélhetnénk az

Erdélyi vagy Latin Iskoláról (Școala Latinistă), vagy akár a balázsfalvi triászról és jelentős szerepéről a románság nemzeti öntudatra ébredésében. Alexandru Papiu-Ilarian 1852-ben Bécsben kiadott *Istoria romanilor din Dácia Superioara* [A felső-dáciai románok története] c. művének II. kötetében (220) Ion Eliade Rădulescu havaselvei költőt idézi, aki azt írta, hogy „...a Kárpátokon túliak hozták nekünk a német filozófia forrásából az új fényeket” (idézi Köpeczi 1986: 1307–1308). Nicolae Bălcescu egyik írásában (*Mișcarea Românilor din Ardeal la 1848* [Az erdélyi románok mozgalma 1848-ban]) hangsúlyozza, hogy a bánsági Paul Iorgoviciu és Dimitrie Țichindeal, valamint az erdélyi triász, Petru Maior, Gheorghe Șincai és Samuil Micu-Klein „dicső nevét” egyre többen ismerik meg, mivel „iskoláikkal, a nyelv és a történelem művelésével lerakták a román nemzetiség alapjait és terjesztették egységének eszméjét...” (Bălcescu, N. *Istoria românilor din Dácia Superioară Vol. I. [A románok története Felső-Dáciában I. köt.]*. Egy másik írásában – *Mersul revoluției în România* [A forradalom menete Romániában], 309) – megemlíti, hogy Zaharie Carcalechi, a Budai Egyetemi Nyomda könyvügynöke, aki az 1820-as években Budán kiadta az első román nyelvű folyóiratot, majd később áttelepült Bukarestbe, az erdélyi Gheorghe Lazăr román tanár, aki 1818-ban Bukarestben, a Szent Száva-kolostor néhány cellájában *Academia de Științe Filozoficești și Matematicicești* [Filozófia- és Matematika Tudományok Akadémiája] néven elindította útjára a román felsőoktatást, továbbá azok az Erdélyben tanult román tanárok, akiket a Iași-i metropolita hívott meg Moldvába, elévülhetetlen érdemeket szereztek a román nyelvművelés, a román nyelvű oktatás fejlesztése és a nemzeti egység tudatának erősítése terén. (Bălcescu 1953: 331, 309). Gheorghe Lazăr-t Nicolaie Iorga a „legelső nemzeti eszmei indíttatású román oktatónak” („cel dintîi învățător de ideal național”) nevezte. De a románság először Erdélyben ébredt nemzeti öntudatra: Erdélyből települt át Bukarestbe az a Vasile Aaron román tanár is, aki 1835–1838. között Havaselve történetéről írt tankönyveiben az elsők között állította a római eredet tanát a nemzeti célok szolgálatába, és aki 1837-ben lapot indított *România* (Románia) címmel, először használva ezt az országnevet a románok körében népszerű Dácia helyett. Közben Balázsfalva – a román értelmiség soraiban „Küküllő-parti Róma” – igazi román diákváros lett, gimnáziumában és liceumában több mint 350 román diák tanult. Ennyit a magyar–oláh szimbiózisról, amely Erdélyben, részben a Budai Egyetemi Nyomda áldásos közreműködésével vált m a g y a r – r o m á n szimbiózissá.

És a román államalapítások történetéről sem Anonymust kell tanulmányozni. A *Gesta Hungarorum* „új-trákodák” fordítóit talán Karinthy Frigyes versfordítási paródiája ihlette meg, mert a ma már ismert nevű királyi nótárius meséjében nyoma sincs a 10. századi Erdély „szervezett állami formációkban élő kompakt román lakosságának”, amelyik „a magyarok elől a hegyekbe húzódott” (*Historia*

2007. VII/10: 48–49), és ott olyan jól elrejtőzött volna, hogy első ismert települése, *Káprevár* (*Căprior*) csak évszázadok múlva, 1337-ben került elő. Egy rövid bekezdést viszont azok a magyarok érdemeltek volna meg, akik – nemesemberek és közrendiek – a két román fejedelemség születésével a határokon innen vagy a határokon túl rekedtek, illetve azok a magyar és román földesurak, akik uralkodójukkal rossz viszonyba keveredve vitézeikkel és parasztjaikkal együtt az államalapító Bogdan vajdát követték, illetve Nagy Lajos király előtt tettek hűségesküt.

Történelmi útjának részletes és torzításoktól mentes ismertetése nélkül aligha érthető meg nemcsak a románság nemzetté válásának folyamata, hanem az a sok sajátos vonás is, ami a román nyelvet a többi újlatin nyelvtől megkülönbözteti. Ezekre a sajátosságokra nem ad (és nem is adhat) magyarázatot sem valamilyen fantáziaszülte dunai latinság, sem az állandó hivatkozás a még ma is alig ismert szubsztrátumra (az utóbbi évtizedekben valamilyen hibridbe gyúrt trako-dák vagy rejtélyes paleo-balkáni nyelvre)...

Ezek után lássuk azokat a sajátos vonásokat!

Természetesen azokkal kezdjük, amelyek tárgyalásakor Sala nem említi meg, hogy ezek a már említett Balkáni Nyelvi Unió belső magvát képező nyelveket, tehát az albánt, a román, és részben a bolgárt és a macedónt is jellemzik.

A hátravetett artikulus léte az európai holt nyelvek közül csak az ó-örményben dokumentált. Vladimit Georgiev az ún. ezeróvi gyűrű trák feliratának második megfejtési kísérletében még azt is megkockáztatta, hogy az albán és a román második artikulus-rendszerének meglétét is bizonyítsa a trák nyelvben (Georgiev 1977a). Természetesen minden tudományos érv és meggyőző erő nélkül. A ma is beszélt európai nyelvek közül a balkáni térségen kívül a skandináv nyelvekben is megtalálható, de ezekben az előre vetett artikulus („névelő”) is használatos. A hátravetett artikulus valamennyi nyelvben a mutató névmásból fejlődött ki, de a macedón nyelvben megőrizte eredeti deiktikus szerepét is, amennyiben három különböző alakja van, amelyek közül az egyik a közeli személyt vagy tárgyat, a másik pedig a távoli vagy nem is látható személyt vagy tárgyat jelölő névszóhoz járul. A román nyelv hátravetett artikulusa csak a Balkánon születhetett, hiszen kezdetben a romanizálódó lakosság nyelvhasználatában a Száva és az Al-Duna mentén is csak a latin *ille homo* (> román **le omu*, vö. dalmát *le ĩomno*) ’ez az ember’ latin változatból keletkezhetett. Az albánban a nyelv születésétől fogva az artikulus hátravetett változata fejlődött ki, amint azt olyan szellemesen bizonyította Norbert Jokl (1911) az albán *ftua* (*geg ftue*) ’birsalma’ < latin *cotoneum* (*Cydonia mela*) etimológiával, amit az albán csak a határozott alakú *ftoni-* formában vehetett át, majd ebből vezette vissza az albán *thua-thoni* ’köröm’, *krua-kro(n)i* ’forrás’ mintájára a *ftua* (*geg ftue*) határozatlan alakot (de a többesben megőrizve a latin szótól -n- mássalhangzóját:

fionj). Ez pedig csak évszázadokkal a szlávok érkezése előtt történhetett, amikor a későbbi vlah etnikum elődei még békességben éltek a környező római provinciákban. Tehát a román artikuláció hátravetése csak az albán–vlah szimbiózis idején következhetett be (amikor az egymás mellett élés során már kialakult a kétnyelvűség, legalábbis a férfilakosság körében)! Ugyanis az albánok ősei és a római hódítók közötti első találkozásokra abban a korban került sor, amikor a latin nyelvben még megvolt a semleges nem, és az albánok latin jövevényszavaik legrégibb rétegében a latin semleges nemű főneveit még semlegesekként vették át: latin *peccatum* 'bűn, véték' > albán *mëkat*, határozott alakban *mëkatët* 'ua.' stb.

Most pedig lássuk a román nyelv úgynevezett semleges nemét, mely az 1950-es években vonult be a román alaktanba, a pártállamnak abban az első nacionalista felbuzdulásában, amikor Erdélyből harmadik román fejedelem s é g lett. Jelen sorok írója a 40-es években még két román fejedelemségről, hím- és nőnemű főnevekről, illetve a többesben nőneművé váló hímnemű főnevekről tanult az aradi gimnáziumban, ezeket akkoriban a román grammatikusok még *substantive ambigene* 'mindkét nembe tartozó főneveknek' nevezték. A jelenség régóta ismert, sőt még ma is él az albán nyelvgyakorlatban: a nem élőlényt jelentő hímnemű főnevek a többes számban a nőnem felé tendálnak és előbb-utóbb nőneműekké válnak (azaz többesükben minőségi jelzőik és a birtokos névmás megfelelő alakjai is csak nőneműek lehetnek: *mal i lartë* 'magas hegy' – *male të larta* 'magas hegyek'). Ez a jelenség tapasztalható a románban is (Demiraj 2004: 177–179). Ami pedig a *timp* 'idő' – többesben *timpuri* szóval történő érvelést illeti, ami a mai román nyelvészek szerint a latin *tempus* 'idő' *temporem* (vagy többes *tempora*) alakjából származott, a többi újlatin nyelv – valamennyi! – többszörösen rációfol erre a feltevésre: a latin semleges nem elhalása és a főnévragozásnak az öt deklinációról kettőre egyszerűsödése után keletkezett **tempo-*többlől vették át a maguk *tiamp/tianp* (dalmát), *tempo* (olasz, portugál), *tiempo* (spanyol), *temps* (francia) stb. szavát. Távol áll a tudományos objektivitástól egy olyan feltevés, ami egyetlen latin szóra hivatkozva próbálja több száz (különböző eredetű és korú) román szó többesének *-uri* végződését magyarázni. Hiszen még a ma átvett idegen szavak többesét is így képezik a románban: *turn* – *turnuri* 'torony', *twist* – *twisturi*, *disc* – *discuri* '(hang- vagy mágneses) lemez', *aerodrom* – *aerodromuri* 'repülőtér', *scandal* – *scandaluri* 'botrány', *tanc* – *tancuri* 'tank, harckocsi', *acvaplan* – *acvaplanuri* 'vízisí' stb. Aztán meg azoknak a latin szavaknak az esetében, amelyeknek függő esetben szótagbővüléses tövük van, az újlatin nyelvek rendszerint megőrizték ennek a szótagnak a mássalhangzóját: latin *homo* – *homine* 'ember' > dalmát *iomn*, olasz *uomo* – többese *uomini*, portugál *homem*, spanyol *hombre*, francia *homme*,

román *om* – többese *oameni*. A latin *lepus* – függő esetben *lepore-* 'nyúl' > román *iepure* 'ua.' lett; ennek analógiájára viszont (az érvényes hangtörvénynek megfelelően) a románban **tempure* változatnak kellene lennie. Ennél sokkal inkább kézenfekvő magyarázattal szolgál az albánban az anyagnevek *-ra* (vö. román *-uri*) többes jele (szintén közös sajátosság): albán *vaj* 'olaj' – többes számú alakja *vajra* 'olajfélésegek' – román *ulei* 'ua.' – többes számú alakja *uleiuri* stb. És tegyük hozzá, hogy ez a morfológiai jelenség a románban több nőnemű főnév többesének képzésére is áterjedt: *iarbă* 'fű' ~ *ierburi* 'fűfélék', *treabă* 'dolog' (amit el kell végezni) ~ *treburi* 'ügyes-bajos dolgok, teendők': csupán tudomásul kellene venni, hogy az albánban és a románban valamikor fellépő közös hajlandóság – a nem élőlényt jelentő hímnemű szavaknak a többesben a nőnembe való törekvése – mindkét nyelvben még napjainkban is érvényesül. Ez is a két nyelv egyik közös sajátossága (és a román ebben is eltér a többi újlatin nyelvtől).

A román nyelvben megfigyelhető egy sajátos albán morfológiai reliktum, éspedig az albán többes eredethatározó esetének (megőrzött esetragja *-sh, -ish*) használata a románban különleges vagy kiemelt tulajdonságok és ragadványnevek képzésére. Erről a kérdésről csak néhány példát kívánunk említeni: Vlad Țepeș, a karóba húzó Vlad havaselvei vajda nevének pontos albán fordítása *Vllad Thepash* (*thep* 'cövek, karó', határozott alakja *thepi*, többes eredethatározó esete *thepash*, tehát szó szerinti jelentése 'karós Vlad'). Ilyen nevek a románban Verdeș Împărat mesealak (kb. a magyar népmesék Zöld Királya), Petre Rareș havaselvei fejedelem (a *rar* 'ritka' melléknévből), *cinsteș* és *necinsteș* 'becsületes' és 'becstelen' Dimitrie Cantemir, a tudós fejedelem és a moldvai krónikások műveiben, a ma használatos *cinstit* és *necinstit* 'ua.' helyett (Costinescu 1987: 106–107, 201). De továbbél a *moaleș* az *om moaleș* 'puhány' kifejezésben, a *chipeș* 'jóképű', *oacheș* – *oacheșă* az *oaie oacheșă* 'a szeme körül barna vagy fekete foltos juh' kifejezésben, a ma is használt *Babeș* (a *babă* 'öregasszony' szóból, kb. 'Vénasszonyos' a jelentése), *Brâncuș* (a *brâncă* 'mancs' szóból, kb. 'Mancsos' a jelentése), *Mancaș* (a ma már archaizmusnak tűnő *mancă* 'dajka, dada' szóból, kb. 'Anyámasszony katonája' lehetett a ragadványnév eredeti jelentése) családnevekben.

A hátravetett artikulusz használata a tulajdonneveknél (és a tulajdonneveknek a köznevek ragozásával – részben – azonos ragozása) szintén az albán és a román közös vonása. A tulajdonnevek határozott alakjának használatában az albán továbbra is következetes: a tulajdonnevet mindig határozott alakba kell tenni, ha a mondatban betöltött szerepe ezt kívánja. A románban az artikulusz használata ingadozó: a hímnemű családneveknél elmaradt, a birtokos és a részeshatározó esetben a *-lui* esetrag külön szóként a tulajdonnév elé kerül: *lui Bălcescu* 'Bălcescu-nak'; a nőnemű

földrajzi nevek alany- és tárgyesetében ma már többnyire csak a határozott alak használatos: régen *din frumoasa Românie* 'a szép Romániából', ma: *trăiește în România* 'Romániában él'. A hátravetett artikulusz használata a tulajdonnevekkel nem balkanizmus, hanem a román és az albán nyelv közös vonása.

A Balkáni Nyelvi Unió „belső magvát” képező nyelvek közül csak az albánban és a románban van úgynevezett második artikulusz-rendszer, amely az adott szó (főnév, melléknév vagy számnév) előtt áll, s amely nem ad határozott értelmet a szónak (mint a hátravetett artikulusz), hanem melléknévi és birtokos jelzői szerkezetekben használatos (Demiraj 2004: 179-184). Az albán mindkét funkcióra egy közös artikulust (*i* hímnemű, *e* nőnemű, *të* semleges nemű, illetve közös többes alakot), a román a két funkcióra egy-egy külön artikulust alakított ki (melléknévi alak *cel* hn., *cea* nn., a többesben *cei* hn., *cele* nn.; a birtokos jelzős szerkezetekhez pedig az egyes számban *al* hn., *a* nn., a többesben *ai* hn., *ale* nn. a birtokszó után, mindkét nemű, egyes és többes számú birtokos előtt). Ennek a második artikulusz-rendszernek a kialakulását a főnévragozás egyszerűsödése tette szükségessé, amikor mindkét nyelvben azonos lett a birtokos és a részeshatározó eset végződése (az albánban az eredethatározó határozott alakjává is), és a beszélő szükségét érezte, hogy mondanójának pontosításához egy újabb nyelvi eszközt alakítson ki (redundancia, Supercharakterisierung). A melléknévi artikulusz mindkét nyelvben a jelzett szó, illetve a birtokszó nemét és számát, olykor nyelvtani esetét is jelöli. A románban ezt a melléknévi artikulust csak a főnév határozatlan alakja mellett kell használni, az albánban a határozatlan és a határozott alak mellett is. A két nyelv között azonban van még két lényeges különbség. Az albánban a melléknévek többsége csak előlálló artikulussal használható, pl. *i keq* hn. *e keqe* nn. 'rossz', de ha ezt az artikulust elhagyjuk, a melléknév hímnemű alakjából határozószó lesz: *keq* 'rosszul'. A két nyelvnek az is közös sajátossága, hogy az előlálló artikulusz is ragozható, azaz pontosabban fogalmazva azzal a névszóval együtt kell ragozni, amelyikhez tartozik. A másik lényeges különbség a második artikulusz-rendszer fejlődésének megszakadása a románban, ami a három kisebb román nyelvújítás leválásának korára tehető, hiszen a *cel*, *cea* típusú változatnak nyoma sincs ezekben a nyelvújításokban (Demiraj 2004: 179-182).

A birtokviszonyban az albánban minden esetben kötelező az elől álló artikulusz használata, akár határozatlan, akár határozott alakban legyen is a birtokszó, és az albánban ezt az artikulust együtt ragozzuk a névszóval, amelyikhez tartozik (a birtokot jelölő szóval). A románban viszont ezt az artikulust csak akkor kell használnunk, ha a birtokszó határozatlan alakban van, illetve ha a határozott birtokszónak jelzője van. A román nyelvhasználat abban is eltér az

albántól, hogy ez az artikulusz csak a birtokszó neméhez és számához igazodik, esetéhez viszont nem. Mindkét nyelvben kötelező az előlálló artikulusz használata a sorszámnevek előtt, kivéve az 'első' jelentésű román *întâi* sorszámnevet (de ha főnév nélkül, magában áll, csak *cel dintâi* 'az első' alakváltozatát használhatjuk). A második artikulusz-rendszert a két nyelv külön-külön, a saját nyelvi eszköztárából fejlesztette ki, de ez a redundancia – jelenség közös sajátosságuk, amint az a személyes névmások enklitikus alakjainak kötelező használatában, azaz a mondat tárgyának és részeshatározójának a személynévmások egyes alakjainak (tárgy- és részeshatározó alakjainak) a megfelelő enklitikus (hangsúlytalan) alakokkal történő nyomatékosításában is megfigyelhető (Demiraj 2004: 130–148). Ez utóbbi jelenség a bolgárban, a mai macedón nyelvben és részben az új-görögben is megvan. És tegyük hozzá, hogy a legfejlettebb a macedónban, amelyben a visszaható személynévmás tárgy- és részeshatározó esetének enklitikus alakjára is vonatkozik (Koneski 1999: 332–337).

Itt jegyezzük meg, hogy az 'első' sorszámnevet az albán és a román nyelvben egy-egy előljáró szóból, illetve annak származékszavából képezték: albán *para* 'előtt' > *i parë*, *e parë* 'első', latin *ante* 'előtt' > **antaneus* 'elől álló, elülső' > román *întâi* 'első'.

Az elől álló artikulust mindkét nyelvben kötelező használni a birtokos névmás előtt: román *al meu* 'az enyém', *al tău* 'a tied', *al lui* vagy *al ei* 'az övé' stb. (hn. egy birtok esetében), illetve *a mea*, *a ta*, *a lui*, *a ei* stb. (nn. egy birtok esetében). Az albánban az elől álló artikulusz csak egy birtok esetében csak az egyes szám harmadik személyében, több birtokos esetében válik el magától a névmástól, de a névmás mindenkor nemének, számának és esetének megfelelő határozott, tehát hátravetett artikulust is kap. Tehát egy hn. birtok esetében *imi* 'az enyém', *yti* 'a tied', *i tij* vagy *i saj* 'az övé'; egy nőnemű birtok esetében: *imja* 'az enyém', *jojta* 'a tied', *e tij* vagy *e saj* 'az övé'. Az egyes tárgyesetben a megfelelő alakok hn. birtoknál *timin/timen*, *tëndin/tënden* 'a tied', *të tijin/të tijën* vagy *të sajin/të sajën*, az egyes birtokos (részeshatározó és eredethatározó) esetben *timit/simes*, *tëndit/sates*, *të tijit/së tijës* vagy *të sajit/të sajës*. Többes birtokszó esetében viszont a következő a kép: *të mitë/të miat* 'az enyéim', *të tutë/të tuat* 'a tied', *të tijtë/të tijat* vagy *të sajtë/të sajat* 'az övéi', illetve *tanë/tonat* 'a mieink', *tuajt/tuajat* 'a tieitek', *të tyrët/të tyret* 'az övéik'.

Sok a hasonlóság a két nyelvben a főnevek és a melléknevek többesének, illetve nőnemű alakjának képzésében: a végződéses, a fonetikai változások nagy változatossága, sőt olykor több végződés együttes használata is. Ezekre itt és most nem térünk ki részletesebben, miként a két nyelv névmásainak bonyolult „útvesztőjére” sem. (Erre módunk volt a dáko-román kontinuitás történetét részletesen bemutató, francia nyelvű kéziratunkban.) A névmások rendszeréről

itt csupán azt hangsúlyozzuk, hogy ezen a területen is lépten-nyomon feltűnik az albán „minta” kitörölhetetlen képe. Amíg elő nem kerülnek a „kései trako-dák” nyelv megfelelő névmásai, el kell fogadnunk, hogy az alakulóban lévő román nyelvet ebben az alaktani kategóriában különösen széles és mély albán hatás érte.

*

Tehetnénk még észrevételeket több latin eredetűnek tartott román szóval kapcsolatban, továbbá a nyelv kevésbé jelentős sajátosságaira is, de bízunk benne, hogy a monográfiában tárgyalt téma minden fontosabb kérdésében érvekkel, sok konkrét nyelvi példával, nemzetközileg is elfogadott szerzők állásfoglalásaira való számos utalással támasztottuk alá következtetéseinket, véleményünket. És nemcsak a történelmi hiányokat töltöttük fel a megfelelő tényekkel és adatokkal, hanem azokat a szerzőket és műveket is megemlítettük, akik és amelyek a monográfiában elnagyoltan és hiányosan felvázolt, olykor tévútra terelt nyelv- és társadalomtörténeti folyamatot visszatérítik az objektív mederbe. És a tacitusi *Sine ira et studio* alapelvnek nemcsak a mondandó megszövegezésében, hanem a forrásmunkák kiválasztásában és szerzőik pontos idézésében is érvényesülnie kell.

Itt és most nem vizsgáljuk a körülményeket, hogy miért kellett ezt a hat nyelven kiadott és terjesztett ismeretterjesztő művet sebbel-lobbal, ilyen hevenyészett és torz történelmi háttérrel kiadni, majd lényeges fejezeteit 2007-ben egy országosan terjesztett folyóiratban (tovább torzítva!) is közölni. Epilógusként inkább egy másik kis monográfiát említünk meg, amit emlékeink felfrissítésére ennek a dolgozatnak a befejezése után lapoztunk fel. Több mint 40 éve jelent meg, de aktualitását mindmáig megőrizte. Szakmai lektora a román nyelv- és irodalomtörténeti körökben jól ismert Gáldi László, egykori tanárunk volt. A kis könyv nem sokkal terjedelmesebb Marius Sala monográfiájánál. Címe: A francia nyelv története, szerzője Herman József akadémikus (1924–2005), a nemzetközileg elismert romanista, aki 1982–1991 között az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatója volt, és ezt a könyvét szintén nem szakembereknek, nem egyetemi tankönyvek, hanem mindazoknak szánta, akik érdeklődnek a francia nyelv és kultúra iránt. Nem tömte tele monográfiáját a francia nyelv több száz latin eredetű szavával, hiszen a francia nyelv egyértelműen latin eredetét sem kell szavak tömkelegével bizonyítani. Érdemes idéznünk, mit mond a szerző a román nyelv jellegéről: „A román nyelv földrajzi helyzetéből és történetéből következik, hogy vannak fontos és nagyszámú kölcsönszó-rétegei, amelyeknek nyomuk sincs a többi újlatin nyelvben; igen nagy benne a különböző korokból származó szláv, magyar, török, újjörög kölcsönszavak száma, a 19. században pedig jelentős tömegű francia kölcsönszó áramlott be a nyelvbe. Ettől

függetlenül a szókincs jellege egyértelműen latin. A szótárban, ahol minden szó, akár gyakori, akár ritka, egy egységnek számít, a jövevényszavak vannak többségben, de folyamatos köznyelvi szöveg vizsgálatánál azonnal kiderül, hogy a lényeges, gyakori szavak hatalmas többsége a vulgáris latinságból közvetlenül örökölt, eredeti román szó” (Herman 1966: 87).

Mint Herman József a könyv előszavában megjegyzi: „Arra törekedtünk..., hogy a nyelvtörténet egyes szakaszait minél hívebben jellemezzük, minél világosabban megrajzoljuk (a kiemelés e sorok írójától) a nyelvfejlődés irányát az egyes korszakokban...” (Herman 1966: 8). Igen, hiteles, objektív történelmi háttér nélkül, szociolingvisztika nélkül tudományos ismeretterjesztő művet nem lehet és nem is volna szabad írni. Marius Sala monográfiájának záró soraival abban egyetértünk, hogy a nagy latin családtól régen elszakadt román nyelv jelen környezete „... kapcsolatokat feltételez sok más nyelvvel, de (ez a környezet) nem változtatott a román latin szerkezetén, ami egyike azoknak az újlatin típusoknak, amelyeket nemrég Eugenio Coșeriu elemezett” (Sala 161). A mondat második feléhez viszont hozzáfűzhetjük, hogy a külföldre szakadt román nyelvész hivatkozott művében (Coșeriu 1983) arra hívta fel a figyelmet (zárszóként meg kell ismételniünk!), hogy a balkáni nyelveknek külön-külön el kell készíteni a tipológiai történetét, hogy meg lehessen állapítani környezetük mennyiben ruházta fel őket sajátos, a nyelvcsaládjukhoz tartozó más nyelvekre nem jellemző tulajdonságokkal.

Irodalom

- Allières, Jacques (2001), *Manuel de la linguistique romane*. Honoré Champion, Paris.
- Almond, Mark (2001³), *The Times History of Europe*. Times Books: Harper Collins Publishers, London.
- Bălcescu, Nicolae (1960), *Opere alese Vol. I. Scrieri istorice și sociale* [Válogatott művei I. köt. Történelmi és társadalmi írásai], Edit. de Stat pentru Artă și Literatură, București.
- Banfi, Emanuele (1991), *Storia linguistica del Sud-est Europeo. Crisi della România balcanica tra alto e basso medioevo*. Franco Angeli, Milano.
- Bartoli, Matteo G. (1906), *Das Dalmatische*. Holder, Wien.
- Bârzu, Ligia – Stelian Brezeanu (1991), *Originea și continuitatea – Arheologie și tradiție* [Az eredet és a kontinuitás – Régészet és hagyomány]. Editura Enciclopedică, București.
- Bichir, Gheorghe (1973), *Cultura carpică* [A karp kultúra]. Edit. Acad. R. S. România, București.

- Bogdan, Ioan (1894), Însemnătatea studiilor slave pentru români [A szláv tanulmányok jelentősége a románok számára]. T. Göbl, București.
- Bogdan, Ioan (1905), Istoriografia română și problemele ei actuale [A román történetírás és időszzerű problémái]. Acad. Română, Disc. de recepțiune, București.
- Boia, Lucian (1997), Istorie și mit în conștiința românească [Történelem és mítosz a román tudatban]. Humanitas. București. Magyar kiadás: 1999, Kriterion, Bukarest.
- Boia, Lucian (1998), Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune. [Játék a múlttal. A történelem az igazság és a fikció között]. Humanitas. București.
- Boia, Lucian (2002), România, țară de frontieră a Europei [România, ország Európa határán]. Humanitas, București.
- Brâncuș, Grigore (1983), Vocabularul autohton al limbii române [A román nyelv autohton szótára]. Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Ciorănescu, Alexandru (2005), Dicționarul etimologic al limbii române [A román nyelv etimológiai szótára]. Saeculum, București.
- Coșeriu, Eugenio (1983), Sprachtypologie und Typologie von sprachlichen Verfahren. In Sprachwissenschaft. Festschrift für Peter Hartmann. Tübingen. 269–279.
- Costinescu, Mariana – Georgescu, Magdalena – Zgraon, Florentina (1987), Dicționarul limbii române vechi literare. Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Çabej, Eqrem (1982), Studime etimologjike në fushë të shqipes, Vëll. I. Etudes d'étymologie albanaise [Albán etimológiai tanulmányok I. köt. Teles francia fordítása 133–289]. Akademia e Shkencave e R.P.S. Tiranë. (A hétkötetes albán etimológiai szótár bevezető kötete.)
- Çabej, Eqrem (1986), Studime gjuhësore, Vëll. II. Studime etimologjike në fushë të shqipes [Nyelvészeti tanulmányok II. köt. Albán etimológiai tanulmányok]. RILINDJA, Prishtinë (francia nyelvű összefoglaló 342–503).
- Daicovicu, Hadrian (1981), Societatea dacică în epoca statului [A dák társadalom az állam korában]. In Studii dacice. Editura Dacia, Cluj-Napoca. 23–47.
- Demiraj, Shaban (1986), Gramatika historike e gjuhës shqipe [Az albán nyelv történeti nyelvtana]. Shtëpia botuese „8 Nëntori”, Tiranë. (angol nyelvű összefoglaló 1023–1142).
- Demiraj, Shaban (1999), Prejardhja e shqiptarëve nën dritën e dëshmive të Gjuhës Shqipe [Az albánok eredete az albán nyelv tanúságának fényében]. Shtëpia Botuese „Shkenca”, Tiranë (angol összefoglaló 225–261).
- Demiraj, Shaban (2002), Gramatikë historike e gjuhës shqipe [Az albán nyelv történeti nyelvtana]. Botimi i Akademisë së Shkencave, Tiranë (angol összefoglaló 481–510).
- Demiraj, Shaban (2004), Gjuhësi Ballkanike [Balkán nyelvészet]. Botimi i Akademisë së Shkencave, Tiranë (angol összefoglaló 197–228).
- Densușianu, Ovid (1961), Histoire de la langue roumaine 1. Les origines, Editura Științifică, București. (Az 1901. Leroux, București – Paris új kiadása.)
- Desnickaja, A. V. [Десницкая, А. В.] (1987), Romano-Balkanica (Вопросы адаптации латинского языкового элемента в балканском ареале). Издательство Наука, Ленинград.

- Detschew, Dimitar (1952), *Charakteristik der thrakischen Sprache*. Bylgarska Akademija na naukite, Sofia.
- Detschew, Dimitar (1957), *Die thrakischen Sprachreste*. Schriften der Balkan-kommission, Linguistische Abteilung 14. Rohrer in Komm, Wien.
- DEX = Coteanu, Ion – Seche, Luiza – Seche, Mircea (1975), *Dicționarul explicativ al limbii române* [A román nyelv értelmező szótára]. Editura Academiei RSR, București.
- Diaconu, Petre (1970), *Les Petchénègues au Bas-Danube*. Acad. RSR, Bucarest.
- Diaconu, Petre (1978), *Les Coumans au Bas-Danube au XIe et XIIe siècles*. Acad. RSR Bucarest.
- Djuvara, Neagu (2007), *Thocomerius*”-Negru-Vodă. Un voivod de origine cumană la Începuturile Țării Românești [Thocomerius”-Fekete-Vajda. Egy kun származású vajda Oláhország kezdeteinél]. Humanitas, București (1. kiadás 2006. uo.).
- Domokos Sámuel (1994), *Tipografia din Buda – Contribuții la formarea științei și literaturii române din Transilvania la începutul secolului al XIX-lea* [A Budai Nyomda – Hozzájárulása az erdélyi román tudomány és irodalom kialakulásához a 19. század elején]. Editura „NOI”, Gyula.
- Duridanov, Ivan (1983), *Zur Bestimmung des Begriffes ‘Balcanismus’ auf den verschiedenen Sprachebenen*. In: Reiter, Norbert (Hrsg.), *Ziele und Wege der Balkanlinguistik*. Harrasowitz, Wiesbaden. 59–65.
- ÉrtSz = Bárczi Géza–Országh László (szerk.) (1959–1962), *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest,
- Ferent, Ioan (1981), *A kunok és püspökségük*. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferent, Ioan (én.), *Cumanii și episcopia lor*. [A kunok és püspökségük]. Blaj.
- Filipescu, Teodor (1906), *Coloniile române din Bosnia* [A boszniai román telepek]. Editura Academiei Române, București.
- Fischer, Iancu (1985), *Latina dunăreană - Introducere în istoria limbii române* [A dunai latin nyelv – Bevezetés a román nyelv történetébe]. Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Georgiev, Vladimir [Георгиев, Владимир] (1977a), *Траките и техният език – Les Thraces et leur langue*. Академия на Науките, София.
- Georgiev, Vladimir (1977b), *L’Union linguistique balcanique. L’état actuel des recherches*. *Balkans Ezikoznanie* 20: 5–16.
- Gombocz Zoltán [Zoltán von Gombocz] (1928), *Geschichte der ungarischen a-Laute*. *Ungarische Jahrbücher* 8: 269–272. Budapest.
- Graur, Alexandru (1964), *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române, [Kísérlet a román nyelv fő lexikális alapjának összeállítására]*. Acad. RP Române, București.
- Herman József (1966), *A francia nyelv története*. Gondolat, Budapest.
- Iorga, Nicolae (1929), *Le caractère commun des institutions du Sud-est Européen*. J. Gamber, Paris.
- Ivănescu, Gheorghe (1980), *Istoria limbii române* [A román nyelv története]. Edit. Junimea, Iași.

- Jokl, Norbert (1911), Studien zur albanesischen Etymologie und Wortbildung, Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien.
- Jokl, Norbert (1923), Linguistisch-kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanesischen. Berlin – Leipzig.
- Káfer István (1977), Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve (1577–1977). Helikon, Budapest.
- Kiurkčiev, Toma – Nikolai (1994), Dictsionar armân-bulgar, „Megapres” AD. Sofia.
- Knieza, István (1943), Die Gewässernamen des östlichen Karpatenbeckens. Ungarische Jahrbücher 23: 187–235. Budapest.
- Koneski, Blaže [Конески, Блаже] (1999), Граматика на македонскиот јазик [A macedón nyelv nyelvtana]. ДЕТСКА РАДОСТ, Скопје.
- Köpeczi Béla (főszerk.) (1986), Erdély története I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lewy, Ernst (1942), Der Bau der europäischen Sprachen. Dublin.
- Macrea, Dimitrie (1958), Dicționarul limbii române moderne [A mai román nyelv szótára]. Acad. RP Române, București.
- Makkai László (1989²), Magyar–román közös múlt. Héttorony, Budapest.
- Mihăescu, Haralambie (1979), La langue latine dans le Sud-est de l'Europe. Edit. Acad. – Les Belles Lettres, Bucarest – Paris. (Első, rövidebb román nyelvű kiadás: Limba latină din provinciile dunărene ale Imperiului roman [A latin nyelva Római Birodalom délkelet-európai provinciáiban]. București, 1960)
- Mócsy András (1985), A római név mint társadalomtörténeti forrás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Newmark, Leonard (1998), Albanian–English Dictionary. Oxford University Press, New York.
- Ország László (1977⁷), Magyar–angol szótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papiu-Ilarian, Alexandru (1852), Istoria romanilor din Dácia Superioara [A felső-dáciai románok története]. Viena.
- Pârvan, Vasile (1926), Getica. O protoistorie a Daciei [Dácia őstörténete]. Cultura Națională, București.
- Petrovici, Emil – Kelemen Béla (főszerk.) (1964), Román-magyar szótár – Dicționar român-maghiar I–II. A Román Népköztársaság Akadémiájának Kiadója, Cluj.
- Philippide, Alexandru (1923), Originea Romînilor [A románok eredete] Vol. I. 1923., II. 1927., Tipografia Romînească S.A., Iași.
- Pritsak, O. (1981), Studies in Medieval Eurasian History. Variorum Reprint, London.
- Pușcariu, Sextil (1973), Etudes de linguistique roumaine. Hildesheim – New York. (Az 1937. Cluj – București kiadás újrányomása)
- Reichenkron, Günter (1961), Urslavisch o im Rumänischen. Die Welt der Slaven 6. Harrasowitz, Wiesbaden. 40–54.
- Reichenkron, Günter (1965), Historische altromanische und lateinische Grammatik. Harrasowitz, Wiesbaden.
- Rosetti, Alexandru (1964), Istoria limbii române, Vol. III. Limbile slave meridionale [A román nyelv története 3. kötet: A déli szláv nyelvek]. Editura Științifică, București.

- Russu, Ion Iosif (1995), *Obîrșia tragică a românilor și albanezilor – Der thrakische Ursprung der Rumänen und Albanesen*. Dacia-Verlag, Cluj-Napoca.
- Sala, Marius (főszerk.) (1988), *Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice [Az újlatin nyelvek reprezentatív szótára]*. Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Sala, Marius (főszerk.) (1989), *Enciclopedia limbii române [A román nyelv enciklopédiája]*. Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Šarapova L. V. [Шарапова, Л. В.] (1987), *Соотношение латинского элемента албанского и восточнороманских языков*. In: Desnickaja, A. V. [Десницкая, А. В.] (отв. ред.), *Romano-balcanica*. Издательство „Наука”, Ленинград. 145–170.
- Schütz István (2002), *Fehér foltok a Balkánon*. Balassi Kiadó. Budapest.
- Schramm, Gottfried (1985–1987), *Frühe Schicksale der Rumänen. Acht Thesen zur Lokalisierung der lateinischen Kontinuität in Südosteuropa*. Zeitschrift für Balkanologie. Jena. 21 (1985): 223–241; 22 (1985): 105–125; 23 (1986/1987): 78–94. Javított kiadás (1997): *Ein Damm bricht*. R. Oldenburg Verlag, München. 275–343.
- Schramm, Gottfried (1994), *Anfänge des albanischen Christentums. Die frühe Bekehrung der Bessen und ihre langen Folgen*. Rombach Verlag, Freiburg im Breisgau.
- Steinke, Klaus (1976), *Gibt es überhaupt Balkanismen?* *Balkansko Ezikoznanie* 19: 21–35.
- Suceveanu, Al. (1985), *In legătură cu unele discuții recente privind procesul de romanizare [A romanizálási folyamatról folytatott néhány utóbbi vitával kapcsolatban]*. *Thraco-dacica* 6: 105–113.
- Suhačev, N. A. [Сухачев, Н. А.] (1987), *Лексико-семантическая дифференциация балканороманского (на примере пастушеской) терминологии*. In: Desnickaja, A. V. [Десницкая, А. В.] (отв. ред.), *Romano-balcanica*. Издательство „Наука”, Ленинград. 61–99.
- Tamás Lajos (1936), *Romans, Romains et Roumains dans l’histoire de la Dacie Trajane*. In: *Archivum Europae Centro-Orientalis*. Budapest.
- Theodorescu Răzvan (2007), *Vin cumanii! [Jönnek a kunok!]*. *Historia* VII/68: 3–5.
- Vătășescu, Cătălina (1997), *Vocabularul de origine latină din limba albaneză în comparație cu româna [Az albán nyelv latin eredetű szókészlete a románnal egybevetve]*. *Bibliotheca Thracologica* XIX. Vavila Edinf. SRL, București.
- Vékony Gábor (1989), *Dákok, rómaiak, románok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vulpe, Radu (1976a), *Les Gètes de la rive gauche du Bas-Danube*. In: *Studia thracologica*, Editura Academiei RS România. București. 124–149.
- Vulpe, Radu (1976b), *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Romains*. In: *Studia thracologica*, Editura Academiei RS România, București. 180–198.

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

Rédei Károly (1932–2008)

Augusztus 17-én, életének 77. évében elhunyt Rédei Károly az MTA tiszteleti tagja, folyóiratunk volt szerkesztője. Élete nem bővelkedett látványos fordulatokban, tudományos pályája azonban egyre magasabbra ívelt.

Rédei (Radanovics) Károly 1932. április 11-én született Kiskanizsán. Középsiskolai tanulmányait a piaristák nagykanizsai gimnáziumában kezdte meg. 1951-ben érettségizett az időközben államosított iskolában. Tanulmányait az ELTE Bölcsészettudományi Karán folytatta, 1955-ben szerzett diplomát magyar nyelvből és irodalomból. Az egyetemen kezdett érdeklődni a finnugor nyelvészet iránt tanárai, Zsirai Miklós, Beke Ödön és Lakó György hatására. Magyar nyelvészetet és nyelvtörténetet Pais Dezsőtől és Bárczi Gézától tanult. Ezt követően aspiráns lett az MTA Nyelvtudományi Intézetében, ahol Lakó György vezetésével készítette el a zürjén és votják névutórendszerét tárgyaló kandidátusi értekezését. 1960-ban lett a nyelvtudomány kandidátusa. Az értekezés, amelyben a szerző szerencsésen egyesíti a leiró és nyelvtörténeti szempontokat, 1962-ben jelent meg Budapesten „Die Positionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen” címmel.

1958-tól 1974-ig dolgozott az MTA Nyelvtudományi Intézetében tudományos munkatársként, majd 1967-től a Finnugor Osztály vezetőjeként. Ugyanebben az évben védte meg akadémiai doktori értekezését, amelyben a zürjénből a vogulba került jövevényszavakkal foglalkozott.

1974-ben meghívták a bécsi egyetem akkor alapított Finnugor Tanszékére egyetemi tanárnak. Ezt a posztot emeritálásáig, 2000-ig töltötte be. Bécsben óriási szervező munkát végzett, megteremtett egy magas színvonalon oktató és kutató, kiváló könyvtárral rendelkező, jól prosperáló tanszék, ahol emeritusként is tanított, amíg egyre romló egészségi állapota engedte.

A hazai tudományos élettől a bécsi évek alatt sem szakadt el. Szerkesztette a legrégebbi magyarországi nyelvészeti folyóiratot, az MTA által kiadott Nyelvtudományi Közleményeket (1974–1985), továbbá szerkesztője volt a Nyelvtudományi Intézet Finnugor Osztályán készült uráli etimológiai szótárnak. Rédei tudományos érdemeit az MTA többek közt azzal ismerte el, hogy 1990-ben külső, 2007-ben tiszteleti tagjává választotta.

Utolsó éveit Magyarországon töltötte, 2002 és 2005 között ismét részt vett a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztésében és szinte az utolsó percig dolgozott, egy tanulmánya ez év nyarán jelent meg folyóiratunkban.

Rédei Károly több mint ötvenéves tudományos tevékenysége során a finn-ugor nyelvtudomány valamennyi részterületén (terepmunka, szövegközlés, leíró nyelvészet, hangtörténet, történeti alaktan, etimológia stb.) maradandót alkotott.

Rédei először 1957-ben járt Leningrádban, ahol az ott tanuló osztják diákoktól szövegeket gyűjtött, ennek és az 1964-es útnak eredménye az északi osztják nyelvjárásokat bemutató két chrestomathia. Az 1965-ben a neves amerikai sorozatban (Uralic and Altaic Series) megjelent „Northern Ostyak Chrestomathy” saját gyűjtésen alapuló mintaszerű nyelvtani vázlatot és 20 oldalnyi szöveget tartalmaz, amelyek egy részét Rédei maga gyűjtötte, másik részét a szakirodalomból válogatta. A szövegekhez szójegyzék is tartozik. Az 1964-es leningrádi gyűjtés termését 1968-ban Göttingenben publikálta: „Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik”. Ebben a kötetben nyelvtani vázlat és német fordítással ellátott 40 nyelvjárási szöveg található. Mindkét chrestomathia jól használható oktatási és kutatási célokra is.

1964-ben hosszabb időt (három és fél hónapot) töltött zürjén nyelvrokonaink között. Ennek is köszönhető, hogy a zürjén nyelv egyik legjobb szakértője lett, aki a nyelvet is kiválóan beszélte. Gyűjtőtársa és kísérője Mikusev zürjén néprajzkutató nagy elismeréssel nyilatkozott Rédei zürjén nyelvtudásáról. A zürjénföldi gyűjtőút eredményességét tükrözi a „Zyrian Foklore Texts” c. vaskos kötet (Budapest, 1978), amely nyolc nyelvjárásból 251 szöveget tartalmaz angol fordítással és kommentárokkal. Zürjén tárgyú művei közül megemlítendő még „Zyrian Texts” című szövegkiadványa (Wiesbaden, 1996), valamint A. F. Wolegow 1883-ból származó permják szójegyzékének kiadása: „Permjakisches Wörterverzeichnis aus dem Jahre 1883 auf Grund der Aufzeichnungen F. A. Wolegows”. (The Hague – Budapest, 1968)

Rédei kiváló zürjén nyelvi ismereteit jól mutatják, egyrészt azok a zürjén eredetiből készült műfordítások, amelyeket a „Medveének” c. kötet számára készített, másrészt zürjén tankönyve (Chrestomathia Syrjaenica. Budapest, 1978; németül: Syrjänische Chrestomathie. Mit Grammatik und Glossar. Wien, 1978). Ez a műve a zürjén nyelvtan hagyományos szemléletű korrekt és precíz leírása mellett a zürjén fonéma-rendszer megkülönböztető jegyes elemzését is tartalmazza, továbbá a nyelv megismeréséhez feltétlenül szükséges nyelvjárási és irodalmi nyelvi szövegeket és szójegyzéket. Rédeinek ez a könyve igazi alapmű, amely egyformán fontos a zürjén nyelvi tanulmányaikat éppen elkezdők és a zürjén nyelvtan vagy a nyelvjárások kutatói számára.

Tudjuk, hogy Rédei a permii (és ezen belül a zürjén) nyelvtörténetnek is egyik legjobb ismerője volt. Jól mutatják ezt olyan cikkei és tanulmányai, mint pl.

„Vannak-e az előmagyar-permi érintkezésnek nyelvi nyomai?” (NyK 66: 253–261), „A permi elativusrag eredete” (NyK 82: 265–270), „Vita az őszürjén és ősvogul vokalizmus néhány kérdéséről” (NyK 82: 280–282), „Őegyházi szláv szemantikai és szintaktikai hatás az őzürjén nyelvben” (Budapest, 1994) stb. Ezek ismeretében csak sajnálhatjuk, hogy nem jelentetett meg permi, illetve zürjén nyelvtörténeti összefoglalást. (Személyes közléséből tudom, hogy tervezett egy permi hangtörténeti monográfiát. Ehhez az anyagot is összegyűjtötte, de a megírásra már nem maradt sem ereje, sem ideje.)

Rédei számos hosszabb-rövidebb tanulmánnyal gazdagította a finnugor történeti hang- és alaktant is. Hangtörténeti cikkei közül kiemelném „A permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak történetéhez” címűt (NyK 70: 33–45; németül: UAJb 41: 130–41). Ebben lényeges, új szempontokkal egészíti ki Itkonen és Lytkin elméletét az őspani vokalizmusról. Hogy ez a cikk módszertani szempontból kiváló, azt annak is el kell ismernie, aki (mint e sorok írója) nem ért egyet magával az elmélettel. Néhány fontos alaktani cikke: „Der Akkusativ in den uralischen Sprachen” (CIFU III, 1975: 133–138), „Még egyszer a vogul tárgyaz igeragozás *l*-jéről” (NyK 81: 124–126), „Többszjelek a PU-PFU alapnyelvben” (NyK 83: 97–105), „Über die finnougriische Konjugation unter besonderer Berücksichtigung der ungarischen Personalsuffixe” (JSFOu 82: 193–209) stb.

Vitathatatlan, hogy Rédei Károly tudományos munkásságának legfontosabb és legeredményesebb részét az etimológiai kutatások képezik. Az etimológia hagyományosan a finnugor nyelvészet súlyponti része, hiszen ennek segítségével is tudjuk bizonyítani az egyes rokon nyelvi szavak összetartozását és ezen keresztül a nyelvrokonságot. Rédei évtizedeken át írta a Nyelvtudományi Közleményekben „Szófejtések” c. sorozatát, amelyben végül a 366-os sorszámmal jutott el. Még fontosabbak azok a monográfiái és tanulmányai, amelyekben összefoglalóan tárgyalja különböző finnugor nyelvek jövevényszó-rétegeit, amelyek rokon vagy nem rokon nyelvekből származnak.

Az uráli és idegen nyelvek kontaktusaival foglalkozó művei közül feltétlenül megemlítendő a „Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten” című kismonográfia (Wien, 1986), amelyben az uráli nyelvek régi indoeurópai (elsősorban iráni) jövevényszavait vizsgálja, illetve kronológizálja. Róna-Tas Andrással írta azt a cikksorozatot, amely a permi nyelvek régi török kapcsolataival foglalkozik: „A permi nyelvek őspani kori bolgár-török jövevényszavai” (NyK 74: 281–298), „A bolgár-török – permi érintkezések néhány kérdése” (NyK 77: 31–44), „Őspani és votják jövevényszók a csuvasban” (NyK 82: 125–133), illetve „Early Bulgarian Loanwords in the Permian Languages” (AOH 37: 3–41). Már a cikkek megjelenésekor úgy tűnt, (és ez az érzésünk azóta csak erősödött), hogy a szerzők az említett kontaktusokkal kapcsolatos

legfontosabb nyelvtörténeti problémákat megoldották, bár azt természetesen ebben az esetben sem mondhatjuk, hogy a témakör lezártnak tekinthető.

Itt mondanám el (bár az alább ismertetendő művekre is érvényes), hogy Rédei etimológiai tanulmányaiban nemcsak a bennük rejlő hatalmas tudás lenyűgöző, hanem az a módszertani szigorúság és következetesség is, amely a legtöbb esetben támadhatatlanná teszi szófejtéseit.

Az uráli nyelvek egymás közötti kapcsolataival foglalkozó művei közül első helyen említendő a vogul nyelv zürjén jövevényszavait tárgyaló, 1967-ben megvédett nagydoktori értekezése, amelynek a kor legkiválóbb finnugor nyelvészei, Fokos Dávid, Kálmán Béla és Vasilij Lytkin voltak az opponensei. Az értekezés 1970-ben jelent meg „Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen” címmel. A mű 346 szócikket, a jövevényszavak sokoldalú elemzését és a Rédei által tévesnek tartott származtatásokat tartalmazza. Csak azok tudják igazán megítélni, hogy milyen óriási feladatot végzett el Rédei, akik maguk is foglalkoznak etimológiai kutatásokkal, és tapasztalták, hogy rokon nyelvek esetében sokszor milyen nehéz kritériumokat találni az ősi szóegyezések és a későbbi jövevényszavak elkülönítésére. Mintaszerű az e tárgykörbe tartozó kisebb tanulmánya is: „Jurák-szamojéd jövevényszók a zürjén nyelvben” (NyK 64: 71–95; németül: ALH 13: 275–310).

A Nyelvtudományi Intézet Finnugor Osztályának első kollektív tervmunkája volt a Lakó György vezetésével készült „A magyar szókészlet finnugor elemei” (= MSzFE) című etimológiai szótár (I. 1967, II. 1971, III. 1978). A szótár szócikkeinek írása 1957-ben kezdődött meg, Rédei Károly 1959 májusától vett részt ebben a tevékenységben, 1961-től pedig a szerkesztésbe is bekapcsolódott. Lakó György főszerkesztő Rédei munkájáról így nyilatkozott: „Az egységesítést, valamint számos esetben a szócikkek szerkezetének a kialakítását is 1961-től Rédei Károly végezte. Munkája során sok szócikk problémáiba oly mértékben elmélyedt, hogy végeredményben nemcsak egységesített szócikk, hanem egészen vagy részben új etimológia került ki tolla alól...” (MSzFE I: 7).

A kétségtől magas tudományos színvonalat képviselő MSzFE csak a magyar taggal rendelkező uráli etimológiákat tartalmazza. Így tehát teljesen logikus volt, hogy az MSzFE munkálatainak lezárulása után Rédei, immár osztályvezetőként elindította az uráli etimológiai szótár elnevezésű kollektív munkálatot.

Rédei etimológusi tevékenységének csúcspontját ez, az általa szerkesztett uráli etimológiai szótár (Uralisches Etymologisches Wörterbuch, Budapest–Wiesbaden 1986–1988. = UEW) jelenti. Ez a nagyszabású, közel ezer oldalas, mintegy 1800 szócikket tartalmazó mű összegyűjti és kritikailag értékeli az összes uráli nyelv, eredetét tekintve közös szókészletét, pontosabban annak az

uráli, finnugor, finn-permi, finn-volgai és az ugor alapnyelvig visszavezethető részét.

Az UEW az MSzFE-hez hasonlóan közli az alapnyelvre rekonstruálható hangalakot és jelentést, a rokon nyelvi folytatókat, az etimológiára vonatkozó magyarázatokat és a korábbi szakirodalmat. Kétségtelen, hogy a megjelenése óta eltelt évtizedekben ez a szótár az uráli nyelvtörténeti kutatások legfontosabb, leggyakrabban idézett forrásává vált.

E sorok írója 1976 óta vett részt az UEW szócikkeinek írásában. Rédei akkor már Bécsben dolgozott, de gyakran hazajárt, vitte-hozta a megszerkesztendő és megszerkesztett szócikkeket. Sokat lehetett tanulni a két változat összehasonlításából és a Rédeivel folytatott beszélgetésekből. A néha szakmai vitává váló, de mindig jó hangulatú megbeszéléseken a szerkesztő türelmesen meghallgatta véleményünket és következetesen kitartott sajátja mellett.

Nem állt távol Rédeitől a magas színvonalú ismeretterjesztés sem. 1998-ban jelentette meg „Őstörténetünk kérdései” c. könyvét, amelyben egyrészt közérthető módon igazolja a magyar nyelv finnugor voltát, másrészt élesen szembe száll a dilettáns nyelvrokonítási elméletekkel.

Rédei Károly barátságos, közvetlen ember volt, aki különösen fontosnak tartotta a fiatal kutatónemzedék nevelését. Ez már budapesti tevékenységében is megmutatkozott, de abban is, hogy a Pázmány Péter Katolikus Egyetem finnugor államvizsga-bizottságának elnökeként egyetlen államvizsgázó kedvéért is elutazott Bécsből Piliscsabára. Kemény, de korrekt vitázó volt, aki azonban mindig tiszteletben tartotta az ellenvéleményt is.

Rédei Károly nemzetközileg is ismert és elismert tagja volt a finnugor kutatók közösségének. Ennek jeleként a helsinki Finnugor Társaság, szakmánk legrégibbi és legtekintélyesebb tudományos intézménye is tiszteleti tagjává választotta. Kedves kollégánk halála nagy vesztesége mind a hazai, mind a nemzetközi tudományos életnek.

Csúcs Sándor

In memoriam Berta Árpád (1951–2008)

Berta Árpád turkológus, a Szegedi Tudományegyetem Altajisztikai Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára rövid, súlyos betegség következtében 2008. március 9-én eltávozott közülünk. Halála súlyos, pótolhatatlan veszteség a magyar és nemzetközi turkológia, valamint a Szegeden folyó altajisztikai képzés számára.

Berta Árpád 1951. július 28-án született Hódmezővásárhelyen. Egyetemi tanulmányait 1970-ben kezdte a szegedi József Attila Tudományegyetem orosz–német szakpárján; a bölcsészkar altajisztikai stúdiumaira néhány évvel később, 1974-ben jelentkezett. Pályája elején még szlavistának indult: H. Tóth Imre irányításával 1978-ban védte meg „A finnországi töredékek első egysége. Nyelvi elemzés. (Финляндский отрывок. Но.1. Языковой анализ памятника)” című egyetemi doktori értekezését. Érdeklődése azonban fokozatosan a török nyelvek felé fordult. Ezen tanulmányai során legnagyobb hatással Róna-Tas András volt rá, de tanult Tardy Lajostól, Uray-Kőhalmi Katalintól és Vásáry Istvántól is.

Közvetlenül az egyetemi doktori cím megszerzése után Kazányba utazott, hogy tatár nyelvi ismereteit bővítse. A Kazányi Egyetemen eltöltött fél év későbbi tudományos pályája szempontjából meghatározó lett. Onnan visszatérve, 1979-ben szerezte meg altajisztika (török) szakos egyetemi diplomáját.

Még ugyanebben az évben tanársegédi kinevezéssel az Altajisztikai Tanszékre került. Második egyetemi doktori fokozatát „Materialien zur historischen Dialektologie des Kasantatarischen. Beschreibung der Mundart der getauften Tataren aufgrund der tatarischen Aufzeichnungen von Gábor Bálint” című értekezésével turkológiából szerezte 1982-ben.

1983–1984 folyamán DAAD-ösztöndíjasként a göttingeni Georg-August Egyetemen a német turkológia egyik meghatározó alakja, Gerhard Doerfer mellett dolgozott. Németországból hazatérve öt éven keresztül adjunktusként tevékenykedett az Altajisztikai Tanszéken. „A tatár nyelvjárások története (Hangtörténeti elemzés)” című kandidátusi értekezését 1986-ben védte meg. A fokozat megszerzése után docensi kinevezést kapott az Altajisztikai Tanszékre. A tanszék vezetését 1990-től látta el.

1991-től három szemeszteren keresztül a mainzi Johannes-Gutenberg Egyetemen (Seminar für Orientalistik) Humboldt-ösztöndíjas vendégtanárként oktatott és kutatott. Ez idő alatt C/3-as professzori kinevezést kapott a frankfurti Johann Wolfgang Goethe Egyetemen. A sikeres németországi évek után 1992-ben mégis úgy döntött, hogy hazajön Szegedre és az altajisztika további hazai építésébe fog.

„Deverbale Wortbildung im mittelkiptschakischen Türkisch” című akadémiai doktori értekezését 1994-ben nyújtotta be. 1995-ben összehasonlító és történeti turkológiából habilitált, majd 1996-ban, mindössze 45 évesen akadémiai doktori címet szerzett. Ebben az évben kapott egyetemi tanári kinevezést az Altajisztikai Tanszékre. 1997-ben Széchenyi professzori ösztöndíjas.

A tanszék irányítása mellett sokat tett az utánpótlásnevelés érdekében is. Szinte a kezdetektől fogva részt vett a tanszéken folyó doktori képzés irányításában. 1997-től ő vezette az egyetem összehasonlító és történeti turkológiai, majd később altajisztikai doktori programját. 2003-tól irányította az MTA–SzTE Turkológiai Kutatócsoportot, ahol több pályakezdő tanítványa számára igyekezett kutatási lehetőséget biztosítani.

Az oktatói feladatok ellátása mellett tevékenyen vett részt az egyetem, különösen a Bölcsészettudományi Kar életében: 1997-től a kar általános és tudományos dékánhelyettese és Doktori Tanácsának titkára, 1993-tól a Kari Tanács tagja, majd 1999-től két cikluson keresztül a kar dékánja.

Magas szintű tudományos, oktatói és tudományszervezői tevékenysége okán számos társaság, szervezet tagságát nyerte el: 1986-tól a Körösi Csoma Társaság választmányi tagja, 1989-től a Societas Uralo-Altaica tagja, 1990-től az MTA Orientalisztikai Bizottságának és a Szegedi Akadémiai Bizottságnak a tagja, 1990–1996 között a szegedi Őstörténeti Munkaközösség elnöke, 1994-től az MTA Orientalisztikai Bizottsága Belső-ázsiai és Altajisztikai Munkabizottságának elnöke, 1997-től a MAB Nyelvészeti, Klasszika-filológiai és Orientalisztikai Tudományági Szakbizottságának tagja, 1998-tól az MTA közgyűlésének, a JATE Doktori Tanácsának, az OTKA Társadalomtudományi Kollégiumának, a Keleti Kereskedelmi Akadémia elnökségének a tagja. Még ebben az évben Kuun Géza-díjban részesül. 2000-től tiszteletbeli tagja a Török Nyelvtudományi Társaságnak.

Mindezen tevékenységei mellett komoly hangsúlyt fektetett a szakmai kiadványok, folyóiratok, sorozatok ápolására, fejlesztésére: 1992-től a *Studia Uralo-Altaica* és a *Néprajz és Nyelvtudomány* című sorozatok társszerkesztője. Alapítója volt az 1993-ban indult *Journal of Turkology* című nemzetközi szakfolyóiratnak, 1996-tól a *Studia Etymologica Cracoviensia*, 1997-től a *Turkic Languages* és 1998-tól a *Nyelvtudományi Közlemények* című folyóiratok szerkesztőbizottsági tagja.

Berta Árpád tudós életművének egyik fontos szeletét – ha nem a legfontosabbat – a török nyelvcsalád kipszak ágának szentelt kutatások teszik ki. Ebben a témában született egyetemi doktori, kandidátusi és akadémiai doktori disszertációja is. Ezen felül számos cikkben, tanulmányban, illetve konferencia előadás formájában ismertette új eredményeit. Mi sem bizonyítja jobban e téren elért eredményeinek értékét, mint az, hogy az 1998-ban megjelent „The Turkic

Languages” című összefoglaló monográfiában három fejezet megírására kérték fel: Tatar and Bashkir, West Kipchak Languages és Middle Kipchak.

Összehasonlító turkológiai kutatásait is nagy nemzetközi elismerés övezte. Számos ó- és őstörök nyelvtörténeti kérdés kapcsán foglalt állást tanulmányaiban, nemzetközi konferenciákon ismertette új eredményeit. „*Yälmä und bīña*” [Laut- und Wortgeschichte der Türksprachen (1995): 9–16], „*künäš und quñaš*” [Studia Etymologica Cracoviensia 2 (1997): 23–31] és „Urtü. **or(w)*- ‘in Position gehen’ und **ol(w)*- ‘sitzen’” [Bahşı Ögdisi. Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstages (1998): 25–43] című cikkeiben a török szókészlet néhány tanulságos kérdését elemezte. Ezen kutatásainak egyik fontos állomása volt a legfontosabb régi török rovásírástól emlékek magyar nyelvű kritikai kiadásának elkészítése, mellyel a magyar turkológia régi adósságát törlesztette, l. Szavaimat jól halljátok... (2004).

Kipszak nyelvi és összehasonlító turkológiai kutatásai mellett hamar foglalkozni kezdett a turkológia Magyarországon tradicionálisnak számító kérdéseivel, azaz a magyar nép és nyelv őstörténetét érintő turkológiai problémákkal. Németh Gyula nyomdokain haladva új eredményeket tudott felmutatni a magyar törzsnevek nyomarázatában. Új szempontú megfigyelési kísérletét először a Megszólaló törzsnevek című cikkében az Élet és Tudomány hasábjain [1988/51: 1608–1609], majd később számos hazai és nemzetközi fórumon ismertette, l. Új vélemény török eredetű törzsneveinkről [Keletkutatás 1989/Tavaszi: 3–17, 121–122], Török eredetű törzsneveink [Nyelvtudományi Közlemények 92 (1991): 3–40] és Ungarische Stammesnamen türkischen Ursprungs [Ural-Altaische Jahrbücher Neue Folge 9 (1990): 31–37]. Ezen kutatásai kapcsán kérték fel arra, hogy az 1994-ben megjelenő Korai magyar történeti lexikon (9–14. század) számára megírja a magyar törzsneveket ismertető szócikkeket [Megyer, Nyék, Kürt, Gyarmat, Jenő, Tarján, Kér, Keszi].

Saját kutatásain túlmenően fontosnak tartotta a nagy elődök munkásságának ápolását, ismertebbé tételét is: 1988-ban „Wolgotatarische Dialektstudien. Textkritische Neuausgabe der Originalsammlung von G. Bálint 1875–76” címen kritikai kiadásban jelentette meg Szentkatolnai Bálint Gábor híres kazányi tatár gyűjtését. Németh Gyula hosszú ideig készülő, de halála miatt torzóban maradt nagy monográfiáját értő gondossággal rendezte sajtó alá, l. Németh Gyula (1991) A honfoglaló magyarság kialakulása. Második, bővített és átdolgozott kiadás. 2003-as „Zu den alttürkischen Lehnwörtern der ungarischen Sprache” című cikkében [Incontri Linguistici 26: 161–190] összefoglalta a magyar nyelv török jövevényszavainak kutatástörténetét, ismereteink mai állását.

A magyar turkológia hagyományos vonulatába illeszkedve, török eredetű közszeinkkel is foglalkozott: számos esetben pontosította ismereteinket, állt elő új etimológiai javaslatokkal. A nyelvi adatok teljes igényű bemutatásával, a

török oldal minden korábbinál precízebb elemzésével új utat nyitott a kutatásban. Számos etimológiai tanulmánya közül álljon itt példaként néhány fontosabb: „A magyar nyelv korai török jövevényszavainak törökségi hátteréhez I–III: 1. *Apró és áporodik*, 2. *Koldul, koldus*; 3. *Iker*, 4. *Ökör*; 5. *Dúl*; 6. *Gyilkos*” [Nyelvtudományi Közlemények 97 (2000), 98 (2001), 100 (2003), 183–195, 175–185, 102–116] és „Old Turkic Loan Words in Hungarian” [Acta Orientalia Academiae 55 (2002): 43–67; Róna-Tas Andrással közösen]. Őv igénk kapcsán ő volt az első, aki a szó török eredetét felvetette, l. „On the Turkic Background of the Hung. Verb *őv* 'to defend/protect, keep, guard'” [Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 52 (1999): 45–62].

Körülbelül egy évtizede határozta el Róna-Tas Andrással, hogy „Turkic Loanwords in Hungarian” címen közösen megírják a magyar nyelv török jövevényszavainak új szemléletű összefoglalását. Az azóta eltelt hosszú időszakban fáradhatatlanul tevékenykedett a nagy terv megvalósításán. A rá eső részeken még élete utolsó, betegséggel terhelt időszakában is aktívan dolgozott. A szócikkek végső változatait halálos ágyáról küldte el.

Számos dédelgetett terve volt még: a kelet-európai rovásírások emlékeinek kritikai feldolgozása, a török–mongol nyelvviszony egyes kérdéseinek behatóbb vizsgálata, az ótörök igerendszer új szemléletű leírása, és még sorolhatnánk a kisebb-nagyobb témákat. A sors azonban nem volt elég kegyes hozzá, és nem hagyott időt ezeknek a szép feladatoknak a megvalósítására. Tisztelegve munkássága előtt, most rajtunk a sor, hogy félbemaradt írásait – ugyanúgy, ahogy ő is eljárat Németh Gyula hagyatékával – méltó módon az utókor elé tárjuk. Remélve, hogy a sors nem ismétli túl sokszor önmagát.

Károly László

Eeva Kangasmaa-Minn (1919–2008)

Elhunyt kollégánk a Turku Egyetem nyugalmazott professzora volt, az első nő, aki Finnországban finnugrisztikából doktorált és az első nő, akit a finn nyelv segédprofesszorának neveztek ki.

Eeva Kangasmaa-Minn 1919. április 14-én született Lempäälä városában, Finnországban. Egyetemi tanulmányait Turkuban végezte, 1945-ben szerzett diplomát többek közt finn szakon. Diplomamunkájában az igeidők használatát vizsgálta egy 1614-ben készült finn katekizmusban. 1949–1950-ben tanárként dolgozott korábbi iskolájában, a Turku lánygimnáziumban.

1951-ben ösztöndíjasként az Egyesült Államokba utazott, ahol megismerkedett a legújabb általános nyelvészeti elméletekkel és módszerekkel, különösen az amerikai strukturalizmussal. Amerikában talált rá kutatásai elsődleges tárgyára, a cseremisiz (mari) nyelvre és ott találkozott későbbi férjével Hokee Minn matematikussal és csillagászzal. Először a Yale egyetemen tanult, majd Bloomingtonban az Indiana egyetemen. Itt szerzett MA fokozatot 1953-ban, „The So-Called Past Tenses in Cheremis” c. értekezésével, ami 1960-ban jelent meg nyomtatásban. A PhD fokozatot 1955-ben szerezte meg „Studies in Cheremis: Derivation” c. értekezésével ugyanott. Már ezek a munkái kijelölték kutatásainak irányát: az ige szintaxisa és szemantikája, különösen az idő és aspektus kérdései foglalkoztatták később is, és számos tanulmányában foglalkozott a finnugor nyelvek szóképzésével. Igaz, később a szóképzés kérdéseit is szintaktikai-szemantikai szempontból vizsgálta, míg doktori értekezésében a morfológiai oldal van előtérben.

Kangasmaa-Minn 1956-ban tért vissza Finnországba. 1957-ben kinevezték a Turku Egyetemen a finn nyelv lektorának (ez nagyjából a mi adjunktusi címünknek felel meg), 1967-ben a finn nyelv segédprofesszora lett (= docens) ugyanott, 1980-ban pedig rendkívüli egyetemi tanári kinevezést kapott, mint a finnugrisztika és az általános nyelvészet tanára. 1986-ban vonult nyugdíjba, de utána még évekig dolgozott óraadóként a Turku Egyetemen.

Eeva Kangasmaa-Minn nemzetközileg is ismert tudós volt, 1960-1961-ben vendégtanárként dolgozott az Indiana Egyetemen, előadásokat tartott továbbá a leningrádi, a müncheni, a londoni, az amszterdami és groningeni egyetemen.

Finnországban készített doktori értekezése témájául a finnugor genitívust választotta, pontosabban a cseremisiz genitívust, mert ez a nyelv a többi esettől alakilag is elkülönült formában őrizte meg ezt az esetet. Az értekezés 1966-ban jelent meg „The Syntactical Distribution of the Cheremis Genitive I” (MSFOu 146) címmel, folytatása 1969-ben. A monográfiában a disztribúciós módszer segítségével elemzi a cseremisiz genitívus adnominális és adverbális használatát. Legfontosabb konklúziója, hogy a cseremisiz genitívusragnak nincs saját jelentéstartalma, hanem tisztán grammatikai eset, amelyik összekapcsolja az igét a bővítményével, illetve egy élő jelentő főnevet egy másik főnévvel. A szerző következtetései nem támogatják azt a felfogást, amely szerint a genitívusrag melléknévképzőből alakult ki. Számos cikkében foglalkozott még a cseremisiz és más finnugor nyelvek genitívusával.

Finnországban Kangasmaa-Minn az elsők között alkalmazta a strukturalista módszereket, illetve a generatív nyelvészet elveit. J. M. Anderson elmélete alapján kutatta az igeidő és aspektus kérdéseit, l. pl. „Verbien sisäisestä aspektista [Az igék belső aspektusáról]” (Sananjalka 20, 1978), „Ajan ja paikan lokaliteetista [Az idő és a hely lokalitásáról]” (Rakenteita, Turku 1978), „Dever-

baalien lausedynamiikka [A deverbális képzések mondatbeli dinamikája] (Vir 1980). Az 1980-as években a skandináv országok aspektuskutatói együttműködést alakítottak ki, amelyben Kangasmaa-Minn aktívan részt vett. Kutatási eredményeit többek közt „Tense, Aspect and Aktionsarten in Finno-Ugrian” (Aspect Bound, Dordrecht 1984) c. tanulmányában foglalta össze. Ebben felhívja a figyelmet arra, hogy a finnugor nyelvekben a deriváció és a konjugáció szoros kapcsolatban áll és az aspektus ezekben a nyelvekben szemantikai kategória, amely nem az ige, hanem az általa kormányzott névszókön nyilvánul meg. Ezért pl. a finnben inkább a megnyilatkozás aspektusáról kellene beszélni, mint az ige aspektusáról.

Számos új gondolatot tartalmaznak a szóképzésről írt tanulmányai is. Itt csak a teljes finn szóképzési rendszert tárgyaló cikksorozatot említjük meg: „Derivaatio-kielioppia” [Derivációs nyelvtan] (Sananjalka 24, 25, 26; 1982, 1983, 1985). Ebben főként azokkal a szóképzési folyamatokkal foglalkozik, amelyeknek szintaktikai dimenziója van.

Egyetemi oktatóként Kangasmaa-Minn tankönyvekkel is segítette diákjait: „Suomen äännehistorian suuntaviivat” [A finn hangtörténet vázlata] (1978, 1979), illetve „Suomi kielikunnassaan” [A finn a finnugor nyelvcsaládban] (1985). Ez utóbbi a finn nyelv jellegzetes szerkezeti vonásait és nyelvtörténeti hátterüket mutatja be.

1979-ben Eeva Kangasmaa-Minn 70. születésnapjára írt szép és tartalmas köszöntőjében (Sananjalka 31: 11–20) Päivi Rintala azt emeli ki, hogy az ünnepelt bátran indult új utakra és előítélet nélkül alkalmazott új kutatási módszereket. Ezt azért tartottam fontosnak megemlíteni, mert a finnugor nyelvtudomány az elmúlt évtizedekben nem bővelkedett innovatív egyéniségekben. Ezért nagyobb figyelmet kellett volna szentelni Kangasmaa-Minn kutatási eredményeinek, különösen nálunk Magyarországon, ahol benyomásaim szerint munkásságát alig ismerik. Talán ez a megemlékezés hozzájárul ahhoz, hogy a magyar kutatók megismerkedjenek aspektológiai és szóképzéstani műveivel.

Csúcs Sándor

In memoriam Hans Fromm (1919-2008)

2008. június 25-én, életének 89. évében Ottobrunnban elhunyt Prof. Dr. Hans Fromm, a müncheni Ludwig Maximilian Egyetem germanisztika és finnugrisztika professzor emeritusa, aki 1919. május 26-án született Berlinben.

Hans Fromm germanisztikát, anglisztikát és klasszika filológiát hallgatott Berlinben, 1946-ban a tübingeni egyetemen doktorált germanisztikából. Akkor kezdett el behatóan foglalkozni a finn nyelvvel és irodalommal, amikor a második világháborúban katonai szolgálatra Finnországba, a lappföldi frontra hívták be. A háború és a fogság után 1949 és 1952 között finn lektorként tevékenykedett a tübingeni egyetemen, és már fordította V. A. Koskenniemi prózáját és Otto Manninen líráját, amikor 1952-ben német lektorként Finnországba, a Turkui Egyetemre került (1957-ig lektorként dolgozott, majd 1958–59-ig a germanisztika professzora volt). Mégis úgy döntött, visszatér Németországba.

1963 óta tartott előadásokat a finn nyelvről és finnugrisztikáról a müncheni egyetemen. Neki köszönhető, hogy 1965-ben a müncheni egyetemen megalapították a Finnugor Szemináriumot (1974-től Finnugor Intézet, 2001 óta Finnugor és Uralisztikai Intézet). Így Berlin, Göttingen és Hamburg után München lett az a negyedik németországi egyetemi város, ahol a finnugrisztikát főszakként tanulhatták a diákok. Az intézetben finn és magyar lektorátust is létrehozta.

Hans Fromm a germanisztika és a finnugrisztika egyetemi magántanára volt. 1963-tól 1987-ig a müncheni egyetem Germanisztikai Intézetének főállású professzora, de rendszeresen tartott előadásokat a Finnugor Intézetben is, még emeritálását követően is hosszú ideig.

Egyedülállóan kimagasló érdemeket szerzett a finnugrisztika németországi kiépítésében és megszervezésében. Szíviügye volt a német–finn kapcsolatok fejlesztése, ápolása. Számos egyetemi és egyéb kitüntetésben részesült, mind Németországban, mind Finnországban; a *Suomen Akatemia* tagjaként 1990 óta viselte az *akateemikko* tiszteletbeli címet.

Publikációinak jegyzéke terjedelmes és sokrétű; monográfiák mellett számos tanulmányt és recenziót tartalmaz és dokumentálja gazdag szerkesztői és kiadói tevékenységét is. A germanisztikán belül mindenekelőtt a német középkor irodalmával foglalkozott, a szóbeliség és az írásbeliség kapcsolatával, valamint a szóról és értelemről való középkori gondolkodással.

A Finnországgal kapcsolatos tudományos munkásságát elsősorban a finn nemzeti eposz, a Kalevala iránti érdeklődése határozta meg. Kiemelkedő tudományos munkát végzett a finn nyelvtani kutatások területén is, előszeretettel foglalkozott a finn nyelv ógermán jövevényszavaival. Ez utóbbi téma kutatása 1957-es habilitációjától kezdve végigkísérte tudományos munkásságát.

1967-ben, hétévi munka után jelentette meg feleségével, Loréval közösen készített Kalevala-fordítását. A nemzeti eposzt finn eredetiből ültették át német nyelvre. Ugyan nem ez volt az eposz első és nem is utolsó német fordítása, de a szakemberek véleménye szerint még ma is a legjobb. Tudományos munkákban is számtalanszor idézik forrásként. Néprajzi és nyelvi szempontból, valamint eszmetörténeti háttérét illetően a leginkább szöveghű. És ami a szájhagyomány

és az előadásmód szempontjából különösen fontos, ezt a fordítást lehet legjobban az eredeti Kalevala-verselésben előadni. Mai napig egyedülálló a második kötet, a Kalevala-kommentár (szintén 1967-ből). Fromm kiválóan ismerte a témához kapcsolódó teljes szakirodalmat. A Kalevalához készített kommentárja lenyűgözi az olvasót a finnek mitológiájának, valamint az óészaki, a balti, a germán és más hagyományok mélyreható ismeretével.

Már a Matti Sadeniemivel 1956-ban közösen írt „Finnisches Elementarbuch” (Finn nyelvtan és gyakorlókönyv) is arról tanúskodik, hogy Fromm kiváló elméleti nyelvész és didaktikus volt. 1982-ben jelentette meg „Finn nyelvtan” című munkáját. A mű a finn alaktan és mondattan egyes részeinek átfogó bemutatása generatív elméleti háttérrel, gazdag modern példaanyaggal és nyelvtörténeti vonatkozásokkal. Más nyelvészeti rész tudományok képviselői éppúgy haszonnal forgathatják, mint a finnugor szakos egyetemi hallgatók.

Hans Fromm szakértői véleménye sok fontos döntés meghozatalában befolyásolta a Német Tudományos Társaságot (DFG), a Német Akadémiai Csere-szolgálatot (DAAD), a Bajor Tudományos Akadémiát, a Göttingai Tudományos Akadémiát, valamint egyéb grémiumokat. Mindkét tudományterületén tiszteletbeli feladatokat is ellátott.

Számos tanítványa nagyon magas tudományos szintre jutott a segítségével; szívesen emlékeznek rá, mint inspiráló tanárra, aki mindig magas követelményeket állított, de aki a kritikát és ellentmondást is nagyra becsülte, és hallgatóit bizalmával ajándékozta meg.

Tiszteletére három ünnepi kötetet adtak ki, egyet a finnugor tudomány képviselői (*Explanationes et tractiones Fenno-ugricae in honorem Hans Fromm*; 1979), kettőt pedig a germanisztika tudósai jelentettek meg (*Befund und Deutung*. Festschrift Hans Fromm; 1979 valamint *Festgabe für Hans Fromm*, PBB 116, 1994).

Hans Fromm szívügye volt a finnugrisztika és különösen a balti-finn nyelvek.

Kollégáit és vendégeit a finnugrisztika köréből mindig nagyon szívesen látta, segítőkészségére és vendégszeretetére még sokáig emlékezni fogunk.

Egy szakma és több tudományág búcsúzik nagy képviselőjétől, egy igazi humanistától.

Ingrid Schellbach

László Fejes (ed.): *Serkáli osztják chrestomathia*

Schmidt Éva Könyvtár 3.

MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2008. 250 pages

It is a safe assumption that the readers of the *Nyelvtudományi Közlemények* are familiar with the life and work of Éva Schmidt (1948–2002) who devoted her professional career to the study of the Ob-Ugrian peoples, their cultures, traditions, folklore and languages. It is a mark of singular respect for this extraordinary woman who spent a good portion of her adult life in Western Siberia that her various works and publications are now being gathered and (re)published in a special series (*Schmidt Éva könyvtár*). The present volume is the third in this series after (1) *Jelentések Szibériából* (2005) and (2) *Nyelv. Nyelvjárás. Írásbeliség. Irodalom.* (2006). The first two volumes were edited by Mária Sipos, the present one by László Fejes. The editor of the series is Mária Sipos who also wrote two of the chapters in this book (*Schmidt Éva és a serkáli hanti nyelvjárás* [79–81] and *A serkáli szociolingvisztikai helyzetéről és dokumentáltságáról* [111–113]) as well as compiling the texts in the *Sherkal* dialect that make up the third major section of this book. In addition to Fejes and Sipos it would appear that the two lectors, László Honti and Anna Widmer, made valuable contributions to the success of this publication, many of their comments appearing in footnotes interspersed throughout the volume.

The title given to the original work by Schmidt is not that of the present volume (*Serkáli osztják chrestomáthia*), but rather *Északi osztják nyelvtani jegyzet* (*serkáli nyelvjárás*). It was written by Schmidt to be used in university instruction and was published in Debrecen in a mimeographed version in 1978. Both Sipos and Fejes were of the opinion that the book was worthy of republication „in a worthier form”, since the original publication is not readily accessible and since it, even 30 years after appearing for the first time, still offers a valuable contribution to a *Khanti* dialect no longer spoken. At the same time they also realized that a mere reprinting would not suffice as certain explanations and analyses in the original are questionable. They felt, presumably quite rightly, that Schmidt herself, had she lived longer, would not have wanted to reprint her book without making any changes and made the decision to republish the book without major modifications, but at the same time to bring it up to date, as it were. This they have accomplished in a very satisfactory manner with the use of footnotes to comment on smaller points in Schmidt’s grammar and an entire section of the volume to deal with more critical points of analysis.

The volume consists of three major parts. After an informative introduction by Sipos and Fejes we find (I) Éva Schmidt's original work, (II) an analysis of this work, and (III) a selection of Sherkal Khanti texts with a (Hungarian) translation and glossary. It would, of course, be possible to read the book in this order, but I presume that many will do it in a different way. I myself began with the introduction (11-12) and then read the two chapters written by Mária Sipos (see above). The information contained in these few pages is necessary for the understanding of the book itself. Sipos relates how Schmidt was drawn to the study of the Sherkal dialect, how this dialect was at one time intended to become the basis for the literary language, how it was superseded in this function by Kazim Khanti and that for all practical purposes it can now be considered as extinct.

After gathering the necessary background information one can begin with the Sherkal grammar proper (19–76). I read it section by section in tandem with the corresponding sections of part two written by László Fejes (= II.4. Szélgjegyzetek a serkáli osztják nyelvtani jegyzethez, 4.2–4.6 [113–133]). Schmidt divided her work (after a short introduction) into the following sections: (1) Phonology (19–23), (2) Prosody (25–26), (3) Morphonology (27–32), (4) Morphology (33–62), and (5) Syntactical Characteristics (63–76).

The footnotes offer a wealth of additional information, e.g. some provide needed corrections, some point out differences between Schmidt's observations and those of other researchers, some give possible explanations of unclear passages, some point out new avenues of research which could prove to be helpful in the future. An example of the last point is the usage of the two conjugations in Khanti, in particular the usage of the indefinite conjugation when due to the nature of the object a non-native speaker would have expected the definite conjugation. Fejes mentions in this regard on page 67 Irina Nikolaeva's article Object agreement, grammatical relations, and information structure (in *Studies in Language* 23. 1999: 331–376. – incidentally not pages 341–386 as given in this volume's bibliography), which searches for explanations in the context of the sentence's informational structure. (For a similar approach with regard to Mansi, cf. e.g. Elena Skribnik's article *Pragmatic Structuring in Northern Mansi* [CIFU IX, *Linguistica* III: 222-239]).

The major discussion of Schmidt's work with rectifications takes place as mentioned in the section II.4.2. to II.4.6. There is no point in attempting to list all the points covered here. Suffice it to say that Fejes's observations show a thorough grasp of the subject matter and provide the necessary corrections to various points of Schmidt's grammar. His treatment of the phonological system in the Sherkal dialect, in particular of the (short?, reduced?, tense?, lax?) vowels

generally written as *ä, ö, ü, ı*, is of great interest, his comments on the syntactic section of Schmidt's work convincing.

Not yet mentioned are the chapters II.2. A serkáli nyelvtan az osztják nyelvtani vázlatok között (83–84) and II.3. A serkáli nyelvtani jegyzet forrásai (85–109). In this section of the volume Fejes discusses the question which other works on Khanti served as sources and/or influenced Éva Schmidt in her treatment of the Sherkal dialect. For this purpose he proposes a 'list of candidates' and in a comparison between them and Schmidt's book concludes whether or not they influenced her or not. These other works are: (1) *Északi osztják kresztomátia* (Magdolna Sz. Kispál – Henrietta F. Mészáros, 1970), (2) the review of this latter book by László Honti, Harmut Katz, and Éva Korenchy in *NyK* 73 (1971), (3) *Chrestomathia Samoiedica* (Péter Hajdú, 1968), (4) Wolfgang Steinitz's works (above all his *Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis*, 1950), (5) Károly Rédei's *Khanti grammars* (Northern Ostyak Chrestomathy, 1965) and *Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik* (1968), (6) *Eastern Ostyak Chrestomathy* (János Gulya, 1966), (7) *Generative Phonologie and phonologische Sprachbünde des Ostjakischen und Samoiedischen* (Hartmut Katz, 1975), (8) other sources, (9) 'traditional' Hungarian grammars, and (10) possible other sources for Schmidt's chapter on syntax. Fejes comes to the conclusion (108) that of the most importance in the formation of Schmidt's grammar were (a) the works of Wolfgang Steinitz, and (b) the criticism of the *Északi osztják kresztomátia* by Honti, Katz, and Korenchy. Fejes lists the points criticized by these latter in their review and shows how Schmidt studiously avoided the same 'errors'. This is, of course, only conjecture, but at the same time convincing. One could argue that the inclusion of this chapter in the present volume was superfluous. It is true that it is not essential in the same way as the footnotes to Schmidt's grammar or the discussion of her grammar in II.4.2.-II.4.6. are. Nevertheless, I found this chapter to be of great interest. Reading it was to an extent like gaining a glimpse into Schmidt's thoughts and work methods. Since the less curious can safely disregard the chapter, I see no harm and only gain in its inclusion.

The final portion of this book is taken up by texts in the Sherkal dialect. These were compiled from Wolfgang Steinitz' works on Khanti (texts 1 through 16) and were complemented by shorter texts chosen from two older books with Sherkal texts published in 1946 and 1949. The latter texts are examples of the Sherkal "literary language" and are given in their original Cyrillic form. In the introduction to this section (137–140) the motives for the text selection and information on the texts written in Cyrillic are given. The texts are followed by a

Hungarian translation and the section is concluded with a glossary of the words contained in the texts.

Compared with the previous two volumes of the Schmidt Éva könyvtár the present volume is more pleasing to the eye than its predecessors, with a print easier to read. There are few typographical errors (such as in the conjugation of the verb *χḁṁš-* 'to write' in the table on page 53).

In conclusion, it can be said that Fejes and Sipos were quite correct in estimating the worth of this grammar and in their conclusion that it was worthy of republication with the necessary comments and corrections. Schmidt's grammar, when read and used in the context of the entire volume, is a valuable contribution to the study of the Khanti language in the West. The grammar, together with the Sherkal texts and glossary, form a chrestomathy which can be put to good use in the classroom and will hopefully help to provide the impetus and motivation necessary for further work and research on this and related dialects.

Timothy Riese

Jean Perrot: Regards sur les langues ouraliennes

Bibliothèque finno-ougrienne 14. Paris; ADÉFO/L'Harmattan, 2006, 377 o.

Változatos témájú, adatokban gazdag tanulmányokkal lepte meg a francia nyelvű – és a francia nyelven – olvasókat Jean Perrot a Bibliothèque finno-ougrienne című sorozat tizennegyedik kötetében. Míg a sorozat korábbi számai főként a finn, a magyar és az észti kultúra egyes területeire koncentrálnak, és viszonylag kevés közöttük a kifejezetten nyelvészeti témájú kiadvány, Perrot kötete szinte kizárólag nyelvészeti, a kis uráli nyelvekre is alaposan kitékintő tanulmányokat tartalmaz. Már a mű címlapján látható fénykép¹ – amely egy hanti asszonyt és egy hanti kislányt ábrázol hagyományos téli viseletben – is arra utal, hogy a kis uráli nyelvek fontos helyet kapnak a kötet dolgozataiban.

„Rares sont dans les publications françaises les ouvrages consacrés aux langues de la famille dite ouralienne”, azaz kevés francia kiadvány jelenik meg

Ezúton szeretnék köszönetet mondani Csepregi Mártának és Fejes Lászlónak **recenzióm írása** során adott tanácsaikért, javaslataikért.

¹ A fényképet Csepregi Márta készítette.

az uráli nyelvekről – olvashatjuk a kiadvány hátlapján az ajánlóban. Ehhez a körülményhez képest valóságos „uralisztikai mélyvíznek” tűnhet Perrot kötete: tanulmányai ugyanis nem bevezető ismereteket közölnek az uráli nyelvcsaládról, hanem éppen ellenkezőleg, meglehetősen elmélyült uralisztikai és nyelvészeti tudást igényelnek az olvasó részéről.

Nem is meglepő mindez: Jean Perrot ugyanis olyan francia nyelvész, akinek az uráli nyelvek kutatása központi szerepet játszik mind tudományos életművében, mind tudományszervezési munkásságában. A Sorbonne volt professzoraként 1967-ben finnugrisztikai tanulmányi központot (Centre d'Études finno-ougriennes) hozott létre az egyetemen, 1985-ben pedig egyetemközi magyar tanulmányi központot (Centre interuniversitaire d'études hongroises) létesített. Jean-Luc Moreau-val együtt kiadási igazgatója az Études finno-ougriennes című folyóiratnak, és számos franciaországi és Franciaországon kívüli kiadványban, folyóiratban jelent meg uralisztikai témájú tudományos publikációja. Munkássága elismerésül a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjának választotta.

A *Regards sur les langues ouraliennes* (kb. 'Kitekintés az uráli nyelvekre') című munkája tematikailag – sőt bizonyos mértékben tipográfiailag is – meglehetősen heterogén mű, s ez a heterogenitás mindenekelőtt abból fakad, hogy a könyv voltaképpen válogatáskötet a szerzőnek a legkülönbébb kiadványokban, folyóiratokban, sorozatokban, konferenciakötetekben már megjelent írásaiból. Az írások – témájuk szerint – négy fejezetbe lettek csoportosítva, amelyek közül a második és a harmadik fejezet mintegy a kötet „gerincét” alkotja. A második fejezet (*Quelques traits des langues ouraliennes*, 51–162) tanulmányaiban Perrot az uráli nyelvek egy-egy sajátosságát elemzi szinkrón szinten, míg a harmadik fejezet kontrasztív nyelvészeti tanulmányaiban (*Études contrastives*, 163–333) egy-egy uráli és indoeurópai nyelvet összevetve vizsgál meg néhány nyelvi jelenséget. Az utóbbi dolgozatokban rejlik talán a kötet legfőbb érdeme: a kontrasztív tanulmányok ugyanis a finnugrisztikában esetleg kevésbé jártas francia nyelvű olvasóközönség számára is érdekesek lehetnek (hiszen rámutatnak a számukra talán egzotikusnak tűnő uráli nyelvek és az általuk valószínűleg jobban ismert francia vagy latin nyelv analógiáira), illetve az uralisták számára is újat mondhatnak (a hagyományos finnugrisztikai kutatások ugyanis ritkán foglalkoznak az uráli és az indoeurópai nyelvek strukturális párhuzamaival).

Nyelvészeti elemzéseinek egy részét Perrot sajátos, általa globális morfoszintaktikai elemzésnek nevezett módszerrel végzi, ezt a módszert ismerteti az első fejezet (*Linguistique générale*, 13–49) egyetlen tanulmányában. Végül a könyv utolsó, negyedik fejezete (*Regards de linguistes sur le monde hongrois*, 335–370) témáját tekintve eltér a korábbi fejezetektől, hiszen itt nem nyelvészeti kutatásairól számol be a szerző, hanem két huszadik századi francia

nyelvész nézeteit mutatja be a magyar nyelvről, illetve a korabeli magyarországi nyelvészet helyzetéről.

A mű felépítéséről maga Perrot is képet ad az olvasónak az előszóban (7–9), és természetesen a tanulmányok eredeti megjelenésének pontos bibliográfiai adatait is közli (10–11). A kötetet a benne szóba kerülő nyelvek és nyelvészeti fogalmak mutatói (371–377) egészítik ki.

Lássuk most részletesen, milyen módszerrel, milyen jelenségeket és milyen nyelveket vizsgál Perrot. Az első fejezetben részletesen ismertetett ún. globális morfoszintaktikai elemzés módszere abból a felfogásból indul ki, hogy a mondat szerkezet leírásához nem elegendő pusztán a mondatösszetevők és a közöttük lévő formális szintaktikai relációk feltárása: a mondat ugyanis mindig valamilyen információt közöl, s ennek az információnak a szerkezetét, szerveződését is figyelembe kell venni a mondattani vizsgálatok során.² A mondat Perrot szerint kettős szerveződésű egység, egy „hagyományos értelemben” vett szintaktikai szerveződési szinttel (ennek egységei a különböző szintaktikai funkciókat betöltő szintagmák), valamint az ettől eltérő egységekkel rendelkező információs szerkezettel.³ Az utóbbi valójában a mondatösszetevők szerveződésére – és ezáltal az egész mondat felépítésére – is hatással van (csak Perrot szerint ezt nem minden szintaxiselmélet veszi figyelembe): az információs struktúrájukat illetően jelölt mondatok ugyanis a jelöletlenektől eltérő felépítésűek, azaz például eltérő szórendűek lehetnek. Az információs szerkezet szervezésében az intonáció is közrejátszik, úgyhogy Perrot szerint prozódiai szempontokat is be kell vonni a mondattani vizsgálatokba.

A globális morfoszintaktikai elemzés módszere azonban – noha, jelentőségét hangsúlyozandó, a kötet bevezető fejezetében lett bemutatva – érthető okokból csak azokban a dolgozatokban kap szerepet, amelyekben kifejezetten a mondat felépítésével kapcsolatos problémákkal foglalkozik a szerző. A második fejezetben például szinte említés sem esik erről a megközelítési módról, hiszen az itt szereplő – döntően leíró jellegű, de elméleti következtetésektől sem mentes – tanulmányok többnyire morfológiai vonatkozású kérdéseket feszegetnek. A nyelvi jelenségeknek igen széles skáláját vizsgálja meg ezekben a szerző, hol egy, hol több uráli nyelv viszonylatában. Kutatásai olykor szinte az egész uráli nyelvcsaládra kiterjednek: a tárgy jelölésének problematikáját például a magyarban, a nyenyecben, a cseremiszenben, a mordvinban, a permi nyelvekben és a finnben is megvizsgálja, sőt az obi-ugor nyelvekre is kitekint (61–81); hasonló-

² Ebben a tekintetben a globális morfoszintaktikai elemzés tehát a minimalista szintaxis egyes irányzataival mutat rokonságot.

³ A hagyományos *téma-réma* felosztás helyett Perrot az ún. *support-apport-report* tagolást javasolja, ahol a *support* körülbelül a témának, az *apport* a rémának feleltethető meg, a *report* funkciója pedig egy ismert, de az *apport*-ban nem pontosított elem azonosítása.

képpen a tagadás formális lehetőségeit (állandó formájú tagadószó és ragozott ige, avagy ragozott tagadó segédige és lexikális tartalmú főige tagadó tövének együttese) is igen bőséges – magyar, osztják, vogul, udmurt, komi, cseremis, mordvin, finn, észt, lapp, tundrai nyenyec – példaanyaggal szemlélteti (121–140). Szintén elég átfogó képet nyújt a magyar és az obi-ugor nyelvek számjelölésének speciális eseteiről, némi kitekintéssel a finnre (141–162).

A nyelvi adatok bősége és a többi uráli nyelvre való kitekintés jellemzi azokat a tanulmányokat is, amelyekben javarészt egy-egy uráli nyelvre koncentrálnak a szerzők. Az erza-mordvin tárgy jelölésével kapcsolatos kérdéseket például igen sok szempontból megvizsgálja, s a tárgyas ragozás kapcsán még a vogulra is kitekint (83–103). Hasonlóképpen a nyenyec auditívusi igemód tárgyalásakor sem feledkezik meg ennek az igemódnak a többi uráli nyelvben megtalálható párhuzamairól (105–120). Az egész fejezetből mindössze egy, a magyar befűjezett melléknévi igenév használatának lehetséges kiterjesztéseit felvázoló tanulmány marad meg egyetlen nyelv keretein belül (53–60).

Perrot tanulmányai, ahogy már említettük, alapvetően szinkrón nyelvészeti kutatásokon alapulnak. A néhány uráli nyelvben meglévő ún. tárgyas – azaz határozott tárgyra utaló – ragozás kapcsán azonban néha történeti fejtegetésekbe is bocsátkozik a szerző, s a kötet több írásában is ismerteti e ragozástípus kialakulásával kapcsolatos elméletét. (Teóriája néha még olyan tanulmányokban is felbukkan, amelyek témája egyébként nem kapcsolódna szorosan a tárgyas ragozáshoz, így például a magyar és az obi-ugor nyelvek számjelölését vizsgáló dolgozatában [141–162], vagy a francia és a magyar mondat szerkezetét összehasonlító írásában [223–243].) Perrot kiindulópontja az, hogy az obi-ugor nyelvekben a tárgyas ragozású ige számban egyeztetve van azzal a mondatrészszel, amelyikről azt feltételeznénk, hogy tárgyi szerepet tölt be. Minthogy azonban a formális definíciók szerint az alany az a mondatrész, amellyel az ige számban (és személyben) egyeztetni szokás, felmerül a gyanú, hogy a tárggyanus mondatrész az obi-ugor tárgyas ragozású szerkezetekben valójában nem is tárgyi, hanem alanyi funkciót tölt be. Ez a mondatrész ráadásul a nominativussal megegyező alakú, tehát nem nyújt morfológiai bizonyítékot arra, hogy tárgy volna (az obi-ugor nyelvekben a főnevek alany- és tárgyesete formálisan nem különül el egymástól.) És minthogy az igei személyragok zöme a birtokos személyragokra emlékeztet, Perrot azt feltételezi, hogy itt valójában nem a l a n y – t á r g y – á l l í t m á n y - típusú, hanem birtokos szerkezetekről van szó: az 'Elkészítettem a csónakokat' jelentésű mondat szerinte tulajdonképpen 'A csónakok az én készítményeim' szerkezetet mutatja. Ez a típusú szerkezet szerinte már az uráli alapnyelvben is létezett, teljes logikáját azonban csak az obi-ugor nyelvek őrizték meg: a magyarban és a mordvinban – a morfológiailag

jelölt tárgyeset kialakulásával – valódi tárgyas szerkezetté értékelődött át, a többi nyelvből pedig teljes egészében kiveszett.

A szerző sajnos nem számol azzal, hogy a tárgyas ragozás uráli alapnyelvi meglétének feltételezését ma már sok kutató elutasítja, és hogy a magyar tárgyas ragozás kialakulása máig nem eldöntött kérdés, amelynek a kapcsán számos, az övétől eltérő elmélet született már (a fentitől eltérő elméleteknek valójában a létezését sem említi). Kérdés továbbá, hogy az obi-ugor szerkezetek értelmezésénél a szerző miért nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy a tárgyas ragozású alakokon a személyrag a hagyományosan alanynak (Perrot által birtokosnak) gondolt mondatrész személyére és számára is utal (vagyis ezzel is egyeztetve van), illetve azt, hogy ezeken a formákon időjel is szerepel, ami egyértelműen arra mutat, hogy az állítmány ige.⁴ Végül jó lett volna, ha Perrot olyan példamondatokat is figyelembe vesz, amelyekben a tárgyas ragozású igealak argumentumai személyes névmások: ezeknek ugyanis – a főnevektől eltérően – alakilag eltérő az alany- és a tárgyesetük, vagyis egyértelműen eldönthető róluk, hogy milyen funkciót töltenek be a mondatban.

Ahogy korábban már utaltunk rá, a kötet harmadik, legterjedelmesebb fejezete ígéri talán a legérdekesebb nyelvészeti kalandokat: a franciával, a latinnal és az ógöröggel hasonlít össze a szerző egy-egy uráli nyelvet, s közben rámutat az egymástól távolinak gondolt nyelvek szerkezeti hasonlóságaira. Az első négy tanulmány a finnre és a franciára koncentrál: előbb az egyes szám harmadik személyű igealakok és személyes névmások „személytelen” használatának párhuzamaira hívja fel a figyelmet a szerző (165–170), majd a szóösszetétel hasonlóságait és különbözőségeit mutatja be (171–184), a negyedik dolgozatban pedig a ’hogy’ jelentésű kötőszavak használatát veti össze (203–221). A finn–francia vonatkozású tanulmányok közül azonban talán a melléknévi jelző és a jelzett szó szórendi variációit vizsgáló dolgozat (*Les relations épithétiques dans le syntagme nominale en français et en finnois*, 185–201) a legérdekesebb, egyben ez van a legjobban megszerkesztve. Perrot itt arra hívja fel a figyelmet, hogy noha a franciában jelzett szó–jelző, a finnben pedig jelző–jelzett szó az általános sorrend, valójában mindkét nyelvben – a finnben inkább csak egyes szépirodalmi szövegekben – előfordul ennek fordítottja is, hasonló feltételek mellett és hasonló stilisztikai hatást keltve. Az általánostól eltérő sorrendet megengedő melléknevek ráadásul hasonló szemantikai mezőbe sorolhatók a két nyelvben. Az irodalmi franciában a főnév előtti pozíciót foglalja el az állandó jelző (pl. *le bouillant Achille* ’tüzes Akhilleusz’); ennek mintegy a tükörképét találhatjuk meg egyes finn szépirodalmi szövegekben, ahol a főnév után áll az állandó jelző (pl. *hettehillä heiluvilla* ’ingoványos mocsarakban’ a Kalevalában). A franciában

⁴ Ezekre Csepregi Márta hívta fel a figyelmemet.

jelző–jelzett szó sorrendet találunk azokban az esetekben is, amikor a beszélő a jelző használatával némileg a saját állásfoglalását is kifejezésre kívánja juttatni a jelzett dologgal kapcsolatban (pl. *un remarquable effort* 'figyelemreméltó erőfeszítés'); a finn irodalmi nyelvben a jelző hátravetése Perrot szerint szintén keltethet ilyesfajta hatást (pl. *onni suuri* 'nagy szerencse' Aleksis Kiviné). Szintén a jelzett szó után állnak a finnben egyes 'szegény, szerencsétlen, szájalomra méltó' jelentésű melléknévek (pl. *mies parka!* 'szegény ember!'); ezek francia megfelelőjében a melléknév megint csak megelőzi a főnevet (*pauvre de moi* 'szegény én'), bár a fenti esetektől eltérően itt valószínűleg mindkét nyelvben a melléknév a szintagma feje. Végül szintén megelőzik a főnevet azok a francia melléknévek, amelyek egy „sorozatban elfoglalt pozíciót” fejeznek ki (pl. *ancien* 'egykori, volt, ex-' jelentésben, *dernier* 'utolsó'), vagy amelyek egy „oppozíciós rendszer” egyik tagját különböztetik meg a másik taggal szemben (pl. *grand* 'nagy' vs. *petit* 'kicsi'); az ebbe a szemantikai mezőbe tartozó finn melléknévek (*ensi* 'előző', *viime* 'utolsó', *joka* 'mindegyik', *pikku* 'kicsi' stb.) ugyan a jelző–jelzett szó sorrendet követik, viszont számban és esetben nem egyeztetődnek a jelzett szóval, vagyis bizonyos vonatkozásban ők is rendhagyóan viselkednek.

A következő fejezetrészen a magyarral veti össze a franciát a szerző: találunk benne két tanulmányt a mondat szerkezet szerveződéséről (223–243 és 263–268), illetve egyet-egyét a névelők használatáról (245–258), a francia alany-, tárgy-, részes és lokális esetű klitikumok és a magyar tárgyas ragozás analógiájáról (259–262), valamint a magyar *természetesen, hogy...* és a francia *sûrement que...*-típusú szerkezetek hasonlóságáról (269–279).

Az uráli és az indoeurópai nyelvek analógiáira való rávilágítás különösen a fejezetet záró tanulmányok során, az uráli és a klasszikus nyelvek – latin és ógörög – összehasonlításakor tűnhet szokatlannak és meglepőnek. Ezek közül a dolgozatok közül is a fókuszálás és a szórend összefüggéseit tárgyaló Liberté et contrainte dans l'ordre des mots: la régulation syntaxique des variations en latin et en hongrois (281–299) című tanulmányt mondhatjuk talán a legizgalmasabbnak és a legjobban sikerültnek. Ez az esszé egyben kiválóan illusztrálja a globális morfoszintaktikai elemzés szükségességét. A magyarban a fókuszált mondatrész közvetlenül az ige előtti pozíciót foglalja el. Ehhez hasonló a klasszikus latinban a kiemelésnek az az eszköze, amikor a mondat rematikus részét szétszakítja az ige, úgy, hogy a rematikus részből is a leghangsúlyosabb mondatrész (amely nem feltétlenül egy teljes szintagma, annak csupán egy része is lehet) kerüljön közvetlenül az ige elé. A mondat információs struktúrájának központi eleme, a fókuszált rész ily módon tulajdonképpen a mondat szintaktikai fejének, az igének a determinánsává „lép elő”, ezáltal mintegy harmóniába kerül a mondat szerveződés két szintje, a szoros értelemben vett szintaktikai és az információs szerkezet.

A magyart és a latint a melléknevek közép- és felsőfokjeleinek használata és eredete szempontjából is összehasonlítja a szerző (301–309); a 'más', 'másik' jelentésű szavak használatát, eredetét pedig a fenti két nyelven kívül a franciában is szemügyre veszi (311–318). Végül a fejezet utolsó tanulmányában (319–333) az ógörög névelő és a mordvin determinatív szuffixum főnévképző képességének hasonlóságára hívja fel a figyelmet – bár azon a megállapításon kívül, hogy az ógörög névelő lényegében bármilyen szófajú szóhoz, a mordvin determinatív szuffixum pedig esetragos főnevekhez kapcsolódva új főneveket képes létrehozni, tulajdonképpen nem sok hasonlóságot tud felmutatni a két jelenség között.

A kötetet záró negyedik fejezet két dolgozata különösen érdekes lehet a magyar olvasók számára: az egyikben Antoine Meillet-nek a magyar nyelvről (337–356), a másikban Aurélien Sauvageot-nak a korabeli magyarországi nyelvészet helyzetéről (357–370) alkotott nézeteit mutatja be a szerző.

Francia szerzők tollából viszonylag kevés finnugristikai témájú munka jelenik meg, úgyhogy Perrot kötete már csak azért is figyelemre méltó mű, mert Franciaországban, francia nyelven jelent meg. Éppen ehhez a tényhez köthető talán legfőbb érdeme, vagyis az, hogy a finnugristák számára ismerős jelenségeket nem (csak) a számukra megszokott megközelítésben, hanem egy-egy indoeurópai nyelvvel összevetve is megvizsgálja – s ezzel kissé más megvilágításba helyezi. A kizárólag az uráli nyelvekre koncentráló tanulmányairól is elmondhatjuk, hogy egy-egy nyelvi jelenséget általában több uráli nyelv szemszögéből, bőséges nyelvi adatokat szolgáltatva, több oldalról megközelítve térképez fel. Az adatoknak, példáknak ez az olykor már-már túlburjánzóan érzett bősége azonban néha mintha a tanulmányok szerkezetének rovására menne, mint például a magyar és az obi-ugor nyelvek számjelöléséről (141–162) vagy a francia és a finn szóösszetételről (171–184) szóló, vagy akár a francia és a magyar mondat-szerkezetet összevető (223–243) írások esetében: az adatok felsorolása itt talán több teret kap, mint azok elemzése; a sokféle nyelvi adat sokszor nem is függ össze szorosan egymással, így a tanulmányok néha nem érződnek logikusan felépítettnek, kellőképpen koherensnek, központi problémájuk, amelyre a választ keresik, nehezen azonosítható, szinte elvész bennük.

A tartalmi kifogások azonban elenyészőek ahhoz képest, amennyi kívánnivalót a könyv tipográfiai kivitelezése hagy maga után. Tipográfiai – és olykor helyesírási – hibák sajnos olyan mennyiségben és változatosságban fordulnak elő a kötetben, hogy szinte rendszerezni, típusokba sorolni lehet őket. A leggyakoribb hibatípus talán a mondatot záró pont elmaradása (pl. 56, 58, 114, 176, 190, 204, 220, 221, 263, 339, 340, 344, 346, 347); de ennek ellenkezőjére is van példa, azaz hogy olyan helyen találunk mondatot záró vagy azt tagoló írásjelet, ahol azoknak nem kellene megjelenniük (pl. 53, 278, 341). Előfordul az

is, hogy a szóköz marad ki két mondat között vagy egy írásjel előtt vagy után (65, 168, 218, 219, 263, 273, 278, 313, 338, 341, 343, 360 stb.), és az is, hogy kétszer lett szedve egy kifejezés (360) vagy egy egész sor (186–187). A 27. oldali a), illetve a 28. oldali b) példamondatok francia fordítása fel lett cserélve. Néha még a betűméret is ingadozik törzsszövegen belül (63, 157, 159); az erzmordvin tárgy kifejezéséről szóló írás (83–103) pedig teljes egészében kisebb betűmérettel lett szedve, mint a kötet többi tanulmánya. Az egységesség hiánya jellemzi az egyes dolgozatok végén szereplő irodalomjegyzékek megformálását és az idézőjeltípusok használatát is. A tipográfiai egységesség hiánya nyilvánvalóan abból fakad, hogy a kötet olyan tanulmányok gyűjteménye, amelyek eredetileg különböző folyóiratokban, kiadványokban jelentek meg – magától értetődő azonban, hogy illett volna egységes formátumúra alakítani az egész kötetet.

A magyar olvasó számára különösen feltűnő, hogy a magyar nyelvi adatok nem ritkán rossz helyesírással vagy elgépelve szerepelnek a kötetben (ez a hiányosság annál inkább szembeötlő, mert például a finn adatok szinte kivétel nélkül hibátlanul vannak közölve). Ezek közül is a legkirívóbb példát Kosztolányi Dezső vezetéckneve leírásának különféle változatai nyújtják: míg a helytelen *Kozstolányi* (337, 344, 345, 346, 348), *Kozstolányi* (344) és *Kostolányi* (56) írásmódok összesen tizenegyszer fordulnak elő a kötetben, a helyes, *Kosztolányi* alaknak mindössze három előfordulását találjuk (337, 338, 346).

A mű érdemei azonban túlszárnyalják a fenti hiányosságokat. A „kis” és „nagy” uráli nyelvekben a nyelvi jelenségek igen széles skáláját meglepő részletességgel és szokatlan szempontokból is vizsgáló kötet nemcsak az érdeklődő francia olvasók számára lehet izgalmas olvasmány, hanem az uralisták számára is különleges nyelvészeti kalandokat ígér.

Asztalos Erika

Magyar nyelv

Főszerkesztő: Kiefer Ferenc. A főszerkesztő munkatársa: Siptár Péter. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006. 1111 oldal

1. Bevezetés

A „Magyar nyelv” nagy vállalkozás: 1111 oldalon, 32 szerző – a szerzőknek több mint a fele az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa, a többi szerző pedig zömmel egyetemi oktató, az ELTE, a Szegedi Tudományegyetem,

a Pázmány Péter Tudományegyetem, a BME, ill. a Veszprémi Egyetem tanára – 34 fejezetben tárgyalja a magyar nyelv leírásával, eredetével, történetével, változataival, használatával, oktatásával stb. kapcsolatos kérdéseket, ill. a magyar nyelvtudomány különböző területeinek eredményeit és alkalmazási lehetőségeit. A könyv az „Akadémiai kézikönyvek” c. sorozatban jelent meg, és az ugyancsak az Akadémiai Kiadónál 2003-ban megjelent nívódíjas „A magyar nyelv kézikönyve” c. kötet jelentősen kibővített és egyben javított változata. A továbbiakban ennek a hatalmas anyagnak a részletekbe menő elemzése helyett a kötet néhány jellegzetességét tekintjük át. (A 2003-as könyv részletes ismertetését l. H. Tóth 2005.)

2. Tematika

A 2003-as kiadás 24 fejezetéhez képest ebben a kötetben (más tagolásban – erről a továbbiakban, a 4. pontban lesz szó) 34 fejezetet találunk, közülük tizenkettő új. Ezek: A nyelvészet és területei (szerző: Nádasdy Ádám), a Szófajok (szerző: Kenesei István), a Szemantika (szerzők: Kiefer Ferenc és Gyuris Beáta), a Pragmatika (szerző: Németh T. Enikő), Az uráli nyelvek tipológiai jellemzése (szerző: Bakró-Nagy Marianne), Az újmagyar és az újabb magyar kor (szerző: Laczkó Krisztina), A magyar nyelvtudomány történetének áttekintése a kezdetektől a 20. század elejéig (szerző: Cser András), A beszéd zavarai (szerző: Gósy Mária), A magyarországi siketek közössége és a magyarországi jelnyelv (szerzők: Bartha Csilla, Hattay Helga és Szabó Mária Helga), a Nyelv és írás (szerző: Nádasdy Ádám), a Szaknyelv (szerző: Kurtán Zsuzsa), valamint az Idegennyelv-tanulás, idegennyelv-oktatás c. fejezet (szerző: Holló Dorottya). Emellett (a korábbihoz képest új szerző, Korompay Klára tollából) teljesen megújult az ómagyar korról szóló fejezet, és (kisebb-nagyobb mértékben) a korábbi fejezetek közül is átírtak néhányat a szerzők. Néhány példa: a „Nyelvtechnológia” c. fejezet (szerzők: Prószéky Gábor, Olasz Gábor, Váradi Tamás) a NOOJ-program bemutatásával bővült; a „Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés” c. fejezet korábbi változatának (szerző: Sándor Klára) hangvétele – amelyet H. Tóth (2005) helyenként túlságosan élesnek és polemikusnak tartott, és ezért erőteljesen bírált is – a legvitatottabb részek kihagyásával tompult; bővült és finomodott „A határon túli magyar nyelvváltozatok” c. fejezet is (szerző: Kontra Miklós).⁵

⁵ A továbbiakban az egyes fejezetek szerzőit csak akkor nevezem meg, ha a korábbiakban ezt még nem tettem meg, ill. ha a fejezettel kapcsolatban tartalmi jellegű megjegyzést teszek.

Az új fejezetek szinte mindegyikének felvétele indokolt valamilyen szempontból. A nyelvészet területeiről szóló fejezet a kötet (vagy legalábbis a leíró fejezetek) bevezetésének szerepét tölti be. A szemantika és a pragmatika témájának felvételét az indokolja, hogy a nyelvi jelentés és a nyelvhasználat vizsgálata az utóbbi időben világszerte a figyelem középpontjába került, mégpedig nem csak a formális megközelítésmódok keretében. „Az uráli nyelvek tipológiai jellemzése” c. fejezet a magyar és a rokon nyelvek tipológiai szempontú bemutatását végzi el. „Az újmagyar és az újabb magyar kor” c. fejezet csaknem napjainkig hosszabbítja meg a magyar nyelv történeti alakulásának korszakait. A beszéd zavarairól szóló fejezet (különböző szempontokból) jól egészíti ki a korábbi kötetnek mind a fonetikai (szerző: Kassai Ilona), mind a neurolingvisztikai fejezetét (szerző: Bánréti Zoltán). „A magyarországi siketek közössége és a magyarországi jelnyelv” c. fejezet aktualitását az adja, hogy az utóbbi évtizedben – a jóval korábban kialakult nemzetközi felfogásnak megfelelően – Magyarországon is nagy erőfeszítések történtek, ill. történnek az ezzel a témával foglalkozó nyelvészek részéről a siketek jelnyelvének mint természetes emberi nyelvnek, ill. az ezt a nyelvet használó közösségnek mint kétnyelvű, ill. kétkultúrájú kisebbségnek az elfogadtatásáért, nyelvi jogaik érvényesítéséért. És így tovább.

Természetesen még egy ilyen kibővített tematikájú, átfogó kötet sem fedheti le a nyelvészeti kutatások összességét. Ennek ellenére azonban vannak olyan témák, amelyeknek a hiánya feltűnő.

A kötet első nagy egysége például a nyelvi leírás területeivel foglalkozik, ebből a részből azonban kimaradt a lexikológia. Ezt Kiefer Ferenc, a kötet főszerkesztője a bevezetőben csak megemlíti, de elvi magyarázatot nem fűz hozzá. Ezt a hiányzó elvi magyarázatot „A nyelvészet és területei” c. fejezetből kaphatjuk meg. Az említett fejezetet – akárcsak a nyelvi leírás különböző területeivel foglalkozó fejezetek zömét – a formális felfogás jellemzi, ebben a felfogásban pedig a nyelvészet területeihez a szókincs leírása éppúgy nem tartozik hozzá, mint ahogyan a beszédhangtan (fonetika) sem (bár az előbbivel szemben ez utóbbit a nyelvészet fontos, járulékos területeihez tartozónak tekinti Nádasy Ádám, a fejezet szerzője). A lexikológia kizárása a nyelvészet területei közül természetesen vitatható.

A nyelvtörténeti blokkban helye lett volna egy, a grammatikalizációról, ill. annak kutatásáról szóló fejezetnek is, hiszen az utóbbi évtizedekben ez olyan megújuló kutatási területnek számít, amely túlmutat a történeti nyelvészen, szélesebb (mind nyelvelméleti, mind nyelvhasználati problémákat érintő) összefüggésekbe ágyazódik. Ma már a magyar nyelvvel kapcsolatban is folytatnak ilyen szempontú, eredményes kutatásokat (vö. pl. Oszkó – Sipos (szerk.) 2005).

A siket közösségek, ill. a siketek jelnyelve mellett a létszámukban jóval nagyobb magyarországi cigány közösségek és a kétnyelvűségükkel, ill. kétkultúrájúságukkal kapcsolatos kérdések szintén megérdemelték volna egy teljes fejezetet, hiszen ezek nemcsak súlyos társadalmi, hanem egyben komoly alkalmazott nyelvészeti, ill. alkalmazott szociolingvisztikai problémákat vetnek fel, amelyek a „Nyelv és jog” c. fejezetben (szerző: Kontra Miklós) – több más fontos kérdés mellett – röviden szóba is kerültek.

Hasonlóképpen, ha az idegennyelv-tanulás és idegennyelv-oktatás témája – amely csak nagyon áttételesen kapcsolódik a magyar nyelv témájához – helyet kapott a kötetben, különösen helyet kellett volna kapnia a magyar mint idegen nyelv tanulási és oktatási kérdéseinek, ill. a fordítás problematikájának is. A szaknyelvi fejezetben (szerző: Kurtán Zsuzsa) nagyobb súllyal szerepelhetett volna a manapság egyre nagyobb jelentőségre szert tevő és Magyarországon is egyre inkább kutatott terminológia témája, amely nem csak a szóalkotás szintjét érinti. A pragmatikai fejezethez kapcsolódhatott volna az utóbbi két évtizedben különösen felfutó diskurzuselemzési tematika is.

A 2003-as változatból mindössze a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) bemutatása (a korábbi kötetben Váradi Tamás összefoglalója) és „A nyelvi norma” c. fejezet (a korábbi kötetben Tolcsvai Nagy Gábor írása) maradt ki – mindkettőért kár. Az előbbit, amely különösen a szociolingvisztika módszertana szempontjából érdekes, a 20. fejezethez („A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról”, szerző: Kontra Miklós) lehetett volna kapcsolni. A nyelvi normáról szóló fejezet szintén a – főként a nyelvi változatokat tárgyaló – harmadik nagy részbe tartozhatott volna, akár annak bevezető fejezeteként is, hiszen az eltérő nyelvi normák a nyelvváltozatok kapcsán meghatározóak; ez a fejezet pedig fontos elvi kérdéseket tisztázott a különböző nyelvi (és nem nyelvi) normák kapcsán. (Igaz, a nyelvi norma kérdését több fejezet is érinti, de csak más témákkal kapcsolatban, röviden és nem olyan átfogóan, mint a korábbi kötetbeli fejezet.)

3. Egységesség, elméleti háttér, kidolgozottság

3.1. A 2003-as kiadás komoly bírálatot kapott (többek között) annak kapcsán (is), hogy valójában mennyiben tekinthető kézikönyv jellegűnek (vö. H. Tóth 2005). A kézikönyvjelleggel kapcsolatban a bírálatban felhozott tartalmi kifogásokat (így az egységes elméleti keret hiányát, a tárgyalt diszciplinák problematikájának nem teljes voltát, a fejezetek kidolgozottsági fokának különbözőségeit és az egyes kérdések tudománytörténeti háttérének hiányát) az új kötet bevezetésében Kiefer Ferenc, a könyv főszerkesztője – a nemzetközi

viszonylatban megjelenő újabb kézikönyvek jellegzetességeire, ill. a kézikönyv fogalmának megváltozott tartalmára hivatkozva – elhárítja. Ennek ellenére ezeket a kérdéseket az új változat kapcsán is érdemes érintenünk.

Ami az egységes elméleti háttér hiányát illeti, a legfőbb kérdés az, hogy ennek a könyvnek (vagy általában egy ilyen jellegű könyvnek) az esetében számonkérhető-e egyáltalán a hiányzó egységes nyelvelméleti háttér vagy sem.

A jelen, ill. a 2003-as kézikönyv grammatikai fejezeteinek (Siptár Péter hangtani, Kiefer Ferenc alaktani és É. Kiss Katalin mondattani fejezeteinek) előzményeit jelentő írások először a művelt nagyközönségnek szánt „Új magyar nyelvtan” első kiadásában jelentek meg, 1998-ban. Az „Új magyar nyelvtan” – tematikai egységességének megfelelően – viszonylag egységes, formális nyelvelméleti háttérre épült. A jelen kötet esetében többé-kevésbé ugyanezt a formális felfogást képviselik a kötet első részében a nyelvészet területeiről, a szófajokról, a szemantikáról és a pragmatikáról szóló új fejezetek is (a szerzők a fejezetcímek sorrendjében: Nádasdy Ádám, Kenesei István, Kiefer Ferenc – Gyuris Beáta, Németh T. Enikő), míg a Tolcsvai Nagy Gábor által írt szövegtani fejezet – vizsgálati témájának jellegéhez kötődően is – funkcionális felfogású. Formális felfogásban íródott a harmadik részben található neurolingvisztikai fejezet is (szerző: Bánréti Zoltán).

Az összes többi fejezetben a szerzők az általuk bemutatott terület aktuális állása szerinti, az adott területen kidolgozott elméleti és módszertani hátteret hasznosították, amely az érintett kutatási terület jellege szerint jobban vagy kevésbé illeszkedik a nyelvleírási fejezeteket szinte kivétel nélkül jellemző formális szemlélethez. Így például a nyelvtechnológiai fejezet (szerzők: Prószéky Gábor – Olaszky Gábor – Váradi Tamás) jellegénél fogva jobban illeszkedik, míg a nyelvjárási és szociolingvisztikai indíttatású fejezetek – így a „Nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok” (szerző: Kiss Jenő), „A határon túli magyar nyelvváltozatok” (szerző: Kontra Miklós), „A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról” (szerző: Kontra Miklós), a „Kétnyelvűség és többnyelvűség” (szerző: Borbély Anna), „A magyarországi siketek közössége és a magyarországi jelnyelv” (szerzők: Bartha Csilla–Hattyár Helga–Szabó Mária Helga), a „Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés” (szerző: Sándor Klára) és a „Nyelv és jog” c. fejezet (szerző Kontra Miklós) – (e kutatások természeténél fogva) nem tudnak illeszkedni a formális szemlélethez, funkcionális nyelvelméleti hátteret igényelnének.

Mivel a formális elméleteket a szinkrón leírásra, ill. a nyelvi kompetencia modelljeiként dolgozták ki, értelemszerűen az uralisztikai, ill. nyelvtörténeti témájú fejezetek – így „Az uráli nyelvek tipológiai jellemzése” (szerző: Bakró-Nagy Marianne), „A magyar mint uráli nyelv” (szerző: Sipőcz Katalin), „Az ősmagyar kor” (szerző: Horváth László), „Az ómagyar kor” (szerző: Korompay

Klára), „A középmagyar kor” (szerző: Haader Lea), „A nyelvújítás” (szerző: Dömötör Adrienne), „Az újmagyar és az újabb magyar kor” (szerző: Laczkó Krisztina) és „A magyar nyelv szókészlete” (szerző: Gerstner Károly) –, ill. a nyelvhasználattal kapcsolatos témákat feldolgozó (a korábbiakban már felsorolt) fejezetek kidolgozása sem kötődik vagy kevésbé kötődik a formális szemléletmódhoz.

A fenti áttekintésből jól látható, hogy a nem formális keretben írott fejezetek a könyvben jóval nagyobb arányt képviselnek, mint a formális keretűek. Ezért a nyelvelméleti háttérrel érintő megállapításunkat fordítva is megfogalmazhatnánk, mégpedig úgy, hogy a nyelvelirási fejezetek zömének felfogásmódja tér el a többi fejezet nem formális felfogásmódjától. (De akármelyik oldalról is fogalmazzuk meg ezt a megállapítást, ez kizárólag a közös nyelvelméleti háttér hiányáról szól, és nem kérdőjelezi meg egyik fejezet értékét, ill. szakmai színvonalát sem.)

Az előbbiek szerint mindenesetre érthető, hogy egységes nyelvelméleti háttérre ennek a könyvnek nem lehetett. Vajon ez valóban azt is jelenti-e egyben, hogy egy ilyen kézikönyv jellegű könyvnek általában nem lehet egységes nyelvelméleti háttére?

Ennyi téma esetében a gyakorlatban valóban nagyon nehéz (ha nem lehetetlen) kivitelezni egy egységes elméleti keretbe ágyazható kézikönyvszerű összefoglalást, de – amint arra a fentiekben utaltam – míg egy formális nyelvelméleti keret bizonyos témákkal kapcsolatban eleve kizárja a közös elméleti meg gondolásokat, egy használatalapú funkcionális nyelvelméleti keret alapján a nyelvi leírás, a nyelvtörténet és a nyelvhasználat szemléletmódját sokkal inkább összhangba lehetne hozni egymással. A használatalapú funkcionális nyelvelméletek előretörése a nemzetközi nyelvtudományban, valamint a funkcionális, ill. funkcionális-kognitív háttérű magyar nyelvészeti kutatások kibontakozása ebben a tekintetben ígéretesnek tűnik (nemzetközi vonatkozásban vö. pl. Barlow–Kemmer (eds.) 1999, Bybee 2006, magyar vonatkozásban pedig lásd pl. a legújabb, ide vonatkozó írásokat az Általános Nyelvészeti Tanulmányok két újabb kötetében: Kertész – Pelyvás (szerk.) (2005) és Tolcsvai Nagy – Ladányi (szerk.) (2008)). A nyelvi leírás egyes területeinek funkcionális szemléletmód alapján történő teljes leírása azonban a magyarra vonatkoztatva egyelőre még nem készült el.

Hozzá kell tennünk azonban, hogy – bármilyen elméleti keretről legyen is szó – teljes képet a magyar nyelvtudományról egy egységes elméleti háttérű, koherens összegzés sem tudna adni, hiszen a háttérként szolgáló nyelvelméleti kereten kívüli kutatásokra ott is csak utalni lehetne, ezek ott sem kaphatnának részletes bemutatást, mivel (ahogyan azt bevezetőjében a jelen könyv főszerkesztője is írja) egy-egy témára nem lehet egyszerre több fejezetet szánni, és különböző

elméleti keretekben egymástól gyökeresen eltérő párhuzamos értelmezéseket adni nekik.

3.2. Visszatérve a jelen kötethez, mivel nincs az egész kötet felfogását meghatározó egységes elméleti keret, értelemszerűen nincs olyan bevezető fejezet sem, amely ennek az elméleti keretnek a sajátosságait leírná, és megmutatná, hogy ezt a felfogást más elméleti keretektől eltérően milyen sajátos meg gondolások jellemzik. Így mégiscsak lényegessé válik, hogy az egyes fejezetek szerzői mennyiben utalnak a saját elméleti keretüktől vagy felfogásuktól eltérő álláspontokra. Különösen így van ez azért, mert Kiefer Ferencnek a bevezetőben szereplő rugalmas állásfoglalásával szemben, miszerint az egyes tudományterületek kapcsán a könyvben közölt elképzelések mellett természetesen más elméleti meg gondolások és megoldások is lehetségesek, a kötet tipográfiai megoldásai mégiscsak a klasszikus kézikönyvek szellemét idézik. A tipográfia a bevezetőben szereplő állásfoglalással szemben azt sugallja, hogy az itt közölt ismeretek a tudomány jelenlegi állása szerinti végső és egyedül érvényes összegzések.

A szerzőkétől eltérő elméleti keretekre való utalás, ami a fentiek miatt valóban fontos kérdés, főként az erősen keretfüggő nyelvleírási fejezetek esetében merül fel. Ebben a tekintetben példászerű a „Pragmatika” c. fejezet, amelynek szerzője, Németh T. Enikő részletesen leírja a mai pragmatikát jellemző irányzatokat, a pragmatika tárgyának különböző felfogásmódjait és irányzatokként részben eltérő kutatási tematikáját, majd ezek közül az irányzatok közül a pragmatikai kompetencia formális modelljének hátterén mutatja be a saját kutatási eredményeit. A fejezet irodalomjegyzékében is szerepelnek a pragmatika különböző irányzataihoz tartozó legfontosabb munkák. A „Szemantika” c. fejezet első részében a szerzők, Kiefer Ferenc és Gyuris Beáta szintén utalnak a különböző szemantikafelfogásokra, és bemutatnak néhány különböző szószemantikai elméletet (a strukturális, a logikai és a kognitív szemantikai felfogást) is. Ebből a fejezetből, ill. irodalomjegyzékéből ugyanakkor nagyon hiányzik a magyar kognitív nyelvészet eredményeire – különösen Kövecses Zoltán nemzetközileg is elismert munkásságára (vö. pl. Kövecses 2000, 2005) – való hivatkozás. A fejezet nagyobbik részét kitevő mondatszemantika tárgyalásában a szerzők már kifejezetten a formális szemantika szemléletmódját követik (a topik és a fókusz értelmezésében a kötet szintén formális szemléletű mondattani fejezetére is támaszkodva). A „Szövegten” c. fejezet szerzője, Tolcsvai Nagy Gábor felvezetésében szintén utal a szövegmagyarázati lehetőségek különbözőségére, majd a szövegértelmezést (a téma jellegéből is adódóan) a továbbiakban funkcionális keretben mutatja be. Irodalomjegyzékében azonban teret kapnak más felfogáshoz tartozó munkák is. Az alaktani (szerző Kiefer Ferenc) és a szófajtani fejezetben (szerző: Kenesei István) is szerepelnek a felhasznált formális kereten

kívüli szakirodalomra való hivatkozások, ill. művek. A nyelvészet területeiről szóló, valamint a hangtani és mondattani fejezetekben a szerzők (a fejezetek sorrendjében: Nádasdy Ádám, Siptár Péter és É. Kiss Katalin) a formális kereten belül maradván, a felhasznált elméleti háttérre való reflexió és más keretekre való utalás nélkül tárgyalják a témájukat érintő kérdéseket. Ezek a fejezetek a saját elméleti keretükön belül igényesek, de hiányzik belőlük annak jelzése, hogy a bennük érvényesülő felfogás a tárgyalt jelenségeknek nem az egyetlen lehetséges nézőpontja, csak e nézőpontok egyike. Hiányzik ez az utalás még akkor is, ha a formális/generatív felfogás az utóbbi évtizedekben nemzetközileg valóban a legelfogadottabb nyelvelméleti keret volt. „A nyelvészet és területei”, ill. a „Hangtan” c. fejezetek irodalomjegyzéke ugyanakkor tartalmaz számos olyan tételt, amely a szerzők felfogásán, ill. elméleti keretén túlmutat, míg a mondattani fejezet irodalomjegyzékében csak a fejezet elméleti hátterét jelentő formális/generatív felfogásban írt munkák szerepelnek.

3.3. A fejezetek kidolgozottsági fokával, ill. a kifejtés módjával kapcsolatban az a kérdés merül fel, hogy az egyes fejezetek szerzői mennyiben vették tekintetbe azt, hogy kik lesznek a kötet olvasói. Ha egy egyszerű tanulmánygyűjteményről lenne szó, akkor egyértelműen a szakmabéli olvasók jelentenék a megcélzott olvasók körét – ebben az esetben az íráskészség mélységét és hosszát, a tekintetbe vett részleteket és az érvelés módját is ez határozná meg. Mivel azonban kézikönyv jellegű kiadványról van szó, elsősorban a művelt, nem-nyelvész olvasók jóval nagyobb táborát kell potenciális olvasóközönségként tekintetbe venni – ez pedig terjedelmi korlátokkal és kifejtésbeli sajátosságokkal kell, hogy együttjárjon. Ez a különböző fejezetek esetében különböző mértékben valósult meg.

Az átlagos fejezethossz a nyelvleírási fejezetek esetében mintegy 25–40, a többi részekben 25–30 oldal. A kötet bizonyos aránytalanságainak érzékeltesére lássunk két szélsőséges példát. Az átlagos fejezethosszt a legnagyobb mértékben a neurolingvisztikai fejezet (szerző: Bánréti Zoltán) lépi túl a maga több mint 70 oldalas terjedelmével. Mivel ez a fejezet a formális/generatív nyelvelméleti kerethez igazodik, a benne szereplő nagy mennyiségű tényanyag és a területre jellemző sajátos terminológia mellett az elméleti háttér is eléggé megnehezítheti a feldolgozást a nyelvészeti nem képzett olvasó számára. Az átlagosnál jóval rövidebb és könnyedebb lett viszont a nyelvészet területeiről szóló fejezet – mintha a terjedelem és a stílus is azt jelezné, hogy szerzője, Nádasdy Ádám valóban komolyan vette azt, hogy a könyv nem a szűkebb szakmának, hanem elsősorban a művelt laikusoknak szól. Mivel azonban a többi nyelvleírási fejezet – amelyekhez strukturális helyénél és jellegénél fogva ez a fejezet bevezetőül szolgál – a szakmai kifejtés szempontjaihoz igazodott inkább,

ez a fejezet is a téma valamivel részletesebb megalapozását és tágabb keretekbe való beillesztését igényelte volna.

4. Tagolás

A könyv tagolását érdemes a 2003-as változattal összehasonlítva tárgyalni. A korábbi, jóval rövidebb változat nyolc nagy, további fejezetekre tagolódó részből állt (Nyelvtörténet, Nyelvtani rendszer, Szöveg és stílus, A magyar nyelv területi változatai, A magyar nyelv társadalmi változatai, Nyelv és pszichológia, A beszédtevékenység, Alkalmazott nyelvészet). Mint a fentiekben már utaltunk rá, ezeknek a nagy egységeknek a fejezeit zömmel ez a kötet is megtartotta, de – az új fejezetekkel kiegészítve – más csoportosításban, négy nagy tömbbe szervezve mutatja be őket.

Kiefer Ferenc főszerkesztő bevezetőjében a négy nagy tömb témáját a következőképpen jelöli meg: az első tömb „a nyelvi rendszer formai eszközökkel is megközelíthető legfontosabb területeit öleli fel ... A második tömbbe kerültek a nyelvtörténeti tárgyú fejezetek ... A harmadik részben szerepelnek a magyar nyelv pszicho- és szociolingvisztikai vonatkozásaival foglalkozó fejezetek...”, az utolsó rész fejezetei pedig „az alkalmazott nyelvészetről, illetve a nyelvészet néhány határterületéről szólnak” (9). Ezek a tömbök nem kaptak önálló címet, és ez bizonyos szempontból érthető is, hiszen nehéz lett volna az adott tömbbe tartozó összes (részenként 8 vagy 9) fejezet témájához átfogó címetek találni. Mégis, az olvasó tájékozódását segítette volna, ha a nagyobb részek címmel is megjelölhető, viszonylag egységes, átfogó témák köré szerveződtek volna, tehát vagy érdemes lett volna megtartani a korábbi struktúrát, vagy legalább egy, a mostaninál tagoltabb új struktúrát kialakítani. Annál is inkább felmerül ez az igény, mivel a négy nagy tömbbe való rendezés következtében bizonyos esetekben megkérdőjelezhetővé vált egy-egy fejezet strukturális helye.

Így például, mivel „A nyelvészet és területei” c. fejezet nem önállóan, hanem az első részbe (a nyelvi leírás területeivel foglalkozó fejezetek elé) szerkesztve szerepel, ez a megoldás – hamisan – azt sugallhatja az olvasónak, mintha a történeti nyelvészet nem tartozna a nyelvészet területei közé (ezt egyébként az említett bevezető fejezet sem állítja). „A magyar nyelvtudomány történetének áttekintése a kezdetektől a 20. század elejéig” c. fejezet a második részben, a magyar nyelv történetével kapcsolatos fejezetek között található. Ez a fejezet valóban történeti jellegű, de nem a magyar nyelv, hanem a magyar nyelvtudomány történetéről szól, tehát inkább a kötet végére kívánczna. Vitatható „A magyarországi siketek közössége és a magyarországi jelnyelv” c. fejezet strukturális helye is, mivel magának a jelnyelvnek a problematikája ezt a feje-

zetet „A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról” és a „Két-nyelvűség és többnyelvűség” c. fejezetekkel egy egységben, a harmadik részbe utalná. Ez a fejezet kétségkívül feldolgozza a téma alkalmazott nyelvészeti vonatkozásait is, de magának a jelnyelvnek, ill. a jelnyelvvvel kapcsolatos kétnyelvűségnek a problematikája önmagában nem alkalmazott nyelvészeti kérdés. A harmadik tömb egységesebb lett volna, ha ide csak a nyelv-változatokkal kapcsolatos témák kerültek volna, a „Neurolingvisztika”, a „Pszicholingvisztika” és „A gyermeknyelv” c. fejezetek pedig (az utóbbi két fejezet szerzője Pléh Csaba), amelyek a nyelvészetnek nem elsősorban a nyelvváltozatokkal kapcsolatos határterületeit tekintik át, máshová kerültek volna. (A gyermeknyelvi fejezet a nyelvelsajátítás témájával foglalkozik, így ez a fejezet is a pszicholingvisztikai és nem a szociolingvisztikai tematikához kötődik.) Vitatható a szöveg és a stílus vizsgálatának szétválasztása is. A 2003-as kötetben a két fejezet a „Szöveg és stílus” c. nagyobb egység alfejezeteiként szerepelt; ezek az alfejezetek címükben is a két egymással összefüggő jelenséghez kötődtek (A szöveg, A stílus). A 2006-os kötetben e két fejezet (az érintett jelenségekkel foglalkozó tudományterületeket megnevező, megváltozott címmel) más-más tömbbe került: a „Szövegtan” a nyelvi rendszert leíró fejezetek közé, míg a „Stilisztika” a harmadik tömbbe (mindkét fejezet szerzője Tolcsvai Nagy Gábor).

Természetesen egy fejezet általában több témához is kötődik, így nem könnyű eldönteni, hogy bizonyos fejezetek hová illenének leginkább. Mindent összevéve a magam részéről mégis szerencsésebbnek tartom a könyv 2003-as változatának részletezőbb, címeikkel is alátámasztott tagolását, bár kétségtelen, hogy a korábbi változat jóval kevesebb fejezetet tartalmazott, ezért az anyag tematikus tagolását tisztábban lehetett megvalósítani.

5. Tartalomjegyzék, mutatók

A könyv tagolásának áttekintését segítik a tartalomjegyzékek. A hagyományos tartalomjegyzékektől eltérően a nagyobb egységeket, az azokon belüli fejezet-címeket és a szerzők nevét a kötet elején található áttekintő tartalomjegyzék tartalmazza, míg a fejezetek belső tagolását a négy nagy rész mindegyike előtt megjelenő részletesebb tartalomjegyzékek mutatják meg. Ez a nagy terjedelmű újabb kiadványok jellegzetes megoldási technikája, ízlés kérdése, hogy a régi és az újabb megoldás közül ki melyiket szereti jobban (az olvasó szempontjából a hagyományos típus, amelyben minden információ egy helyen található meg, egyszerűbben kezelhető, viszont az itt is alkalmazott másik megoldásnak az az előnye, hogy a könyv szerkezete jobban kirajzolódik, az olvasó nem vész el

rögtön a részletekben). A könyv használatát név- és tárgymutató könnyíti meg, ami azért is különösen fontos, mert a fejezetek közötti utalások nem mindig valósulnak meg következetesen.

6. Összefoglalás

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a „Magyar nyelv” c. kötet fejezetei egy-egy kutatási téma színvonalas összefoglalását nyújtják, a fejezetek arányosítását és összehangolását azonban nem mindig sikerült kellőképpen megvalósítani. A kötetre nem jellemző a klasszikus kézikönyvek egységes szemléletmódja. Bár erre Kiefer Ferenc főszerkesztői bevezetőjében figyelmeztet, és magyarázatot is próbál adni rá, a tipográfiai megoldások mégis azt sugallják, mintha a kötet írásai egységes keretbe illeszkednének, ill. a tudomány mai állása szerinti egyedül elfogadható álláspontot közvetítenék – ez megtévesztő lehet azokban az esetekben, amikor az adott témában alternatív felfogás(ok) is lehetséges(ek), de a fejezet szerzői erre nem utalnak.

A kötet elérte kitűzött célját, amelyet Kiefer Ferenc a bevezetőben így fogalmazott meg: „Kötetünk fő célja, hogy összefoglaló tanulmányokban mutassa be a magyar nyelvre vonatkozó kutatás mai állását” (10) – mégpedig a saját maga által kijelölt korlátok között; ahogyan a főszerkesztő írja: „Az elméletibb jellegű fejezetek a többi fejezethez nagyobb mértékben válogatnak tematikailag, és elsősorban olyan kérdéseket tárgyalnak, amelyekre elméletileg megalapozott megoldások születtek” (uo.). A fentebb elsőként idézett gondolat megfogalmazásával összhangban (vö. az „összefoglaló tanulmányok” kifejezéssel) megállapíthatjuk, hogy ez az értékes, sok információt tartalmazó kötet inkább tekinthető egy számos témát átfogó tanulmánygyűjteménynek, semmint olyan kézikönyvnek, amely egységes és viszonylag teljes képet ad a magyar nyelvről és kutatásáról. Mint a korábbiakban már szóba került, vitatható azonban az, hogy egy ilyen sokféle témát átfogó könyvvel kapcsolatban ma támasztható-e egyáltalán ilyen követelmény vagy sem.

Irodalom

- Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.) (1999), *Usage-Based Models of Language*. CSLI Publications, Stanford, California.
- Bybee, Joan L. (2006), From usage to grammar: the mind's response to repetition. *Lg* 82: 711–733.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (1998), *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Kertész András – Pelyvás Péter (szerk.) (2005), *Tanulmányok a kognitív szemantika köréből*. ÁNyT XXI.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2003. *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kövecses, Zoltán (2000), *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford University Press, New York.
- Kövecses Zoltán (2005), *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex, Budapest.
- Oszkó Beatrix – Sípó Mária (szerk.) (2005), *Budapesti Uráli Műhely 4. Uráli grammatizáló*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.) (2008), *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. ÁNyT XXII.
- H. Tóth Tibor (2005), *A magyar nyelv kézikönyve [ismertetés]*. MNy 101: 232–243.

Ladányi Mária

LingDok – Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai

I–VII. kötet. József Attila Tudományegyetem/Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2000–2008.

A nyelvészdoktoranduszok dolgozatait magában foglaló LingDok-sorozat már a hetedik kötetével jelentkezett az idén. A sorozat az 1997 óta minden évben megrendezett szegedi országos doktorandusz-konferenciához kapcsolódik, 2000-ben jelent meg először. A közölt tanulmányok a konferencián előadott munkák közül kerülnek ki, a legfrissebb kötet a 2006-os jubileumi konferencia előadásaiából válogat.

A sorozat létrejötte

A doktorandusz-konferenciákat a Szegedi Tudományegyetem (1997-ben még JATE) Elméleti nyelvészet doktori programja kezdte szervezni, majd a doktori iskolák megalakulása után ezt a feladatot az SzTE Nyelvtudományi Doktori Iskolája vette át. A konferencián részt vehet bármely doktori iskola hallgatója és volt hallgatója, amíg meg nem védte doktori értekezését. A jelentkezőknek egy egyoldalas absztraktot kell beküldeniük, melyek közül az adott szakterületeken jártos, felkért bírálók választják ki az előadásokat. A jelentkezők száma az első időkben 30 és 40 között volt, az elmúlt években már 50 körülire nőtt. Átlagosan a jelentkezők 2/3-a vehet végül részt a konferencián, majd az előadások alapján a jelenlévő oktatók tanácsára kéri fel a kötet sorozat tanár-szerkesztője a legígéretesebb munkák szerzőit a dolgozat megírására. Az oktatók az elő-

adásokat témájuk érdekessége, újszerűsége és a bennük rejlő tudományos lehetőségek szerint értékelik. A beküldött dolgozatokat lektorálják, a lektorok kisebb vagy jelentősebb változtatásokat javasolhatnak, illetve el is tanácsolhatják a dolgozatot. A kötetben végül a lektori vélemény figyelembevételével átdolgozott (és határidőre elkészített) tanulmányok jelennek meg.

A nemzetközi gyakorlatnak megfelelően mind az absztraktok, mind a dolgozatok bírálata a „kettős névtelenség” elve alapján történik (természetesen azal a megkötéssel, hogy egyik tanár sem bírálhatja a saját doktori iskolájának diákjait). A tanulmányok esetében a szerző névtelensége szimbolikus, hiszen a megelőző előadás nem lehetett anonim, valamint olykor a bírálók is fel kívánják fedni kilétüket.

Háttérmunka

A tanulmányok szerzői egyrészt a bírálótól kapnak segítséget, másrészt a sorozat tanácsszerkesztőjétől, aki minden egyes dolgozatot elolvas, és szerkesztői megjegyzésekkel lát el. A LingDok-sorozat szerkesztője Kenesei István, az SzTE Nyelvtudományi Doktori Iskolájának vezetője. Az alapos bírálatok kiemelkedő szerepet játszanak a tanulmányok létrejöttében. A lektori munka elismeréseképpen a LingDok 7. kötete – a nemzetközi folyóiratok szokását követve – ömlesztve közölte az elmúlt négy év bírálóinak névsorát (azokét, akik hozzájárultak nevük közléséhez): Alberti Gábor, Bakró-Nagy Marianne, Bárdos Jenő, Bartos Huba, Borbély Anna, Cser András, Csirik János, Csúcs Sándor, É. Kiss Katalin, Forgács Tamás, Frantz-Szabó Gabriella, Gécseg Zsuzsa, Gyuris Beáta, Haader Lea, Honti László, Juhász Dezső, Kakuk Zsuzsa, Kálmán László, Kara György, Karsai György, Kiefer Ferenc, Knipf Erzsébet, Komlósi László, Komlósy András, Kontra Miklós, Laczkó Tibor, Ladányi Mária, Lipták Anikó, Maleczki Márta, Mayer Gyula, Nádasdy Ádám, Németh T. Enikő, Pelyvás Péter, Christopher Piñón, Polgárdi Krisztina, Prószéky Gábor, Sándor Klára, Siptár Péter, Surányi Balázs, Szentgyörgyi Szilárd, Tóth Ildikó, Törkenczy Miklós, Váradi Tamás, Zoltán András, Zólyomi Gábor, Zsigri Gyula, valamint a 2006-ban elhunyt Herman József.

Az egyes kötetek diákszerkesztői a konferencia szervezésében tevékenykedő hallgatók közül kerülnek ki. 1. kötet: Szécsényi Tibor, 2. kötet: Gécseg Zsuzsanna, 3. kötet: Ágostonné Sággy Mária, 4. kötet: Sinkovics Balázs, 5. kötet: Sinkovics Balázs és Gárgyán Gabriella; 6-7. kötet: Sinkovics Balázs.

A szerzők és a tanulmányok

A hét megjelent kötet összesen hetvenhat szerzőjének majdnem fele a következő három doktori program hallgatója: SzTE Nyelvtudományi Doktori Iskola elméleti nyelvészet (14 fő), ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola elméleti nyelvészet (11 fő) és ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola angol nyelvészet (11 fő). Továbbá öten érkeztek az ELTE magyar, négyen a Debreceni Tudományegyetem angol és hárman-hárman az SzTE finnugor, magyar és altáji nyelvészet programjáról. Más doktori programokat csupán egy-két fő képviselt.

A tanulmányok a nyelvészet szinte minden területét érintik; szintaxisról, morfológiáról, fonológiáról, szemantikáról, nyelvtörténetről egyaránt esik szó. A témák nagy változatosságára utal, hogy 2007-ben megrendezésre került az első Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia is az MTA Nyelvtudományi Intézetében, ami lehetővé teszi, hogy az inkább elméleti illetve inkább gyakorlati orientációjú kutatások két külön fórumon jelenjenek meg.

A LingDok konferenciának és kötet sorozatnak elsődleges célja az, hogy lehetőséget nyújtson a pályájuk kezdetén álló doktoranduszoknak arra, hogy munkájukat szélesebb közönség elé tárják. A konferencia és a kötet sorozat nyelve a magyar, amely azt a célt is szolgálja, hogy minden hazai doktori iskolából érkezzenek jelentkezők, illetve, hogy minél szabadabban bontakozhassanak ki tudományos viták a konferencia résztvevői között. Másrészt a magyar nyelv használata segíti azt a törekvést, hogy a tudományos ismeretek magyar nyelven is elérhetőek legyenek, és hogy a tudományág szakkifejezéseinek magyar megfelelői természetes módon kialakuljanak.

A konferenciák legszínvonalasabb előadásaiból létrejött kötet sorozat nem csupán a résztvevő oktatók és hallgatók számára tanulságos, de a kötetekbe belepillantó bármely olvasónak is, hiszen tájékoztat arról, hogy melyik doktori iskolán mivel foglalkoznak a diákok (amely nyilván összefügg oktatóik kutatásaival), és képet ad ezen kutatások szakmai színvonaláról is.

Peredy Márta

Hibaigazítás

Előző számunkban tévesen jelent meg Tamás Ildikó kötetének címe. A könyv címe helyesen: Tűzön át, jégén át. A hibáért elnézést kérünk.

Folyóiratunkban gyakran használt rövidítések

- AASF** = Annales Academiae
Scientiarum Fennicae.
Helsinki.
- ACUT** = Acta et Commentationes
Universitatis Tartuensis.
Tartu.
- ÁKE** = Munkácsi Bernát, Árja és
kaukázusi elemek a finn-
magyar nyelvekben
Budapest, 1901.
- AkÉrt** = Akadémiai Értesítő.
Budapest.
- ALH** = Acta Linguistica Academiae
Scientiarum Hungaricae /
Acta Linguistica Hungarica.
Budapest.
- ÁNyT** = Általános Nyelvészeti
Tanulmányok. Budapest.
- AOH** = Acta Orientalia Academiae
Scientiarum Hungaricae.
Budapest.
- CIFU** = Congressus Internationalis
Fenno-Ugristarum Budapest.
1963.
- CIFU II.** = Congressus Secundus
Internationalis Fenno-
Ugristarum I–II. Helsinki.
1968.
- CIFU III.** = Congressus Tertius
Internationalis Fenno-
Ugristarum I. Tallinn. 1973.
- CIFU IV.** = Congressus Quartus
Internationalis Fenno-
Ugristarum I–III. Budapest.
1978–1981.
- CIFU V.** = Congressus Quintus
Internationalis Fenno-
Ugristarum I–VIII. Turku.
1980–1981.
- CIFU V.** = Congressus Quintus
Internationalis Fenno-
Ugristarum I–VIII. Turku.
1980–1981.
- CIFU VI.** = Материалы IV.
международного конгресса
финно-угроведов. I–II.
Наука, Москва. 1989–1990.
- CIFU VII.** = Congressus Septimus
Internationalis Fenno-Ugris-
tarum 1–7. Debrecen. 1990.
- CIFU VIII.** = Congressus Octavus
Internationalis Fenno-Ugris-
tarum I–VIII. Jyväskylä.
1995.
- CIFU IX.** = Congressus Nonus
Internationalis Fenno-Ugris-
tarum I–VIII. Tartu. 2000-
2001.
- CT** = Castrenianumin toimitteita.
Helsinki.
- DEWOS** = Steinitz, Wolfgang,
Dialektologisches und
etymologisches Wörterbuch
der ostjakischen Sprache.
Berlin. 1966–1993.

- EEW** = Mägiste, Julius, *Etnisches Etymologisches Wörterbuch I–XII*. Helsinki. 1982–1983.
- ÉFOu** = *Études Finno-Ougriennes*. (Paris / Paris – Budapest) Paris.
- EK** = *Eesti Keel*. Tartu.
- EPhK** = *Egyetemes Philologiai Közlöny*. Budapest.
- Ethn** = *Ethnographia*. Budapest.
- EWUng** = Benkő, Loránd (Hrsg.), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*. Budapest. 1993–1997.
- Fokos-Fuchs** = Fokos-Fuchs, D. R., *Syrjänisches Wörterbuch I–II*. Budapest. 1959.
- FU** = *Fenno-Ugristica*. Tartu.
- FUD** = *Folia Uralica Debreceniensis*. Debrecen.
- FUF** = *Finnisch-Ugrische Forschungen*. Helsinki.
- FUM** = *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. Hamburg.
- FUV** = Collinder, Björn, *Fenno-Ugric Vocabulary. An etymological Dictionary of the Uralic Languages*. Stockholm. 1955. Second Revised Edition. Hamburg. 1977.
- IF** = *Indogermanische Forschungen*. (Straßburg / Berlin – Leipzig / Berlin) Berlin – New York.
- IJAL** = *International Journal of American Linguistics*. Chicago Ill.
- IJSL** = *International Journal of the Sociology of Language*. Hága.
- IRAL** *Inetrenational Review os Applied Linguistics in Language Teaching*. Heidelberg.
- J. Child Lang** = *Journal of Child Language*. Cambridge.
- JoL** = *Journal of Linguistics*. Cambridge – London.
- JPhon** = *Journal of Phonetics*. London.
- JPragm** = *Journal of Pragmatics*. Amszterdam.
- JSFOu** = *Journal de la Société Finno-ougrienne*. Helsinki.
- Kann** = Kannisto, Artturi – Eiras, Vuokko, *Wogulische Volksdichtung VII. Wörterverzeichnis zu den Bänden I–VI*. Helsinki. 1982.
- KESK** = Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. И., *Краткий этимологический словарь коми языка*. Москва. 1970.
- KK** = *Keel ja Kirjandus*. Tallinn.
- KSz** = *Keleti Szemle*. Budapest.
- KT** = Karjalainen, K. F. – Toivonen, Y. H., *Ostjakisches Wörterbuch*. Helsinki. 1948.
- Leht** = Lehtisalo, T., *Jurak-samojedisches Wörterbuch*. Helsinki. 1956.
- Lg** = *Language*. Baltimore MD.
- Lg&Ps** = *Language and Speech*. Hampton Hill.
- LI** = *Linguistic Inquiry*. Cambridge MA.
- LSFU** = *Lexica Societatis Fenno-Ugricae*. Helsinki.
- LU** = *Linguistica Uralica*. Tallinn.

- MdWb** = Paasonen, Heikki – Heikkilä, Kaino – Kahla, Martti, Mordwinisches Wörterbuch. I–VI. Helsinki. 1990–1999.
- MNy** = Magyar Nyelv. Budapest.
- MNyj** = Magyar Nyelvjárások. Debrecen.
- MNyTK** = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Budapest.
- MSFOu** = Mémoires de la Société Finno-ougrienne. Helsinki.
- MSzFE** = Lakó György – Rédei Károly (szerk.), A magyar szókészlet finnugor elemei I–III. Budapest. 1967–1978.
- Munk** = Munkácsi Bernát, A votják nyelv szótára. Budapest. 1896.
- M&Lg** = Journal of Memory and Language. New York NY.
- NéNy** = Néprajz és Nyelvtudomány. Szeged.
- NLLT** = Natural Language and Linguistic Theory. Dordrecht.
- NyIOK** = Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. Budapest.
- NytudÉrt** = Nyelvtudományi Értekezések. Budapest.
- NyK** = Nyelvtudományi Közlemények. Budapest.
- Nyr** = Magyar Nyelvőr. Budapest.
- Paas** = Paasonen, Heikki, Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriss. 2. Aufl. Helsinki. 1953.
- SF** = Studia Fennica. Helsinki.
- SFU** = Советское финно-угроведение. Tallinn.
- SKES** = Toivonen, Y. H. et al. (toim.), Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII. Helsinki. 1955–1981.
- SKST** = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. Helsinki.
- SrSIK** = Сорвачева, В. А. (ред.), Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар. 1961.
- SSA** = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.), Suomen sanojen alkuperä I–III. Helsinki. 1992–2000.
- SUA** = Studia Uralo-Altaica. Szeged.
- TESz** = Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Budapest. 1967–1984.
- TL** = Tietolipas. Helsinki.
- UAJb** = Ural-Altaische Jahrbücher. Berlin.
- UAJb NF** = Ural-Altaische Jahrbücher. Neue Folge. Wiesbaden.
- UAS** = Uralic and Altaic Series. Bloomington – The Hague.
- UEW** = Rédei, Károly (Hrsg.), Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–III. Budapest – Wiesbaden. 1988–1991.
- UJb** = Ungarische Jahrbücher. Berlin –Leipzig.

- ÚMTSz** = B. Lőrinczy Éva (szerk.),
Új magyar tájszótár I–III.
Budapest. 1979–1992.
- UT** = Urálistikái Tanulmányok.
Budapest.
- UUA** = Uppsala Universitets
Årsskrift. Uppsala.
- Vir** = Virittäjä. Helsinki.
- VJa/ВЯ** = Вопросы языкознания.
Москва.
- VSUA** = Veröffentlichungen der
Societas Uralo-Altaica.
Wiesbaden.
- Wichm–Korh** = Wichmann, Yrjö –
Korhonen, Mikko,
Wotjakischer Wortschatz.
Helsinki. 1987.
- Wied** = Wiedemann, F. J.,
Syrjänisch–Deutsches
Wörterbuch. St. Petersburg.
1880.
- WUo** = Wichmann, Yrjö – Uotila,
T. E., Syrjänischer
Wortschatz. Helsinki. 1942.
- WWb** = Munkácsi, Bernát –
Kálmán, Béla, Wogulisches
Wörterbuch. Budapest. 1986.

A 105. KÖTET SZERZŐI

Asztalos Erika	ELTE BTK, Finnugor Tanszék
Bartos Huba	MTA Nyelvtudományi Intézet
Bíró Bernadett	SzTE BTK, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
Csúcs Sándor	PPKE BTK, Finnugor Tanszék
	MTA Nyelvtudományi Intézet
Dékány Éva	Tromsøi Egyetem, CASTL
Elekfi László	MTA Nyelvtudományi Intézet
Forró Orsolya	PPKE BTK, Magyar Nyelvészeti Tanszék
Kassai Ilona	MTA Nyelvtudományi Intézet
	PTE BTK, Francia Tanszék
Kántor Gergely	MTA Nyelvtudományi Intézet
Károly László	SzTE BTK, Altajisztikai Tanszék
Ladányi Mária	ELTE BTK, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék
Mus Nikolett	SzTE BTK, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
Peredy Márta	MTA Nyelvtudományi Intézet
Riese, Timothy	Bécsi Egyetem, Finnugor Intézet
Rózsavölgyi Edit	Padovai Egyetem
Schelbach, Ingrid	Müncheni Egyetem, Finnugor Intézet
Schütz István	Üröm
Sipos Mária	MTA Nyelvtudományi Intézet
Surányi Balázs	MTA Nyelvtudományi Intézet
Szépe Judit	MTA Nyelvtudományi Intézet
Tóth Ildikó	PPKE BTK, Anglisztika Intézet
Varga László	ELTE BTK, Angol Nyelvészeti Tanszék

A szerzők elérhetőségéről a szerkesztőségben és/vagy az nyk@nytud.hu villanypostacímen lehet érdeklődni.

Szerzőink figyelmébe

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli, altajisztikai, indogermanisztikai stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és a fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, francia, német, orosz) nyelven is. Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek angol nyelvű összefoglalót (ez tartalmazza a cikk címét is), az idegen nyelvűekhez pedig magyar nyelvűt. Az összefoglaló terjedelme maximum 1000 karakter lehet.

A kézirat nyomtatott változatát egy példányban postán kérjük. Majd a lektori vélemények ismeretében kialakított végleges szöveget **szerkesztetlen** fájlként fogadjuk el lemezen, amelyhez egy példányban kérjük mellékelni a kinyomtatott szerkesztett változatot. A mágneslemezen lehetőleg a Word szövegszerkesztő dokumentumállományát (.doc) és a szöveg RTF formátumban (.rtf) kimentett változatát kérjük. Amennyiben az általánostól eltérő, speciális karakterek (pl. cirill, mellékjeles, nyelvtörténeti szövegekben használt betűk) is vannak a szövegben, az ezeket tartalmazó ttf állomány(oka)t is kérjük. A cikkeket mágneslemez helyett villanypostán (csatolt állományként) is fogadjuk az **nyk@nytud.hu** címen.

Hivatkozások. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, pl. „Hajdú (1966: 35) szerint”. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket az ábécé betűivel különböztessük meg egymástól, pl. „Korhonen (1981a, 1981b)”.

Kiemelések. A nyelvi adatokat írjuk *dőlt betűvel*. A dőlt betűs szavakhoz tapadó központosítási jelek maguk is *dőljenek!* Az értelmi kiemelések ritkítással jelölendők. A jelentéseket ' ' között (félidézőjelben) adjuk meg.

A **cirill betűs** szláv nyelvi és bibliográfiai adatok, valamint jelentések közlésekor kérjük az **eredeti, cirill betűs írásmód** megtartását.

A cikk végén **Irodalom** cím alatt adjuk meg az említett művek adatait az alábbi példák szerint. A szerzők neve után írjuk a megjelenés évét zárójelben. A címetek vessző előzze meg, és pont zárja le. A kiadó nevét és a kiadás helyét vessző különítse el egymástól. A szerzők felsorolásában a dolgozat nyelve szerinti ábécérendet, egyazon szerző művei között pedig az időrendet kövessük. A cirill betűs helyesírást alkalmazó nyelveken írt műveket az eredeti írásmód szerint tüntetjük fel az irodalomjegyzékben; a szerző nevét latin betűs átírásban, utána []-ben az eredeti írásmód szerint is közöljük.

Példák:

Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.

Korhonen, Mikko (1981a), Johdatus lapin kielen historiaan. SKST 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Korhonen, Mikko (1981b), Suomi ja unkari sukulaiskielinä: yhtäläisyyksiä ja eroja. In: Márk Tamás – Suihkonen, Pirkko (toim.), CT 21. Helsinki. 47–57.

Mikola Tibor (1965), A -t tárgyrag eredetéhez. NytudÉrt 46: 57–62.

Rédei Károly (1992–1993), Az uráli/finnugor névszórakozás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszórakozás kialakulásában. NyK 93: 79–94.

Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1974), Вероятностные обоснования в компаративистике. Наука, Москва.

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája 1990-től a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Mivel az Intézet a terjesztést is magára vállalta, a folyóirat a szerkesztőség címén:

MTA Nyelvtudományi Intézet 1068 Budapest, Benczúr u. 33 / 1398 Budapest Pf. 701/518
rendelhető és vásárolható meg .

Számlaszám: MTA Nyelvtudományi Intézet 10032000-01731732-00000000

Egy kötet ára: 1000 Ft (+ ÁFA), előfizetőknek 800 Ft (+ ÁFA), illetőleg egyedi példány külföldre küldve 30 euro, külföldi előfizetőknek 1-1 példány ára 25 euro.

From 1990 on, Nyelvtudományi Közlemények is going to be published by the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. It will also be circulated by the institute; it can be ordered and bought at the following address:

MTA Nyelvtudományi Intézet 1068 Budapest, Benczúr u. 33 / 1398 Budapest Pf. 701/518
IBAN: HU 40 10032000-01731732-00000000 MTA Nyelvtudományi
Swift code: MANEHUHB

Ára: 1000 Ft (előfizetőknek: 800 Ft)